

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 78.

1951.

78. KÖTET

BUDAPEST, 1951

KÖZOKTATÁSÜGYI KIADÓVÁLLALAT

TARTALOMJEGYZÉKE

A Szerkesztőség a munkatársakhoz	67—68
Vértes László: Megjegyzések Sz. P. Tolszov korszakbeosztásának az őshordára és az ősközösségek kezdeti szakaszaira vonatkozó megállapításaihoz	3—7
Gábori Miklós: A paleolitikum csontipara Magyarországon	7—18
Körök József: Bükki kultúratelep Oroson	68—72
Sági Károly: Adatok a pannoniai császárkori kocsitemetkezések ethnikumának kérdéséhez	73—78
Oroszlán Zoltán: Terrakotta koszorú a budapesti Szépművészeti Múzeumban	18—21
Radnóti Aladár—Barkóczy László: Adatok Pannonia inferior II. századi hadrendjéhez (Acta Arch. ASH. 1951)	78—107
Mócsy András: <i>Attributio Aquincumban</i> és a város <i>decurioi</i>	107—110
Járdányi-Paulovics István: Tábori szentély felirata Dunapenteletről	21—23
Járdányi-Paulovics István: Sztálinvárosi (dunapentelei) cippustöredék sajátos katonai szerekekkel ...	110—112
Párducz Mihály: Szarmatakori leletek Klárafalváról	24—25
Lengyelne Kovrig Ilona: A tiszalöki és a mádi lelet	113—120

ÁSATÁSI HÍREK, ELŐZETES JELENTÉSEK

Szöke Béla: Újabb csehszlovák régészeti kutatások és feltárások	26—27
Banner János: A harmadik ásatás a Hódmezővásárhely melletti Kőkény-dombon	27—36
Lázár Jenő: A Sághegy-környéki hallstattkori tumulus-sírokról	36—42
Szilágyi János: Előzetes jelentés az Aquincumi Múzeum ásatásairól és új szerzeményeiről az 1949—1950. években	121—138

ANYAGISMERTETÉS

Szántó Imre: Phallikus bronzszobrocska Zsámbékról	43—44
Soproni Sándor: Kiadatlan pannoniai mérföldkövek	44—48
Kalmár János: A bécsi fegyvergyűjtemény Mátyás- király vértete	48—49
Múzeumi hírek	50—54
Könyvismertetések, folyóiratszeme	139—143
Bibliográfia	55—61
Társulati hírek	144—152

Pótlás az 53. lapon első címhez: Orsz. Szépművészeti Múzeum Antik Osztálya.
Vezető: Szilágyi János György.

СОДЕРЖАНИЕ (1951. 1—2.)

Редакция — к сотрудникам	67—68
Л. Вертеш: Примечания к характеристике начального периода первобытного стада и первобытной общины по периодизации С. П. Толстова	3—7
М. Габори: Костяная индустрия палеолита на территории Венгрии	7—18
И. Корек: Стоянка бюксской культуры в с. Орош	68—72
К. Шаги: К этническому вопросу паннонских погребений с колесницами в эпоху императоров	73—78
З. Орослан: Венец из терракоты в Художественном Музее в Будапеште	18—21
А. Радноти—Л. Баркоци: Материалы к военной организации восточной Паннонии в II веке (Acta Arch. ASH. 1951)	78—107
А. Мочи: <i>Attributio</i> в Аквинкуме и декурионы города	107—110
И. Ярдани-Паулович: Надпись полевого храма в Дунапентеле	21—23
И. Ярдани-Паулович: Фрагмент надгробника (cippus) с необычными солдатскими реквизитами ...	110—112
М. Пардуч: Находки из эпохи сармат в с. Кларафальва	24—25
И. Ковриг: Находки в сс. Тиссалёк и Мад	113—120

СООБЩЕНИЯ И ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ОТЧЕТЫ О РАСКОПКАХ

Б. Сёке: Новые археологические исследования и раскопки в Чехословакии	26—27
Я. Баннер: Третья раскопка на Кёкендомб возле г. Ходмезовашархей	27—36
Е. Лазар: О курганах галлштаттской эпохи в окрестностях Шагхедь	36—42
Я. Силади: Предварительный отчет о раскопках Аквинкумского Музея и о новых приобретениях его в 1949—50 г. г.	121—138

ОТДЕЛ ПУБЛИКАЦИИ

И. Санто: Фаллическая бронзовая статуэтка из с. Жамбек	43—44
Ш. Шопрони: Неопубликованные паннонские придорожные камни	44—48
Я. Кальмар: Панцырь короля Матиаса в венской коллекции оружия	48—49
Музейные новости	50—54
Рецензии, периодики	139—143
Библиография	55—61
Новости обществ	144—152

TABLE DES MATIÈRES

(1951. 1—2.)

Aux collaborateurs	67—68
Ladislav Vértés, Remarques sur les constatations de Tolstov concernant l'âge préhistorique de sa chronologie et la période initiale des communautés primitives	3—7
Nicolas Gábori, L'industrie de l'os du Paleolithique en Hongrie	7—18
Joseph Korek, Un établissement représentant la culture de Bükk à Oros	68—72
Charles Sági, Sur le caractère ethnique des enterrements à char pannoniens à l'époque impériale	73—78
Zoltán Oroszlán, Couronne en terre cuite au Musée des Beaux-Arts de Budapest	18—21
Aladár Radnóti—Ladislav Barkóczy, Données pour servir à l'histoire de l'organisation militaire de la Pannonie Inférieure au II ^e siècle de notre ère (Acta Arch. ASH. 1951.)	78—107
André Mócsy, L'attribution à Aquincum et les décurions de la ville	107—110
Etienne Járdányi-Paulovics, L'inscription d'un sanctuaire de camp à Dunapentele	21—23
Etienne Járdányi-Paulovics, Un fragment de „cippus“ et quelques objets militaires à Dunapentele ...	110—112
Michel Párducz, Les trouvailles sarmates de Klárafalva	24—25
Helene L. Kovrig, Les trouvailles de Tiszalök et Mád	113—120

CHRONIQUES DES FOUILLES, RAPPORTS PRÉLIMINAIRES

Béla Szőke, Les dernières fouilles et découvertes archéologiques en Tchécoslovaquie	26—27
Jean Banner, La troisième période des fouilles au Kőkénydomb (près de Hódmezővásárhely)	27—36
Eugene Lázár, Sur les tumulus hallstattiens des environs de Sághegy	36—42
Jean Szilágyi, Rapport préliminaire sur les fouilles organisées par le Musée d'Aquincum aux années 1949—1950 et sur les nouvelles acquisitions au même Musée	121—138

DESCRIPTION DE MATÉRIAUX

Eméric Szántó, Une statuette phallique de bronze à Zsámbék	43—44
Alexandre Soproni, Pierres miliaries inédites de Pannonie	44—48
Jean Kalmár, L'armure du roi Mathias au Musée des Armes de Vienne	48—49
La vie des musées	50—54
Livres et revues	139—143
Nouvelles de la Société d'Archéologie	144—152

Kiadásért felelős: A Közoktatásügyi Kiadó igazgatója.

3678. — Egyetemi Nyomda, Budapest. (F.: Erdős László.)

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 78.

1951.

78. KÖTET

1. SZÁM

BUDAPEST, 1951

KÖZOKTATÁSI ÉS KULTURÁLIS MINISZTERISÉG
KÖZOKTATÁSÜGYI KIADÓVÁLLALAT

Kiadásért felelős: Köznevelési Kiadóvállalat igazgatója

54 501. — Egyetemi Nyomda. Budapest. (F.: Erdős László)

MEGJEGYZÉSEK SZ. P. TOLSZTOV KORBEOSZTÁSÁNAK AZ ŐSHORDÁRA ÉS AZ ŐSKÖZÖSSÉGEK KEZDETI SZAKASZAIRA VONATKOZÓ MEGÁLLAPÍTÁSAIHOZ

Sz. P. Tolsztoz a Szovjetszkaja Etnográfija 1946. 1. számában megjelent nagyjelentőségű munkájában megpróbálja helyesbíteni a Morgan — Engels-féle korbeosztást, azoknak az új felfedezéseknek az alapján, amelyekkel az elmúlt félszázad folyamán a régészet és néprajz ismeretanyaga kibővült.

Az engelsi beosztáshoz képest az új korbeosztás az őshordára és az ősközösség első két szakaszára vonatkozólag a következőképpen változik meg:

közül az előbbiek egyúttal fegyverek is¹, bőven megtaláljuk az eszközkészítő szerszámokat: a kaparókat, vakarókat és a pengék különböző fajtáit.

Példaként felhozom az et-Tabūn barlang leleteit. Itt, a bőséges anyagot szolgáltató és részletesen publikált levalloiso-mousterien rétegekben a következőképpen oszlanak meg a szerszámok²: A fegyverek száma — ha még a különféle retusált és retusálatlan pengéket is

Morgan – Engels féle beosztás:		Tolsztoz beosztása:	
Az ember őse a fáról leszáll és a munka segítségével a mai értelemben vett emberré fejlődik	Vadság alsó foka	Az ősi, növényevő majom áttér a földi életmódra és a hústáplálékra; kő és faeszközöket kezd használni	Őshorda (ősnyáj)*
Megtanul tagoltan beszélni		Régészetileg: ópaleolitikum és mousterien.	
— <i>Neoantropusz</i> —			
Megismeri a tüzet, táplálkozásában szerepet kap a hal	Vadság középső foka	Széles körben alkalmazza az eszközkészítő szerszámokat	Ősközösség I. íj nélküli vadászgazdaság
Köszerszámokat készít, eljut a lándzsahasználathoz		Régészetileg: aurignacien, solutréen, magdalenien	
— <i>Az íj és nyíl felfedezése</i> —			
Felfedezi az íjat és a nyílat	Vadság felső foka	Régészetileg: mezolitikum	Ősközösség II. íjas vadászgazdálkodás
Csiszolt kőeszközöket készít, kosarat fon, csónakot készít, felfedezi a farkasságot		Kerámia	

* Kiszéljöv helyesbítése az Akadémiai Héten tartott ankéton. (szerk.)

Tolsztoz** korbeosztásával kapcsolatban a következő problémák merülhetnek fel:

Az őshorda (ősnyáj) és ősközösség határának megállapításánál valóban helytelen lenne mai ismereteink birtokában a tűz használatát és különösképpen a haleledel elterjedését megjelölni. Már a Szinantropusz is használt tüzet, viszont a hal csak az íjas vadászgazdálkodás idején kapott nagyobb szerepet az ember táplálkozásában. A Neantropusz megjelenésének ideje önként kínálkozik határvonalnak, azonban mégis szeretném megismerni azokat az adatokat, amelyek alapján Tolsztoz a mai régészeti ismeretek birtokában is ragaszkodik az ősközösség megteremtőjeként a *Homo sapiens*-hez.

Az ősközösség egyik kritériumát ugyanis — az eszközkészítéshez szükséges mesterséges szerszámok széleskörű alkalmazását — már joggal vonatkoztathatjuk a mousterienre is, mivel ott a „vadászat és halászat eszközei” kívül, „amelyek

hozzájuk sorolom — 3656 db (59 százalék). Az eszközkészítő eszközöké (kaparók, vakarók, fúrók és árvésők) 2609 db (41 százalék). Az eszközkészítő szerszámok széleskörű használatát, úgy gondolom, eléggé bizonyítja az iparban képviselt 41 százaléknyi mennyiségük, ha ugyan ez a kritérium egyáltalán felhasználható az ősközösség és őshorda elhatárolására. T. i. ugyancsak et-Tabūnban az F. jelű felső acheuléen réteg 1754 db (40 százalék) fegyvert és 2616 db (60 százalék) eszközkészítő leletet tartalmazott.

Az őshorda emberének másik igen fontos meghatározója az, hogy kialakulóban lévő ember. Az ember kialakulását biológiai értelemben eléggé konkrét szakaszokra bonthatjuk, de hogyan vonhatunk határt a termelő eszközök, termelési viszonyok és az ezeket tükröző társadalmi és kulturális felépítmény vonalán? Sorra véve a feltételeket meg kell ugyanis állapítani, hogy

1.) A neandervölgyi ember táplálkozásában a húsnak már igen nagy szerepe volt, tehát a neandervölgyi ember

¹ Engels, A munka szerepe a majom emberré válásában, 53.

² Garrod — Bate, The Stone Age of Mount Carmel; Excavations at the Wady el-Mughara. 58 — 90.

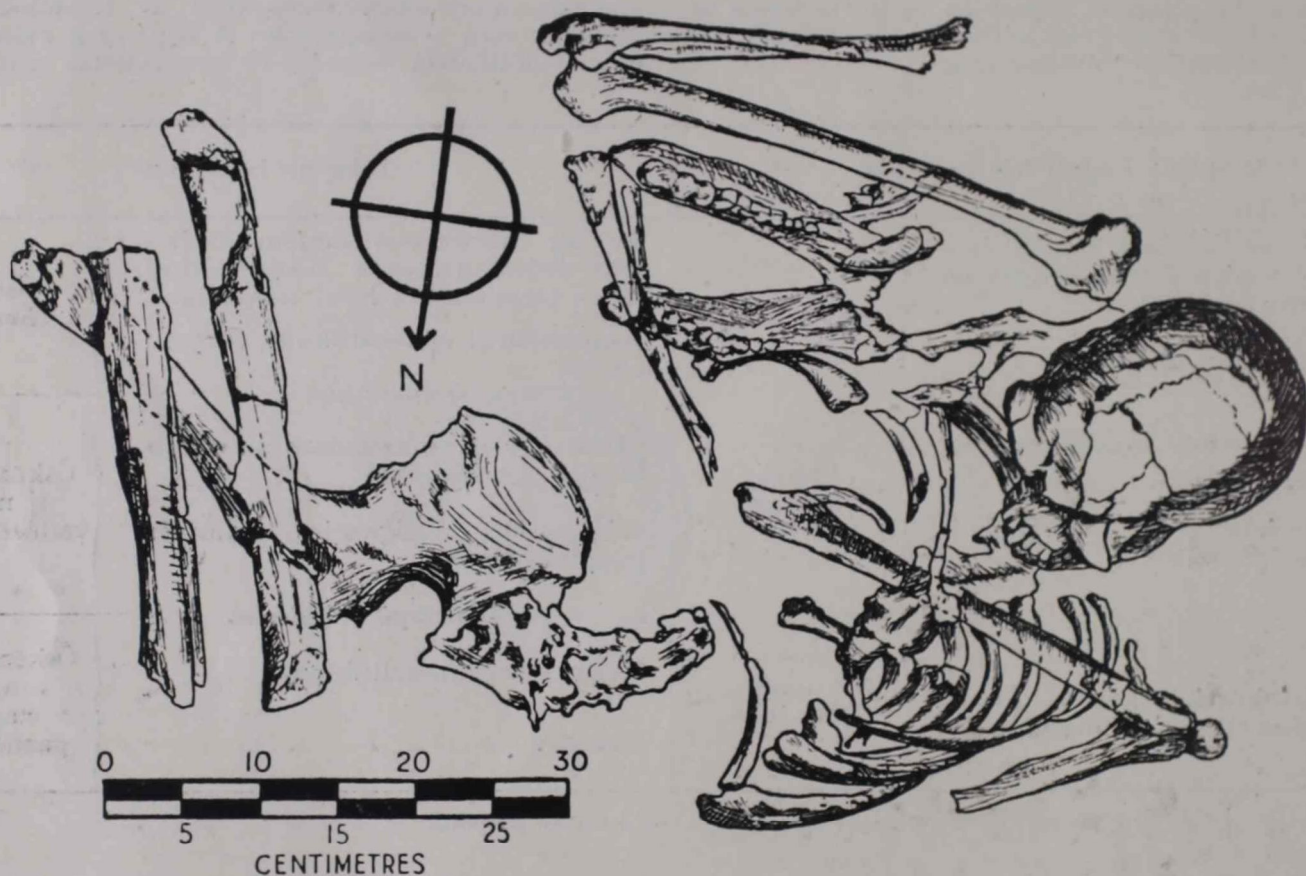

vadászott. Az ősember vadászata Sztálin szerint³ kooperatív munka, feltételezi a korok és nemek szerinti munkamegosztást. Jefimenko ennek alapján külön is választja a férfi és nő munkaeszközét. Úgy gondolom, ez már önmagában is elegendő lenne a társadalomba-szervezettség feltételezésére. Hivatkozhatom itt a fentiek megerősítéseként a subalyuki leletekre⁴, ahol a neandervölgyi ember vadászatának eredményeképpen 40 állatfajnak mintegy 2400 db csontját találták meg. Hivatkozhatom azonban Chou Kou Tienre is, ahol kiderült, hogy már a Szinantropusz is eredményesen vadászott, C'la k szerint⁵ ez a nagy vadász főként szarvasfélőkre vadászott, ami nyilván nem történhetett szorosan kooperatív munka nélkül.

2). Engels az őshordáról szólva⁶ egyik jellemző vonásként a törzsön belüli korlátlan nemi érintkezést jelöli meg (ahol a „törzs“-ön nyilván az ősemberi csoportot érti). Megállapítja, hogy a család és a horda szembenállnak egymással, amennyiben a párok összeállása a

A medvekultusz nyomait megtaláljuk egész sor európai barlangban (Petershöhle⁸, Mixnitz,⁹ Drachenloch,¹⁰ Furtins,¹¹ Istállóskő,¹² stb.). A neandervölgyi ember kultikus temetkezésének bizonyítéka a Mugharet es-Skhul lelete.¹³ Itt tíz, szabályosan eltemetett ősember-csontvázat találtak. Az egyik mellett vadkanállkapocs feküdt, amely helyzeténél fogva nem kerülhetett véletlenül a csontváz mellé, hanem az ősember temette el a halottal együtt (1. kép). A másik meggyőző bizonyítékot az ázsiai Tesik-tas szolgáltatta, ahol egy gyermeket öt pár kőszáli kecskeszarvval együtt temettek el.¹⁴

Az az ember, aki halottait eltemeti, s melléjük bizonyos (valószínűleg totem) állati maradványokat temet, ugyanakkor totemállatainak koponyáját és egyes hosszúcsontjait is különös szertartások között eltemeti, az az ember már feltétlenül társadalomban élt.

1. kép. A Mougharet es-Skhul vadkanállkaposos *Homo primigenius* sírja. (Mc Cown után).

horda rövidebb, hosszabb bomlására vezet. A neandervölgyi embert én épen azért nem tudom hordában élőknek tekinteni, mert bizonyos adatok arra mutatnak, hogy szorosabb családi és társadalmi szervezet fűzte őket egymáshoz. Így pl. a mousterien embernél már nyomon tudjuk követni azt is, hogy voltak bizonyos — elég fejlett — vallásos-kultikus elképzeléseik, tehát már megjelenik náluk „azon külső hatalmak visszfénye . . . amelyek mindennapi létükön uralkodnak”: a vallás.⁷ A kezdetleges vallást — ezen belül pedig természetesen a szorosabb családi és társadalmi kötelékeket — bizonyítják a mousterien medvekultusz nyomai és a kultikus temetkezések.

³ Sztálin, A dialektikus és történelmi materializmusról. A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának Története, 127.

⁴ Kadić, stb. subalyuki monográfiája. Geologica Hung. Fasc. 14. 1940.

⁵ Clark, From Savagery to Civilization. 33.

⁶ Engels, A család, a magántulajdon és az állam eredete. 35–37.

⁷ Engels, Anti-Dühring. 297.

Tolsztov közvetlen érveit nem ismerem, de hozzájutottam Boriszkovszkij egy kis könyvéhez,¹⁵ aki már másként fogja fel az őshorda határproblémáját. A fenti érveket természetesen Boriszkovszkij is pontosan ismeri. Ő is megállapítja, hogy az ópaleolit ember közösségi tulajdon-

⁸ Hörmann, Die Petershöhle. Abh. d. Naturhist. Ges. in Nürnberg. XXIV. 1923. 123.

⁹ Abel-Kyrle, Die Drachenhöhle bei Mixnitz.

¹⁰ Ebert Realler. XI. Bd. Drachenloch (Schweiz), 385.

¹¹ Leroi-Gourhan, Préhistoire, IX., 1950, 17–142.

¹² Vértes, Újabb ásatások az Istállóskői barlangban. Acta Arch. (A. S. A.) 1950. 1–2.

¹³ Garrod-Bate, i. m.; Mc Cown; Mugharet es-Skhul, 91–112.

¹⁴ Okladnikov, Szovjetszkaja Archeologija No. 6, 1940, 5–20.

¹⁵ Boriszkovszkij, Nacsaljnij etap pervobitnogo ob-szesztva, 92–114.

ban lévő szerszámokkal kollektív munkát végzett, hogy a kezdeti promiszkuitást felváltotta a vérrokonsági család, majd a fejlettebb családi formák. A vallás eredetéről szólva megállapítja, hogy az a mousterienben keletkezett a kezdeti fetisizmus, amelyből később a totemizmus alakult ki, de tagadja, hogy állatleleteket találtak volna neandervölgyi sírokban. Ezek alapján már nem nevezi őshordának az embernek azt a csoportját, amely mindezeket létrehozta.

Ki kell fejeznünk kételkedésünket azzal kapcsolatban is, hogy az első vallási-kultikus képzetek a neandervölgyi ember fejében alakultak volna ki. Mindazok a jelek, amelyek számunkra fennmaradtak — egy részüket fentebb ismertettem —, a kultikus élet fejlettségéről tanúskodnak. Ez a fejlett totemisztikus szemlélet nem jelenhetett meg előzmények nélkül a semmiből; előzményeit nyilván már a chelléen és acheuléen ember alakította ki.

Lehetséges-e, hogy előbb fejlődjék ki a vallás, mint a társadalom? Lehetséges-e, hogy kooperatív, nemek szerint specializált munkát végző, vérrokonsági családban élő emberek csoportja hordát képezett, s nem közösségi társadalmat? Azt kell mondanom, hogy ez nem lehetséges, s hogy az első ősközösségek határát legalább is a neandervölgyi ember megjelenésének idejére kell visszahozni.

A korbeosztás másik vitás helye az *íjas vadász-gazdálkodás* kialakulásának az időpontja. Ez Tolszov szerint az íj és a nyíl feltalálásával kezdődik és régészetiileg a mezolitikumnak felel meg.

Valóban, vitán felül áll, hogy a mezolit ember használt nyilat. Vizsgáljuk meg azonban a sorrendben idősebb kultúrák eszközeit és gazdasági körülményeit a nyílhasználat szempontjából:

Egyes mezolit iparokban töretlenül öröklődtek a *magdalenien* hagyományok. Az átörökölt eszközök között félreismerhetetlenül egyaránt megtaláljuk a magdalenienben a kő- és csontnyílhegyeket. Számuk elég nagy még akkor is, ha nem számítjuk közéjük a főként nyílhegynek használt mikrolitokat.

A *capsien* vadász ismerte a nyilat. Ezt mindennél jobban bizonyítják saját maguk, amikor barlangi karcaikon, festményeiken a nyílazó ember alakját is megörökítették (Minateda,¹⁶ Cogul,¹⁷ Alpera,¹⁸ stb.). A *capsien* ember eszközei között különben megtaláljuk a mikrolit nyílhegyeket is, a *tardenoisien*, stb. geometrikus mikrolitok elődjét.

A *solutréenben* pusztán tipológiai megfontolások alapján nem kellene feltétlenül számolnunk a nyílhasználattal. Találunk azonban egyes darabokat (a kisméretű csonthegyeken kívül is), amelyek alkalmasak lehettek nyílhegynek. Ilyenek pl. a francia típusú vállas hegyek, a szeletai javasolutréenben is gyakori 40–45 mm hosszú és 22–24 mm széles, szépkidolgozású babérlevélhegyek (I. tábla, 2/a, 2/b, 3/a, 3/b). Ezek már méretüknek és súlyuknak fogva sem alkalmasak lándzsahegynek. Nyílhegynek tekinthetjük az aurignacienre emlékeztető, gyakori előfordulású pengehegyeket is.

Az *aurignacien* ipar több csont- és kőszerszáma is alkalmas arra, hogy nyílhegyként használják. Így az egyes pengehegyek, a gravette kör, a frontobert típus

stb. Hosszú vita folyt arról, használt-e már az aurignacien ember nyilat? Az eredmény többnyire tagadó volt.

Menghin pl. néhány elégtelen érv alapján tagadja az aurignacien nyílhasználatot¹⁹, Childe szintén csak a *capsien* emberről tételezi fel, hogy tudott a nyíllal bánni,²⁰ Vojevodszkij azt állítja, hogy a felső paleolitikum idején ismeretlen nyilat az azilio-swiderien ember kezdte használni.²¹ Schwantes mindezekkel szemben azt tartja, hogy a késői aurignacien gravette és vállas hegyei, de különösen a frontobert hegyek nyílhegyek voltak, s ugyanígy a kisméretű solutréen levélhegyek és vállashegyek.²²

A barlangi ábrázolásokon kívül nincs konkrét adatunk a nyílkérdésre vonatkozólag, s a tipológiai lehetőségek felhasználása alig vezet eredményre. Megkísérrelhetjük viszont néprajzi analógiák figyelembevételével rekonstruálni az ősember életkörülményeit és gazdasági viszonyait, mert ezek segítségével bátrabban alkothatunk ítéletet az egyes paleolit szerszámok használati módjáról.

Ezzel kapcsolatban az Orsz. Néprajzi Múzeumban megmértem több nyílhegy és lándzsahegy súlyát. A következő eredményeket kaptam:

Afrikai vasnyílhegyek súlya grammokban (vizsgált anyag: 110 db):²³

legkisebb súly	3 g
legnagyobb súly	30 g
átlagsúly	12,3 g

Amerikai indián fanyílhegyek súlya grammokban (vizsgálva: 18 db):

legkisebb súly	20 g
legnagyobb súly	47 g
átlagsúly	34 g ²⁴

Amerikai (precolumbián) könnyílhegyek súlya grammokban (jelzés: Missouri, Kansas. Típus: vállas hegyek. Vizsgált anyag: 28 db):

legkisebb súly	5 g
legnagyobb súly	35 g
átlagsúly	13,7 g

A *mexikói recens kőhegyek* (30 db) nagyon állandó súlyúak: alig egy-két gramm eltéréssel valamennyi 15 g súlyú.

Megállapíthatjuk, hogy még a legnehezebb fahegyek átlagsúlya is csak 34 g, legnagyobb súly 47 g. A megközelítőleg azonos fajsúlyú vas- és könnyílhegyek súlya is megegyezik: 3 g-tól 35 g-ig terjed, s az átlagsúly, amelyet nyugodtan elfogadhatunk a paleolit nyílhegyek átlagsúlyaként is, 12–15 g.

Amint már említettem, mind az afrikai, mind a mexikói nyílhegyek súlyát a velük egybeépített, rövid, vékony toldalékkal együtt számítottam: A toldalék nélküli betéthegegyek súlya mind az afrikaiaknál, mind a mexikóiaknál, vagy egyes precolumbián hegyeknél (a megmért kb 50 db alapján) 1–2 g között mozog.

Szűkebb vizsgálati lehetőségeim voltak a lándzsahegyeknél. Itt csak néhány átlagsúlyt tudok megadni:

¹⁹ Menghin, Weltgeschichte der Steinzeit, 144.

²⁰ Childe, The Dawn of European Civilization, 3.

²¹ Vojevodszkij, Szovj. Arch. No. 5, 1940, 144–149.

²² Schwantes, Arch. für Anthr. XLIII., 1923, 13–41.

²³ Az afrikai nyílvevők legtöbbjénél a fém nyílhegyet a nád- vagy keményfából készült nyílvevővel 8–10 cm hosszú toldalék köti össze. Ezt a toldalékot hozzávettem a nyílhegy súlyához, mivel sokszor a vasnyílhegyeknél egybekovácsolt hosszú tövist képez, s különben sem választható el súly szempontjából a fémhegytől.

²⁴ Tapasztalatom szerint a könnyebb fajsúlyú anyagból készült nyílhegyek súlyosabbak a nehezebb (kő, fém) anyagból készületeknél. Ennek oka az, hogy a könnyű fajsúlyú nyílhegyek természetesen hosszúak (a vizsgált anyagnál 30–40 cm hosszúak is), s hogy ez a hosszú test ellensúlyozhassa a könnyű vessző súlyát, még nehezebbre kell készíteni.

¹⁶ Breuil, L'Antropologie, XXX., 1920, 1–50.

¹⁷ Breuil–Aguilo, L'Antropologie, XX., 1909, 1–21.

¹⁸ Breuil–Obermaier, L'Antropologie, XXIII., 1912, 1–27.

Precolumbian kőláncsahegyek átlagsúlya (vizsgálva 4 db): 51,7 g.

Ujguineai faláncsahegyek átlagsúlya (vizsgálva 4 db): 95,5 g.

Ujguineai obszidiánláncsahegyek átlagsúlya (vizsgálva 7 db): 177 g.

*Szeletai solutréen kőhegyek*²⁵ átlagsúlya (vizsgálva 32 db): 51,2 g.

A fenti eredményből azt láthatjuk, hogy van egy jelentős hézag a nyílhegyek és a láncsahegyek átlagsúlya között, s a két fegyver súlycsoportja — egy-két szélső eset kivételével — egyáltalán nem érintkezik.

Azok az apró szeletai hegyek, amelyekről már fentebb beszéltem, 9, ill. 10 g súlyúak, szemben a fenti 51,2 g-os átlaggal. Nyilvánvaló, hogy ezek a kis eszközök nem láncsanyelek végein voltak, hanem nyílvezetőkre szerelték őket. Ma is találunk pl. az afrikai nyílhegyek között olyan alakúakat, amelyek tulajdonképpen kicsinyített láncsahegynek tekinthetők. Egészen valószínű, hogy az ősember első nyílhegyeit a láncsahegyek mintájára készítette.

Az újpaleolit ember nyílhasználata bizonyításánál szándékosan utoljára hagytam legnyomósabb érveimet:

Az 1950-es — még publikálatlan — Istállóskő-barlangi ásatás konkrét bizonyítékokat szolgáltatott a nyílkérdés eldöntéséhez. Találtunk olyan szabályos „à base fendue” csonthegeket, amelyek hossza 22—25 mm (I. tábla, 1/a, 1/b). Kizárt dolog, hogy ezek a kis hegyek láncsahegyek lettek volna. Súlyuk (0,4—0,5 g), nagyságuk, kidolgozásuk finomsága egyaránt azt bizonyítja, hogy nyílhegyek voltak, s mint ilyenek a *nyílhegy legősiabb képviselői*.

Továbbmenve azonban, a szélsőségesen kisméretű, hasított alapú hegyek már kihatnak a franciaországi 50—200 mm hosszú, hasonló hegyek

használati módjának átértékelésére is. Az istállóskői hasított alapú hegyek közül a legkisebb 22 mm, súlya 0,4 g. A leghosszabb kb 160 mm²⁶ és 17 g súlyú. Ugyanilyen súlya van a friss csontból készített pontos másolatának is. Mind súlya, mind nagysága megfelel a fent kiszámított nyílhegy-átlagnak, tehát úgy érzem, nem túlnagy merészség, ha megállapítom, hogy *a hasított alapú hegyek általában nyílhegyek voltak*. Természetesen éppúgy, mint a solutréen babérlevél-hegyeknél, itt is elképzelhető, hogy a súlyosabb és hosszabb, hasított alapú hegyeket lánczsavégre erősítették.

A fenti bizonyítékok alapján — ha ragaszkodni akarunk ahhoz, hogy az íjas vadászgazdálkodás kezdeteként az íj *feltalálását*, s nem a legszélesebb körben való *elterjedését* tekintsük — azt a javaurignacien kortól, nem pedig a mezolitikumtól kell számítanunk.

Összegezve az eddigieket: szerintem az őshorda kora a neandervölgyi ember megjelenéséig tartana. Az íj nélküli vadászgazdálkodás kialakító a neandervölgyi emberek lennének a hosszantartó moustérien iparukkal, az íjas vadászgazdálkodás idejének pedig magába kellene foglalnia az egész újpaleolitikumot. A mezolitikumot, amelynek szakócás formái és az itt-ott megjelenő fazekasság már a növénytermesztés kezdetét jelzik, átmenetnek lehet tekinteni a vadságból a barbárságba. Ezt a korbeosztást alátámasztja az a körülmény is, hogy éppen a moustérien végével és a mezolitikum kezdetével következett be az északi féltekén az a két hatalmas természeti — éghajlati — megváltozás: t. i. a würm eljegesedés az egyiknél és a posztglaciális klímaenyhülés a másiknál, amely természetesen felmérhetetlen hatással volt a természettel szemben akkor még védtelen ősember életkörülményeire és termelési viszonyaira.²⁷

Vértés László

²⁶ Hasítékánál kissé sérült.

²⁷ Vértés L. cikkéhez, problematikus részleteihez szívesen közlünk hozzászólásokat (szerk.).

ПРИМЕЧАНИЯ К ХАРАКТЕРИСТИКЕ НАЧАЛЬНОГО ПЕРИОДА ПЕРВОБЫТНОГО СТАДА И ПЕРВОБЫТНОЙ ОБЩИНЫ ПО ПЕРИОДИЗАЦИИ С. П. ТОЛСТОВА

(РЕЗЮМЕ)

На основании современных исследований С. П. Толстов преобразовал периодизацию по Моргану и Энгельсу. Первые людские общины образовались по мнению Толстова во время появления неантропа, а развитие охотничьего хозяйства, пользовавшегося луком, началось в эпоху мезолита. Следовательно, человек мустьерской культуры пребывал еще в стадном состоянии, а лук был изобретен только человеком мезолита.

Против этого утверждения можно привести следующие доводы. Судя по мустьерским находкам, поступившим из пещеры ет-Табун, среди орудий неандертальца 59% представляли собой оружие, а 41% — инструментами для изготовления орудий. Среди ашельских находок того же самого местонахождения оказалось даже 60% инструментами для изготовления орудий, а 40% — оружием. Критерий охотничьей культуры, незнакомый с луком, по которому инструменты изготавливались в крупном масштабе

именно в эту же эпоху, по смыслу вышесказанного относится и к мустьерским и ашельским эпохам.

Тотемистические находки в Тешик-таш и Мугарет эс-Скул, равно как и многочисленные культовые погребения черепов пещерных медведей мустьерских времен свидетельствуют, что люди мустьерской эпохи уже обладали развитыми религиозными понятиями. Поэтому весьма вероятно, что они составляли уже общины.

О развитой охотничьей культуре неандертальцев свидетельствует масса костей животных, найденных при различных раскопках. Развитая форма охоты, базирующейся на кооперативных началах, привела за собой организацию общества, как это было установлено между прочим и советскими учеными Ефименко, Борисовским и др.

Начало охотничьей культуры, знакомой с луком, отмеченное Толстовым, является также слишком поздним. По измерениям охотничьего оружия совре-

менных дикарей и археологических находок, наконецники стрел и копий представляют собой две резко отличающиеся по весу группы. К первой группе относятся предметы прибл. до 40 грамм, а ко второй же — предметы свыше 5. Некоторые типы орудий (gravette, fontrobert, небольшие солютрейские остроконечники формы лаврового листа и т. п.) могут считаться — на основании аналогий — уже наконечниками стрел. Но употребление лука в позднепалеолите лучше всего подтверждается костяными наконечниками с выемками у оснований, найденными в пещере на Ишталлошко в среднеориньякском слое. Эти наконечники небольшого размера (длиной 22–25 мм., весом 0,4–0,5 гр.) были несомненно наконечниками стрел.

Имея ввиду их и вышеназванное распределение орудий по весу, можно утверждать, что обыкновенные французские среднеориньякские наконечники немного большего размера с подобными же выемками у оснований были также наконечниками стрел.

Исходя из этих соображений, охотничья культура без применения лука — вместе с ней и организации первобытной обиталища — может быть датирована появлением мустьерской культуры. Следовательно, переход к охотничьей культуре с применением лука является уже одновременным с позднейшим периодом палеолита, охарактеризованным ориньякской культурой.

Л. Вермеш

A PALEOLITIKUM CSONTIPARA MAGYARORSZÁGON

A magyar paleolitikum csontipara már kis mennyiségénél fogva sem tarthatott komoly érdeklődésre számot, és bár egyes darabjait a kutatók ritkaságuknál fogva fontosnak tartották (gyakran kormeghatározó értékűek voltak), részletes ismeretük mindeztideig nem történt meg. Legkorábbi előfordulásuktól kezdve számos olyan eszközünk, „pseudoeszközünk“ van, amelynek a meghatározása kétséges; több, újabban előkerült tárgy leírás formájában sem ismert; egyes eszközeink pedig az évtizedekkel ezelőtt leírt meghatározásuktól eltérő, új megvilágításba helyezhetők.

Nem kétséges, hogy paleolitikus csontiparunk a kőiparhoz viszonyítva, csekély mennyisége ellenére is komoly jelentőséggel bír egy-egy korszak gazdasági fejlettségének mérlegelésénél. Kultúrák eszközkészítésének finomodását, a szerszámok differenciálódását figyelhetjük rajtuk. És éppen a csonteszközök alkalmasak ennek megfigyelésére.

A paleolitikum társadalmának a kőipar csak egy fejlettségi fokig jelentett kielégítő szerszámmot. A pattintott kőeszközök a kezdeti, minden célra alkalmas formákból csak alakban, kidolgozásban fejlődtek a többirányú munkához alkalmazva, de ez a technika nem alkalmazható számos, finomabb megmunkálást kívánó eszköznél, tűknél, simítóknál, harpunáknál, stb. A pattintó technikával is állandó finomítást érik el az eszközöknek, s ez az állandó, fokozatos finomítás végül sem eredményezheti a szükségessé vált csiszolt eszközt. Hirtelen technikai változással fejlődik tovább a csiszolt eszközökben a szerszámkészítésnek az a területe, amely már újabb funkciókat tölt be a kőeszközökhöz képest.

Feltűnő, hogy a formákban, alkalmazásukban annyira differenciálódott kőeszközök mellett a csont csiszolásával mennyire hirtelen emelkedik az újabb és újabb célokra alkalmazott tárgyak száma. Míg a pattintott kőipar a technika finomodásával az eszközformáknak hatalmas típus-számát gyarapítja, a különböző munkákhoz való alkalmazásával egészen különleges formákat hoz létre, addig a csiszolás technikájával nem újabb

típusok, hanem lényegükben új, más, fejlettebb gazdálkodás szükségleteit kielégítő eszközök fejlődtek ki. A paleolitikus kőeszközök — például a vakarók — a megfelelő célra idomítva lapos, magas vakarókká, pengevakarókká, hornyolt-vakaróvá, D-alakúvá, kétoldalon beíveltté, stb. válik — hogy csak párat említsünk; az ember kombinálja fúróval, pengével stb. A hegyek primitív pattintóktól háromszögű formákon, pengehegyeken át levélhegyekké finomulnak, mire hirtelen az új, csiszoló eljárással fellépnek a tökéletes símaságú hegyek, tűk, harpunák és főleg a nyugateurópai területen a csontból készült tárgyak egész sora. A tűk vagy a harpunák fellépése magában is fokmérője, állomása a régibb kőkorszak gazdasági fejlődésének. A pattintó technika egy bizonyos fokig engedte meg az eszközök finomítását, amely lassan fejlődve átcsapott a csont csiszolásába, amelynek igényét igyekezett az ember a régibb technikával is kielégíteni. Az átmenet nem lassú. A tűket — ismereteink szerint — a tű előtt nem pótolta más, megelőző típusnak nevezhető eszköz. A csontcsiszolás természetesen magában rejti az eszközök finomításának további lehetőségét, alakbeli javítását, további differenciálódását. (Pl. a harpunák esetében.) S hogy ez újabb gazdálkodási módot, fejlődési fokot jelent, nem szorul magyarázatra. Lényegében az egész új technikát ez határozza meg, mintahogy a neolitikumot nem a csiszolás, hanem a gazdálkodási mód.

Ezzel a szemlélettel nézve a csonteszközöket, akkor is nagy jelentőségük van, ha egy lelőhelyről csupán egyetlen tárgyat ismerünk. A csonteszközök még így is alapul szolgálhatnak egy kultúra meghatározásánál. Részben meghatározott korszaki típusaik adják kronológiai értéküket, másrészt változékonyságuk. A francia magdalenien Breuil-féle hat-periódusú felosztásánál a harpunák adják az elkülönítést! Korszaki típusaiknak pedig idegen kultúrákban való megjelenése éppen nagyjelentőségű. Peyrony megállapítását, amely szerint nálunk az aurignacien a solutréennel együtt él,¹

¹ Peyrony, *Éléments de la préhistoire*, 85.

legelőször egy „pointe d'Aurignac à base fendue” solutréi korú anyaggal való előfordulása vetette fel.²

A fentiek szem előtt tartásával ismertetjük a magyarországi paleolitikus csont s egyben más állati anyagból, fogból, agancsból készült tárgyakat. Kadić részletes ismertetése a magyar paleolitikum addigi kutatásáról³ és főleg Hillebrand J. két összefoglaló műve⁴ adják nagyrészt a kronológiai meghatározást, amennyiben az alább ismertetendő leletdarabok akkor már ismertek voltak. Az alábbiakban valamennyi, Magyarországon eddig előkerült csonttárgyat áttekintjük.*

Mousterien-kori csontipar a *Subalyuk-barlang* feltárása során vált először ismertté.⁵ Kadić hatalmas mennyiségben gyűjtötte össze a különböző alakú, eszközgyanús csontokat, amelyeknek nagy részéről ma is eldöntetlen, egyáltalán emberi kéz munkájának nevezhetők-e? A különböző publikációkban a feltáró maga is kétkedve fogadta ezeket a szilánkokat, s feltételezte, hogy egy részüket a víz koptatta simára. Azonban Kadić több olyan darabot közölt, amelyek kézbe fogva aligha fogadhatók el szerszámoknak.⁶ Ezek a megmunkálásnak legcsekélyebb nyoma sem látható.

A subalyuki „csontipar” üreges, feltört csontokból, szilánkokból áll. Legnagyobb részük rendelkezik olyan — természetesen törött — éllel, amely hasonlít a megcsiszoláshoz. Ha figyelembe vesszük azokat a darabokat is, amelyeken kétségtelenül meglátszik a víz által való koptatás, elenyészően kevés szilánkot találunk, amelyek Kadić O. szerint zsíros fényüknél fogva is szerszámoknak tarthatók. Kadić két csoportba osztja ezeket a szilánkokat: „amelyeknek éles szélei csak gyengén lesímitottak” és „amelyeknél az élek általánosan legömbölyítettek”. Utóbbiak a vízben görgetett, megkopott csontok.⁷ Alaposan megvizsgálva sincs rajtuk látható használati nyom, még kevésbé pattintgatás vagy csiszolás, bár élességüknél fogva használhatók lehettek. Tehát: bár esetleg ember feltörte csontok ezek, de nem eszköz céljára, s nem céltudatosan készültek.

Hazai lelőhelyeink közül a kecskésályai barlang sötétszürke és világosbarna agyagjából ismerünk hasonló feltört csontokat, amelyekről ugyanazt tarthatjuk, mint a subalyukiakról.⁸ A farkaskői sziklaüregben, amelyben Kadić O. egészen minimális faunaanyagot és csak néhány eszközt talált — így mousterien vagy aurignacien kora sem dönthető még el pontosan — szintén kerültek elő hasonló csontszilánkok.⁹ A későbbi korszakokban mindeütt megtaláljuk őket. A külföldi régibb kőkori anyagban is általános előfordulásuk,¹⁰ s bár ezeken állítólag pattint-

gatások láthatók, szerintem ugyanúgy, mint a magyarországi daraboknak, semmi közülük nincs a céltudatosan készült eszközökhöz.

Magában az a tény is nagyon kétségessé teszi, hogy ezek a szilánkok eszközök voltak, hogy a mousterienben általában egészen csekély a csontipar, — ha egyáltalán létezik. Olyan nagymértékű előfordulásuk pedig, mint a Subalyuk-barlangban, egészen rendkívüli lenne. A mousterienben a csont csiszolása egyáltalán nem volt meg, holott a csonteszközök megjelenése a csiszolótechnika alkalmazásával egyet jelent.

A Kadić O. közölte mousterienkori anyagban találunk néhány példányt, amelyekről esetleg feltételezhető, hogy eszközök voltak.¹¹ Anélkül, hogy őket határozottan eszközöknek tartanánk, mintegy három darabot említhetünk meg.

Háromszög-átmetszetű, mindhárom oldalán lecsiszolt (simára kopott?) hegy; szélesebb végén töredékes. Nagys.: 4,4 cm (II. tábla 6).

Egyik oldalán lapos, a másikon kis kiemelkedő gerincű, finoman csiszolt hegy, baloldalán valószínűleg töréstől beívelő éllel. Nagys.: 3 × 1,1 cm (II. tábla, 3).

Az előbbieknél durvább kivitelű csontszilánk. Nagys.: 3,5 cm (II. tábla, 5).

Az ezekhez hasonló hegyek, amelyeket azonban kétkedéssel kell fogadnunk, nagy mennyiségben fordulnak elő a külföldi paleolitikus csontiparban is. A Menghin közölte darabokon azonban, mint a mi példányainkon is, csak alig látszik mesterséges csiszolás.¹²

Ugyancsak a Subalyuk-barlangból ismerjük a legkorábbi, állítólag a ruházathoz vagy ékszerként alkalmazott tárgyakat is.

Pl.: Csontgombként leírt, egyik oldalról megfaragott (?) csontdarab, amelynek középső részét egészben hagyva szivacsos belsejét átfúrták. Nagys.: 4,7 × 1,7 cm (II. tábla 4).

Hasonló tárgyakat a hazai aurignacienből s magdalenienből ugyancsak ismerünk. A nyugateurópai csontiparban a Petershöhle anyagában rendkívül sok, egészen megegyező alakú ilyen tárgy került elő, amelyek legfeljebb méretben térnek el a mi példányunktól.¹³ Magyarországon az Arnóckői barlangból Kadić O. közölt ilyen, de előfordul az Istállóskői aurignacienjében s több más helyen is. Ezen a darabon semmiféle használati nyom nem látszik, esetleg az átfúrásánál tételezhetünk fel némi kopást. Magunk részéről nem tartjuk megmunkáltként, annál is inkább nem, mivel ilyen tárgyat (természetesen) törött csontból is ismerünk. Az a része a (gombnak nevezett) tárgynak, ahol az átfúrás van, gyakran az átfúrás feletti híd nincs meg. Hörmann ezeket petershöhlei munkájában külön csoportként is kezeli.

Vaufrey is¹⁵ csak feltételeken nevezi ezeket a tárgyakat „gombok”-nak, hivatkozva Kellermanra, aki először a Kummetschloch-ból írt le hasonló leleteket.¹⁶ Menghin nem tartja őket csontgomboknak, s bár más meghatározást nem ad, feltételezi, hogy esetleg a ma élő eszkimók kezdetleges dárdahegyeiként használták őket.¹⁷ A legvalószínűbb azonban az, hogy ezek az üreges csontok természetesen repedtek így, esetleg állatok roppantották össze őket. Több olyan példányt ismerünk, amelyeken az „átfúrás” egyáltalán nincs meg, majdnem egészen tömör csontból valók, ennek ellenére középpütt

L.: Andree, Der eiszeitliche Mensch in Deutschland und seine Kulturen. Abb. 44. — A subalyukiaknál szintén korábbi a wallertheimi csontanyag, azonban tökéletes másait találjuk a mi „csonteszközainknek”. Andree szerszámoknak tartja őket, bár megmunkálás legfeljebb egy példányon látható. I. m. Abb. 150.

¹¹ Kadić I. m. tab. X. 1, 3, 5, 6, 7.

¹² Menghin, Weltgeschichte der Steinzeit. Taf. X., 5–8.

¹³ Hörmann, Di Petershöhe. Abh. d. Nat. G.s. Nbg. XXIV. T. 25.

¹⁴ Kadić—Mottl, BK. XVI. 52.

¹⁵ Vaufrey, L'Anthr. 41, 543.

¹⁶ Kellerman, Das Kummetschloch bei Steritberg, eine paläolithische Jägerstation. Abh. d. Nat. Ges. Nbg. Bd. XX. 23.

¹⁷ Menghin, I. m. 132.

² Hillebrand, Eiszeit u. Urgeschichte, V., 99–102.

³ Kadić, A jégkor embere Magyarországon. (Der Mensch der Eiszeit in Ungarn).

⁴ Hillebrand, Magyarország őskőora. Arch. Hung. XVII. 24/25. Bericht RGK.

* A következőkben leírt tárgyak az O. Természettudományi Múzeum Föld- és Őslénytárában, kisebb részben az O. Történeti Múzeum Régészeti Osztályának és a Borsod—Miskolci Múzeum gyűjteményében vannak elhelyezve.

* Kíváncsinos lett volna az istállóskői barlang csonteszköz-leletanyagának (1950. évi ásatásból) a tekintetbevétele is (szerk.).

⁵ Kadić—Bartucz—Hillebrand, Preliminary report on the results of excavations in the Subalyuk cave, near Cserépfalu, Hungary. Report of XVI. Int. Geol. Congress Washington. — Kadić, Die Höhle Subalyuk bei Cserépfalu. Geol. Hung. 1939. Barlangkutatás XVI., 192.

⁶ Kadić, Die Höhle Subalyuk bei Cserépfalu. Tab. X. — 2, 4, 8–12.

⁷ Kadić, BK. XVI. 192.

⁸ Kadić, U. o. 223.

⁹ Kadić, U. o. 228.

¹⁰ Többek közt a Mainz és Maner a. d. Elsenz-i anyagban, bár ezek jóval korábbiak a mi leleteinknél.

kicsúcsosodó részük van. Az ettől kétoldalt ellaposodó rész néha egészen hosszú, egyik oldala hosszabb, mint a másik. Ha feltételezzük azt, hogy az ember fúrta át, akkor nehezen képzelhető el, hogy a „gomb” két ágát ne munkálta volna meg. Egész sorozatát állíthatjuk össze ezeknek a csonttöredékeknek a barlangi fauna-maradványokból. Mint látni fogjuk, a solutréenben és a magdalenienben is előfordulnak, s a korszakok folyamán alakjuk semmit nem változik.

A subalyuki anyagból ismerünk két darab barlangi medve-incisivusból készült (Kadić O. szerint gomb) darabot. A fogkorona alatti részen erős becsiszolás látható (II. tábla, 1–2.). Mint közismert, a barlangi medve fogain gyakran látható hasonló, természetes elrágás, ilyeneket tapasztalhatunk a „kiskevélyi típusú fogpengék” némely példányán is. A két említett fog közül azonban az utóbbit (I. tábla, II) minden valószínűség szerint az ember csiszolta be.

A *kecskés-galyai* barlang leletei közt szintén kerültek elő állítólagos hegyek. Ezek Kadić O. szerint használtak, sőt ő egy „pointe racloir”-ra emlékeztető darabot is említ,¹⁸ míg a *farkaskői* sziklaüregben egy „pointe-cran” típusú ismer fel.¹⁹

Mousterien-kori leleteink között Tatáról kerültek elő megmunkáltak, használtak vélt csontok. Ezek tökéletesen megegyeznek a Szeleta-barlang solutréi „eszközeivel”, amelyekről azonban rég nyilvánvalóvá vált, hogy vízgörgette csonttöredékek.

A tatái lelőhely kivételével, az előbb említett mindhárom lelőhelyen előfordul az ú. n. „kiskevélyi típusú fogpenge”, s különösen a Subalyuk-barlangban elég nagy számban. Ezzel az eszköztípussal később foglalkozunk.

Mint láthatjuk, a mousterien csontipara hazánkban nemcsak hogy szegényes, de jóformán nem is találunk hiteles eszközként meghatározható tárgyat. Ebben a korszakban a csont csiszolása még ismeretlen volt szerintem. Azok a nyomok, amelyek a csonteszközkészítés felé mutatnak, valószínűleg nem a mousterien sajátjai, hanem feltehetőleg a mousterien végének az aurignacien kultúrával való érintkezése. Ez az érintkezés az aurignacien-kori kőiparban nagyon jól kimutatható. Amennyiben pedig esetleges csiszolás elő is fordulna ezeken az eszközökön még alig nevezhető tárgyakon, csupán a legkezdetibb fokot jelentik egy sokkal magasabb fokú kultúra fejlettebb eszközei felé.

Az aurignacien csontiparával kezdődik meg a csiszolás technikája, az új eszközök előállítás. Egész Európában nagy mennyiségben lépnek fel a csonteszközök, s bár az aurignacien kultúrát Magyarországon eddig csak két hiteles lelőhelyről, az Istállóskő-i és a Peskő-barlangból ismerjük, a kőipar termékeihez képest is elég nagy a csonteszközök száma.

Az *istállóskői* barlangból a következőket ismerjük: Egyik legfontosabb itt előkerült darab a már Hillebrand közölte hegy, amelyen vércsatorna fut végig.²⁰ A hegy¹ hosszúsága 12,6 cm, kanellurával ellátott oldalán, a hegye felé, laposra kopott. Egész felülete finoman csiszolt (II. tábla, 13).

Főleg a franciaországi középső-aurignacienből ismeretek ezek a hegyek.^{22, 23} Hasonló nagyságban előfordul

az Isturitz-barlang aurignacienjében²⁴ s a Petersfelsben²⁵ is, de túlélte ezt a kultúrát s a közbeeső solutréi kort, gyakran megtaláljuk a magdalenien korszakban is.²⁶

Az előbbieknél nagyobb méretű, durvább kivitelű hegy. Keresztmetszete kissé szögletes; egyik oldala simára csiszolt, másik oldala utólagosan kopott vagy természetes érdességűre hagyott. Nagys.: 15,1 × 1,9 cm (II. tábla 14). Az egész felő-paleolitikumnak általános eszköztípusa.

Kisméretű hegy töredéke. Nagys.: 5,2 cm (II. tábla, 9). Atipikus hegyet közöl Hillebrand 1917. évi ásatásából.²⁷ Töredékes, üreges medvecsontból készült darab, a csiszolás nyomai azonban feltűnően rajta. Nagys.: 8,1 × 2,0 cm (II. tábla, 8).

Az utóbbi évek ásatásai szintén hoztak felszínre megkopott csontszilánkokat, kész csonteszközök mellett, ezek azonban nem tarthatók eszközöknek. Aurignacien típusú a Szeleta-barlang „à base fendue” hegye is, minthogy azonban solutréi rétegben került elő, ott ismertetjük.

Az istállóskői aurignacien anyag csonthegyein kívül még számos más típusú eszközt ismerünk erről a lelőhelyről.

Hillebrand J. ásatásából ismert az első, talán egész Európában a legkorábbi tű.²⁸ Vége töredékes, így nem állapítható meg, hogy fokkal ellátott volt-e? Hosszúsága 4 cm. Vastagságánál fogva azonban szerintem árnak is elfogadható (II. tábla, 7).

A lelőhelyről egyetlen csontsimítót ismerünk: finoman kidolgozott, egészen lapos darab, felületén használati nyomokkal. Nagys.: 6,1 × 1,9 cm (II. tábla, 11).

Elsőízben lépnek fel a csontpalcák; mindkét aurignacien lelőhelyünkön több példány került eddig elő. Az istállóskői barlangból ismert egy finoman csiszolt, vékony csontpálca — töredék. Nagys.: 5,3 × 6 cm (II. tábla, 12).

Tökéletes símaságú csontpálca töredékét közli Kadić és Mottl, amely megközelíti a későbbi korok fejlettebb csontpalcáinak finomságát.

Már az aurignacien folyamán továbbfejlődnek ezek a palcák, külföldi, főleg nyugateurópai lelőhelyeken díszítésekkel, átfúrással jelennek meg. Később a solutréenben továbbfejlődnek, nálunk a Jankovich-barlang solutréenjében s a magdalenienben érik el a legtökéletesebb megmunkálás fokát. Hazai aurignacienünkben, mint látni fogjuk, a Peskő-barlang szolgáltat hasonló darabokat.

Az első díszített tárgy paleolitikumunkban szintén az istállóskői barlangból ismert.²⁹ Ez egy tű vagy egészen vékony csontpálca töredéke, oldala ferde rovátkolással díszítve (II. tábla, 10). Teljesen hasonló darabot közöl Kozłowski a Mamutowa-barlangból.³⁰ Nyugat-Európában is, az Isturitz-barlangban,³¹ a Vogelherd leletei között,³² a középső aurignacienre jellemző. Nagyobb méretű példányokon később a díszítés fejlettebb formája is előfordul,³³ s a magdalenien csontpalcáin ér el valóban művészi fokot.³⁴

²⁴ Passenard, Préhistoire. IX. 72. 1.

²⁵ Peters, Petersfels. Taf. XX. 15.

²⁶ Sarasin, Die steinzeitlichen Stationen des Birstales. Taf. VIII. 99., 100., 05 (Birseck-Höhle). — Peyrony; I. m. Fig. 57. — 2. (Magdalenien III).

²⁷ Hillebrand, BK. VII., 12. o., 6. kép.

²⁸ Hillebrand, U. o. 13. o., 7. kép.

²⁹ Hillebrand, BK. V., 108. o., 13. kép.

³⁰ Kozłowski, Strasze epoka kamienna w Polsce. (Paleolit). Taf. X. 22.

³¹ Riek, Préhistoire II., Fig. 8, 9, 14.

³² Andree, I. m. Abb. 227.—9.

³³ A Vogelherd 6. rétegében, amely már felső aurignacien korú. L.: Andree: I. m. Abb. 223.—9.

³⁴ Kozłowski, I. m. Tab. X. 48. (Mamutowa-barlang). Tab. XV. (Maszyka-barlang).

¹⁸ Kadić, I. m. BK. XVI., 223.

¹⁹ Kadić, I. m. BK. XVI., 228.

²⁰ Hillebrand, I. m. 24/25. Bericht. RGK. Taf. 2—4.

²¹ Kadić—Mottl, BK. XVII., 13. kép. 1.

²² Peyrony, I. m. Fig. 25.—8. (Perigordien).

²³ Burkitt, Prehistory. Tab. VI. 1., 20. (Laugerie Basse).

Nevezetesek az istállóskői barlangban először előforduló, rén-ujjpercből készült sípok. Az első darabot Hillebrand J. találta, majd Vértes L. ásatásából került elő egy teljesen ép darab. Szélesebb végén 5 mm átmérőjű lyukat fúrtak, keskenyebb végén pedig mindkét oldalról, a felfüggesztés céljára van átlukasztva (II. tábla, 15). Egy másik töredékes példány hasonló lehetett ehhez (II. tábla, 16). Ezek a csontsípok megtalálhatók az egész felső-paleolitikumban. A csehszlovák területen fekvő Pálffy-barlang aurignacienjében is előkerült. Későbbi korszakban a Peskő-barlang magdalenienjében, majd a Jankovich-barlang hasonlókorú rétegében, legkésőbb pedig a pilis-szántói kőfülke anyagában találkozunk ezekkel a sípokkal. De Európaszerte ismertek. A Vogelherd aurignacienjében,³⁵ Taubachban,³⁶ a ranisi barlangban,³⁷ később a Petersfels magdalenienjében³⁸ s a La Madeleine felső rétegeiben³⁹ is megtaláljuk. Érdemes lenne külön foglalkoznunk ezen sípok elterjedésével.

Másik aurignacien-kori lelőhelyünk, a Peskő-barlang leletei:

Tökéletesen csiszolt, hasított alapú hegy. Nagys.: $12,9 \times 2$ cm (III. tábla, 1).

Töredékes hasított alapú hegyeket még két példányt ismerünk a Peskő-barlangból. Méreteik: $11,5 \times 2,3$, $18 \times 1,6$ cm (III. tábla, 2, 5). Általánosan ismert aurignacien típusok.

Hegyként használt eszközöket ezeken a hasított alapúakon kívül alig ismerünk. A Kadić O. leírta darabok nagyrészt szilánkok, amilyeneket a mousterienben láttunk.⁴⁰

Két, eredetileg simítóként leírt hegyet említhetünk meg. Mindkettő tojásdad keresztmetszetű, jól megmunkált, de töredékes példány. Nagys.: $6,3 \times 1,6$ és $9,1 \times 1,9$ cm (II. tábla, 3, 4).

Bőrfejtőnek tartunk azonban egy szélesebb végén törött, egyik oldalán lapos, a másikon kissé domború eszközt, amelynek megmunkáltsága feltűnő. Nagys.: $9,5 \times 1,9$ cm (III. tábla, 7).

Egy másik bőrfejtőként, simítóként meghatározott darab az előbbinél vastagabb s kevésbé finoman megmunkált. Ha töredékes formáját kiegészítjük, esetleg a lándzsahegyek csoportjába tartozhat. Nagys.: $9 \times 1,9$ cm (III. tábla, 6).

További darabok, amelyek a bőrfeldolgozás szolgálatában álltak: két finoman megmunkált, töredékes elefántcsont bőrfejtő. Nagys.: $13,3 \times 1,9$; $10,3 \times 1,8$ cm (III. tábla, 8–9).

Legkorábbi lyukasztónk szintén a peskői aurignacienből való. Típusa megfelel a „poinçon à tête” formának. Hosszúsága 10,5 cm, vastagsága 1,1 cm (IV. tábla 3).

Mint a fenti tárgyaknak, ugyanúgy a lyukasztónak is nagy mennyiségben találjuk példáit az európai leletekben. A perigordienben,⁴¹ az aurignacienben általánosan ismertek.⁴² Tőlünk keletre a lengyel paleolitikus csontiparból ismerjük;⁴³ a szudétavidéken szintén aurignacien anyaggal,⁴⁴ a német területen a Vogelherd 5. (középső-aurignacien) rétegében fordul elő.

A peskői aurignacien további csonteszközei:

³⁵ Andree, I. m. Abb. 233. — 2.

³⁶ Andree, I. m. Abb. 209. — 3.

³⁷ Andree, I. m. Abb. 214. — 10.

³⁸ Andree, I. m. Abb. 272. — 3.

³⁹ Peyrony, I. m. Fig. 57. — 19.

⁴⁰ Kadić—Mottl, I. m. 24.

⁴¹ Peyrony, I. m. Fig. 25. — 11.

⁴² Peyrony, I. m. Fig. 36. — 8.

⁴³ Kozłowski, I. m. Tab. X. 39.

⁴⁴ Bayer, Die ältere Steinzeit in den Sudetenländern, Abb. 17. — Andree, I. m. Abb. 227. — 7.

Csontkés. Egyik oldalán domború, a másikon laposra csiszolt, mindkét végén töredékes darab. Nagys.: $15,2 \times 2,4$ cm (IV. tábla, 2).

Mindkét végén töredékes, felületén többhelyütt bemetszett tojásdad keresztmetszetű csontpálca. Nagys.: $1,8 \times 2$ cm (IV. tábla, 1).

Elefántcsont pálca töredéke. Tojásdad keresztmetszetű, az előbbinél finomabban csiszolt példány. Nagys.: $7,3 \times 1,8$ cm (IV. tábla, 4).

A fenti leletanyagon kívül a Peskő-barlangban szintén került elő az istállóskőihez hasonló csontsíp. Ugyancsak megtaláljuk a subalyuki mousterienben előfordult csontgomb hasonmását is, finomabb kivitelben.

A Mottl M. által kutatott Kecske-barlang aurignacien rétegeiből két lándzsahegyet ismerünk.

Az egyik példány mindkét végén kissé töredékes, simára megmunkált, lapos keresztmetszetű, alapjánál balról jobbra ferdén lementszett darab. Nagys.: $9,8 \times 1,9$ cm (IV. tábla, 8).

A másik mindkét végén töredékes, széles hegy, az előbbinél durvább megmunkálással. Nagys.: $7 \times 2,3$ cm. (IV. tábla, 5).

A Devence-barlang aurignacienjéből egyik oldalon megmunkált csonthegyet ismerünk. Nagys.: $4,1 \times 1,1$ cm (III. tábla, 10).

A Herman-barlang hasonlókorú leletei között Kadić O. két átfúrt szarvas-szemfogát említ, amelyek így legkorábbi ékszereink közé tartoznak. Az aurignacienben az átfúrt fogak ékszerként való alkalmazása egészen általános, a solutréenben valamivel ritkábbá válik, majd a magdalenienben az átfúrt csigák, kagylók s hasonló, felfüggeszthető tárgyak között ismét egészen gyakori. A diósgyőri Tapolcai-barlangnak állítólagos aurignacien-kori rétegéből, amelynek korát nem áll módunkban tisztázni, egyetlen csiszolt csonthegyet ismerünk, amelynek a végét a nyélhez erősítéshez alakították.

Az aurignacienben fellépő csontipar tehát elég változatos. Az előkerült eddigi leletek nagyrészt nem határozottan képviselik az aurignacient, más kultúrákban is megtaláljuk őket, csak a hasított alapú hegyek tökéletesen nyugateurópai-aurignacien jellegűek. A legtöbb eszköz továbbfejlődik a következő korszakokban. Egyes példányok azonban már az aurignacien folyamán rendkívüli finomságúakká válnak, s a csiszolás által a díszítés is megjelenik. Kétségtelen, hogy a finomabb csonteszközök nemcsak újabb, de finomabb munkák végzésére szolgálnak.

Hazai aurignacienünk fő eszköztípusa a hasított alapú hegy, amely kronológiai szempontból döntő jelentőségű a többi csonttárgy kormeghatározásánál is. Az előkerült példányok, bár töredékesek, eredeti méretük alapján is a klasszikus nyugati hegyekkel megegyezők. Nyugat-Európában a kétszakás típusok mellett előfordulnak az egyszakás, ú. n. „vállas” formák is. Hazai lelőhelyeinkről még nem ismerünk ilyet. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy ezeknek a hegyeknek egy részét nem tartjuk lándzsahegyeknek. Mind a külföldi, mind a magyar példányok kicsik ehhez az eszközhöz. Hosszúságuk általában 8–10 cm csupán, a vastagságuk 1–1,5 cm. Ha emellett figyelembe vesszük azt is, hogy a hasítással egy irányban mennyire laposak s a hasíték milyen szűk, akkor nehezen képzelhetünk el hozzá lándzsához szükséges vastagságú nyelet. Magunk részéről csak azokat fogadjuk el lándzsahegyeknek, amelyeknek a hossza 10–12 cm-nél nagyobb. Ha a későbbi őskori kultúrák lándzsahegyeit tekintjük, azok gyakran még ennél a méretnél is nagyobbak. Ezek a kisebb méretű hegyek inkább

tarthatók nyílhegyeknek. Természetesen ez az íjas vadászat feltételezését jelenti az aurignacienben, ami Tolszov szerint a felső paleolitikum sajátja.⁴⁵ Tárgyi bizonyítékunk még nincs az íj, ill. nyíl használatára az aurignacienből, bár egyes franciaországi hasított alapú, egészen kisméretű hegyek arra utalnak. A legkisebb ismert hasított hegyet Obermaier közli,⁴⁶ ez mintegy 4 cm hosszú. Nyélbeerősítésük módját egy La palomai magdalenienkori példány alapján tudjuk elképzelni, amely nyéllal együtt került elő.⁴⁷ A hasítékba egy kétoldról laposra nyezett, hengeres nyelet illesztettek, s nyilván átkötötték.

A vércsatornával ellátott hegyek egészen bizonyosan dárdahégyek voltak. A hasított alapúaknál jóval ritkábban fordulnak elő, de így is a középső aurignacienre jellemzőek. Csupán az istállóskői barlangból eddig két példányt ismerünk, ami további leletekre enged következtetni. Általában az istállóskői barlangnak csontiparban a Peskőhöz viszonyított szegénységét nem tekinthetjük véglegesnek: a barlangnak mintegy kétharmad része feltáratlan, s Hillebrand J. az *à base fendue*-hegyek hiányát is ennek tudja be.

A többi hegyek a fenti két típus mellett tipológiailag alárendeltebbek.

A simítók, amelyek főleg a Peskő-barlangból ismertek, a bőrmegmunkálás eszközei. Tulajdonképpen nem lehet eldönteni, hogy simítók vagy bőrfejtők voltak-e. Semmiféle lényeges különbséget nem lehet köztük tenni. Valószínűleg mindkét célra használták, a primitív bőrmegmunkálásnál nem is valószínű, hogy a feldolgozási módok annyira elkülönültek volna. Kadić O. a peskői anyagban határozottan bőrfejtő késnek tart egy elefántcsontból készült példányt, ez azonban inkább a csontpálcák körébe tartozik. Az elefántcsont-pálcák természetesen réteges hasadása adja a feltételezett élet. Azt, hogy ezek a csontpálcák, amelyek a későbbi korokban még gyakoribbak, milyen célt szolgáltak, ma még teljes biztonsággal nem tudjuk eldönteni. A magyarországi paleolitikumból csak töredékekben ismerjük, s az egyszerű hengeres formák kiegészítve sem mondanak többet. Fejlett példányai díszítéssel fordulnak elő a külföldi lelőhelyeken. A kommandópálcák őseinek nem tartjuk őket, ahhoz túlságosan gyakoriak. Minden valószínűség szerint a vadász-eszközök között van a helyük. Ilyen elefántcsont-pálcák gyakran hegyesre csiszolt formában kerülnek elő a nyugateurópai leletekben,⁴⁸ mint a mi töredékeink, ugyanúgy ezek is középső aurignacien, perigordien kultúrával. Ezek alapján lehetséges, hogy a harpunák ősei voltak.⁴⁹ Természetesen a klasszikus aurignacien leletekben a leggyakoribb,⁵⁰ azonban ahogy Magyarországon is előfordulnak a későbbi kultúrákban, Nyugat-Európában is a magdalenienig fejlődnek tovább. Európában rend-

kívül elterjedtek, a legnyugatibb területekig,⁵¹ s példányonként áttekinthetetlen számban ismeretek valamennyi ország paleolitikumában.

A bőrfeldolgozáshoz használt eszköz még a tű és az ár. Lényegében azonos funkciójú eszközök; különbség csak a vastagságban és a fej, ill. a fok kiképzésében van.

Kronológiai szempontból legjelentősebbek az *à base fendue*-hegyek. Mind ezek, mind a kanellurás lándzsahegy előfordul a solutréenben is. Kérdés, hogy ezt továbbfejlődésnek vagy továbbélésnek, együttélésnek nevezhetjük-e? A Peskő-barlang két legalsó szintjét, amelyben a hasított alapú hegyek előkerültek, éppen azok alapján aurignaciennek határozták meg. Amennyiben több szintre oszthatnánk hazai aurignacienünket, valószínűleg ez fejlettebb aurignacien szint lenne. Mármost ezek a hegyek kerültek elő a Szeleta-barlang protosolutréénjében és a Jankovich-barlang korasolutréénjében is. Hillebrand J. ennek alapján a peskői anyagot is a korai solutréenbe kívánja helyezni, bár a köeszközök terén hiányoznak a kétoldalon megmunkált típusok.⁵² Ha megvizsgáljuk az aurignacienkori paleolit anyagot, azt látjuk, hogy az aurignacien leletek között egyetlen olyan típus nincs, amely nem az aurignacien sajátja lenne. Míg viszont, ha például a Szeleta-barlang kőiparát vizsgáljuk, azonnal szemünkbe tűnik az, hogy ott túlsúlyban vannak már az aurignacienben is élő eszköztípusok. A pengéken kívül, amelyeket egyszerű formájukban nem tarthatunk kormeghatározó értékűeknek, több vakaróforma él tovább, s úgyszólván csak a solutréi levélhegyek jelzik, hogy nem az aurignacien-kultúrával állunk szemben. Nemcsak a Szeletában, hanem a Jankovich-barlang solutréenjében is ez a helyzet. Erről a lelőhelyről pl. meglepően szép sorozatát ismerjük az *à dos rabattu*-pengéknek, amelyek pedig aurignacien típusok. A Peskő-barlang anyagát minden kétséget kizáróan aurignacien korúnak tarthatjuk, minthogy solutréen eszköztípus nincsen. A hasított alapú hegyeknek a solutréenben, és pedig korai solutréenben való előfordulását a két kultúra együttélésének tekintjük. Tulajdonképpen az aurignacien kultúra él tovább; a solutréen kultúrával rendelkező népesség átvesz egyes csonteszközöket, használja a már az aurignacienben meglévő köeszköz-típusokat a saját levélhegyei, magávalhozott másodlagos eszköztípusai mellett. Hogy az együttélés csak a solutréen kezdeti periódusában volt-e meg, amikor az aurignacien hasított hegyei kerülnek elő, avagy az aurignacien mindvégig élt egyes területeken, s úgy érintkezik a magdalenienel, ezt ma még nem tudjuk biztosan eldönteni. Az aurignacien csonteszközök, amelyek úgyszólván mind a magdalenienben fejlődnek tovább s ezen eszközök magdalenienkori, pontos hasonmásai, az utóbbi esetre engednek következtetni. Ma még azonban a kultúrákat tökéletesen elkülöníteni, különösen egyikből a másikba való átmenetük idején, nem lehet.

⁴⁵ Tolszov, Szovj. Ethn. 1946. I., 30.

⁴⁶ Obermaier, Fossil man in Spain, Fig. 41.

⁴⁷ Obermaier, I. m. Fig. 46.

⁴⁸ Peyrony, Préhistoire II., 42. (Perigordien II).

⁴⁹ de Saint-Périer, L'Anthr. 1949, No. 1–2. Fig. 1.

⁵⁰ Burkitt, I. m. Tab. VI. 37. (Laurerie Basse).

⁵¹ Kendrick, Bericht RGK. 1931, Abb. 19.

⁵² Hillebrand, Magyarország őskora, 16.

A Peskő-barlang leleteit a kutatók, az előkerült hasított alapú hegyek alapján, régebbinek határozták meg az istállóskői anyagnál. Annak alapján, hogy ezek a hegyek teljes fejlettségű aurignacien engednek feltételezni, az istállóskői anyagban pedig ezek már nem fordulnak elő. Véleményünk szerint ez a kronológiai egymáshoz viszonyítás nem állja meg a helyét. Kétségtelen, hogy az aurignacienre, annak érett formájára mindenütt a fejlett csontipar jellemző. Azonban amikor tudomásul vesszük a hasított alapú hegyek jelenlétét a solutréenben, fel kell tételeznünk, hogy azok az aurignacien végén is általánosan használtak voltak. Mégpedig fejlett formában, ha azt a solutréen kultúrával való keveredés idején is fenn tudta tartani. A köipar szempontjából pedig a Peskő-barlang anyaga talán fiatalabbnak is tartható az istállóskőinél. Mindkét lelőhelyen előfordulnak régebbi, mousterienre emlékeztető eszközök, az istállóskői barlangban azonban ezek sokkal jellemzőbbek. Az pedig, hogy az istállóskői barlangban hiányzanak a hasított alapú hegyek, kisebb a csonteszközök száma, s így „már” nincsenek, tehát az fiatalabb, ez elég gyengén alátámasztott feltevés. Lehetséges, hogy csupán a kutatások hiánya okozza a csonteszközök kis számát, a mint azt Hillebrand J. is annak tudta be.

Az eszközök elterjedésével csak különleges típusok esetében lenne érdemes foglalkoznunk. A hegyek, bőrfajtók, stb. azonban az aurignacienben mindenütt megtalálhatók. Az eddigi számszerint csekély anyagból következtetéseket sem nagyon vonhatunk le. Azonban az a 6–7 eszközfajta, amely ha csak egyetlen példányban is, megjelenik az aurignacienben, világosan mutatja a csonteszközkészítés rohamos fejlődését. Nem egyetlen eszközfajta lép fel, így pl. a mousterieni kőhegyeket helyettesítő csonthegy. A hegyeknek két típusán kívül (a magyarországi anyagban) megjelenik a tű, kés, ill. bőrfajtóeszköz, az ár, csontpálcák, síp s az első díszítőmotívum is. Ugyanakkor megtaláljuk az első ékszerként használt tárgyakat. A díszítés, ékszer csak fejlettebb gazdálkodási módot folytató társadalomban keletkezhet, s csak azzal együttjáró fejlettebb technikával állítható elő. Valóban fejlettebb vadászatra mutatnak a különböző csonttárgyak, a technika terén pedig egy lépéssel előbbre is jut az aurignacien-kor embere: a csiszolás mellett megtaláljuk a fűrást. A többféle csonteszköz nagyrészt egymásból származik, egyiknek a használata vezetett a másik előállítására. Így alándszahegy, ár, tű, csontpálca előállítás szempontjából lényegében azonos, hengeres csiszolású tárgyak. Egyszerre való megjelenésük pedig azt mutatja, hogy ezekre a tárgyakra az igény fellépésük előtt megvolt, s a csontcsiszolást az egyre fejlődő vadászat teremtette meg. Az összes új, csontból készült eszközök a vadászat és a bőrfeldolgozás szolgálatában állnak.**

Solutréen-kori csontiparunk, minthogy jóval több ilyenkorú lelőhelyünk van, mint aurignacien-kori, s a kutatások is intenzívebbek voltak ezeken a lelőhelyeken, úgyszólván gazdagabb az aurignacien csontiparánál. Nem jelenti ez a solutréen kultúra csonteszközökben való gazdagságát, legnagyobb lelőhelyünkről, a Szeleta-barlangból mindössze négy darab került elő, de a két aurignacien lelőhellyel szemben öt solutréi lelőhely adja a leleteket. Ezek közül a Jankovich-barlang anyaga érintkezik a magdalenienel, ami miatt elég nehezen választhatók ma már külön a két kultúra leletei, s így feltűnően sok csontszerszámot szolgáltat. További három lelőhelyünk: a Búdöspeszt-barlang, a Balla-barlang és a Puszkaporos-kőfülke, amelyek csontipar szempontjából számításba jönnek.

A leletek között nagyrészt olyanok vannak, amelyek már az aurignacienből ismertek.

A Szeleta-barlang legfontosabb csonteszköze a barlang oldaljárataból előkerült hasított alapú hegy, ez a lándzsahégy, amellyel Hillebrand J. külön is foglalkozott.⁵³ Nagys.: $13,3 \times 1,9$ cm (IV. tábla, 9–10). Előkerülése tette szükségessé a szeletai látszólagos csonteszközök

behatóbb vizsgálatát is. Már az első szeletai ásatások során felvetődött ezek problémája, s annak idején a kutatók egy része elfogadta őket emberi produktumoknak. Kadić O. a Szeleta-ásatások összefoglaló ismertetésében kitért erre a kérdésre, s döntő érvekkel azt bizonyította, hogy ezek csupán feltört és víz koptatta csontok.⁵⁴ A szeletai „eszközök” különböző méretű, alakú, üreges csontok töredékei. Egészen nagy mennyiségben kerültek elő, Valószínűleg az ember törte fel őket, azonban semmiféle eszköztípushoz nem hasonlíthatnak (V. tábla, 1–3). Nincs rajtuk céltudatosan megmunkált él vagy hegy, sem használati felület, minden részük egyformán kopott. Amellett nemcsak tűzhely vagy kultúra-rétegből kerültek elő, hanem a törmelékek között, ahol Kadić O. szerint a kövek is úgy koptak, mint a csontok. Hasonmásaik a hazai anyagban a tatai telepről ismertek.

Egyetlen kisebb, csontból készült hegyet ismerünk csak a Szeletából, amelyet valószínűleg árként használtak. Nagys.: $3,8 \times 0,8$ cm (IV. tábla, 7).

Ugyancsak megtaláljuk a Szeletában már a mousterienben és aurignacienben előforduló „csontgomb” hasonmását. Ez a petershohlei 2. típusnak felel meg; a lenyesett oldalon lévő kis csonttörzshöz megszokott közepűt (IV. tábla, 6).

Ha a Jankovich-barlang solutréen és magdalenien rétegeinek anyagát Hillebrand J. közlései alapján különválasztjuk, a következő solutréi korú csonteszközöket találjuk:

Finoman csiszolt csonthegy, vége ferdén lenyesett. Nagys.: $14,4 \times 1,1$ cm (V. tábla, 7). Általában a magdalenienben gyakori ez a hegytípus, a külföldi leletekben gyakran fordul elő, töredékes formában is.⁵⁵

Előbbinél szélesebb, lapos, jó megmunkálású lándzsahégy.

Töredékes formában további hét hegyet ismerünk, egészen egyszerű kivitelben, amilyenek az aurignacienben szokásosak. Sírára csiszoltak, szivacsos csont külső részéből készültek. Méreteik: $8,5 \times 1,8$; $10 \times 1,4$; $7,2 \times 1,5$; $6,2 \times 1,5$ és $4 \times 1,3$ cm (V. tábla, 4–11).

Ugyaninnen előkerült kisebb töredékek valószínűleg szintén hegyek darabjai voltak. Méreteik: $6,8 \times 1,5$; $3,9 \times 1,6$; $5,2 \times 2,2$ cm. Az utóbbi példány feltűnően finoman csiszolt és egészen nagyméretű eszköz töredéke (VI. tábla, 4, 8, 5).

A további hegytöredékek egészen durva megmunkálásúak. Nagys.: 12×2 cm és $8,8 \times 2,2$ cm (VI. tábla, 2–3).

A Jankovich-barlang solutréenéből egy db. csontárat ismerünk. Tökéletes kidolgozású, mindkét végén hegyes, kerek átmetszetű példány. Nagys.: $7,4 \times 0,8$ cm (VI. tábla, 6).

Hazai paleolitikumunk eddig előkerült legszebb csontpálcáját szintén a Jankovich-barlangból ismerjük. Hosszúsága 21 cm, vastagsága 1,6 cm (VI. tábla, 1). Mammutagyarból készült, fényesre csiszolt, az anyag természetes hasadását követő bevágásokkal díszített példány. Hillebrand díszításként tartja.⁵⁶ Minden valószínűség szerint a nyugateurópai kommandópálcák kezdeti formája. Általában gyakoriak ezek a paleolitikus leletekben, s mind a külföldi anyagban, mind a Jankovich-barlangban megjelenése a magdalenien felé mutat. Egészen hasonló példányt ismerünk a Kastlhang-barlangból.⁵⁷ Leggyakoribbak a francia magdalenienben.⁵⁸

Ezenkívül még három kis elefántcsont-töredéket ismerünk, amelyek valószínűleg hasonló pálcák töredékei. Nagys.: $3 \times 1,5$; $2,9 \times 1,4$; $3,5 \times 1$ cm (VI. tábla, 8–10). Utóbbi hegyesre keskenyedek, egyik oldala lapos, így egy csontkés, bőrfajtó-eszköz töredékének is tarthatjuk.⁵⁹

⁵⁴ Kadić, Földt. Int. Évk. XXIII., 211–212.

⁵⁵ Macalister, A text-book of european archaeology I. Fig. 105. — Andree, I. m. Abb. 277. 5/a.

⁵⁶ Hillebrand, BK. III., 137.

⁵⁷ Fraunholz—Obermaier—Schlosser, Beiträge zur Anthr. u. Urgeschichte Bayerns. XVIII., 159.

⁵⁸ Delage, L'Anthr. 1935, Fig. 11.—5.

⁵⁹ Hasonló töredékek az egész felső-paleolitikumban gyakoriak. A miénkhez hasonlókat közöl Angliából Garrod, The upper paleolithic age in Britain. Plate II. 2/a-e.

** A kézirat lezárása után került gyűjteménybe az istállóskői barlang 1950. évi ásatásának az anyaga, amely rendkívül nagymennyiségű csonteszközzel az aurignacien-kori csontipart más megvilágításba helyezi.

⁵³ Hillebrand, Eiszeit u. Urgesch. V., 99–102.

Az 1915. évi ásatások után Hillebrand J. egy állatfejhez éspedig szerinte medvefejhez hasonló, egyes helyeken csiszolt csonttárgyat is közölt.⁶⁰ Hillebrand szerint „a véletlen csontból ilyen alakot nem formálhat, ezt csak emberi kéz készíthette.” Ezzel szemben véleményünk az, hogy a csontidol-gyanús darab ugyan állatfejre emlékeztet, de egyáltalán nem valószínű, hogy emberi készítmény. Hillebrand is megjegyzi, hogy már solutréen-kori előfordulása is szokatlan, inkább az aurignacienben fordulnak elő ilyen tárgyak. A morva aurignacienből Absolon ismertet hasonló méretű, de valóban medvefejet ábrázoló idólt.⁶¹ A mi példányunk töredék-jellegű (VI. tábla, 7).

A Búdöspeszt-barlang felső, solutréen-kori rétegéből ismerjük az alábbi tárgyakat:

Csontár. Nagys.: 6,6 cm (VII. tábla, 1).

Üreges csontból készült, csak a csúcsánál megmunkált ár. Nagys.: 10,3 cm (VI. tábla, 12).⁶²

Fejtőkés töredéke. Nagys.: 5 × 1,5 cm (VII. tábla, 3).

Kőszáli kecske szarvasapjából készült hegy, csúcsán egyik oldalról erősen kopott. Nagys.: 11,2 × 2,6 cm (VI. tábla, 13).

Borz-szemfögből készült ékszer; gyökérrészen finoman átfúrva (VII. tábla, 2).

Első kagylóból készült ékszereinket a „Puskaporos” kőfülkéből ismerjük. Mindkettőt valószínűleg *ostrea* belsejéből csiszolták.

Egyik példány hengeres, csőszerű, finoman átfúrt, vastagfalú gyöngy. Nagys.: 22 × 12 cm (VII. tábla, 4).

A másik egészen kisméretű, 2 mm vastag, 9 mm átmérőjű, átfúrt karika (VII. tábla, 5).

Míthogy ezek a gyöngyök már fejlett csontiparhoz is túl finomak, s az átfúrás feltűnően tökéletes, az a gyanúnk, hogy esetleg felsőbb rétegből kerültek mélyebbre, s így későbbi korba helyezendők. Tökéletes hasonmását a Peskő-barlang magdalenienjéből ismerjük.

A Balla-barlang solutréenjéből egyetlen hegyet ismerünk. Egészen általános típusú, lapos példány.

Azonkívül, hogy a szeletai aurignacien típusú hegy alapján is megállapítható a solutréen és az aurignacien összefüggése, ugyanazt tapasztalhatjuk a felsorolt tárgyakon is. Az általános típusú hegyeknek ugyan különösebb jelentőségük nincs, de kétségtelen, hogy ezek az aurignacienből öröklődtek. Több összefüggést találunk a magdalenien-nel is. A Jankovich-barlang leletanyaga mind az előző, mind a rákövetkező korszak felé kapcsolatot mutat. Az itt előkerült csontpálca, annak analógiái a magdalenien-nel való összefüggését mutatják, s azt csak aláhúzza a kőiparban előforduló mikrolitikus pengék nagy száma. A Búdöspeszt-barlang feltűnően jó megtartású eszközei is problematikusak kormeghatározás szempontjából. Az ásatások nem különítik el elég pontosan a rétegeket, s felmerülhet annak gyanúja, hogy felsőbb rétegbe tartozó szerszámok is kerültek a felsorolt néhány darab közé. Az átlukasztott fogak, bár gyakoriak az aurignacien-kori leletekben is, főleg a magdalenienben fordulnak elő nagy számban. A két kultúra közti kapcsolat minden esetre fennáll, éspedig a hatások inkább a magdalenien részéről erősebbek. Csak a solutréenben gyakoriak a kőiparban is a magdalenien típusok, míg a magdalenien leletanyag egy-két példánytól eltekintve mindig egységesen magdalenien jellegű.

A csonteszközök készítése az aurignacien után kissé hanyatlott, de csak az újabb típusok készítése terén. Ennek oka valószínűleg abban keresendő, hogy az igényeknek megfelelően ismét a kőipar fejlődött magasabb fokra. A legfontosabb vadász-eszközt, a hegyet, most a tökéletesen pattintott babérlevélhegyek pótolják. Bizonyos szempontból ezek talán még kielégítőbbek voltak a vadászat szempontjából, mint a csont-lándzsahegyek. A csontipart kissé háttérbeszorító, kifejlesztett solutréri technika azonban viszonylag nem lehetett hosszú idejű. Mint már említettük, az aurignacien kultúra eszközeivel rendelkező népesség valószínűleg fenttartotta magát a magdalenienig, s a csontipar a magdalenienben fejlődik tovább.⁶³

Mint európaszerte mindenütt, Magyarországon is a magdalenien csontipara a legfejlettebb, bár számszerű aránya, a csonteszközöknek a kőeszközökhöz viszonyítva, jóval kisebb a nyugat-európai aránynál. Ebben a korszakban a kőeszköz-készlet nagyrészt pengékből áll, s a paleolitikum során legfejlettebb gazdálkodási fok mellett fokozott mértékben használják fel a csontot. Csontiparral rendelkező magdalenienkori lelőhelyeink: a Peskő-barlang és a hervavölgyi sziklaüreg; a Jankovich-, kiskevélyi-, Szelim-barlang, a pilisszántói kőfülke és a ságvári szabadtéri telep.

A Peskő-barlangból, amelynek aurignacienkori csontiparát már láttuk, a következő, magdalenien rétegből előkerült tárgyakat ismerjük:

Csontár. Csak hegybefutó része kidolgozott, végén pedig a természetesen hagyott csont fejét képez. Nagys.: 8,6 × 2,5 cm (VII. tábla, 6). Hasonlókorú külföldi leletekben ezek az árak nagy mennyiségben fordulnak elő. Tulajdonképpen a „poignon à tête” típus körébe tartozik abban az esetben is, ha feje nem külön kidolgozott. Hasonlót közül többek közt Kozłowski a Mammutowa-barlangból.⁶⁴

Rénszarvas ujjpercből készült síp (VII. tábla, 8). Ugyanezek előfordultak legkorábban az aurignacienben; magdalenien-kori anyag közt Magyarországon a Jankovich-barlangból és a pilisszántói kőfülkéből ismerjük. Mindenütt jellemző a magdalenienre, a La Madeleine felsőbb szintjeiben is előfordul.⁶⁵

Átlukasztott csontlemez, Kadić O. meghatározása szerint valószínűleg teknősbéka *karapax*-lemeze. Töredékes db. Minden valószínűség szerint amulettként használták. Nagys.: 4,2 × 3 cm (VII. tábla, 9).

Kadić O. egy egészen egyszerű halcsigolyát közöl, amely „két helyen megfúrt”⁶⁶ és e két mély gödör által ez a megmunkált darab emberi arcra emlékeztet. Megállapíthatjuk, hogy a csigolyán semmiféle megmunkálás nincs, ez a halcsigolya természetes formája, a lyukak nem mesterségesek (VII. tábla, 7).

Szintén idólnak határoz meg Kadić O. egy valószínűleg medvebocs-tibia epifíziséből való, erősen megkopott tárgyat. Kopásai valóban emberi arcra emlékeztetnek. A kis, idólfajnak tartott tárgy anyaga, a szivacsos csont, annyira puha, hogy ezek a kopások emberi beavatkozás nélkül is létrejöhetnek. Magunk részéről nem tartjuk idólnak, bár szívalakú formája eléggé megmunkáltnak hat. Nagys.: 2,8 × 2,3 cm (VII. tábla 10.).

Fentieken kívül egy mészgyöngyöt ismerünk a Peskő-barlangból, amely megegyezik a Puskaporos-kőfülke solutréen-kori (?) példányával (VII. tábla 11.).

⁶⁰ Hillebrand, BK. III., 137, 140. o. 8. ábra.

⁶¹ Absolon, Revue Anthr. 1927, 6.

⁶² A csont megtartása miatt feltételezhető, hogy ez a darab felsőbb rétegből került mélyebben fekvő leletek közé.

⁶³ Egyes szakemberek ezzel magyarázzák a dél-franciaországi barlangi művészet termékeinek a solutréenben való bizonyos háttérbeszorulását is.

⁶⁴ Kozłowski, I. m. Tab. X. 39.

⁶⁵ Peyrony, I. m. Fig. 57. — 19.

⁶⁶ Kadić, BK. XVII. 28.

A hervavölgyi sziklaüreg magdalenienjében számos feltört és koptatott csontszilánk mellett Kadić O. két kis csonthegyet is talált. Ezeket a darabokat nem ismerem, az ásatási eredmények publikációjában közölt egyik példány azonban aligha tartható hegynek. A nyélhez erősítésre semmi mód nincs ezen az alul erősen szélesedő tárgyon.⁶⁷

Ugyancsak erről a lelőhelyről ismerünk egy hegytöredéket. Nagys.: $7,9 \times 0,9$ cm (VII. tábla, 16).

A magyarországi paleolitikumban egyedülálló csonttárgy erről a lelőhelyről egy, üreges csont külső részéből készült, két helyen átfúrt eszköz. Magdalenien kora (korábbinak, neolitikusnak ható külseje ellenére) bizonyított a vele együtt előkerült fauna és a réteg színe által. Paleolitikus annak ellenére, hogy nem agancsból, hanem csöves csontból készült. Nagys.: $5 \times 2,7$ cm (VII. tábla, 17). Ez a tárgy valószínűleg kommandópálca töredéke. Kadić ismertetésében a munzingeni magdalenien hasonló példányára hivatkozik.⁶⁸ A rendelkezésünkre álló irodalomban alig találjuk hasonmását. Az Abri Reverdithől megközelítően hasonló darabot ismerünk,⁶⁹ amely a magdalenien III. periódusába tartozik, s rénszarvasvégtag-csontból készült. Itt tehát az alsó magdalenienben fordul elő, míg a mi példányunkat Kadić a faunisztikai anyag alapján a magd. II.-be, hazai viszonylatban a felső magdalenienbe helyezi.

A ballavölgyi köfűlke magdalenienjéből egy végtag-csont külső részéből készült vagy talán csak törött, egyszakás szigonyra emlékeztető szilánkot ismerünk. Nagys.: $5,8$ cm (VII. tábla, 17). Hasonlít a Szelim-barlangi csontszigonyokhoz. Csiszolás, használati nyom azonban nem látszik rajta, így csak feltételelesen tartjuk eszköznek.

A Jankovich-barlang magdalenien-kori csontlelete a következő tárgyakból áll:

Csontár. Teljesen hengeres, nagyon finoman kidolgozott; vége töredékes. Nagys.: $4,8 \times 0,6$ cm (VII. tábla, 19).

Zeg-zugvonalakkal díszített hegy. Magdalenienünkben ez az első díszítéssel ellátott tárgy. Hillebrand ezt és a fenti árat is a magdalenien I. periódusába datálja, amelyet még a barlangi medve jellemez. Nagys.: $3,9 \times 0,8$ cm (VII. tábla, 20). Az aurignacien hatását látjuk ebben a tárgyan, hasonló már a perigordienben is előfordul.⁷⁰

Jól megmunkált, általánosan ismert poinçon à tète-típusú ár. Nagys.: $10,2 \times 1,3$ cm (VII. tábla, 13).

Fokkal ellátott tű. Az átlukasztás mindkét oldalról történt. Hosszúsága $3,8$ cm (VII. tábla, 21). Korát, ha nem is volna tökéletesen magdalenien típusú, pontosan igazolja az, hogy az előkerült mikrofauna iszapolásánál került elő. Ezeknek az átfúrt tűknek egész sorozatát ismerjük már az aurignacienből is. A mi példányunkhoz hasonló közöl E. Peters a petersfelsi aurignacienből.⁷¹

Rénszarvas ujjpercből készült síp (VII. tábla, 18).

Egyetlen tárgya paleolitikumunknak, amely egészen biztosan amulett volt és egyben díszített is, amelyet már Hillebrand részletesen ismertetett.⁷² Lapos csontból készült, mindkét végén töredékes, felső részén átfúrás látható. Egyik oldalát háromsoros, függőlegesen futó létrás minta díszíti. Nagys.: $6,5 \times 2,1$ cm (VII. tábla, 12). A paleolitikumban ezek a hosszúkás, lyukkal ellátott amulettak viszonylag gyakran előfordulnak. Egyszerűbb díszítéssel a Saint-Marcel-i,⁷³ egészen sűrű, dús mintázással a Brassenpouy-i⁷⁴ anyagból ismerünk ilyeneket. A mi példányunkhoz azonban mint a szempontjából jobban hasonlít az Antoniewicz által közölt amulett, amely már mezolitikus korú.⁷⁵ Ha feltételezzük, hogy hazai magdalenienünk utolsó fázisa már a swiderien megfele-

lője — s ezt joggal feltételezhetjük —, akkor a két lelet alapján is kapcsolatokra gondolhatunk.

A kiskevélyi barlang, a tipikusan magdalenienkori kőipar, főleg mikrolitikus pengék mellett, csonteszközökben elég szegényes. Mindössze öt darab tárgyat ismerünk:

Csont-hegy, amelynek a végét a nyélbeerősítéshez megmunkálták, s a felerősítés nyomai is jól látszanak. Hosszúsága $8,4$ cm (VII. tábla, 14). Ezek a nyélkiképzéses hegyek a solutrétól kezdve gyakoriak.

Egészen egyszerű, üreges csontból készült ár. Hosszúsága $6,4$ cm (VII. tábla, 15).

A nyélbeerősítéshez alul befúrt, hengeres hegy. Nagys.: $4,9 \times 1,4$ cm. A befúrt lyuk átmérője 5 mm, mélysége 8 mm (VIII. tábla, 1).

A fentihez hasonló hegy, amely azonban nem hengeres, hanem alsó részén szabályos benyeseésekkel nyolcszögletűre megmunkált. Nagys.: $4,2 \times 1,3$ cm⁷⁶ (VIII. tábla, 5).

Átlukasztott csontdarab, valószínűleg ékszer, amulett töredéke. Nagys.: $3,2 \times 1,5$ cm (VIII. tábla, 14).

Az ú. n. „kiskevélyi fogpengék” először ebben a barlangban tűntek fel. Tulajdonképpen a solutrét alatti rétegben gyakoriak, de mindegyikben előfordul. A barlangi medve caninusából „készült” eszköz a magyar paleolitikum leletei között mindenütt előfordul, és pedig nagy számban, s Hillebrand J. tanulmánya óta általánosan ismert.⁷⁷ Bár a szakemberek mindig némi kétkedéssel kezelték őket, mindmáig fenntartotta magát az a nézet, hogy nagyrészüket pengének használta az ember. Természetesen feltehető, hogy a paleolitikus ember ezeket a vakaróként jól használható fogakat falhasználta, amint egyes, ma élő természeti népek is felhasználják nemcsak az ilyen hasított, de egészen egyszerű állati fogakat is. A vadság fokán élő ember valószínűleg minden szeme elé kerülő hegyes, éles, használható fát, követ, kagylót összeszedett és használt. A kiskevélyi fogpengék ellenzői általában azon a nézeten vannak, hogy ezek a caninusok természetesen törtek. Ami valóban helytálló is. Azonban több érv szól az ellen, hogy a fogpengék eszközök lettek volna.

Magyarország összes paleolitikus lelőhelyén megtaláljuk. Kormeghatározó értékük nincs, a mousterientől a magdalenienig minden kultúrában előfordulnak, ami már magában is indokolja kétkedésünket. A problémáról Kubacska A. írt alapos tanulmányt.⁷⁸

Mely érvek szólnak a fogpengék mesterséges eszköz céljára való készítése mellett? 1. Paleolitikus lelőhelyeken fordul elő. 2. Kulturrétegben található, egyéb paleolitikus szerszámok között. 3. Kétségtelen, hogy eszközformájuk van, s egyes példányok lepattintott élén némi kopások is látszanak.

Ellenérvek: 1. Rendkívül nagy mennyiségben fordulnak elő, ami feltűnően nagymértékű felhasználásra mutatna a többi kő- és csonteszközök mellett. 2. Korzakokon keresztül olyan leletegyüttesekben is gyakori, amelyekben általános a vakarópenge (kőből), ami mellett némileg indokolatlan felhasználásuk. 3. Minden olyan lelőhelyen megtaláljuk, ahol a barlangi medve megfordult. Ha az ember céltudatosan készítette volna, feltétlen előfordulna legalább egyetlen esetben olyan helyen is, ahol medve nem volt; elvitte volna magával, mint a ritkán előforduló kőzeteket. Nyíltszíni telepeinken azonban nem fordul elő a fogpenge. 4. A barlangi lelőhelyeken, a kultúrányomokat nem tartalmazó rétegekben is gyakoriak a barlangi medve vázrészei, koponyák. 5. A caninusból „készült” pengék ugyancsak előfordulnak olyan rétegekben is, amelyekben semmiféle kultúrnyom nincs! (Pl.: az istállóskői 1950-es ásatás egyes szintjeiben). 6. Olyan barlangban is került már elő fogpenge, amelyben barlangi medve megfordult ugyan, de amelyben ember soha nem lakott, paleolitikus kultúrájának nyoma sincs!

⁶⁷ Kadić—Mottl, BK. XVI., 11.

⁶⁸ Schmidt, Die diluviale Vorzeit in Deutschland, Taf. XXVIII. Fig. 18/a-b. A szerző szerint ez a kerek átlukasztás, szemben az oválissal, inkább az aurignacienre jellemző.

⁶⁹ Delage, I. m. Fig. 11.—5. Ugyanitt megtaláljuk a tárgyak fejlettebb formáit is.

⁷⁰ Peyrony, I. m. Fig. 25.—14.

⁷¹ Peters, Petersfels, Taf. XIII.

⁷² Hillebrand, BK. V., 102—103.

⁷³ Mecalister, I. m. Fig. 143.

⁷⁴ Mecalister, I. m. Fig. 147.

⁷⁵ Antoniewicz, Archeologia Polski, Tabl. IV. 2.

⁷⁶ Túlságosan jó és a paleolitikumban szokatlan megmunkálásánál fogva feltehető, hogy ez a tárgy felsőbb rétegből való. Anyaga is nagyon recensnek hat. Azonban minthogy a többi tárggyal együtt került elő, e gyanunk mellett is közöljük.

⁷⁷ Hillebrand, Wiener Pr. Zft. V., 32.

⁷⁸ Kubacska, Palaeobiol. III., 27.

(Pl.: a Mecsek hegység mélyvölgyi kőfülkéjében⁷⁹). A Kubacska A. tanulmányában feldolgozott fogpengék, az abban vizsgált példányok a Solymár-i barlangból valók, s ebben a barlangban sem lakott soha ember. 7. Míg az eszközöket korszakhoz lehet kötni, ezek egyformán előfordulnak minden olyan paleolitikus emeletben, amelyre faunisztikailag is jellemző a barlangi medve (VIII. tábla, 2–4).

Kadić O. véleménye ezekről a fogpengékről: a „fogpengék annyira egyforma alakúak, hogy emberi tervezés eredményének kell őket tekintenünk.”⁸⁰ Ez egyrészt igaz, de éppen ezzel cáfolható leginkább a fogpengék eszközvolta. Nincs fejlődésük! Minden eszköz, minden emberi készítmény változik; fejlődik a korszakok gazdasági fejlettségéhez mérten, épp ez teszi eszközzé, s a fejlődési fokozatokból adódó tipológia adja nagyrészt a kormeghatározás lehetőségét. A fogpengéknek nincsenek típusaik. Évtizedek alatt semmit nem változnak, mint ahogy nem változik a csiga háza bonyolultabbá. A „kiskevélyi típusú fogpengék” mesterségesen előállított, tervezett eszközök tehát nem lehettek.

Ismerünk olyan medve-caninusokat is, amelyek, ha ember készítette volna, akkor éppen félkész állapotban lennének: a hasadás már megvan rajtuk, de a lepattanó rész még nem vált le egészen. A szétőredezésnek ezt a folyamatát figyelhetjük meg állkapocsban lévő és külön talált fogakon is. Ismerünk továbbá olyan „fogpengét” is, amely alig 4 mm nagyságú tejfog lepattanó része, ilyen parányi eszközt pedig semmiféle módon nem lehetett használni.

A Szelim-barlang magdalenien-korú leletei:

Üreges csontból készült, csupán a hegyénél megmunkált ár. Nagys.: $8,2 \times 0,8$ cm (VIII. tábla, 3).

Első, egészen kezdetleges, esetleg csontszigonyoknak tartható eszközeinket e barlang rétegeiből ismerjük. Mindegyik üreges végtagsontból készült, töredékes példány. Egy oldalon egy szakájuk van. Nagys.: $4,1 \times 1,8$; $4,2 \times 1,5$ mm (VIII. tábla, 7–9).

Meg kell jegyeznünk, hogy ezeken a Hillebrand által szigonyként ismertett tárgyakon mesterséges csiszolást nem találunk. Símaságuk az üreges csontok természetes símasága. A szaka alatti beívelő rész azonban mesterséges lepattintásnak tűnik fel, annak ellenére, hogy csiszolva ezen a részen sincsen. Tekintettel arra, hogy az üreges végtagsontok könnyen törnek, s más lelőhelyek faunisztikai anyagából is ismerünk egész különleges alakúra töredezett végtagsontokat, csak bizonyos fenntartással tarthatjuk ezeket valóban eszközöknek. Sajnos, éppen a Szelim-barlang faunisztikai anyagát annyira kevésbé ismerjük, hogy nem tudhatjuk, került-e elő az ásatáskor hasonló, de más alakúra töredezett csont is.

Fejlettebbnek tartható, többszakásnak készült, félkész állapotban maradt szigonyt szintén ismerünk erről a lelőhelyről; ez valóban emberi kéz munkája. Szintén üreges csontból készült, s egyik oldalán két bevágás látható. Nagys.: $11,2 \times 2,5$ cm (VIII. tábla, 10).

Gyökérrészen átfúrt farkas-caninus, egyetlen eddig ismert, hitelesen paleolitikus, fogból készült ékszerünk. Az utóbbi évben végzett faunarevizio munkáikor került elő a már régen meghatározott faunaanyagból (VIII. tábla, 6).

Csonttű töredéke; nagys.: $3,1 \times 0,3$ cm (VII. tábla, 12).

Ugyancsak megtaláljuk a Szelim-barlangban a már említett csontgombok hasonmását is (VIII. tábla, 11).

A Szelim-barlangi, magdalenien-kori szigonyok egészen primitív mása került elő a pilisszántói kőfülkéből is. Nagys.: 3,5 cm (IX. tábla, 5). Hasonmásai a petersfeli és andrenachi leletekben is előfordulnak.⁸¹ Mind ezt, mind pedig a Szelim-barlangi példányokat Hillebrand a D., DK. franciaországi fejlett szigonyok prototípusainak tartja, s azt a következtetést vonja le, hogy mivel ezek a legkezdetibb formák, magdalenienünk hazai eredetű.

További csonttárgya a pilisszántói kőfülkének egy kis pálcátöredék. Nagys.: 2,3 cm (IX. tábla, 8). Hasonló, díszített, de hosszabb példányt ismerünk a mezyni

anyagból is.⁸² Tarthatnánk azonban egy szigony (beerősítéshez megmunkált) végének is. A csontszigonyok gyakori típusa az, amelyet alul kis dudorodással vagy gömböcskével láttak el.⁸³

Egészen kisméretű csonthegyek. Hosszúságuk 2,5 és 2 cm (IX. tábla, 9–11).

Rénszarvas ujjpercéből készült síp (IX. tábla, 3).

Kormos T. ékszerként említ egy átfúrt tengeri csigát (*Turritella turris* Bast.), amely valószínűleg a környék oligocénjéből származik.⁸⁴ Ezek az átfúrt csigák főleg szabadtéri telepeinken gyakoriak (VIII. tábla, 11).

A fent említett hegyekhez hasonló két kis hegyet ismerünk a pilisszántói II. fülkéből is. Nagys.: 2,1 és 2 cm (IX. tábla, 6–7).

A ságvári telepről egy ékszerként használt, átfúrt Cardium kagylót ismerünk (IX. tábla, 22). Ugyancsak erről a lelőhelyről Hillebrand két, tövével befúrt agancsot közöl, amely szerinte totemtáncos álarcának része volt. A Trois Frères-barlang sziklarajzát hozza fel példaképpen.⁸⁵ A ma élő természeti népeknél gyakori az ilyen álarc. A ságvári példányokon főleg a mesterséges lemetzés feltűnő (IX. tábla, 1). Egyes hosszabb, ugyaninnen előkerült s egész hosszúságukban üreges darabokat nem tartunk mesterségesen átfúrtaknak. Ezeknek belseje kimállott. A kimállásban bizonyára a réteg anyagának volt szerepe, barlangi lelőhelyen ilyen nem fordult még elő.

Amint láttuk, a magdalenien csontipara egészen fejlett fokot képvisel. A legtöbb eszköznél láthatjuk, hogy azok az aurignacien továbbfejlődései, csupán fejlettebb formában jelentkeznek. Egyes általános típusok, hegyek, sípok változatlanok maradnak, miután elérték már azt a fokot, amely mindenfajta íjas vadászatnak megfelel. Szembetűnő az, hogy lándzsahegy alig fordul elő, ami a gazdálkodási mód megváltozását mutatja. Magdalenienünkben ugyan alig ismerünk nyílhegyként használt tárgyat eddig, azonban a mikrolitika és a lándzsahegyek hiánya is az íjas vadászatot bizonyítja. Ugyanakkor megtaláljuk a magdalenienre jellemző harpunák egészen primitív formáit. Kétségtelen, hogy a halászhoz használta ezeket az ember, s az, hogy lelőhelyeink anyagában eddig oly kis számban fordult elő, nem a magdalenienkori halászat hiányát mutatja hazánkban.

Tolsztoz szerint is „a halászat bizonyos szélesebb körű kifejlődése kb. egyidejű az íj és nyíl megjelenésével, azaz a vadság középső és felső fokának határával.”⁸⁶ Jóllehet a nyíl megjelenését mi sokkal korábbra tesszük, a halászat a magdalenieniel kezd általánossá válni. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy már az aurignacienben is találunk halmaradványokat, s ebben a korszakban feltételeztük a nyíl első megjelenését.⁸⁷

Természetesen ahhoz valóban kevés lelet áll rendelkezésünkre, hogy a halászatra vonatkozólag további következtetéseket tehessünk. A többi eszközök terén az árak jobban megmunkáltak a

⁸² Menghin, I. m. Taf. XXIII. 11.

⁸³ Andree, I. m. Abb. 270.—8; Abb. 272.—20. — Fraunholz—Obermaier—Schlosser, I. m. 161.

⁸⁴ Kormos, Földt. Int. Évk. XXIII., 338.

⁸⁵ Hillebrand, Magyarország őskora, 23–24.

⁸⁶ Tolsztoz, I. m. 25–30.

⁸⁷ Leidenfrost magyarországi pleisztocén halfajtákkal foglalkozva 11 halfajtát mutatott ki paleolitikus barlangi lelőhelyeinkről, főleg a Peskő, Jankowich-barlangból és a puszkaporosi-kőfülkéből. Ezeket azonban szerinte ragadozó madarak vitték oda. (L: Leidenfrost, BK. III., 60–61).

⁷⁹ Vértes L., 1946. évi gyűjtésében.

⁸⁰ Kadić, Földt. Int. Évk. XXIII., 211.

⁸¹ Andree, I. m. Abb. 272. 17. Abb. 278.—5.

régibb korokénál, s ha nem is érik el a nyugateurópai lelőhelyek példányainak a tökéletességét, a korábbi leletekhez képest fejlődést mutatnak. Technikai téren a már régebben meglévő csontfűrés most sokkal gyakrabban tapasztalható. A fűrés által születik meg az eszközök felerősítésének újabb módja: az eszközöket nyéllyukkal látják el. Ez komoly lépést jelent a paleolitikum eszköz-készítése terén. Ugyancsak a fűrés finomodásával általánossá válik a fokkal ellátott tű használata.

A fejlettebb gazdálkodási mód lehetőséget nyújt arra, hogy a szorosan vett eszközkészítés mellett azokat díszítéssel lássák el vagy éppen ékszereket állítsanak elő. Magdalenienünkből ismertek az első ténylegesen ékszerként használt tárgyak. Az amulettek, ugyancsak ékszerként alkalmazva, első megnyilvánulásai a primitív vallásnak a magyar paleolitikum során.

A leletek eddigi kis száma mellett nincs módunk arra, hogy statisztikai alapon következtetéseket tegyünk, azonban így is láthatjuk, hogy a magdalenien kultúra az ország nyugati felében erősebb. A Bükk vidékén, az ország keleti részében csak két lelőhelyről ismerünk magdalenienkori csontipart. Ugyanakkor a nyugatmagyarországi lelőhelyek anyaga több kapcsolatot mutat a nyugateurópai magdalenienel. Ezt a kapcsolatot főleg a kőipar bizonyítja, de a harpunák kezdeti formái, egyetlen díszített amulettünk előkerülése is ezt bizonyítja. A Hillebrand által felvetett magdalenien-eredet kérdése azonban csak a kőipar alapján dönthető el.

Végül nézzük végig azt a fejlődésmenetet, amelyet a magyarországi paleolitikus csontipar mutat.

Az aurignaciennel meginduló csonteszköz-készítés célja a fejlődő vadászat igényeinek a kielégítése. A legfontosabb eszköz a lándzsás vadászat hegyei. Egyszerre lépnek fel a kis, kronológiai szempontból az egész paleolitikumban nem jelentős hegyekkel együtt a hasított alapú lándzsa-hegyek és annak egy tökéletesebb változata, a kanellurás hegy. Feltételeztük, hogy a csontpálcák, főleg azok későbbi, fejlettebb példányai ugyancsak a lándzsahegyek csoportjába tartozhattak. A lándzsahegyek használata megteremti a nyélhez erősítés új módját, ami azelőtt nem volt meg: a hegyeket hasítékkal látják el, s ez a módszer fennmarad a következő korban is, sőt a magdalenienben is megtalálható. Feltételeztük azt is, hogy az aurignacienben előfordulhatott a nyíl használata. Ezt a vadászfegyver-csoportot egészíti ki a másodlagos szerszámok sora, amelyek a fejlettebb vadászat nyomán jelentek meg. A bőrfeldolgozás eszközei: simítók, bőrfejtők, a kés, ár és a tű. Ha ehhez a szerszámkészlethez hozzá-számítjuk a mousterienénél sokkal fejlettebb, több típussal rendelkező kőszerszámokat, az őskori gazdálkodásnak egy egészen intenzív képét képzelhetjük el. A munkamegosztás a leletek alapján egészen nyilvánvaló; amit Effimenko a D-alakú vakarók és dárdahegyek alapján férfi és női munkaként tételez fel, alátámasztják a csontiparban még élesebben elkülönülő vadászati és bőrfeldolgozó eszközök.

Egyáltalán nem meglepő egy ilyen, viszonylag magasabb termelési rendben élő társadalomnál a díszítések kezdeti formájának megjelenése. A solutrénben továbbélnék a már meglévő vadászati szerszámok, s ha azok újabb típusokat nem is mutatnak, az új pattintási eljárás ehelyett lehetőséget adott a babérlevélhegyek készítésére, csak a Jankovich-barlangi leletek alapján is láthatjuk a felhasználás nagyobb mértékét. A technika azonban így is fejlődést mutat. Fejlettebb csontpálcák, tökéletes símaságúra csiszolt tárgyak, a fűrés alkalmazása a kagylóhéj belsejéből készült tárgyakon is, nemcsak továbbhasználatát jelentik az aurignacienből örökölt eszköz-előállításnak. Az a bizonyos visszaesésként ható állapot pedig a solutrén csontiparnak, a kőipar szükségszerűen gyors fejlődésének, a solutréi technika gyors kifejlesztésének és az új népcsoportoknak tudható be. Először tapasztaljuk az agancs eszközként való felhasználását, hazánkban először találjuk meg az átfűrt, ékszerként használt állatfogat. A többi szerszámok az eddigi kutatások kevés lelete alapján nem ismertek még, feltételezhetjük azonban, hogy — mint a kőiparban is — a bőrfeldolgozáshoz és egyéb, a vadászaton kívüli munkákhoz használt eszközök azonosak az aurignacienével.

Még kis lelet-anyagunkban is feltűnő a magdalenienkori tárgyak között a „dísz tárgy”-nak számító leletek száma. Ezeknek az előállítására csak egészen fejlett vadászat mellett van mód. A csontból készült lándzsahegyek már nincsenek meg, s nyílhegyeket sem ismerünk eddig, a mikrolitikus kőipar azonban mutatja az íjas vadászatot. A harpunák a halászat meglétét bizonyítják, amely azonban már régebben is meg kellett legyen.

Technikai téren a csonteszközök szintén mutatják a fejlődést. Azonban már első megjelenésükkor magasfokú a csontfelhasználás. Gyakoriak a tömör csontból készült szerszámok, s egyébként is az üreges csontok külső részét használják fel. A csiszolás elég tökéletes lehetett, ritkán találunk olyan eszközöket, amelyeken meglátszik a csont szivacsos része. Természetesen az üreges, szivacsos állomány nélküli csontok feldolgozása volt a leg-egyszerűbb, s az ilyen szerszámok a leggyakoribbak az egész paleolitikumban. Az egészen primitív harpunákat is csak üreges csontból törték le, kissé megcsiszolva. Ha csupán a Jankovich-barlang díszített amulettjét nézzük, láthatjuk a technika fejlettségét; alig tudjuk elképzelni a mintának ennyire finom kidolgozását.

Száznál több csonttárgyat ismertettünk, azonban ez a szám rendkívül csekély ahhoz, hogy további következtetéseket vonjunk le a középső és felső paleolitikum vadászatára, gazdálkodására, társadalmára vonatkozólag. Nincs módunk így arra, hogy az eszközök számarányát, az eszközök lelőhelyenkénti elterjedtségét, ezen keresztül a lelőhelyek egymással való összefüggését felhasználjuk egy határozottabb kép megrajzolásához. A következő kutatásoktól nemcsak újabb szerszám típusokat, az eddigiek után várható, fejlettebb művészeti tárgyakat, hanem az eddigiéknél jobb megfigyelésekkel a csontipar pontosabb értékelését várjuk.

Gábori Miklós

L'INDUSTRIE DE L'OS DU PALÉOLITHIQUE EN HONGRIE

Ce fut l'exploration de la grotte dite „Subalyuk“ qui nous a révélé pour la première fois l'existence d'une prétendue industrie de l'os à l'âge moustérien. L'explorateur de cet endroit, O. Kadie considérait dès le début avec un grand scepticisme les nombreux objets polis qui semblaient être faits d'os creux. Tous leurs côtés étaient polis ce qu'on pouvait attribuer, selon toute probabilité, au travail de l'eau qui coulait dans la grotte. Il est possible que ces os creux aient été prisés par l'homme, mais non pour en fabriquer des outils. Parmi les trouvailles de Subalyuk il n'y a que quelques esquilles d'os qui nous permettent d'y voir peut-être les traces du polissage. On rencontre des esquilles analogues dans la grotte de Kecskségalya. Quant aux vestiges du moustérien qui ont été découverts à l'étranger, on n'y trouve que très rarement des pièces éclatées: l'apparition des outils en os implique l'apparition de la technique du polissage. Parmi les objets en os que nous venons de signaler on retrouve les „boutons d'os“, connus surtout grâce aux trouvailles de Petershöhle, mais, pour notre part, nous rangeons du côté de ceux qui refusent de les considérer comme des objets modelés. A notre avis, cette période ignorait encore le polissage. Toute porte à croire que les traces qui semblent renvoyer à la fabrication de certains outils en os, ne sont pas des phénomènes propres au moustérien; elles témoignent plutôt du contact de la fin de cette période avec la culture aurignacienne ce qui, d'ailleurs, peut être démontré même dans l'industrie de pierre de l'aurignacien de Hongrie.

Parmi nos trouvailles aurignaciennes, il convient de signaler en premier lieu les instruments en os de la grotte d'Istállókő. Notre premier objet décoré — le fragment d'une aiguille ou d'un mince bâtonnet en os — provient également de cet endroit. D'autre part, c'est là qu'on rencontre les plus anciens spécimens de ces sifflets fabriqués de phalanges de renne qu'on retrouvera pendant les périodes postérieures.

Un autre lieu de découverte de la même époque, c'est la grotte de Peskő qui nous a fourni le plus ancien poinçon retrouvé en Hongrie. Mais l'objet le plus important est sans conteste la pointe de lance: parmi les spécimens découverts sur le territoire de notre pays elle est tantôt tout à fait simple, tantôt munie d'une base fendue ou d'une cannelure. Parmi les pointes à base fendue certaines pièces sont aussi minuscules qu'il vaut mieux les considérer — à l'instar des objets analogues découverts à l'étranger — comme des pointes de flèche. Entre les lissiers et les outils servant à défaire la peau on ne peut faire aucune distinction; il est d'ailleurs probable qu'à cette époque l'outillage de la peausserie était encore peu différencié. En tout cas, on doit encore ranger dans cette catégorie l'alène et l'aiguille. Au point de vue chronologique, c'est aux pointes à base fendue qu'il faut attacher une grande importance. Ces objets, de même que les pointes à cannelure se retrouvent dans la culture solutréenne. L'examen des vestiges de l'industrie de la pierre nous permet d'établir que, d'une manière générale, les outils en os du solutréen appartiennent à l'aurignacien; plus tard ils évolueront dans la culture magdalénienne. Il est encore à remarquer que les trouvailles de la grotte Peskő, parmi lesquelles on voit des pointes à base fendue, sont fixées par la plupart des spécialistes à une époque antérieure à celle des trouvailles d'Istállókő. A coup sûr, l'aurignacien, notamment sa période de maturité sont caractérisés par la présence des pointes à base fendue. D'autre part, en admettant que ces outils figurent aussi dans la culture solutréenne, on est amené à dire qu'ils pouvaient bien paraître même à une époque beaucoup plus récente. Ajoutons qu'on n'a pas encore dit le dernier mot sur l'absence des pointes à base fendue dans la grotte d'Istállókő.

Les 6 ou 7 variétés d'outil dont on a retrouvé quelques spécimens dans l'aurignacien de Hongrie, témoignent, malgré leur nombre restreint, d'une évolution rapide des instruments en os. On voit paraître non

seulement une seule espèce d'outil — par exemple la pointe en os remplaçant la pointe en pierre du moustérien — mais, sans compter les deux variétés des pointes, on rencontre des aiguilles, des couteaux ou, pour mieux dire, des outils destinés à défaire des peaux, ainsi que des alènes, des bâtonnets d'os, des sifflets et même le plus ancien motif décoratif. Les différents objets d'os témoignent d'une technique assez évoluée de la chasse. Au point de vue de la technique, l'homme de cette période avancée également d'un pas décisif: outre le polissage, il applique le perçement. Inutile de rappeler que la plupart des outils d'os dérivent les uns des autres; c'était l'emploi d'un outil qui donnait lieu à l'invention d'un autre. Tous les outils étaient mis au service de la chasse et de la peausserie.

Quant à la culture solutréenne, elle présente des instruments en os relativement plus nombreux que la culture aurignacienne, quoique, d'une manière générale, on constate plutôt le contraire. Ce phénomène s'explique par le fait qu'en Hongrie le solutréen était la culture la plus répandue et la plus évoluée. Les „pseudo-instruments“ qu'on rencontre parmi les trouvailles de la grotte Szeleta, ne méritent presque pas d'être rangés dans la catégorie des outils proprement dits. On trouve des spécimens plus nets et beaucoup plus nombreux parmi les trouvailles de la grotte Jankovich: il suffit de signaler plusieurs pointes de lance, des alènes d'os, les fragments de plusieurs objets d'ivoire et le plus beau bâton d'ivoire du paléolithique de Hongrie qui, selon toute probabilité, doit avoir été un „bâton de commandement“. En ce qui concerne les matériaux retrouvés dans la grotte Bűdöspet, qui représentent également la culture solutréenne, signalons-y, outre les alènes, les couteaux et les pointes de lance déjà connus, les dents percées qui sont fréquentes aussi à l'étranger. Les premiers bijoux fabriqués de coquilles proviennent d'une niche connue sous le nom de „Puskaporos köfűke“. A propos de ces objets on doit remarquer surtout le perfectionnement de la technique du perçement.

Après l'aurignacien la fabrication des objets en os connut une éclipse passagère, mais uniquement en ce qui concerne l'apparition des types nouveaux. Pour l'expliquer, on doit admettre un certain essor de l'industrie de la pierre. L'instrument le plus important de la chasse, la pointe de lance, pouvait bien être remplacé par une pointe éclatée en forme de feuille de laurier. A certains égards, celle-ci paraissait même préférable aux pointes en os. Mais cette technique solutréenne de la pierre qui était d'origine orientale et qui, pour quelque temps, réussit à éclipser l'usage des pointes en os, ne pouvait être très durable. Il est à présumer que la population possédant l'outillage de la culture aurignacienne survit jusqu'au magdalénien pour transmettre à cette période l'industrie de l'os. Il est notoire que le magdalénien marque l'apogée de cette branche de l'industrie paléolithique.

Pour ce qui des objets d'os de la grotte Peskő, on doit signaler, outre un certain nombre de sifflets, d'alènes, etc., une plaque perforée en os qu'on employait probablement en guise d'amulette et une perle percée en pierre calcaire. Parmi les matériaux d'un endroit analogue, à savoir de la grotte d'un rocher dans la vallée de la Berva, on rencontre, outre une baguette en os, une trouvaille presque unique: un objet très finement poli, en os creux, qui accuse une double perforation. Nos harpons les plus primitifs paraissent également à cette époque. Les objets d'os sont nombreux parmi les trouvailles de la couche magdalénienne de la grotte Jankovich. Outre certains objets généralement connus (poinçon à tête, aiguille à tête, pointe d'une fabrication rudimentaire, sifflet en phalange de renne), on a retrouvé dans cet endroit notre objet paléolithique le mieux décoré: le fragment d'une amulette. A propos des trouvailles de la grotte de Kiskevény, nous devons insister non seulement sur la présence d'une espèce d'alène généralement connue, mais aussi sur celle des pointes à base percée qui témoignent d'une nouvelle

manière de la fixation à la lance. C'est également de cette grotte que proviennent les „lames de Kiskevély“ („kiskevélyi fogpengék“) qui sont fabriquées de canines (cros) d'ours. On pourrait y voir des grattoirs, mais cette supposition se heurte à certaines difficultés; pendant plusieurs périodes on rencontre des lames de ce genre même dans des dépôts où il y a généralement des grattoirs de pierre. On en voit dans tous les endroits fréquentés par l'ours des cavernes et, si l'homme s'en était servi d'une manière consciente, il faudrait en trouver au moins dans un endroit libre de traces d'ours. Rappelons qu'on en trouve même dans des couches „stériles“ au point de vue des cultures préhistoriques, voire dans des grottes que jamais l'homme paléolithique n'a fréquentées. Enfin, pour ranger cet objet dans la catégorie des instruments, il faudrait qu'il présente une certaine évolution, à l'instar des autres outils. Or, il n'en est rien: les „lames“ en question n'évoluent point. On connaît d'ailleurs même des „lames“ fabriquées — si l'on veut — de dents de lait: vu leur petitesse, on ne pouvait s'en servir d'aucune manière. Parmi les trouvailles de la caverne Szelim, les plus intéressantes sont les harpons primitifs, à une seule dent. On rencontre des pièces analogues dans la niche de pierre de Pilisszántó. On a découvert au même endroit des pointes de dimensions tout à fait minuscules, ainsi qu'un coquillage marin perforé. En ce qui concerne nos sites ouverts, le magdalénien de Ságvár présente une coquille *Cardium* percée, ainsi qu'un bois de cerf troué à sa base que J. Hillebrand considère comme une partie du masque de l'exécutant d'une danse totémique. Il est curieux de remarquer que dans notre culture magdalénienne on ne rencontre presque pas de pointes de lance: ce phénomène semble renvoyer à un changement survenu dans le domaine de la vie économique. L'absence des objets microlithiques et des points de lance nous permet d'en conclure à l'usage de l'arc dans

la chasse. En même temps on y voit paraître des spécimens tout à fait primitifs des harpons propres au magdalénien: ils servaient d'instruments de pêche. C'est le percement qui fait naître une nouvelle manière de la fixation de l'outil à sa manche: dès cette période, ces objets sont munis d'un trou destiné à la manche. En même temps l'application du percement généralise l'emploi de l'aiguille. Comme il ressort du témoignage de nos sites, la culture magdalénienne a pris un essor considérable surtout dans la partie ouest du pays: quant à la région du Bükk et la partie est du pays, l'industrie magdalénienne de l'os n'y est attestée que par deux sites. Les matériaux découverts dans les sites de la Hongrie occidentale accusent des affinités avec le magdalénien de l'Europe occidentale. Ces relations peuvent d'ailleurs être démontrée non seulement dans le domaine de l'industrie de l'os, mais aussi dans celui de l'industrie de l'évierre.

Comme nous lipaons de dire, les bâtonnets d'os et surtout ceux spécimens tardifs sont à ranger dans la catégorie des pointes de lance. L'emploi de la pointe de lance crée une nouvelle manière de la fixation à la manche: à partir d'une certaine époque, les pointes sont pourvues d'une fente. Dès l'aurignacien on peut observer aussi l'emploi de la flèche. A coup sûr, la technique solutréenne des objets éclatés a relégué au second plan l'importance des outils en os; néanmoins, on peut supposer un emploi de plus en plus fréquent des outils déjà existants. En même temps la technique ne cesse d'évoluer. Les objets sont polis d'une manière parfaite et même les pièces fabriquées de la partie intérieure de coquilles peuvent être percées. C'est pendant cette période qu'on observe pour la première fois l'application du bois de cerf en guise d'instrument, de même que les cas les plus anciens de l'emploi de dents percées en guise de bijoux.

Nicolas Gábori

TERRAKOTTAKOSZORÚ A BUDAPESTI SZÉPMŰVÉSZETI MŰZEUMBAN

A budapesti Szépművészeti Múzeum antik terrakottagyűjteményének egyik érdekes darabja az a terrakottából készült virágkoszorú, amely Paul Arndt müncheni gyűjtő birtokából került nevezett múzeum tulajdonába¹ (X. tábla 1—2. kép).

A koszorú nagyjából félkör alakú és 6 cm átlagos magasság mellett 18 cm átmérővel bír, barnásszürke agyagból készült. Elég ép, mindössze egyik virág fele hiányzik, és egy-két virág letöredezett agyagszárait pótolták és egészítették ki gipszből. Technikailag igen érdekes készítmény. Gerince egy vastagabb ezüsthuzal köré tapasztott, 1—1½ cm átmérőjű agyag félkörív (ld. a koszorú hátsó nézetéről készült képet). A vastag huzalra rendkívül vékony ezüstsálakat erősítettek, s minden ily finom szála egy-egy terrakottavirágot vagy bogyót húztak és a huzalt azután vékony agyagréteggel vették körül, úgyhogy a virágok és bogyók szárai mintegy a koszorú gerincéből látszanak kinőni. Az egyes virágokat és bogyókat tartó vékony ezüst huzalok vége egy-két helyen még kibukkan a terrakottavirágek szirmai közül.

A koszorú 29 kisebb, 9 nagyobb virágból és 7 páros bogyóból áll, amelyeket három sorban úgy helyeztek el, hogy a felső és az alsó sort a kisebb virágok alkotják, míg a nagyobb virágokat és páros bogyókat a középső, szélesebb sorba illesztették. A koszorút alkotó virágok egy részét ma vékony szinterreteg borítja, de alóla sok helyen kicsillan a koszorú művészi és naturalisztikus hatását tökéletesítő színezés nyoma; a kisebb virágok piros- és kékszerűek voltak, aranyozott porzókkal, a nagyobb virágokat (ezek közül 5 hatszirmú, 4 pedig nyolcszirmú) fehérre és sárgára festették, míg a páros bogyókat bearanyozták. Koszorúnk művészi hatását az élénk festés és az eredetileg ragyogó virágzinek nagy mértékben fokozhatták.

Koszorúnk virágait tökéletes bizonyossággal nem határozhatjuk meg. Bizonyos az, hogy a 29 kisebb virág a „Bellis“-félék közé sorozható (magyarul: százszorszép, gombocskák, gombvirág). A hatszirmú, ill. nyolcszirmú virágok meghatározása már jóval kétségesebb. Gondolhatnánk nagyobb szabadsággal alkotott és stilizált jácintra, amely a görögség igen kedvelt és koszorúban sokszor alkalmazott virágfélése volt. Ha azonban a százszorszépek finom és naturalisztikus mintázását nézzük, akkor igazán nem érthetjük meg a jácintra virágainkon jelentkező nagyarányú stilizálását. Még legközelebb áll ez a virág a maga alkatában az *Anemone*-félésekhez (magyarul: kökösör, vagy szélrózsa), amelyről tudjuk, hogy Görögországban az antik korban igen elterjedt virágfélése volt, s pl. már Theophrastos megemlékezik róla. A bogyókat talán a *Hedera helix* (magyarul: borostyán) bogyóinak gondolhatjuk. A koszorú ez alkotóelemének aranyozásá-

¹ Rövid leírását l.: Oroszlán: Az antik terrakottagyűjtemény katalógusa, 100.

val mesterünk a természeti hűségre való törekvést a kivitelnél, úgy látszik, elvetette. A százszorszép kivételével ezek a meghatározásaink csak esetlegesek, és azokat egyáltalán nem tartjuk teljesen bizonyosoknak.²

Paul Arndt a gyűjteményéből származó darabokról készült rövid jegyzeteiben említi a koszorú származási helyét is. Szerinte Sestosból vagy Madytosból való, tehát a thrák Chersonésosról³. Sestos is, Madytos is szerepet játszott a görög történelem folyamán, nevükkel sokszor találkozunk a különböző íróknál. Ezekből kitűnik, hogy a két város közül először Sestos virágzott fel, de ugyancsak hamarabb hanyatlak is alá, és helyette a későbbben fejlődött, de mind fontosabb szerepet játszó Madytos lesz a szóvivő a Chersonésos városai között. Madytos szerepe különösen az i. e. III. szd. végétől lesz számottevő, és a római uralom alatt is jelentékeny városa marad a félszigetnek.⁴ A két város valamelyikének emlékei között került elő tehát koszorúnk; de az nem bizonyos, hogy a két város valamelyik terrakotta-műhelyében készült volna és helybeli koroplasztész lett volna mestere. Az agyag, amelyből készült, nem olyan jellegzetes, hogy abból koszorúnk készítésének helyét teljes bizonyossággal lehetne megállapítanunk. Kisázsiból, esetleg Egyiptomból éppen úgy elkerülhetett Sestosba vagy Madytosba, mint Görögország egyik terrakotta-műhelyéből. Sokkal biztosabb talajon mozoghatunk akkor, ha koszorúnk keletkezésének az idejét, valamint rendeltetését kívánjuk megállapítani. Ebből a célból azonban szükséges, hogy néhány szót szenteljünk a koszorú szerepének az ókorban.

Koszorúkat használni, azokat az élet különböző eseményei alkalmával viselni, ajándéknak adni vagy fogadalomként felajánlani régi szokás volt a görögöknél, és valószínűleg eredeti és régi szokás volt a rómaiaknál⁵ is. Mint tudjuk, az agónokon győztes atléták megkoszorúzták már korán szokásba jött. De éppen így régi szokás volt az isteneknek is koszorúkkal áldozni, azaz koszorúkkal róni le irántuk a hálát, és jóakarataikat ugyancsak koszorúk felajánlásával elnyerni. A koszorúk használata nemcsak a Dionysos-ünnepeken, hanem sok más ünnepen is szokásban volt a görögöknél és a rómaiaknál. Felkoszorúzva indult a hajó útjára, és koszorúval díszítette csónakját a halász hálából a kitűnő halfogásért. A diadalt ünneplő hadvezér és katonái koszorúsan vonultak fel a diadalmenetre, de koszorúval öveztek magukat a szimposionok vidám és lármás résztvevői is. A házasságra lépő jegyesek díszé éppenúgy a koszorú volt, mintahogy szokás volt a házak bejáratát koszorúval díszíteni, ahol új élet született. A római provinciák durván faragott sírköveire is rá került a katonai vagy polgári érdemek jutalmaként a köbe vésett koszorú. Egészen különleges szerepe volt a koszorúnak a halotti

kultuszban. Már igen korán szokás volt a halottak koszorúval ékesíteni és tudjuk, hogy a koszorút a halott fejére legkedvesebb hozzátartozója tette fel.⁶

Mindezeket a koszorúkat elsősorban növényekből készítették, fenyőből, tölgylombból, borostyánból, olajágból, babérból, mirtuszból és különböző virágokból: rózsából, ibolyából, jácintból, stb. Mindezeknek a növényeknek megvolt a maguk jelentősége és szimbolikája, úgyhogy minden egyes esetben az előírt virágokból kellett ezeket a koszorúkat készíteni, ha azt akarták, hogy a koszorú a célnak megfelelő varázserőt, mágikus hatalmat vagy apotropaikus hatást fejthesse ki.⁷ De az élő lomb- és virágkoszorúk mellett használatosak voltak a különböző fémből (arany, ezüst, bronz, stb.), valamint a terrakottából és stukkóból készült koszorúk is, sőt készítették egyes technikával fémből és terrakottából vagy stukkóból is ezeket.⁸ Fémkoszorúkat elsősorban az előkelő és gazdag halottak fejére tettek, de ezeket adták leginkább az isteneknek fogadalmi ajándéknak is, és ezeket a templomok leltáraiban súly- és levélszám szerint is számontartották.⁹ Ugyanilyen lehetett a szerepe a terrakottából és stukkóból készített koszorúknak is, amelyeket anyaguk olcsóságánál fogva a szegények is vásároltak és használtak.

Természetes, hogy a halotti koszorúk készítésénél, különösen a szegényebb néposztályoknál, szintén szokás volt élő, friss virágokat felhasználni. Így többek között tudjuk, hogy a niceabelieknél szokásos volt a különféle virágokból készített halotti koszorú, amelyet *ἔρωος*-nak neveztek.¹⁰ De az értékes fémből készített koszorúkat használták a tiszteletet kifejező gesztióknál is; így Suetoniusból tudjuk, Augustus, midőn Nagy Sándor mausoleumát felkereste, a nagy hódító iránti tisztelete jeleként arany koszorút helyezett¹¹ ott el. Amint ebből a pár példából is kitűnik, a koszorúk jelentősége nagy, rendeltetésük változatos és anyaguk sokféle volt az antik világban.

Volt azonban egy szakasza az antik életnek, amikor a koszorút szinte mániákus bőséggel ontják a kor produktumaira a művészek és a kézművesek. Ezt a korszakot szokták az „alexandriai girlandomania” korának¹² nevezni. Ebben a korban — talán a *Dionysos* és környezetének (silenosok, satyrosok, maenások, stb.) körében szokásos szőlőkoszorús fejdíszek hatása alatt — különös kedvteléssel fordult az egyiptomi és az egyiptomi által irányított közizlés a virágfüzereknek, virág- és lombkoszorúknak, ritkábban okkal, gyakrabban ok nélkül díszítőmotívumokként való alkalmazásához. A márvány férfi- és nőiszobrok fejére márványból, olykor bronzból készült koszorúkat illesztnek. Ugyancsak ilyenek kerülnek a bronzszobrok fejére is. De hasonlóan alkalmazzák a virágfüzerek és koszorúk motívumait teljesen szervesen, oda nem illően a bronz-, üveg- és agyagtárgyakon, edényeken és szobrocskákon is. Az egyiptomi toreutikának is, amint ezt Schreiber megállapította, a koszorúknak és girlandoknak ez a mértéktelen alkalmazása egyik sajátos jellemzője. Gyakoribb szokássá vált ebben az időben a halottak sírjaiba is hasonló koszorúk helyezése, amelyeket a

⁶ A koszorúk használatára, történetére, szimbolikájához: Egger—Fournier: „Corona”, Daremberg—Saglio, Dictionnaire...; Ganszyniec, „Kranz”, P. W. R. E.; Boetticher: „Baumkultus der Hellenen”, 313 ff.; Klein, Der Kranz bei den alten Griechen, Programm Günzburg, 1912; Köchling, De coronarum apud antiquos vi atque usu, Religionsgesch. Vers. u. Vorarb. 14, 2; Eitrem, Opferitus und Voropfer, 64 ff.; Eitrem, Serta Hoffilleriana, 105—109.; Deubner, id. m.

⁷ Boetticher id. m. — Ganszyniec, Realencyclopaedie, Band XI. 2. Sp. 1592 ff.

⁸ Deonna: „Choix de monuments de l'art antique”, Genève, 1923, fig. 47.

⁹ „Corona”, Daremberg—Saglio, tome I. 2., p. 1520. squ.

¹⁰ Etym. magn. ed. Sylburg, p. 379.

¹¹ Suetonius, Vita Augusti 18.

¹² Breccia, Ghirlandomania Alesandrina, Musée Egyptien III.; Schreiber, Die Alexandrinische Toreutik; Über den Charakter der alexandrinischen Kunst.

² A fenti virág-meghatározásokat a Magyar Természettudományi Múzeum Növénytára igazgatóságának köszönhetem, de ők is hangsúlyozták, hogy amíg a virágok egyik részét könnyen felismerhetően mintázták, addig másik részük alakításában bizonyos stilizáltság jelentkezik, amely azok pontos meghatározását nehezíti.

³ P. Arndt jegyzete a koszorúról a következő: Kranz m. aufgesetzten Blüten aus Sestos oder Madytos (Thrak. Chersones).

⁴ Ld. Wecker, „Sestos” címszó, P. W. R. E. Sp. 1892. ff. Madytosra: Schultz: „De Chersoneso thracica”, Papadopulos: „Μάδυτος, ἡ πόλις τῆς Χερσονήσου”.

⁵ Deubner: Archiv für Religionswissenschaft, XXX. (1933), 70—104.

gazdagabbak aranylemezekből vagy aranyozott bronzlemezekből, a szegényebbek pedig színes terrakottából vagy stukkóból készítették, amint ezt a Sciatbiban, Kom-es-Chogáfában és az ibrahimiehi nekropolis-ban végzett ásatások bizonyítják.¹³ Ez a szokás Egyiptomból messze vidékekre terjedt el, aminek igen érdekes bizonyítéka, hogy hasonló koszorút a myrinai ásatások alkalmával is találtak.¹⁴ A myrinai agyagplasztikának egyébként is szintén jellemző sajátossága a koszorúknak bő alkalmazása.¹⁵

A ghirlandomania korában ezeken a sokféle alkalmazott füzereken és koszorúkon levelek, virágok, gyümölcsök egyesülnek egésszé, amelynek részletei nem mindig örökítik meg a növényeket teljesen hű természetességükben, de mégis a koszorúk összképe ma szinte a valóság benyomását kelti.¹⁶ Meg kell még jegyeznünk, hogy szokás volt hasonlóan fémről vagy terrakottából készült koszorúkkal az edények nyakát is díszíteni.¹⁷ Sőt még az elhúnytak megégetett hamvait tartalmazó urnába is helyezték el fém- és stukkókoszorúkat.¹⁸

A fentiek előrebecsátása után már könnyebb lesz koszorúnk rendeltetésének és készítési idejének a meghatározása. Koszorúnk jellemző formája (félköralakú) és (terrakotta) anyaga csaknem bizonyossá teszi, hogy annakidején mint halotti koszorú került a sestosi vagy madytosi temető egyik halottjának a fejére; bár számolhatunk azzal a lehetőséggel is, hogy koszorúnk mint fogadalmi ajándék került valamelyik szentély temenosában felhalmozódott hasonló célzatú tárgyak közé. Utóbbi feltevésnek sokkal kevesebb a valószínűsége. Halotti koszorúból többet ismerünk, az i. e. IV.—I. sz. közötti időből. Említsük meg az antinoëi hegyi nekropolisban Leukyoné (ΛΗΥΚΑΙΩΝΙΑ) gazdag görög nő sírjában talált szép arany levélkoszorút, amely még a halott fején volt látható a sír feltárásakor.¹⁹ Breccia a mi példányunkhoz hasonló néhány koszorút ír le, már említett (Ghirlandomania Alessandrina c.) tanulmányában;²⁰ egy aranykoszorú maradványait találta meg Botti női csontváz homlokán Kôm-es-

Chogáfában;²¹ ugyanott másik aranykoszorú is került elő, valamint találtak tetemeket, amelyeket természetes virágokat utánzó koszorúkkal díszítették.²² Az alexandriai múzeumban találjuk koszorúnk legközelebbi rokonát is, amely hasonlóan a mienkhez, dúsan fűzött százszorszépekből és a mienkkel teljesen megegyező, hat- és nyolcszirmú virágokból áll, amelyet a sciatbyi temetőben találtak.²³ A kyrenaikai egyik nekropolisból származó, vegyesen fémről és terrakottából készült koszorút őriz a genfi múzeum is.²⁴ Ugyancsak a myrinai ásatások alkalmával is több ízben találtak koszorúkat, ill. azoknak töredékeit, amelyek finom, vékony fémlevelekből és szárazkból, valamint terrakottából készült bogycsokból állottak, s amelyek Pottier és Reinach közlése szerint a tetemek fejének a díszítésére voltak rendelve.²⁵

A fenti példák, de különösen az alexandriai múzeumnak a mi példányunkkal a koszorút alkotó virágok tekintetében való tökéletes megegyezése azt bizonyítja, hogy koszorúnk keletkezési helyét is valahol keleten, talán Kisázsiaiban vagy éppen Egyiptomban kell keresni. Onnan kerülhetett az i. e. II—I. század folyamán²⁶ találatára helyére, hogy ott rendeltetését, mint halotti koszorú betöltse. Ennek a megállapításunknak, azt hiszem, nem mond semmi ellent, s a fent kifejtett adatok egész sora azt megerősíteni látszik. Koszorúnk tehát szép emléke a halotti kultusz céljait szolgáló terrakotta plasztikának, egyúttal igen érdekes dokumentuma az ókori kereskedelemnek, amely képes volt ilyen törékeny és ma is nehezen szállítható darabot messze földre eljuttatni.

Oroszlán Zoltán

¹³ Schreiber, Nekropolis von Kôm-esch-Schukâfa, 1908 (Expedition Ernst Sieglin); Breccia, La necropoli di Sciatbi. U. az: La nécropole de l'Ibrahimieh; Bulletin de la Société Archéologique d'Alexandrie VIII—IX.; Breccia, Comptes rendus du Congrès intern. d'archéol. class. Le Caire, 1909, 211 sq.

¹⁴ Pottier—Reinach, La nécropole de Myrina, I., 104.

¹⁵ Lásd az ásatásból előkerült terrakotta Eros, Aphrodite és egyéb isten-alakokat, Pottier—Reinach id. m., táblák.

¹⁶ Pagenstecher, Die Gefässe in Stein und Ton, Knochenschnitzereien (exp. E. Sieglin), 48.

¹⁷ Pagenstecher, u. ott.

¹⁸ Schreiber, Die Necropole von Kôm-esch-Schukâfa, 247.

¹⁹ Gayet, Annales du Musée Guimet, XXX. 3., 115. sq.

²⁰ Lásd: Musée Egyptien III.

²¹ Schreiber, Die Necropole von Kôm-esch-Schukâfa, 227.

²² Ugyanott: 232, 237 és 247. old.

²³ Breccia, Alexandria ad Aegyptum, 239, fig. 134. „A Wreath of artificial flowers in painted terracotta.” U. ott: babér- és más koszorú bronzból és terrakottából.

²⁴ Lásd a 7. jegyzetet.

²⁵ Pottier—Reinach, La nécropole de Myrina I., 104 sq. „des couronnes formées de fines feuilles de métal, avec des grains de terre cuite dorés, qui imitent les baies sont de destination purement funéraire.”

p. 100: „Un grand nombre de grains de terre cuite dorés et mêlés à des petites feuilles minces de bronze doré (restes de couronne funéraire).”

p. 200: „On a recueilli assez fréquemment de minces paillettes d'or ou de petites lamelles de bronze doré en forme de feuilles...”

²⁶ Talán a koszorú i. e. III. szd.-ban készült, az i. e. 200-ig használt Sciatby-i temető teljesen hasonló példányai alapján? Ez nem bizonyítható!

UNE COURONNE EN TERRE CUITE AU MUSÉE DES BEAUX-ARTS DE BUDAPEST (RÉSUMÉ)

Une pièce intéressante de la collection des terres cuites antiques au Musée des Beaux-Arts de Budapest, est une couronne possédée jadis par le professeur Paul Arndt, collectionneur de Munich¹ (Pl. X. fig. 1).

Cette couronne approximativement demi-circulaire (hauteur moyenne: 6 cm, diamètre: 18 cm) est faite d'une argile brunâtre tirant sur le gris. L'objet semble être presque intact: on n'y observe que le manque de la moitié d'une des fleurs et de quelques tiges de fleurs,

replacées ou complétées plus tard par des additions en plâtre. Au point de vue technique la pièce est digne d'une attention particulière. Son „échine” est formée par un arc demi-circulaire en argile (diamètre: 1 à 1.5 cm qui fut fixé sur un fil d'argent assez gros (v. la figure représentant le dos de l'objet). Sur ce fil relativement gros on fixa des fils d'argent très minces dont chacun devait porter soit une fleur, soit une baie en terre cuite. Ensuite le fil principal fut entouré d'une

mince couche d'argile de sorte que les tiges des fleurs et des baies semblent sortir de l'„échine“ de la couronne. L'extrémité de quelques minces fils d'argent qui soutiennent les fleurs et les baies est encore visible parmi les pétales des fleurs d'argile.

La couronne est formée par 29 petites et 9 grandes fleurs, ainsi que par 7 paires de baies. Les fleurs et les baies s'alignent en trois rangées: en haut et en bas il y a les petites fleurs, tandis qu'au milieu on voit les grandes fleurs et les paires de baies. Les petites fleurs étaient rouges et bleues, avec des étamines dorées, les grandes fleurs étaient blanches et jaunes. Les baies, rangées par paires, étaient dorées.

A propos des petites fleurs il n'y a pas de doute: elles appartiennent à la famille des *Bellis*. En ce qui concerne les fleurs à 6 et 8 pétales, elles soulèvent un problème beaucoup plus difficile: on pourrait penser à des jacinthes modelées avec une certaine liberté, puisque cette fleur favorite des Grecs figurait souvent dans des couronnes. Les grandes fleurs pourraient être aussi des anémones qui, à l'antiquité, étaient très répandues en Grèce; déjà Théopraste les a mentionnées. Quant aux baies, faudrait-il y voir les fruits du lierre?²

Dans les notes succinctes que Paul Arndt a ajoutées aux pièces de sa collection, on trouve un renvoi à la provenance de la couronne. A l'avis d'Arndt, la couronne provient de Sestos ou de Madytos, donc de la Chersonèse³ thrace. Mais elle ne paraît pas avoir été modelée dans un atelier local, par un „coroplastès“ de Sestos où Madytos. La couronne peut aussi bien provenir de l'Asie Mineure ou de l'Egypte que d'un atelier de la Grèce. (Dans ce qui suit l'auteur passe en revue les nombreuses variétés de l'usage antique des myrthes et rapproche la couronne des monuments de la „ghirlandomanie“ alexandrinienne.) —¹.

Vu la forme caractéristique et la matière de la couronne, il est presque certain qu'elle avait été posée comme couronne funéraire sur le front d'un mort de Sestos ou Madytos; une autre hypothèse consisterait

à y voir un don votif déposé, parmi d'autres objets similaires, dans le „téménos“ d'un sanctuaire. Les couronnes funéraires sont particulièrement fréquentes du IV- au I- siècle avant notre ère. Rappelons la belle couronne de feuilles d'or qui fut retrouvée dans la tombe d'une riche Grecque, Leukyone et qui, au moment de sa découverte dans la nécropole de montagne d'Arsinoé, reposait encore sur le front de la morte. Breccia décrit quelques couronnes semblables dans son ouvrage sur la „Ghirlandomanie Alessandrina“: les restes d'une couronne d'or furent retrouvés par Hotti sur le front d'un squelette de femme à Kôm-es-Chogâfa;²¹ on y a découvert aussi une autre couronne d'or et des cadavres ornés de couronnes imitant les fleurs naturelles.²² C'est au Musée d'Alexandrie qu'on trouve la pièce la plus semblable à la nôtre: comme celle-ci, elle se compose de pâquerettes et de fleurs à 6 ou 8 pétales; les dernières sont connues aussi au cimetière de Sciatbi.²³ Une couronne faite de fleurs en métal et en terre cuite provient d'une des nécropoles de Cyrénaique; elle se trouve actuellement au musée de Genève.²⁴ Lors des fouilles de Myrina, on a également trouvé plusieurs couronnes, ainsi que les débris de quelques autres. Selon Potier et Reinach, ces couronnes, composées de feuilles et de tiges de métal et de baies en terre cuite, servaient à décorer des têtes de morts.²⁵

Ces exemples et surtout la composition identique d'une couronne conservée au musée d'Alexandrie nous suggèrent l'idée de chercher la patrie de la couronne en question quelque part en Orient, peut-être en Asie Mineure ou en Egypte. C'est au cours du IIe ou du Ier siècle qu'elle fut transportée en Chersonèse. Bref, la couronne est un beau spécimen des terres cuites de destination funéraire et en même temps il constitue un précieux document pour l'histoire du commerce antique qui pouvait faire parvenir dans les pays lointains même des objets particulièrement fragiles.

Zoltán Oroszlán

TÁBORI SZENTÉLY FELIRATA DUNAPENTELEŐRŐL

Még 1927-ben a dunapentelei Öreghegy 2109. helyrajzi számú parcelláján, amely akkor Fischli Antal tulajdonában volt, földmunkálás közben néhány darab római kori kőemlékkel (mértöldkő-töredék, feliratos kőlap, szakállas fej) együtt egy lakonikusan rövid, de annál érdekesebb római épület-felirat került felszínre.

A lelőhely *Intercisa* castra-jának a *porta decumana* és a *porta principalis sinistra* közé eső területe. Az ott lelt kőemlékek a Magyar Nemzeti Múzeumba kerültek, ismertetőndő épületfeliratunk múzeumi leltári száma 22—1927. 1.

Finom szemcséjű mészkőből faragott emlékünknél négy darabra törten került elő (X. t. 3. kép). Alakja négyszögű, magassága 46, szélessége 57, vastagsága fenn 26 cm, lefelé fokozatosan enyhén vékonyodik, hátul durván faragott. Mind ez, mind pedig peremének egyenlőtlensége annak bizonyítékai, hogy eredetileg épület falába volt beépítve.

Egyszerű, hornyolt keretben, bemélyített mezőben háromsoros felirat olvasható:

IVDICIO
SACRAMENTI
CVLTORES

A betűkön festés nyomai látszanak, a második és harmadik sor között három, piros színnel festett levél

elmosódott rajza látható. Az emlék korának pontos meghatározásához sem a rövid szöveg belső tartalma, sem a külső formai adottságok nem nyújtanak kellő támpontokat. Mindössze a jótípusú betűk silány kifarragása utal a III. század közepére. Ezt a feltevést némileg alátámasztja az emlékekkel együtt lelt Philippus-mértöldkő-töredék (Arch. Ért. 1949. 56 k. XXX. t.) s az ugyancsak III. századra datálható, értékes, szakállas mészkőfej is.

A lakonikus szöveg első meggondolásra fogadalmi feliratnak hat. Egyelőre csak az világos, hogy *iudicium*-nak, akár mint perszonifikált absztraktumnak, valami elvnek, akár pedig valami fontos, esetleg misztikus tevékenység megjelölőjének állítanak kultusz-emléket annak hívei, művelői, a *cultores*. Mégpedig a kőemlék táblaszerű alakjából következtetve épületnek, bizonyos kultuszra rendelt szentélynek a falán. Mint fogadalmi formula a szöveg — tudtommal — eddig magában álló lenne, s annak biztos interpretálása meglehetősen nehéz. A *iudicium* jelentése mellett értelmezésének másik sarkpontja, rugója a *sacramentum* értelmének, hovatartozásának az eldöntése.

A *sacramentum* eredeti jelentése tulajdonképpen *eskü*, mégpedig *katonai eskü* lenne, s ez első — de mindvégig kísértő — impresszió hatása

alatt úgy is érezzük, hogy erről vagy legalább is ilyesmiről, hasonlóról van szó feliratunkban.

Egy másik értelme szerint a pereskedésnek, bírói eljárásnak, a *legis actio*-nak volt egyik része, velejárója a *sacramentum* (*legis actio sacramento* vagy *per sacramentum*), ami abból állott, hogy a pereskedő felek a bírói eljárás megindításakor bizonyos összeget (*sacramentum*), olyan bánatpénz-félét helyeznek le, amely azután a vesztes félre nézve elveszett vagy büntetés-pénz jellegével bírt.¹ A *sacramentum*-nak ezen bánatpénz jellege mintha abból a szokásból alakult volna ki, hogy az ember a pereskedés előtt áldozat bemutatásával igyekezett ügyéhez az égiek kegyeit megnyerni.²

A *sacramentum*-nak ilyen módon való értelmezése feliratunk esetében igen tetszetősnek látszik, mert hiszen a vele kapcsolatos *iudicium* az antik világban kifejezetten bírói, igazságszolgáltató tevékenységet (itt kapcsolódik bele a *sacramentum*), sőt törvénykező helyet (törvény-„széket”) is jelentett. A *testamenta* is *iudicia* különben.³ A feliratnak ily elgondolásban való értelmezése mellett a *iudicium sacramenti* a *sacramentum* útján való igazságtévést jelentené, amelynek alávetették magukat s a *legis actio* ezen módjának perszónifikációját örökítették volna meg fogadalmi vagy hálairattal (?) a *cultores*.

Ámde éppen a harmadik szó, a *cultores* olyan ízt ad a feliratnak, amely az igazságszolgáltatással való kapcsolatot kevésbé valószínűvé teszi. Másrészt az *esküt-tevés* „cselekvénye” is erősen kihangsúlyozódik a szövegben, s nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt, hogy a római vallási életben igen fontos szerepe van a *helyhez-kötöttségnek*, ebben az esetben a lelőhelyhez, katonai táborhoz. A *cultores*-ben pedig már valami szakrális célú egyesülésnek, valami kultusszal kapcsolatos társaságnak, esetleg *collegium*-nak a jelenléte kezd mutatkozni. A ridegen lapidáris, mondhatjuk, ünnepélyesen rövid stílus azonban, amely a feliratot jellemzi, nem engedi meg azt a következtetést, hogy egy *collegium* vezetőjének (*pater*, *magister*, etc.) vagy akár magának a *collegium* egyetemének jurisdikciójáról lenne szó. Ílynemű berendezkedésekre különben is kevés adat áll rendelkezésünkre.⁴

Jelen esetben valami nagyobb, magasztosabb tevékenység vagy annak perszónifikációja az, ami a *iudicium* alatt lappang. Igen könnyű volna a megállapítás, hogy a perszónifikált *iudiciumnak*, amit „szentnek”, *sacramentum*-nak tartottak, tesznek fogadalmat annak tiszteletére, szentségének védelmére, a judiciárius tekintély, elv megőrzésére hivatottak, a *cultores*. Csakhogy erre nézve nincsenek megnyugtató támpontjaink.

Alig elfogadható megoldásnak kínálkoznék a *sacramenti cultores* kapcsolat hangsúlyozása. Bár a *cultores*⁵ *collegii*-t nem is említve, egyebek között *religionum cultor*, *sacri cultor*, *sacrorum*⁶ *cultor*, egy feliraton pedig *Deae Sandraudigae cultores templi* szerepelnek,⁷ ezek

¹ Gaius, Institutiones IV, 12–14. Idézve Leonhard, PW—RE: „Iudicium”, 2486.

² U. o.

³ Heumann—Seikels Lexikon⁹, 294 kk.

⁴ Waltzing, Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains I., 396. és 419; II., 470.

⁵ V. Ö. Waltzing, Étude hist. I., 262., 5. jegyz.; pannóniai esetekre vonatkozólag: Nagy L., Arch. Ért. XL., 1923–26, 114. kk. Paulovics, Laureae Aquinc. II, 1944, 124. kk. és 134. kk.

⁶ CIL V. 7682.

⁷ Dessau, Inscr. sel. Lat. 4753; Orelli 5910. V. ö. Waltzing, Étude hist. I., 46.

még sem vezetnek ebben a tekintetben megnyugtató értelmezéshez. Igen elfogadhatónak látszik azonban a feltevés, hogy feliratunk *iudicio* kezdete egyértelmű lenne a *iussu*-val: *iudicio* (= *iussu*) *sacramenti* (*posuerunt*) *cultores*. Erre nézve egy pannóniai, esztergomi feliratot idézünk:

*Iudicio principali Dominorum nostrorum
Valentiniani, Valentis et Gratiani...*⁸

Egy esetben más formában találjuk:

... *ex iudicato Aquili Rufini, iten
Taciti Secularis ex collegio fabrum
tribunato...* etc.⁹

A *cultores* kitétel arra készlet, hogy annak magyarázatát valamely misztérium-vallással kapcsolatban is keressük. E tekintetben pl. tudomásunk van arról, hogy az *Isis* kultuszába beavatottaknak, a kiválasztottaknak egész életre szóló esküt, szolgálati esküt, *sacramentum*-ot kellett letenniök. *Sacramentum*-on ilyen esetben a misztérium-vallásba való beavatás, fölszentelés esküjét, fogadalmát, tágabb értelemben szertartását kell értenünk; amely eskü már az első felavatás egyik lényeges velejárója volt.¹⁰ Ez által lesznek a misztériumok egyedül a beavatottak tudottságává. A beavatottak pedig magukat *cultor*-oknak nevezték, miként az Apuleius-ból is kitűnik: *numinis magni cultor inseparabilis*¹¹, másutt viszont: *eram cultor denique adsiduus, fani quidem advena, religionis autem indigena*.¹²

Ily alapon meg is lenne feliratunk elfogadható értelmezése. Már említettük azonban, hogy a katonai esküt is *sacramentum*-nak nevezték, s támpontjaink vannak arra nézve, hogy a két eskü sokban megfelelt egymásnak.¹³ Megerősíti ezt az általános nézetet egy fontos feliratos emlék is, kétségtelenül a katonai esküre vonatkozó dedikációjával. Egy syriai felirat ez:

GENIO SACRAMENTI VETERANI¹⁴

Stílusban, lapidáris rövidségben és mondatszerkezetben tökéletesen megegyezik a syriai Hemesa-ból rekrutálódott dunapentelei garnizonban előkerült

⁸ CIL III. 3653.

⁹ CIL V. 8143. Itt említjük meg a IVDICIO TE AMO felirattal ellátott bronzfibulákat, a felirathoz Marx (Röm. Germ. Korresp. Blatt 1911, 22. k.): „ich liebe Dich, weil ich Urteil und Geschmack habe”. Hettner (Drei Tempelbezirke im Trevererlande 1901, 50, 49. sz. V. tábla 47.) teljesen hasonló fibulánál megjegyzi: „Da die Fibel in einem Tempel gefunden ist, ist vielleicht zu erklären: Ich liebe Dich infolge eines Urteilspruches der Gottheit.” Zangemeister: „aus freier Wahl liebe ich Dich” (idézi Hettner). Az eset más, mert itt *iudicio* módhatározó.

¹⁰ Apuleius, Metam. 11, 15. — Livius 39, 15, 13. — Reitzenstein, Die hellenistischen Mysterienreligionen³ 1927, 20, 192, 195, 243.

¹¹ Metam. 11, 19.

¹² U. o. 11, 26.

¹³ Reitzenstein, i. h. 195, 1. 4. jegyzetben: „Ein Eid ist tatsächlich früh geschworen worden und mit Recht legt Plinius (Ep. X. 96, 6) auf ihn hohen Wert; er fasst ihn als Initiationseid, da er tatsächlich in vielem dem Soldateneid entspricht: *ne furta facerent, ne latrocinia, ne adulteria committerent, ne fidem fallerent, ne depositum abnegarent*. Diesen allsonntäglich geschworenen Eid vergleicht Nock (Classical Review 1924) richtig mit dem Mysterieneid der Agdistis-Gemeinde...”

¹⁴ Cagnat, Syria 5, 1924, 108.

feliratunkkal. Itt veteránusok állítanak emléket a katonai *sacramentum Genius*-ának a tiszteletére. Kiszolgált katonákról s katonai esküről van szó.

Bár megdöbbentő feliratunknak kétségen kívüli rokonsága ezzel a syriai felirattal — a dunapentelei emlék *cultores* kitétele és *Apuleius* II. könyvének a misztériumba való felesketésről szóló meggyőző adatai alapján feliratunknak esetleg egy misztérium kultusza való vonatkozásával is számolnunk kellett. A keleti vonatkozásokkal, csapatokkal, egyénekkal, egyben azonban a keleti vallások, misztériumok elemeivel (*Deus Azizus, Deus Aeternus, Sol Elagabalus, Isis, Mithras*) annyira bővelkedő dunapentelei római telepen, táborban — minden valószínűség szerint éppen a Keletről jött katonai egyének körében fakadt — misztérium-kultusz *cultores*-ei is szerepelhettek.

Legvalószínűbb azonban — s ebben megnyugodhatunk — hogy a *cultores* ebben az esetben nem egy magasabbrendű istenséghez tartoztak, hanem csak egy *numen*-hez, hiszen, amint Apuleius-nál láttuk, *numinis cultor* szerep is létezett. A syriai felirat *sacramentum*-ának is csak *Genius*-a van. Az igazsághoz, a helyes értelmezéshez akkor állunk legközelebb, ha — mint már említettük, sőt hangsúlyoztuk — tekintettel vagyunk a helyre is: katonai táborban vagyunk, ahol katonák felkészülnek a zászlóra, a *signa*-ra. A köemlék pedig, amint megállapíthattuk, kétségtelenül épület-felirat, nem lehet tehát vitás, hogy az említett *cultores templi* analógia betudásával is katonai eskü színhelyének, a tábori szentélynek, a *signa* őrzőhelyének feliratát lássuk benne.

Járdányi Paulovics István

EINE INSCRIPT DES FAHNENHEILIGTUMS VON DUNAPENTELE (AUSZUG)

Block mit Inschrift (Taf. X, Abb. 3.) aus Kalkstein von dem Gebiete des röm. Kastells, 1927 gefunden, heute im Ung. Nationalmuseum. Höhe 46 cm, Breite 57 cm, Tiefe 26 cm. Bauinschrift. Zeit: wahrscheinlich Mitte d. III. Jahrhunderts. An den Buchstaben Spuren von Bemalung.

Wortlaut: *Iudicio sacramenti cultores* lässt vorerst eine Weihinschrift erkennen. Neben der Erklärung der Bedeutung von *iudicium* ist als zweiter Ausgangspunkt die Erklärung und die Zugehörigkeit von *sacramentum* wichtig. Die ursprüngliche Bedeutung von *sacramentum* ist der Eid, und zwar der Fahneid. In zweiter Bedeutung war das *sacramentum* eine Art des Prozessverfahrens, der richterlichen Tätigkeit (*legis actio sacramento* oder *per sacramentum*) [N. I.]. Bei einer solchen Interpretation der Inschrift würde das *iudicium sacramenti* das Gerichtsverfahren in Form des *sacramentum* bedeuten, dem man sich unterwarf (und die *cultores* hätten der Personifikation dieser Art der *legis actio* hier eine Motiv- oder Dankinschrift gesetzt?).

In den *cultores* klingt doch die Bedeutung auch einer sakralen Vereinigung, eines Kollegiums an. Der lapidare Stil der Inschrift lässt die Annahme nicht zu, dass hier von der Jurisdiktion des Leiters (*pater, magister*) oder der Gesamtheit des Kollegiums die Rede ist. Über derartige Einrichtungen wissen wir im übrigen nur zu wenig [4.].

Als kaum angängige Lösung erscheint die Betonung des Verhältnisses *sacramenti cultores*. Obwohl, um von den *cultores collegii* zu schweigen [5.], unter anderem *religionum cultor, sacri cultor, sacrorum cultor* [6.], auf einer Inschrift *cultores templi* [7.] vorkommt, so können diese Stellen doch nicht zu einer befriedigenden Lösung führen. Dagegen erscheint die Annahme erlaubt, dass das *iudicio* unserer Inschrift mit *iussu* gleichzusetzen sei: *iudicio (=iussu) sacramenti (posuerunt) cultores* [8–9.].

Die Form *cultores* legt nahe, die Deutung auch in irgend einer Mysterienreligion zu suchen. Unter *sacra-*

mentum können wir auch den bei der Einweihung in die Mysterienreligion üblichen Eid verstehen. Hierdurch werden die Mysterien alleiniges Wissensgut der Eingeweihten. Diese letzteren nennen sich nun *cultores*, was auch aus Apuleius hervorgeht (*numinis magni cultor, etc.*) [10–12.].

Wir besitzen ausserdem Anhaltspunkte, dass der Eid der Eingeweihten in vielem dem auch *sacramentum* genannten Soldateneid entsprochen hat [13.]. Bestärkt wird unsere Annahme durch eine syrische Inschrift [14.]: *Genio sacramenti veterani*, die in der lapidaren Kürze des Stiles und im Satzbau stimmt mit der Inschrift der aus dem syrischen Hemesa stammenden Garnison von Dunapentele (Intercisa) überein. Hier setzen die Veteranen dem *Genius* des militärischen *sacramentum* ein Denkmal, auch ist hier von einem Soldateneid die Rede. Obwohl die Verwandtschaft zwischen unserer und der syrischen Inschrift evident ist, machen es das Vorkommen von *cultores* und die bei Apuleius erwähnte Beerdigung für notwendig, dass wir auch mit den Beziehungen zum Mysterienkultus rechnen mussten. Auf dem Boden von Dunapentele, der an orientalischen Beziehungen, Truppen und Elementen der synkretistischen Religionen so überreich war, konnten auch die *cultores* einer Mysterienreligion Rolle spielen.

Um die *cultores* in diesem Falle welcher Gottheit oder welches Numens es sich handelt, ist keine grosse Frage. Man braucht nicht nach höheren Göttern zu suchen; da das *sacramentum* der syrischen Inschrift einen *Genius* hat, ist es sicher ein *numen*. Wie wir bei Apuleius gesehen haben, gibt es den Ausdruck *numinis cultor*. Die örtliche Gebundenheit und die Analogie der erwähnten *cultores templi* in Rechenschaft nehmend wir sind eben in einem Lager, wo die Soldaten den Fahneid ablegen. Wie wir schon festgestellt haben, es handelt sich um eine Bauinschrift, wchl des Lokals, wo der Fahneid geschworen wurde, wo die *signa* aufbewahrt wurden, also des Fahnenheiligtums.

Stefan Járdányi-Paulovics

SZARMATAKORI LELETEK KLÁRAFALVÁRÓL

A klárafalvi községháza építésekor, 1941 augusztus 1—2-án, két szarmata sírt találtak. Leírásuk a következő:

1. sír. Lábbal északnak, fejjel délnek fordított csontváz, 150 cm mélyen. A sír hossza 220 cm. A csontok elavultak. Mellékletei: 1. A nyakon és lábon gyöngyök. Hengeres és lapos kerek borostyán (XI. B. t. 8), lecsiszolt-sarkú, hasábformájú kéküveg (XIII. A. t. 13), ugyanilyen karneol (XII. B. t. 1), öt hordóformájú kalcium (XII. B. t. 2) és egy korallgyöngy (XII. B. t. 2). Sajnos, a megfigyeles arra nem terjedt ki, mely gyöngyök kerültek elő a nyakon és melyek a lábakon. A feljegyzések csupán annyit mondanak, hogy krétagyöngyök a lábnál is voltak. 2. A mellen három, sodrott bronzhuzal nyakék, mindkét végük hurokszerűen alakítva (XIII. A. t. 1—3). 3. A jobb és balvállon egy-egy oldaltlehajlított-lábú, felsőhurkolású bronzfibula (XI. A. t. 1—2), sodronyterkesüket a fej felé fordították. 4. A test baloldalán, közelebből meg nem határozott helyen, oldalt lehajlított-lábú, rosszezüst fibula, felsőhurkolással (XI. A. t. 3). 5. A medence táján kettőscsonkakúp-formájú orsógomb (XI. B. t. 3). 6. A test baloldalán, közelebből meg nem határozott helyen, kerek metszetű, de a végein laposra kalapált bronzkarperec (XIII. A. t. 4). 7. A jobboldalon két ugyanilyen bronzkarperec (XI. B. t. 6—7). 8. Közel a medencéhez, a gerincoszlop táján nagyobb ezüst karikák (fülbevaló?), egyik végükön hurok, a másikon kampó (XI. B. t. 1—2); egy harmadiknak a töredékét a XIII. A. t. 12. kép szemlélteti. Nem bizonyos, hogy ugyanebből a sírból való. 9. A nyakékek körül és között kisebb, egymásracsavartvégű bronzkarika (XI. A. t. 10) és ilyen karikák töredékei (XIII. A. t. 5—11). 10. Kis, rosszezüst zárt karika a mellről (XI. A. t. 11). 11. A lábfej előtt téglalapalakban szétterült faládika bronzveretei (XII. A. t. 1—39). 12. A bronzveretek között vastárgy, talán a ládika kulcsa (XII. A. t. 40). 13. A lábak és a bronzveretek alatt kerek bronztükör (XII. B. t. 3). Valószínűleg a ládikában volt. 14. A balkéz táján, két tojásdad rosszezüst-gyűrű, az egyik hat (XI. A. t. 4/a—c), a másikon hét pontkörös díszítés (XI. A. t. 5/a—c). 15. A 11. sz. alatt említett ládika vasfüle (XI. A. t. 6) és vasszegei (XI. A. t. 7—9). 16. A lábnál balfelől kis, kúpos bronzedényke (XII. B. t. 7). 17. A sírból valók a XI. B. t. 4—5. szám alatt bemutatott, ismeretlen rendeltetésű vastárgyak is.

2. sír. 190 cm mélyen, lábbal északnak, fejjel délnek fordított csontváz, feje hiányzott, állcsontja fordítva feküdt, a test többi része *in situ*. A sír hossza 200 cm. Mellékletei: 1. A jobbkéznel vaskés (XII. B. t. 9). 2. A jobboldali medencerésznél vascsat (XII. B. t. 8). 3. A vaskés folytatásában felfelé, a könyök táján vasdarabok (XII. B. t. 4—5). 4. A jobb felsőkar és a mell között *Marcus Aurelius* ezüst denára (XII. B. t. 6).

Az ismertetett két sír anyaga a szarmatakor III. periódusából való (i. u. III—IV. sz.), s a leletek legnagyobb része a kor sírjainak gyakori mellékletei közé tartozik. A Kiszombor B temető egyik leggazdagabb sírjában (a 112.-ben) majdnem valamennyi, fentebb ismertetett leletünket megtaláljuk. Előfordulnak a lecsiszolt-sarkú-hasábformájú karneolgyöngyök,¹ a sodrotthuzalú, két végén felsavartvégű nyakdísz huzal,² az egymásracsavartvégű karikák,³ a kettős csonkakúpformájú orsógombnak az a típusa, amely a mi sírjainkban is megtalálható,⁴ jelentkeznek itt

is a korallgyöngyök,⁵ továbbá a lecsiszolt-sarkú-hasábformájú üveg⁶ és a hordóformájú kalciumgyöngyök.⁷

Az oldalt lehajlított-lábú bronz és rosszezüst-fibulák a kor halomsírjaiban éppenúgy jelentkeznek, mint a halomnélküliekben. Ismerjük a Hortobágy—porosháti VI. halmostemető 15.⁸ és a IX. temető 4.⁹ sírjaiból, de előfordulnak pl. a Kiszombor B temető 119.¹⁰ és 209.¹¹ sírjaiban, továbbá a Deszk—újmajori temető 13.¹² és 17.¹³ sírjaiban.

A bronztükörnek ez a legtöbbször díszítés nélküli típusa a Szentes—sárgaparti temető 26.,¹⁴ a Hódmezővásárhely—fehértói temető 22.¹⁵ és a Tápé—malajdoki temető(A) 1. sírjából¹⁶ ismerősök. A XI. B. t. 1—2. sz. sodrottdíszű fülbevaló (?) sem szokatlan a korszak emlékei között. Ilyen és ennél kisebb méretben is több lelőhelyről ismerjük. Így többek között a Szentes—sárgaparti temető 25., 35., 37.,¹⁷ és a Klárafalva B temető 23. sírjából.¹⁸ A vascsat, bár ritkábban, de szintén előfordul, pl. a Szentes—vekerháti 2. sírből is ismerjük.¹⁹ Mindössze két olyan sírleletünk van, amelyeknek a mellékletei bronzveretes faládikákra utalnak. Ismerünk egyet a Szentes—nagyhegyi aranyasmazkos sírből²⁰ és egy másodikat a Kunszentmárton—habronyi telepi, szórványként kezelhető leletanyagból.²¹ A bronz karpereceknek a XIII. t. 4. ábráján bemutatott típusa sem túl gyakori, de teljesen azonos példányt ismerünk a Klárafalva B temető 23. sírjából.²²

Szokatlanok a XI. B. t. 8. képen bemutatott hengeres és lapos kerek borostyángyöngyök. A Szeged-mórahalmi temető 9.²³ és az Ernőháza—Kollinger temető 11. sírjaiban²⁴ fordulnak elő ilyen formában, a lapos, kerek borostyángyöngyök két szórványos leletből, a kórógyszentgyörgyiből²⁵ és Gyoma-nagyszirtiből²⁶ ismerősök. Ezidőszereint egyedülállóak az XI. A. t. 4—5. képeken bemutatott gyűrűk.

⁵ U. o. XLVI. t. 21—24.

⁶ U. o. XLVII. t. 1, 6.

⁷ U. o. XLVII. t. 5.

⁸ Párducz, Die Hügelgräber der römischen Kaiserzeit in Hortobágy. Diss. Pann. Ser. 2. No. 11. XVII. t. 30.

⁹ U. o. XVII. t. 31., 32.

¹⁰ Szarmatakor III, XLVIII. t. 1.

¹¹ U. o. XLIX. t. 2.

¹² Párducz, Folia Arch. V., 1945, VI. t. 6.

¹³ U. o. VII. t. 29.

¹⁴ Szarmatakor III., XVI. t. 1.

¹⁵ Párducz, A. É. 1946—48, L. t. 3.

¹⁶ Párducz—Korek, A. É. 1946—48, LII. t. 40.

¹⁷ Szarmatakor III., XIV. 2., XXIII. 4—5., XXIV. t. 7.

¹⁸ U. o. LI. t. 9.

¹⁹ Publikálatlan anyag a szentesi múzeumban.

²⁰ Csallány, Dolgozatok, 1932. XLVIII. t. 14.

²¹ Publikálatlan lelet a szentesi múzeumban.

²² Szarmatakor III., LI. t. 1—2.

²³ U. o. LXVI. t. 1, 4.

²⁴ A. É. 1940., XLV. t. 4.

²⁵ Publikálatlan lelet a szentesi múzeumban.

²⁶ Publikálatlan lelet a gyulai múzeumban.

¹ Párducz, A szarmatakor emlékei Magyarországon. III., (a továbbiakban Szarmatakor III.), XLV. t. 7.

² U. o. XLVI. t. 1.

³ U. o. XLVI. t. 7.

⁴ U. o. XLVI. t. 8.

A felsorakoztatott analógiák nem hagynak kétséget afelől, hogy sírjaink szervesen illeszkednek bele a Duna—Tisza-közének szarmatakorai általános művelődési képébe. Az 1. sírba minden valószínűség szerint nőt temettek (erre mutat az orsógomb és a fülbevalók, a bronzveretes faládával), a 2.-ba férfit (jobbkeznél talált vaskés).²⁷ Nagy kár, hogy a temetőt teljes egészében nem lehetett feltárni. Így nem ismerhettük meg a temető antropológiai adatait, de nem áll rendelkezésre a temetőtérkép sem, amely tájékoztathatna bennünket a sírok nemek szerinti megoszlásáról, s nem tudunk következtetni a gazdag és szegény sírok egymáshoz való százalékos viszonyára sem. Ez a kérdés pedig különösen érdekelné bennünket, mert feleletet adhatna a délorosz területről idekerült nomád nép társadalmi tagozódására. De mindezekről a hiányoktól eltekintve, még így is érdekes tanulmányok levonására alkalmas a két ismertett sír.

Mindenekelőtt kronológiai szempontból fontos a hengeres és lapos, kerek borostyángyöngyök ilyen tömeges jelenléte. Az analógiákból láttuk, hogy egyedül a mórakalmi temető, már a húnkorba nyúló kerámiájával adott nagyobb számban hasonló gyöngyöket, s azt is tudjuk, hogy húnkori sírjainkban kezd ez a gyöngyanyag általánosabbá válni. Úgy látszik tehát, hogy a gyöngyök alapján a két sír korát inkább már az i. u. IV. század második felére kell helyezni.

A szarmatakor III. periódusában lépnek fel először a sodrott huzalokból készült nyakdíszek.

²⁷ Párducz, Szarmatakor. II. 17. (a kés a női sírokban a baloldalon). Szerk.

Több típusukat ismerjük, s ezek között a leggyakoribbak közé tartozik az, amelynek három példányát a XIII. A. t. 1—3. képeken mutattuk be. Mindkét végükön hurok van, s ebbe akasztották a gyöngysort. Eddigi előfordulása ennek a típusnak azt mutatja, hogy kivéve a lovri példányokat, aránylag zárt területre, a Tisza—Maros—Körös-szög területére szorítkozik.²⁸

Ugyanaz a vidék ez, ahová eddigi adataink alapján a Tápé—malajdoki, késő szarmata és a húnkorba nyúló emlékcsoportot helyezhettük. A Tápé—malajdoki leletanyagból ezt a nyakék típusát eddig nem ismerjük, s talán jogos az a feltevés, hogy a típust a halmos temetők népe (roxolánok) hozta magával, s a más nyakdísz-típussal rendelkező Tápé—malajdoki csoport egy következő, már a húnkor elején jelentkező néphullámmal kapcsolatos. Ha ezt a feltevést további adatokkal igazolhatjuk, akkor talán mód nyílik arra, hogy éppen a nyakékek egyik-másik típusát az első hún lökésekkel hozzánk eljutott népelemekkel hozzassuk kapcsolatba. További lépést jelentene ez húnkori emlékanyagunk szabatosabb meghatározásához.

Ami a XI. A. 4—5. képeken bemutatott gyűrűket illeti, római provinciális területen a típus ismeretlen. Formájuk, a rajtuk alkalmazott pontkörös díszítésük miatt helyi készítménynek tartjuk, amely esetleg keleti (pontusvidéki) hagyományokra megy vissza.

Párducz Mihály

²⁸ Kiszombor B temető, Deszk—újmajori temető. Szentes—berekháti, Szentes—zalotai, Szentes—sárgaparti, Szentes—hekédiszölői temetők, Röske—sáros-völgyi temető.

SARMATIAN FINDS FROM KLÁRAFALVA

In the year 1941, during the building of the town-hall, two Sarmatian graves oriented S-N were discovered in Klárafalva. In the one, a woman was buried, in the other, a man. Among the grave goods of the first, female grave, the most characteristic are the beads of different shapes and material: barrel shaped calcium beads (Pl. XII. B. 2) cylinder shaped and flat amber (Pl. XI. B. 8) prismatic blue glass with polished corners (Pl. XIII. A. 13) and cornelian beads (Pl. XII. B. 1). On the breast lay three bronze torques made of twisted wire: at both ends there are loops for a string of beads (Pl. XIII. A. 1—3). On the right and left shoulder, further on the left side of the body, bronze and silver fibulae were found (Pl. XI. A. 1—3). On the left arm there was one bronze bracelet; on the right one, two (Pl. XIII. A. 4, Pl. XI. B. 6—7). At the foot there was a small wooden box with bronze mounting (Pl. XII. A. 1—39) and a mirror of white metal, which had been probably inside (Pl. XII. B. 3), further, two bronze rings with oval heads (Pl. XI. A. 4—5) on the fingers of the left hand compose the characteristic grave goods. In the

other grave with the male skeleton, an iron knife (Pl. XII. B. 9) an iron buckle (Pl. XII. B. 8) and a silver denarius of Marcus Aurelius (Pl. XII. B. 6) were found.¹

Our two graves and their material belong to the Sarmatian group which we denote with the name Kiszombor-Ernőháza, and which we date to the period from 270 to 400 A. D. In all probability, the above mentioned two graves belonged to those inhabitants who lived here during the I and II periods of the Sarmatian Age and kept on living here till the Hun Period. The beads, especially the cylindrical and round flat amber beads date them to the end of the fourth century A. D. It is interesting to mention that the three torques belong to the characteristic material of the Sarmatians and Roxolani, to those tribes which moved here about the year 270.

Mihály Párducz

¹ Párducz Mihály: Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns. III. Arch. Hung. XXX. p. 242—247.

ÚJABB CSEHSZLOVÁK RÉGÉSZETI KUTATÁSOK ÉS FELTÁRÁSOK

A csehszlovák régészeti kutatás utolsó három évét a tervszerűség, céltudatosság és a nagy technikai felkészültséggel végzett feltárási munkák jellemzik. Mindezek mögött természetesen ott áll a kormányzat hatalmas és állandó támogatása, amely az Állami Régészeti Intézet (Státní Archeologický Ústav) — az ásatások, kutatások szervezője, irányítója — munkáját lehetővé teszi.

Az alábbi ismertetést J. Böhmnek, az intézet vezetőjének legutóbb megjelent összefoglaló cikke alapján közlöm.

A csehszlovák föld megoldatlan régészeti problémáinak fokozatos kibogozása — ez a hatalmas célkitűzés közös munkába tömörítette az ország valamennyi intézeti, egyetemi és vidéki régész-szakemberét.

A paleolith-kutatás terén nagy jelentőségű a Letky u Prahy-i téglagyár területén talált nagy, clactonien típusú kőszerszám és a bankai (Szlovákia) jaspis szerszám, amely mint a harmadik interglaciális korszakból származó lelet, a jelenleg ismert legrégebbi ilyenemű szlovákiai emlék. Kelet-szlovákia területén, Gánovce mellett újabban sok vitára alkalmat adó lelet került napfényre: egy travertinnal kitöltődött emberi agyvelő-üreg s a koponyának egy fennmaradt töredéke. A lelet az utolsó interglaciális és glaciális időszak határára tehető és neanderthaloid jellegű. A morvaországi Dolní Věstonice mammutvadász telepén külön kutató kollektíva dolgozik. Az ottani leletek közül kiválik egy lakófészek feltárása, amelyet valószínűleg sátorszerű tetővel láttak el, továbbá egy női, erősen zsugorított sírlelet, amelyben a vázat két mammutlapockacsont takarta.

Szlovákia területén nem kevésbé jelentős paleolith leletek kerültek felszínre. A moravanyi telepen végzett kutatások kiderítették, hogy az tulajdonképpen több kisebb település. Egyes ilyen telepek kőszerszámai ukrainai, mások pedig középdunai kapcsolatokra mutatnak. Hasonló eredményekre vezettek a Pálffy-barlangban (Dzieravá skala) és a Radošina melletti Čertova Pec nevű barlangban folytatott kutatások.

A gazdasági és társadalmi fejlődés szempontjából rendkívül fontos mezolith-kor kutatása terén aránylag kevés, de annál eredményesebb kutatás történt. Ennek eredménye a Karlovy Vary melletti tašovice-i szláv földvár területén feltárt mezolith lakóház, az Obřištví melletti sírok s a dél-csehszlovákiai, rašicei mezolith telep további feltárása. A mezolith-kutatás kiszélesítésétől várnak feleletet arra a kérdésre, milyen szerepet játszottak a mezolithikus vadász kultúrák a középeurópai földműves civilizációk kialakításában. Ebben a nagy átalakulásban a Balkánon át érkező közeli hatásoknak tulajdonítanak döntő szerepet.

Az i. e. 3. évezred elején Cseh- és Morvaország földműves lakossága, amely nemzeti szervezetben és a női istenség kultuszából ítéltetően anyajogú társadalmi rendben élt, a Tisza mellékéről érkező hatások alatt megteremtette a morva festett kerámiát. Ennek a kornak Hluboké Mašůvky-ban ismert telepén korabeli erődítés nyomait fedezték fel.

A késői neolith kutatása terén kívánnak V. Budinský-Křička ásatásai az Ondava és Laborec menti dombyonu-

latokon, ahol aránylag szegényes sírhalomtemetkezéseket tárt fel. A leletek a zsinórdíszű kerámia csoportjába tartoznak és a Kárpátoktól északra eső területekkel tartanak kapcsolatot. Említett kutató a Vág mellékén is megállapította a zsinórdíszű kerámiának egy másik csoportját. Mindezek a leletek a zsinórdíszű kerámiának a Duna völgyében játszott szerepét új megvilágításba állítják.

A korai bronzkor ismeretében nagyméretű ásatások hoztak egészen új eredményeket. A kutatómunka a magyarádi kultúra és ennek morvaországi változata, a věteřovi csoport telepein folyt. A Cezavy, Bánová, Nitrianský Hrádok (Kisvárad) és Ivanovce telepein folytatott feltárások a telepek erődített voltát bizonyítják ebben a korban. A sáncok váza kő vagy faszerkezet. Az ezeken a telepeken folyó élet a termelés specializálódásában, a társadalmi és gazdasági viszonyokban olyan fejlettséget árul el, hogy nem minden ok nélkül a városi jellegű település csirait látják bennük. Ennek a kultúrának mind térben, mind időben igen messzire nyúló hatása volt. Így kétségtelül része volt a középdunai sírhalomkultúra keletkezésében, ez viszont genetikus kapcsolatban áll a lausitzi kultúrával. Ismeretes, hogy utóbbi kultúrát sokan a szlávssággal hozzák kapcsolatba, s ilyen értelemben a magyarádi kultúra, amelynek súlypontja Szlovákia területére esik, tényleg kulcs-szerepet játszik.

A későbbi bronzkor, a korai és késői vaskor területén a kutatómunka csak mentőásatások végzésére korlátozódott.

A csehszlovák régészeti kutatás központi problémája mindezek felül a szlávsság ködbevesző multjának a felderítése. Egyelőre főleg a IX. és X. század kutatására esik a főhangsúly. Erről a korszakról ugyan már eléggé bő írásos források szólnak, azonban mégsem mondanak eleget, főleg olyan kérdésekben, amelyek mai történetírásunk számára nélkülözhetetlenek. A terv szerint ennek a kornak alapos megismerése lesz majd az az alap, amelyből a szlávsság legrégebbi multjának kihámozása megindul.

Természetesen mentőásatások folytak az ezt megelőző századok lelőhelyein is. Így rendkívüli jelentőségű annak a fejedelmi temetkezőhelynek a feltárása, amely a Brünnhöz közeleső Žurán nevű magaslaton fekszik. Az egykori sír építmény monumentalitására jellemző a kerületét határoló 80 m átmérőjű kőfal, amelyen belül további, több emeletben egymásra épült kőszerkezet található. A sírhalom alján három sír volt a sziklába vájva. Az egyik 7 m mély, s felette gerendákból rótt építmény állott, amint azt a cölöplyukak mutatják. A kifosztott sírokban lelt maradványok rendkívüli gazdagságról tanúskodnak. Egy henger alakú elefántcsontedény figurális díszítése 5. századi szír munka. A Csehszlovákia területén eddig egyedülálló lelet kiértékelése széles megalapozott tanulmányozást követel.

Kétségtelen, hogy a szlávsság 6–7. századi gazdasági viszonyairól meglévő eddigi ismereteinket alapos revízió kell alávetnünk. A fázekasság és a vasműves-ség fejlettsége — amint azt a gazdasági szerszámok tömeges leletei tanúsítják — bizonyítékai a termelés szakmaisodásának s ezzel együtt az ősi társadalmi

formák fölbomlásának is. A Dolní Dunajovice-ben feltárt sírokban szláv jellegű edények mellett nagymennyiségű, avar fém veretanyagot találtak s ezen felül — ami avarkori sírokban szokatlan jelenség — gazdasági szerszámokat, sarlókat is. Ezek a VIII. és IX. század határáról származó sírok érett szláv társadalom létét bizonyítják, amely képes volt olyan államalakulat csiráját képezni, amilyen a későbbi Nagymorva Birodalom volt. Ebben az időben épülnek a nagy sáncvárak, ilyen a L'seň melletti Staré Zámky (a későbbi Brunn elődje) és Šárka (a prágai vár elődje). Az avar hatalom bukása utáni avar-szláv viszony ismeretét illetően sokat vár a csehszlovák kutatás a přai (Bozita-pusztai) avarkori temető feltárásától.

A Nagymorva Birodalomra vonatkozó kutatások súlypontja az Uherské Hradiště melletti Staré Město. Itt a már régebben ismert temető feltárásának folytatása egy IX. századi templom alapjainak nyomait hozta felszínre. A templom szerkezete egyszerű: hosszúkas hajóhoz csatlakozó, elnyújtott apszis. A templom mellett több emeletben egymás felett feküdtek a sírok, amelyekben feltűnően sok volt a legfinomabb bizánci munkával készült arany ékszer. Ettől a templomtól 2 km-nyire egy újabb templom alapjaira bukkantak, ennek a korát a körülötte lévő temető leletei szintén a IX. századra datálják. Alaprajza egyezik az előbbiével, de tagoltabb, amennyiben a falak mellett három pillér, a templom előtt pedig előtér állott. Ez a templom kétségtelenül bizánci jellegű, s így Ciril és Metód ténykedésével hozható kapcsolatba. Mindezek a leletek arra készítetnek, hogy a Nagymorva Birodalom belső szerkezetéről, kulturális és politikai súlyáról meglevő ismereteinket alaposan revideáljuk. Az már ma is világosan kitűnik, hogy kapcsolatai délkelettel sokkal mélyebbek voltak, mint eddig általában hitték, s ezzel szemben háttérbe szorul az eddig túlzottan hirdett frank befolyás mértéke.

Az említett temetőktől eltérő szint mutat a Dolní Věstonice (Dél-Morvaország) mellett feltárt nagy IX. századi temető. Leletei az alpesi szlovének, sőt Észak-Itália hatását tükrözik. A IX. századi viszonyok tehát, úgy látszik, sokkal összetettebbek voltak, mintsem azt az eddig ismert források alapján hitték. Így a régészeti leletek tanúsága szerint csehszlovák földön is feltűnedeznek bizonyos — hihetőleg törzsi határokat jelző — helyi és területi különbségek.

Csehország területén a politikai központosítás a X. század végén valósult meg. Az írott emlékek ennek a folyamatnak csak utolsó szakaszáról, a Přemysl és

Slavník dinasztia gyilkos harcáról szólnak. Ez a körülmény arra készítette a kutatókat, hogy nagy figyelmet fordítsanak a sáncvárak feltárására, amelyek fontos szerepet játszottak az említett küzdelemben és amelyek létrejötte fejlett gazdasági viszonyokat feltételez.

A Přemysliek területén Levý Hradec, Libušín és Prága várának feltárása folyt. Az utóbbi helyen főleg topográfiai kérdések foglalkoztatták a kutatókat. Levý Hradec sáncvárában lakóházak maradványait is megtalálták. Bennük egy közepén fekvő helyiségből nyílt jobbra-balra egy-egy szoba, mindegyikben külön tűzhellyel. A házak gerendákból épültek a IX. század folyamán.

A X. századi libušini sáncvár kizárólag hadi célokat szolgált, nem volt lakott. Sáncfala kívülről kőfal, amely helyenként 2 m magasságban is fennmaradt. Ez belül gerendákból rótt és agyaggal kitöltött rekeszekre támaszkodott, az utóbbiak pedig a vár belseje felől erős fapalánkra támaszkodtak. A sáncfalak sarkait kőpillérek erősítették.

A sáncvárak kutatásánál előkerült nagyszámú lelet ismét előtérbe hozta a szláv kerámia egyes formái datálásának a kérdését. Mind bizonyosabbá válik ugyanis, hogy ez a fejlett agyagművesség tömeges ipari termelés eredménye — azoknak a kézműveseknek a munkája, akik a fejedelmi udvar számára dolgoztak.

A Slavníkok várai közül Starý Kouřim és Libice várában folytak ásatások. Az erődítmények technikai kivitele itt sem maradt el a már megismertek mögött. Starý Kouřim 40 hektárnyi területével a legnagyobb sáncvárak közé tartozik, külső sáncának hossza 1400 m. Különösen érdekes bonyolult kapuvédelmi szerkezete. Libice várában egy kereszthajós, román kori templom került elő, amely szembevető hasonlóságokat mutat a szász román kori architektúrával. Újabb — régészeti — bizonyítéka ez a Slavníkok szász orientációjának, ami aztán meggyilkolásuknak volt az okozója.

A kutatások egy részének feladata volt megállapítani a cseh határvidéknek 9–11. századi települési viszonyait. Ilyen irányú ásatás folyt a Karlovy Vary melletti tašovocei és a Konstantinovy Lázně melletti šipíni földvárakban. A leletek mindkét helyen a szláv település meglétét bizonyítják, amely messze megelőzte a német kolonizációt.

A csehszlovák régészet — módszereit tökéletesítve — tovább halad a megkezdett úton. Célja a meglevő szovjet példa nyomán az őskor és a koratörténeti idők mind részletesebb megismerése a haladó történet tudomány szellemében.

Szőke Béla

A HARMADIK ÁSATÁS A HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI KÖKÉNYDOMBON

(1941. augusztus 4–30.)

A kökénydombi, tiszai-kultúrába tartozó telep öt alkalommal ontotta meglepetéseit a szegedi egyetem régéstudományi intézete által vezetett ásatásokon¹. Nemcsak a rendkívül gazdag leletanyag, de főleg a házak és a települési rendszer kibontakozó képe érdemel

nagy figyelmet, mert hiteles megfigyeléseivel lényegesen hozzájárul a tiszai-kultúra képének a megrajzolásához.

A harmadik ásatás területileg közvetlenül csatlakozott az 1940. évi ásatáshoz, de míg amaz nemcsak hogy két szinten történt településről számolhatott be, hanem a két szinten házmaradványok is jelezték az állandóbb megtelepülést, addig az 1941. évi ásatásnak általában egy állandó települési szintje volt, még akkor is, ha egyik-másik ház felépítési ideje előtti időkből is kimutathatók bizonyos települési jelenségek. Értjük ezen azt, hogy két ház alól előkerült tárgyak és kibontakozó megfigyelt jelenségek (tűzhely, gödör) azt mutatják, hogy a térszín már legalább is hulladékgyűjtőhelyként előzőleg is szerepet játszott, sőt szabad tűzhelyek is voltak rajta.

Az ásatás egyébként Gy. Szabó István Gorzsatánya 444. sz. tanyájában az 1929. és 1940. évi feltárt területek közé eső részen folyt a következő eredménnyel:

¹ Dolgozatok ... 1929, 115–131. — U. ott, 1930, 49–158 és Fol. Arch. 1945, 8–34. A vonatkozó hazai és külföldi irodalmat lásd az utóbbi közlemény 2. jegyzetében. — Lásd még: Délvidéki Szemle 1942, 458–463. és A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai, 1942, II. 3. 3–8. Utóbbi kettő az 1942. évi ásatás anyagának egy részét is közli. Az 1942. és 1944. évi ásatások eredményei: Arch. Ért. 76. 1949. 9–25. Ebben a közleményben ez a jelentés úgy van feltüntetve, hogy az már megjelent a Fol. Arch. VI. kötetében. A Fol. Arch. megszűnt, így a beszámoló itt jelenik meg először, és ezzel a kökénydombi öt ásatás minden eredményét közöltem.

A négy hét alatt feltárt 570 m²-nyi teleprészen három házat, nyolc tűzhelyet, tíz gödröt, egy cserépcsomót, két nagyobb kiterjedésű és több kisebb területre terjedő, égett sártapaszréteget és hét különbözőkorú sírt találtunk (ld. a részletes térképet).

Az első ház (XVI. 6. A, É. 1943. XXII. 1–6., 8., 10., 12. térkép: 1.kép. A) lényegesen eltér az eddig talált formáktól². Minden eddigi kőkori lakóházunkkal szemben ez az egyetlen, amely valóban megérdemli a ház elnevezést. Nem kunyhószerű, hanem valóságos falai voltak. A falakból ugyan csak töredékek maradtak meg, amelyek aránylag vékony (8–15 cm) falakra engednének következtetni, de a ház alapjai fölött fekvő, helyenként félméteres vastagságot is elérő, kiégett sártapasz-rétegből előkerült égett sárgöngyölegek (A. É. 1943. XXII. 10., 12.) mutatják, hogy a falak vastagsága 40 cm is lehetett.

A ház alapja elnyúlt téglalap, amelynek hosszabb oldalai 9,50, a rövidebbek 2,80 m hosszúak³. Ez a méret az átlagos számításból adódik. Padozata többszörösen tapasztva volt. A legfelső tapasztás 1–2 cm vastag rétegben vált le az alatta levőről, amelynek a kidolgozása korántsem volt olyan gondos, olyan aprólékosan elsimított, mint a felső. Ez a felső réteg helyenként 8–10 cm vastag, kiégett sárrétegre tapadt, amelynek felülete durva, szemcsés, pejvával bőven kevert agyagból készült. Ennek a rétegnek az egyenlőtlen vastagságát az a szerkezet magyarázza meg, amely alatta helyezkedett el, és amelyet az előző település folytán egyenlőtlené vált felszín kiegyenlítése tett szükségessé.

A szerkezetből ugyan semmi sem maradt meg, de a kiégett sártapaszréteg (A. É. 1943. XXII. 8., 11.) szerencsésen megőrizte a lenyomatokat, amelyekből az egész szerkezetet rekonstruálni lehet. Különös szerkezetről nincs szó, de mégis annak kell nevezni, mert a sártapaszt nem a pusztára földre, hanem az előzőleg gondosan lerakott, hasított és kerek fákra helyezték. Ez a semmivel össze nem kötött fa-anyag adta az alapot, amely egyrészt hozzásimult az egyenlőtlen talaj-felszínhez, másrészt mélyen belenyomódott a sártapaszrétegbe is. Hogy a simulás nem mindenütt, éppen csak érintkezett az al-talajjal, az magától érthető, s a sártapasz lefejtése után a kétféle is megmaradt lenyomatok alapján jól meg lehetett állapítani a vékonyabb és vastagabb fágak formáját vagy akár méreteit is. A lenyomatok görcsös részeiből kétségtelenül kitűnt, hogy a padozat alapját nem fenyőfa szolgáltatta, hanem valami lombos fa, amelyből azonban természetesen semmi sem maradt meg. Ez egészen természetes is, hiszen még csak nem is vizes területre helyezték el, hanem a száraz talajra, amely annyira magasan volt a mellette elfolyó víz fölött, hogy csak a legkivételesebb esetben, a legritkábban történő, nagyobb arányú áradás alkalmával kerülhetett csak — ideig-óráig — víz alá⁴.

A részben hasított, részben kerek fák az alap keskenyebb irányában gondosan egymás mellé fektetve kerültek a pusztára talajra. Alattuk összekötő gerendák nem voltak. Egyik-másik darab keskenyebb deszka szélességű volt, de voltak köztük olyanok is, amelyek lécförmára voltak széthasítva. A fák olyan sűrűn feküdtek egymás mellett, amilyen sűrűn az egyes darabok természetes hajlása megengedte. Hogy így néha vastagabb sárréteg is került a fák közé, az egészen természetes. (Kitűnik ez abból a vastag sárrétegből, amely megőrizte a lenyomatokat, s amely 8–10 cm vastagon feküdt a szabályosan elhelyezett fák fölött.)

Ennek az alapzatnak az építésére, úgy látszik, azért volt szükség, mert az előző település megállapítható jelenségei a talajt több helyen is süppedékessé

tették, és szükség volt arra, hogy az egész felület síma és így lakható legyen.

Az alap mindenre kiterjedő figyelemmel történt kibontása után a háznak mind a négy sarkát megtaláltuk, s így a teljes alaprajzot pontosan megállapíthattuk. Figyelmet érdemel, hogy a sarkok a ház belsejében sohasem végződtek szegletesen, hanem gondosan le voltak kerekítve. Kívülről természetesen ennek nyoma sem látszott.

Az alaprajz alakja és ezek a lekerekített sarkok arra a földre épített ládára emlékeztetnek, amelyet 1940. évi ásatásaink során, e ház alapjától pár méter távolságra nádkötegekre tapasztva találtunk. Hogy ennek természeténél fogva elnyújtottabb alakja van, az nem lehet meglepő, de mindenesetre feltűnő, hogy míg itt fadarabok tartoztak a szerkezethez, addig amott nádkötegek pótolták azt.⁵

Ez a szerkezet itt, ezen a minden cölöpepítménytől távoleső területen nagyon feltűnő. Nem lehet ugyanis letagadni, hogy elgondolásuk nagyon emlékeztet azokra az építményekre, amelyek a „nem valódi” cölöpepítmények csoportjába tartoznak,⁶ amelyek olyan helyeken épültek, ahol a már-már kiszáradt talaj feleslegessé tette a „valódi” cölöpepítmények sok munkába és időbe kerülő felállítását.

Maga az alaprajz még megengedné, hogy rajta nagyobb méretű, már eddig is ismert kunyhó-féle állott volna, de a déli, rövidebb falból megmaradt részlet teljesen kizárja ezt az elgondolást. A faltöredéken élesen rajzolódik ki az a gondosan tapasztott nyílás, amely egy kb. 50 cm széles rés egyik oldalát mutatja (A. É. 1943. XXII. 6.). A rés helyén falnak nyoma sem volt, a másik oldalon pedig éppen olyan gondosan simított oldal következett. A két gondosan kidolgozott rész közt mindössze annyi különbség volt, hogy az előbbihez kifelé, az utóbbihoz befelé irányuló rövid falrészlet csatlakozott. Nem lehet kétséges, hogy ez volt a háznak egyetlen bejárata, amely annyira közel volt a sarokhoz, hogy használata csak függőleges álló falak — és nem ferdén haladó tető — mellett képzelhető el. Hogy valóban ez lehetett a bejárat, azt az is igazolja, hogy a déli oldalon volt.

Szabályos, hosszúkás négyszögalakú házzal van tehát dolgunk, amelynek a falai faszerkezet nélkül állottak. Ezt bizonyítja az, hogy sehol az alap környékén nyomát sem találtuk semmiféle cölöpnek vagy cölöplyuknak. Mint már láttuk az alap feltárása során, az alap fölött fekvő sártapasz-töredékrétegből több olyan, kisebb-nagyobb méretű, égett sárkolonc került elő, amely kétségtelenül a falhoz tartozott. Ilyen sárkoloncok egymásra rakásából és azok többé-kevésbé gondos összesítmásából állott elő a házfal, fecskerakás formában, bizonyára hosszabb munka eredményeként — hogy a száradásra is jusson idő, hogy a felsőbb falrészek is szilárdul álljanak, s a tetőt is megbírja a fal.

A tetőnek még olyan szerkezete sem lehetett, mint a már régebben megismert kunyhónak volt.⁷ Valószínűleg éppen olyan faanyag fedte, mint amilyen a padozat alatt volt. Bizonyára hosszabbak voltak ezek a fák, mint az alapbaágyazottak, hogy az épületnek valamelyes eresze is legyen. Ezekre a falakon nyugvó fákra jöhetett azután a gazból vagy szalmából, kazalszerűen felhalmozott tető, úgy, ahogy az a közeli kopáncsi tanyák közt ma is megtalálhatjuk.

Ennek a házformának a képzeletbeli rekonstruálása nemcsak abból a szempontból fontos, mert (ha valóban találóan következtetünk) az újabbkori építkezésnek egy eddig nem ismert alakjához vezetett bennünket, hanem azért is, mert az eddigi leleteket is más megvilágításba helyezi.

Eddig a fa- vagy deszkalenyomatokat őrző sártapaszokat rendszerint a kunyhó falához vagy tetejéhez tartozó sározas kiégett maradványainak tekintettük, és ennek segítségével az őskori sártapaszos ház készítmódjára igyekeztünk⁸ következtetni. Fában szegény

² Dolgozatok ... 1929, 115–131.

³ A felvett eredeti méretek — a megmaradt falrészleteket is figyelembe véve — szintén engednek következtetést a fal vastagságára, bár korántsem azt a képet mutatják még ezek sem, mint a sárgöngyölegek. Az északi fal 2,72, a déli 2,90, a nyugati 9,48, a keleti 9,68 m.

⁴ Hogy ez az eset is előfordulhatott, arra a *Fol. Arch.* hivatkozott közleményében már rámutattunk, az 1940. évi feltárás vonatkozó részének ismertetésénél.

⁵ *Fol. Arch.* 1945, I. 4–6., VI. 9 a–b.

⁶ Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*, X. 89.

⁷ Lásd a 2. jegyzetben hivatkozott közleményt.

⁸ *Vajkai—Wagenhuber*, *Népr. Ért.* 1937, 265. l., 3–4. kép, ahol a ma is meglévő építkezésmódot éppen őskori égett rögökkel hozta kapcsolatba.

vidéken ez a felesleges fapazarlás csak nehezen képzelhető el.

Az ismertetett építkezés a fecskerakásos alföldi építkezésnek legrégibb emléke. Ezt a kezdetleges építkezési módot Alföldünkön napjainkig kísérhetjük.⁹

Szerencse, hogy a házalapot csak egyetlen jelenség háborgatta meg. A keleti fal mentén feküdt a lentebb ismertetendő 4. sír, amely a bronzkorban került ide, de nagyobb kárt nem tett az épület maradványaiban.

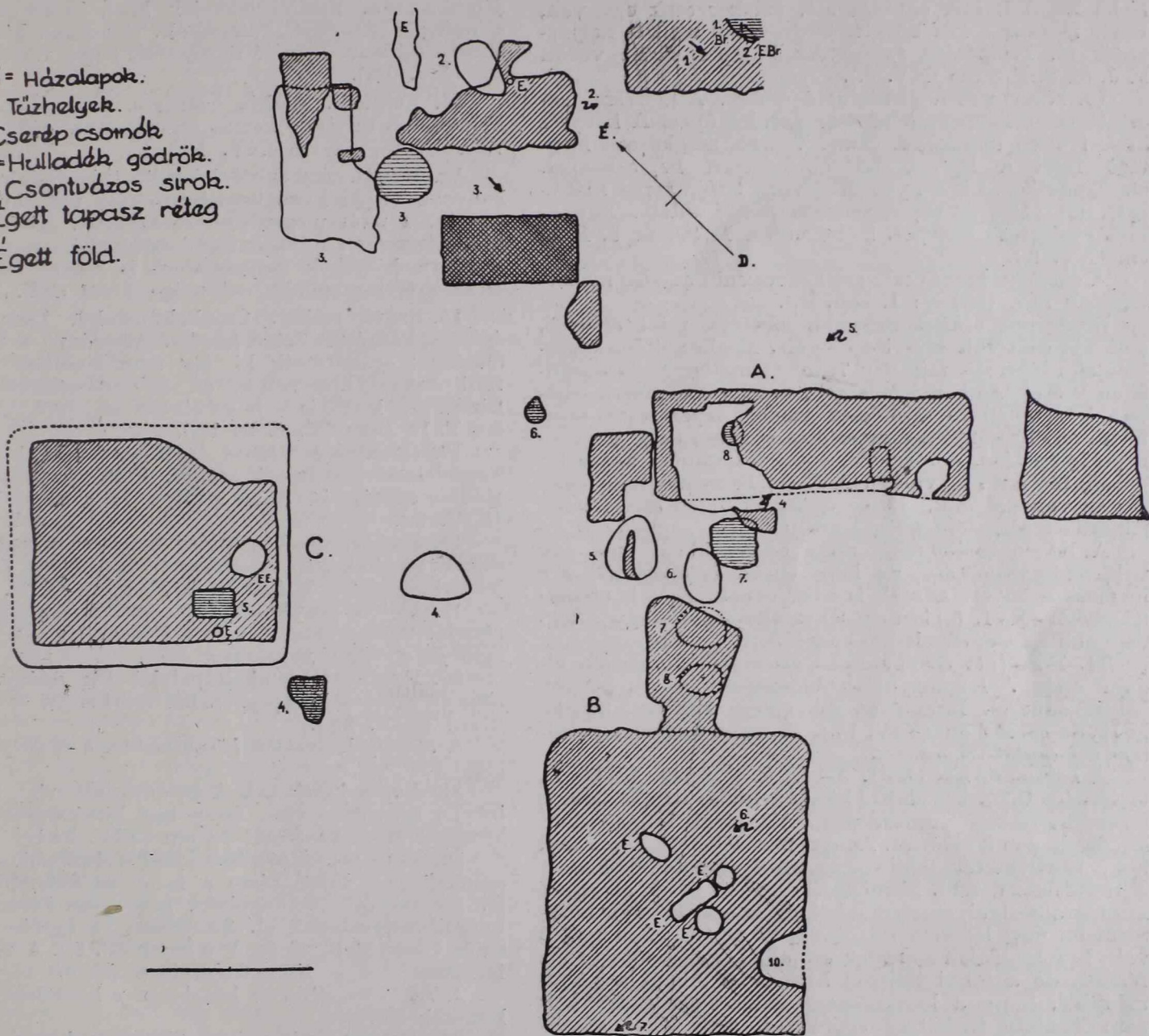
A ház alatt volt a 9. gödör és a 8. tűzhely, amelyek arról tanúskodnak, hogy a ház építését megelőző időben ezen a helyen szabad tűzhely és hulladékgyűjtő gödör voltak azok a jelenségek, amelyek környékének szabály-

1. Fületlen edény. Alsó része félgömbszerű, de lapított fenéke van. Felsőrésze csónkakúpos. Iszapolása és égetése jó. Színe szürke. A Körös kultúra hatását mutatja. M 8, Sz 9, F 4 cm (XIV. 11.).

2. Fordított csónkakúp-alakú, kisméretű edény. Egészen síma. Iszapolása és égetése közepes. Színe szürke. M 4, Sz 5, F 3 cm (XIV. 19.).

3. Magas oldalú tál. Tagolása nincs. Nem egészen csónkakúpos, mert oldalai kissé ívelnek. Pereme szélén, arra merőlegesen, vízszintesen kiugró négy bütyök helyezkedik el, szimmetrikus elosztásban. Iszapolása és égetése jó. Színe vörös. M 12, Sz 20, F 5 cm (XIV. 14.).

ABC = Házalapok.
1-8 = Tűzhelyek.
E, EE = Cserép csomók.
1-10 = Hulladék gödrök.
1-7 = Csontvázas sírok.
= Égett tapasz réteg
= Égett föld.

1. kép. A kékénydombi 3. ásatás térképe.

talán felszíne tette szükségessé a padozat kiegyenlítését hasított fákkal.

A ház alapját borító sártapaszrétegben, ill. a ház padozatán a következő darabok kerültek elő:

⁹ Legyen elég itt néhány olyan irodalmi adatra hivatkozni, amely az Alföld és a vele kapcsolatos területek hasonló építkezéséről tudósít. *Bátky*, Népr. Ért. 1903, 313. — *Györffy*, u. ott, 1908, 162. — *Banner*, u. ott, 1911, 135. — *Ecsedi*, u. ott, 1912, 167—168. — *Györffy*, u. ott, 1926, 120, 129. — Egy adat 1818-ból. *U. ott*, 1926, 36. — *Bátky*, u. ott, 1930, 74. — *Vajkai-Wagenhuber*, u. ott, 1937, 128. l., 5. jzt.

A szerző szellemes háztetőrekonstrukciójához, mivel a sárfal felső részéből nem került elő patics és a ház belsejében szabad tűzhely volt, még további bizonyító adatokat kell várnunk. (Szerk.).

4. Magas falú tál. Kissé ívelő oldalai vannak, de semmi tagoltsága. Iszapolása és égetése közepes. Szín-szürke. M 9, Sz 23, F 6 cm (XIV. 4.). A forma a Köröse kultúra lábas és profilált, talpas fenekű példányaival mutat kapcsolatot.

5. Szűrő edény. Alakja fordított csónkakúpos. Pereme alatt szabályos elosztásban három bütyökfüle van. Iszapolása és égetése közepes. Színe szürke. M 6, Sz 15, F 5,5 cm (XIV. 15—16.).

6. Poháralakú edény. Pereme alatt, a két ellentétes oldalon szívóka helyezkedik el. A forma nagyon ismerős, de díszítés nélkül, ezideig illet még nem találtunk. Iszapolása és égetése közepes. Színe vörös. M 14, Sz 13, F 9 cm (XIV. 17.).

7. Csőtálpas edényke. Talpa csónkakúpos, alsó része fordított csónkakúpos, felső része csaknem hengeres. Felső részén, a perem alatt és az alsó rész érint.

kezésénél egy-két bütyök helyezkedik el egymással ellentétes oldalon, de úgy, hogy a két-két szemben fekvő egyazon magasságban van. A felső részt szabálytalan bekarcolt vonalak díszítik. Rendszer csak annyiban van benne, hogy a vonalak vezetése a bütykökhöz igazodik. Iszapolása és égetése jó. Színe téglavörös. M 6, Sz 7, F 4 cm (XIV. 23.).

8. Kisméretű edény. Alsó része csanakakúpos, perem alatti része, amely tulajdonképpen az egész felsőrészt alkotja, hengeres. A két rész összeillesztésénél helyezkednek el a bütykök, egymással szemben. Iszapolása és égetése közepes. M 5, Sz 8, F 3 cm (XIV. 22.).

9. Fordított csanakakúp-alakú edényke. Bütykök díszítik, amelyeknek elhelyezése teljesen szabálytalan. Neha kettő is esik egymás alá, máskor csak egy van, ismét máskor a két bütyök ferde vonal mellett helyezkedik el. Iszapolása és égetése közepes. Színe vörös. M 6, Sz 8, F 5 cm (XV. 8.).

10. Nagyméretű eleségtartó edény. Alsó része fordított csanakakúpos, felsőrésze csanakakúpos. A két rész kissé íveltlen illeszkedik össze. Vastag, szegletesen megtörő fülei a legnagyobb öblösödésen helyezkednek el. Eredetileg négy ilyen füle volt. Szájpereme hiányzott, de valószínűleg egyenesen felfelé állott. Iszapolása és égetése közepes. Színe vörös. M 39, Sz 8, F 11 cm (XV. 9.).

A második házat csaknem közvetlenül az első mellett találtuk meg (térkép: 1. kép. B.).

Eredetileg sokkal nagyobb lehetett, mint az első, s alakja sem volt annyira elnyúlt. Megközelítően téglalapalakú lehetett, mintegy 76 m² területen. Ekkorá területen voltak azok a jelenségek, amelyekből házra lehetett következtetni. Felületét vastag tapaszréteg borította, amely annyira áteresztette a vizet, hogy a gyengébb iszapolású, porózusabb égetésű kerámiai anyagokból alig maradt meg valami (XVI. 5.). Hogy mégis biztosan házzal van dolgunk, azt az egész területen szétterített, felhordott sárgaföld-réteg igazolja.

A benne talált négy nagy edény közül csak egy volt rekonstruálható, de képe ennek is elveszett, s a méreteiről felvett adatok is hiányoznak. Annyit eredeti fekvésből (XVI. 5.) is meg lehet állapítani, hogy a legnagyobbfajta edények közé tartozott.

11. Fordított csanakakúpos alsórészű, homorodó oldalú edény. Legnagyobb öblösödésén négy bütyök helyezkedik el. Iszapolása és égetése közepes. Szürke M 12, Sz 18, F 6 cm (XIV. 10.). A darab a *vinčai példányokkal mutat rokonságot*.

A harmadik ház (XVI. 3–4., A. É. 1943. XXII. 7., 9. térkép: C.) a két elsőől kissé távolabb feküdt és elég rossz állapotban maradt meg. Alakjának teljes rekonstruálása nem is sikerült. Annyit meg lehetett állapítani, hogy lemélyesztett falai voltak, amelyekre támaszkodott a kunyhószerű tető. Nemi tájékoztatást nyújt az egyik megmaradt oldal, amelynek két végén a sarkokat is határozottan meg lehetett állapítani. Ez az oldal 8 m hosszú volt. Egyik oldalán a csatlakozó falból is megvolt egy kis részlet, de a többi teljesen hiányzott. Abból a körülményből, hogy a kunyhószerű fedél alatt a széleken nem lehetett tűzhelyet elhelyezni, arra lehet következtetni, hogy a rövidebb fal mintegy 7 méter hosszú lehetett.

Feltűnő volt, hogy a ház alapja kelet felé lejtett. Míg a nyugati oldal 70 cm mélyen feküdt, addig a keleti rész 30–40 cm-rel mélyebbre süppedt. Ennek a magyarázata abban keresendő, hogy olyan helyre épült, ahol már előzőleg is mutatkoztak települési jelenségek, ha mindjárt csupán szétszórt hulladékok formájában is. Különösen kitűnt ez a tűzhely alatt akkor, amikor a szokatlan formájú, épített tűzhelyet „in situ” felvettük. Itt még 60 cm-rel mélyebben is találtunk „tiszai-kultúrába” tartozó cserepeket.¹⁰

A tűzhely közelében, szétszórtan fekvő edényeken kívül egy nagyobb agyagrögöt (M: 15, átmérő 24 cm) is találtunk, amelynek felületen kiégése és szabálytalan

formája azt mutatja, hogy a tűzhely javítására szolgáló agyagot ilyen formában tartották a tűzhelyek közelében. A ház elpusztulásakor ez az agyagsomó is kiégett.

A házban edények és cserépcsomók voltak, amelyekből a következő edényeket sikerült rekonstruálni.

12. Magasoldalú tál. Formája nagyjából csanakakúpos, de oldalai kissé ívelnek. Felülete szokatlanul síma. Iszapolása és égetése közepes. Színe vörös. Pereme alatt, a két ellentétes oldalon egy-egy kissé hegyesedő bütyök van. M 11, Sz 13,5, F 5 cm (XV. 5.).

13. Nehezék. Alapja ellipszisalakú. Ehhez igazodik a kúpszerűen alakított forma is. Hegyesedő végén átlukasztva. Eddigi leleteink közt ismeretlen. Valószínűleg a szövésnél használták. Gondosan kidolgozott, símára csiszolt. Igen jó az égetése. Színe vörös. M 14,5 cm (XV. 15.).

14. Nehezék. Alakja hengeres. Hosszában átfúrva. Felületét bemélyedő kettős zeg-zugvonal díszíti. Hossza 7,5, átmérője 4 cm (XV. 13.).

15. Kanál. Agyagból készült, tojásdadalakú. Keskenyebb végén kissé bemélyedő rész van, amely, úgy látszik, a nyél megerősítésére szolgált. Kivitele sokkal kezdetlegesebb, mint a többi edényeké, annyira, hogy a gyermekjátékok csoportjában is helyet foglalhatna. Hossza 4, legnagyobb szélessége 3 cm (XV. 7.).

16. Szűrő edény. Csanakakúp-alakú. Iszapolása és égetése közepes. Színe szürke. Az edényt aránylag kis darabból egészítették ki, így nem lehetett megállapítani, fogantyúja volt-e, de ez valószínűnek látszik. Bizonyárákettő is volt az ellentétes oldalon. M 7, Sz 20, F 10 cm (XV. 6. és 10.).

17. Gömbölyű edény, lapított fenékkal és ennek megfelelően lemeztett szájjal. Felülete síma. Iszapolása és égetése jó. Színe szürke. M 7, Sz 6, F 3,5 cm (XIV. 8.).

18. Edény, megközelítőleg hengeres talppal és fordított csanakakúpos felsőrészszel. Iszapolása és égetése jó. Színe szürke. M: 4,5, Sz: 6, F: 3 cm (XIV. 12.).

19. Kettős csanakakúpos csésze. Iszapolása és égetése jó. Színe vörös. M 7, Sz 8, F 3 cm (XIV. 4.). *Jellemző darabja a bánáti-kultúrának.*

20. Fordított csanakakúp-alakú kis edény. Iszapolása és égetése közepes. Színe szürke. M 4, Sz 7, F 3 cm (XIV. 20.).

A tűzhely közvetlen környékén és a tűzhelyen került elő:

21. Lapos kerek tál. A perem alatt négy vízszintes irányú bütyökfűl van. Iszapolása kissé durva. Égetése közepes. M 5, Sz 33, F 28 cm (XIV. 24.).

22. Mély tál. Alsó része kissé íveltoldalú, de inkább csanakakúpos. Felső része a hengeres formától alig tér el. Legnagyobb öblösödésén, arányosan elosztva négy bütyök helyezkedik el. Iszapolása és égetése közepes. Színe vörös. M 10, Sz 15, F 6 cm (XIV. 6.). A tál — lábas formában — a *Körös-kultúrában jelenik meg először.*

A ház környékén és közelében a következő darabok kerültek elő:

23. Csövestalpú edény. Talpa csaknem hengeres, felsőrésze félgömbös forma. Pereme alatt kettős bütyök helyezkedik el. Iszapolása és égetése közepes. Színe vörös. M 12, Sz 13, F 6 cm (XIV. 9.). Formája a *Körös-kultúrában*, jobb arányokban *otthonos*.

24. Lapos, kerek tál. Pereme alatt szabályos elosztásban négy, hármasszögű bütyök. Iszapolása és égetése közepes. M 6, Sz 38, F 30 cm (XV. 16.).

25. Kisméretű edény. Alsórésze csanakakúpos, pereme egészen keskeny részen hengeres. Peremén szabályos elosztásban négy, háromszögű kiugrás. Iszapolása és égetése jó. Színe sárgászöld. M 4,5, a kiugrásoknál 5,5, Sz 10, F 4 cm (XIV. 7.).

26. Magasfalú tál. Fordított csanakakúp-alakú. Pereme alatt vízszintes irányú bütyök. Valószínűleg a másik oldalon is volt. Iszapolása és égetése közepes. Színe vörös. M 12, Sz 25, F 10 cm (XIV. 13.).

27. Nagyobb méretű edény töredéke. Alsórésze csanakakúpos, felsőrésze is az volt. Nyaka és pereme hiányzik. Bizonyára hengeres volt, egyenes peremmel. Legnagyobb öblösödésén valószínűleg négy szalagfűl

¹⁰ A szerzőtől, miután az egyes ásatási szakaszok leleteiről jelentéseit ezzel mintaszerűen közzétette, várjuk összefogó, kiértékelő (pl. a házak rendeltetéseit kutató) cikkét. (Szerk.).

volt, de csak egy maradt meg belőle. Iszapolása és égetése közepes. Színe vörös.¹¹ M 20, F 11 cm (XIV. 18.).

28. Agyagurgulya. Hengeres forma, két végén kiszélesedő koronggal.¹² Iszapolása és égetése jó. Színe szürke. Hossza 5, átmérője 3,5 cm. Volt egy kisebb darab is, amelynek a méretei: 3,5, ill. 2 cm (XIV. 21.).

29. Kerek, lapos nehezék. Közepén átfúrták. Jól iszapolt, vörösszínű. Szélessége 4, átmérője 9 cm (XV. 14.).

A tűzhelyeken (lásd a térkép vízszintesen és függőlegesen vonalkázott, 1–8 jelzésű rajzait 1. kép.) is nagyobbára a „tiszai-kultúra” jellegzetes cserepeit találtuk, tehát ezek nagy része is kétségtelenül ehhez a településhez tartozott. De volt köztük bronzkori is.

1. tűzhely. 82 cm mélyen volt. Csak részben lehetett feltárni, mert bevetett területre nyúlt át. A feltárt rész szabálytalan köríkkalakú, amelynek egyik sugara 70, a másik 67 cm. Bronzkori edényeket találtunk mellette. Eredetére ez a lelet vet világosságot.

2. tűzhely. Az előző alatt volt, a felszíntől számított 130 cm mélyen. Háromszögalakú volt. Legnagyobb hossza 77, legnagyobb szélessége 52 cm. Mélysége is mutatja, hogy a régebbi „tiszai” településhez tartozik.

3. tűzhely. 123 cm mély fekvése igazolja, hogy szintén a „tiszai” település emléke. Alakja szabálytalan kör, 180, ill. 160 cm-es átmérővel.

4. tűzhely. A harmadik ház mellett találtuk 80 cm mélyen, ami azt mutatja, hogy már akkor megvolt, amikor a házat használták. Alakja szabálytalan. 130 cm hosszú, 80 cm széles.

5. tűzhely. Az eddig talált összes tűzhelyek közül a legnagyobb figyelmet érdemli. Az 1940. évi ásatások során is találtunk ugyan peremes tűzhelyet (Fol. Arch. 1945, 11. l., 3. kép), de ez nem volt eredeti helyén, s annyira töredékesen maradt ránk, hogy csak feltételelesen tudtuk kiegészíteni. Bár abban a szintben találtuk, ahol a tiszai-kultúra nagyméretű edényei voltak, határozottan nem lehetett eldönteni, ebbe a kultúrába tartozik-e vagy a bronzkorba. Most talált tűzhelyünk azonban ezt a kérdést nemcsak azzal döntötte el, hogy háborítatlan épségben maradt reánk, hanem a harmadik házban, eredeti helyén feküdt. Alakja ugyan nem egészen olyan, mint a fentebb említett példányé, de lényegileg egyeznek; mind a kettőnek pereme van. Nagyjából téglalapalakú, de sarkait lekerekítették. Hossza 110, szélessége 82 cm (A. É. 1943. XXII. 7. és 9., XVI. 3. és 4.; az előbbi kibontás közben mutatja). A tűzhelyet, mint az eddig egyetlen ép, valóban épített tűzhelyet, in situ felvettük. Kiállítva a hódmezővásárhelyi múzeumban.

6. tűzhely. 95 cm mélyen volt. Alakja ellipszis forma. Legnagyobb hosszúsága 70, legnagyobb szélessége 60, vastagsága 6 cm.

7. tűzhely. 50 cm mélyen feküdt. Alakja szabálytalan. Legnagyobb hosszúsága 152, legnagyobb szélessége 142 cm. Vastagsága szintén 6 cm. Egy részlet az első ház közelében lévő, kisebb méretű égett sártapasztéreg borította.

8. tűzhely. Az első ház alatt, a felszíntől számítva 95 cm mélyen helyezkedett el. Szabálytalan köríkkalakú, 40×30 cm átmérővel.

A tíz gödör (lásd a térkép üresen maradt, bekerített részeit, 1–10 jelzéssel, a sártapasztégek alatt lévők szaggatott vonallal jelölve, 1. kép.) ugyanazokat a jelenségeket mutatta, mint az eddig feltártak. Csupán a tiszai-kultúra jellegzetes, sokszor díszített cserepei kerültek elő belőlük. Edényt azonban csak egyből sikerült rekonstruálni.

1. gödör. Mélysége 205 cm. Alakja szabálytalan. Méretei 85, ill. 56 cm. Bevetett terület alá nyúlt.

2. gödör. 236 cm mély. Ellipszisalakú. 182×128 cm méreteivel.

3. gödör. 316 cm mély. Csak részben lehetett feltárni, mert jelentékeny részével a tanya épülete alá ért. Nagyságáról felvilágosítást nyújt az a két adat, amely rendelkezésünkre áll. Legnagyobb hossza 525, szélessége 315 cm. Nagyon sok cserép és csont került ki belőle,

de kö- és csonteszközei is figyelmet érdemelnek. (L. az XVII–XX. táblát.)

30–32. Öblös alsórészű edény nyaki és szájrésze. A hengeres nyak enyhé íveléssel illeszkedett az alsó részhez. Az illeszkedés helyén rövid meandervonalakkal díszített szalag fut körül, amelyet valószínűleg mindkét oldalon egy-egy hosszúkas, vonalakkal tarkított bütyök-fül szakított meg. A fül alatt, a serlegalakú edényekre emlékeztető lyuk van, amely semmi szín alatt nem szolgálhatta a felfüggesztés célját (XVII. 1–3.).

33. Poháralakú edény peremtöredéke. A perem alatt körbefutó szalagot erősen bemélyedő pontok tagolják. Ez a díszítésmód eddig egyedül áll (XVII. 4.).

34. Ugyanolyan edény peremtöredéke. A körbefutó szalagot két megszakított, vízszintes sor tagolja (XVII. 5.).

35. Öblösödő edény nyak alatti részének töredéke. A megmaradt mezőben rövid meandervonalak helyezkednek el (XVII. 6.).

36. Poháralakú edény nagyobb töredéke. Az ismert formáktól annyiban tér el, hogy nem rozettával körített lyuk van a peremén, hanem ugyanolyan helyen lefelé átfúrt bütyök. Ez abba a lefelé futó szalagba illeszkedik, amely a peremmel párhuzamosan haladó szalagból indul ki. A vízszintes szalagot, úgy látszik, felső végükön összekötött, alsó végükön pontban végződő és négyszögben elhelyezkedő, párhuzamos egyenesek által alkotott, felváltva következő minta tagolta. A lefelé futó szalagban függőlegesen induló, majd zézug vonalba átmenő dísz helyezkedik el. A megmaradt mező rész alsó és felső részre oszlik. A felsőben lelő háromszögek sorozata foglalt helyet, csúcsain kampókkal. Az alsó részben a felső szalag mintája ismétlődhetett. Érdekessé teszi a töredéket az a körülmény, hogy a szabadon maradt mezőfelületeket sárgás festés borítja (XVII. 7.).

37. Poháralakú edény töredéke. Felső szalagja lépcsős mintával díszítve. A megmaradt mezőben hármás és négyes, ferde vonalakkal határolt zézugos szalag fut. A szabadon maradt felületet vörös festés borítja (XVII. 8.).

38–41. Poháralakú edények töredékei. A legszelebb szalagminta vörösre festve (XVII. 9–10., 12–13., 16.).

42. Félgömbalakú edény töredéke. Szája alatt három-három, vízszintes és függőleges vonalból alkotott, négyszögekkel tagolt szalag fut körül. A mezőben vonalakkal tagolt háromszögek közé illeszkedő négyszögű minta foglal helyet, bemélyedő ponttal tagolva. A szabadon maradt négyszöges felület vörösre festve (XVII. 11.).

43. Poháralakú edény fenéktöredéke. A megmaradt meander-mintákat felváltva vörösre festették, vagy festetlenek maradtak (XVII. 14.).

44. Csőtalp töredék, sűrű meander-mintákkal, teljesen vörösre festett felülettel (XVII. 15.).

45. Kiöntős edény csöve, síma szájrperemmel. Feltűnő forma. Egyáltalán nem hasonlít az eddig ismert alakokhoz, sem a kivitel, sem az elhelyezés tekintetében. Kétségtelen azonban, hogy azok prototípusának tekinthető, s így összekötőül szolgál a bukki-kultúra gondosabb kidolgozású példányaihoz. Feltűnő, hogy az edény nem volt díszítve (XVIII. 1.).

46. Nagyobb méretű edény füles töredéke. Úgy látszik, díszítés csak a fül alatt lehetett tervszerű elhelyezkedésben. Nagy figyelmet érdemel a fül csúcsos képzése. Ebben a formában látjuk a tiszapolgári-kultúra nagyon jellegzetes bütykeinek, sokszor átfúrt füleinek előfutárját. Ez a fültípus és a kultúrára annyira jellemző tal az a két biztos kiindulási pont, amely ezt a két kultúrát immár félreértés nélkül összekapcsolja (XVIII. 2.).

47. Edényfül, lefelé irányított, domború díszítő tagokkal. Sajnos, ezek csak töredékesen maradtak meg, de így is meg lehet állapítani, hogy a két szélső tag a fül alsó széleitől villaszerűen szétágazott, míg a harmadik középen fut lefelé (XVIII. 3.).

48. Durva kidolgozású edény lapos bütyökfüle, egyenes szájrperemmel (XVIII. 4.).

48. Szélesszájú edény peremtöredéke. A perem alatt párhuzamosan benyomásokkal tagolt lécs fut körül, amelyhez valószínűleg V-formájú, háromszög-

¹¹ A „vinçai” alsó rétegek típusaira emlékeztet?

¹² Talán a Körös-kultúra hatását mutatja.

szerű, lelógó díszítések csatlakoztak. A töredéken csak egy ferdeirányú léc van, benyomásokkal tagolva (XVIII. 5.).

50. Körömmel díszített cserép. Ez az egyetlen Körös-kultúrából származó töredék, amely a telepen előfordult. Természetesen semmi kapcsolata sincs a teleppel. Hogy mégis idekerült s mint egyedülálló darab jelentkezett, az könnyen megmagyarázható azzal, hogy mintegy 800 méternyire, a két dűlővel északkeletre fekvő Kovács-tanyában nagykiterjedésű Körös-kultúrába tartozó telep van (XVIII. 6.).

51. Szalagfüles töredék. A fül felső része horog-szerűen túlér a szárazon (XVIII. 7.).

52. Lángborító töredéke, sűrű, kisméretű lyukakkal (XVIII. 8.).

53. Díszített edény füles töredéke. A fül elhelyezkedése a szájjal párhuzamos, s így nyílása lefelé néz (XVIII. 9.).

54. Szalagfüles töredék. A felső rész itt is túlér a szárazon, sőt két ágra is oszlik (XVIII. 10.).

55–56. Egyenesperemű szűrőedény töredékei (XVIII. 11–12.).

57. Díszítetlen edény alsó részének töredéke. Feneke csúcsban ér össze. Nagyjából tojásdad alakú lehetett, de a két vég nem ívesen találkozott (XIX. 1.).

58. Az előbbihez hasonló csúcsos fenék, az edény falai azonban díszítve voltak (XIX. 2.).

59. Négyzetletű edény fenéktöredéke. A fenék kissé ível, s az oldalak találkozása is íves (XIX. 3.).

60. Vonaldíszes töredék. A pozitív mintaként szereplő széles szalagot hármas vagy négyes, párhuzamos vonalak határolják. A széles szalagon apró körökből álló díszítés helyezkedik el. Kiemeli a darabot (az eddig találtak közül) az a körülmény, hogy falán erős kidűdorodás van, amelynek megfelelő homorodás állapítható meg. A belső rész finom eldolgozásán látszik, hogy ez az eddig nem ismert díszítési mód tervszerűen és nagyon gondosan készült. Hasonló elgondolással gyakran találkozunk a csókai Kremenyák hasonló korú kerámiájának durvább darabjainál is (XIX. 4.).

61. Lapos fedő. Nagyjából kör alakú, de ott, ahol a fülek csatlakoznak, kissé megnyúlt. Sem alsó, sem felső részén nincs kerete. Eddigi leleteink közt teljesen egyedül áll, de valószínűleg nem ez volt az egyedüli darab. A természetszerűen elpusztult faanyagban bizonyára több hasonmása lehetett (XIX. 5.).

62. Bütykös edény peremtöredéke. A perem alatt elhelyezkedő bütyökhöz mindkét oldalon ívelt sorban kisebb méretű dűdorodások csatlakoznak (XIX. 6.).

63. Meanderdíszes töredék. Alakja szokatlan. A két meandert elválasztó függőleges vonal irányában erősen homorodik a töredék. A csúcsos alsó rész nagyon töredékes ugyan, de azért meg lehet állapítani, hogy a megmaradt csúcs egy emberábrázolásos töredék lába lehetett, amely a másik oldalon is megismétlődött. A darabban tehát valami figurális edényforma töredékes emléke maradt reánk, amely eddigi leleteink közt ismeretlen volt (XIX. 7.).

64. Bütykös töredék. A függőlegesen álló bütyök felső része erősen megnyúlt (XIX. 8.).

65. Edény peremtöredéke, kisméretű bütyökkel, amelynek felső része az előbbi mintájára felfelé megnyúlt és kiszélesedett (XIX. 9.).

66. Szegletes edényoldal töredéke. A darabon pontosan kivehető a két oldal szegletes illeszkedése. Mind a két érintkező felületet meander-vonalak díszítették (XIX. 10.).

67. Négy lábú asztalka tojásdad fenéktöredéke. A töredéken a három láb helye jól megfigyelhető. A lábak oszlopszerűen hengeresek voltak. A lap felső részének nincs pereme. Az egész darab valóban asztalszerű alak volt (XIX. 11.).

68. Edénytöredék. Díszítése elüt a szokott formáktól. Nem vékony, mély vonalak tagolják, hanem a „péceli-kultúra” hornyolásaira emlékeztető, szélesebb vonalak. Fontos ez a darab azért, mert azt mutatja, hogy a hornyolt dísz nem a „péceli-kultúrával” került Magyarországra, hanem már a tiszai-kultúrában is megvolt. A töredék vörös színe zárja ki azt a gyanút, mintha itt a péceli-kultúra emlékével volna dolgunk, mert a szürke cserepek, nagyobb tűznek kitéve, vörösek lesznek, de

ennek a kultúrának itt, távoli környéken nincs lelőhelye (XIX. 12.).

69. Poháralakú, kisméretű edényke töredéke. A kép jobb oldalán az edény eredeti pereme is látható. Formája nagyobb méretben közismert a tiszai-kultúrában. Díszítés nincs rajta. Magassága 6 cm volt (XIX. 13.).

70. Hengeres (tölcséresedő?) edénytálp, homorodó fenékkal. A fenékkal párhuzamos irányban haladva bütykök futnak rajta körül. Felső része valószínűleg gömbös forma volt (XIX. 14.).

71. Kisméretű, hengeralakú edény. Dúrra kivitelén is meglátszik, hogy nem gyakorlott fazekas kezéből került ki. Valószínűleg gyermekkéz készítette gyerekjáték volt. Gyakorlati rendeltetése nem lehetett. Sem a nagyság, sem a belső kidolgozás nem engedi meg ezt a feltevést (XIX. 15.).

72. Parittyakő. Részben természetes alakú, de részben csiszolással készült (XX. 1.).

73. Agancsból készült baltafoglat, természetes agancsnyéllel. A vastagabb végén erős használati nyomok mutatják, hogy ütőszerszámmul szolgált. A vékonyabb végét úgy dolgozták ki, hogy olyan kisebb méretű baltát vagy éket, mint az 5. sz., könnyen bele lehetett illeszteni. Eddigi leleteink közt ilyen forma még nem fordult elő (XX. 2.).

74. Szigony alsó része. Nagyon jellemző a két oldalt kiugró rész, amelynek a nyélbeillesztésénél volt szerepe (XX. 3.).

75. Gömbölyödő fokú balta töredéke (XX. 4.).

76. Véső vagy ék. Megmunkálása rendkívül gondos. Méretei is azt árulják el, hogy a fentebb ismertetett foglatban használhatták (XX. 5.).

77–80. Trapézalakú baltatöredékek (XX. 6., 7., 12., 15.).

81. Edényfül, felfelé álló kettős nyúlvánnyal (XX. 8.).

82. Megmunkált szarvasagancs töredéke. Felső része töredékes, de alsó részén jól kivehető a fűrészelés nyoma. Valószínűleg kapa volt (XX. 9.).

83. Nyéllyukas baltatöredék. A darab éppen a nyéllyuknál pattant el, de, mint a felette látható nyomról látszik, újrafűrészához hozzákezdtek. Ez a példány is mutatja, hogy a kőeszközökben nem lehet importált darabokat látni. De azt is igazolja, hogy a nyéllyukas baltával az átfűrészt példányok is együttélnek (XX. 10.).

84. Ékalakú balta, fokán ütésektől származó kopásnyomokkal (XX. 11.).

85. Baltatöredékből alakított kettősvégű kalapács, erős használati nyomokkal (XX. 13.). Újabb bizonyítéka a helyi közmunkálásnak.

86. Ékalakú balta töredéke. Éle erősen megviselt, foka nagyon kopott (XX. 14.).

4. gödör. Mélysége 168 cm. Szabálytalan alakú, 220 × 130 cm-es méretekkel.

5. gödör. 220 cm mély, 200 × 170 cm méretekkel. Egy részét égett sártapaszréteg takarta.

Két edényt sikerült belőle rekonstruálni. Éspedig:

87. Vékony, magasfalú csésze. Alsó része félgömbös, de lapított fenékkal, felső része kissé csónkakúpos. Iszapolása és égetése közepes. Színe szürke. Falai vékonyak. M 12, Sz 13, F 4,5 cm (XIV. 1.).

88. Szűrőedény. Alakja fordított csónkakúpos. Iszapolása és égetése közepes. Színe vörösszürke. M 6, Sz 19, F 10 cm (XIV. 2–3.).

6. gödör. 260 cm mély. 110 × 150 cm-es méretekkel.

7. gödör. 270 cm mély. Méretei 170 × 110 cm. Egy részével kívül esik a második ház melletti sártapaszrétegen.

8. gödör. Mélysége 240, átmérő 99 × 130 cm. A második ház mellett levő sártapaszréteg alatt fekszik.

9. gödör. Az első ház alatt volt, 245 cm mélyen. Átmérő 68 × 100 cm.

10. gödör. 216 cm mély, 160 × 150 cm-es méretekkel. A második ház alatt feküdt, de egy része a vetés miatt hozzáférhetetlen volt.

A gödörök szabálytalan alakja is mutatja, hogy más célt nem szolgáltak, minthogy az építkezéshez és az edénykészítéshez szükséges anyagot termelték ki belőlük. A nagymennyiségű égett sártapasz és a házak padozatára vékonyabb-vastagabb rétegben elterített

sárgaföld arról tanúskodik, hogy igen sok agyagot használtak fel a tiszai-kultúra emberei.

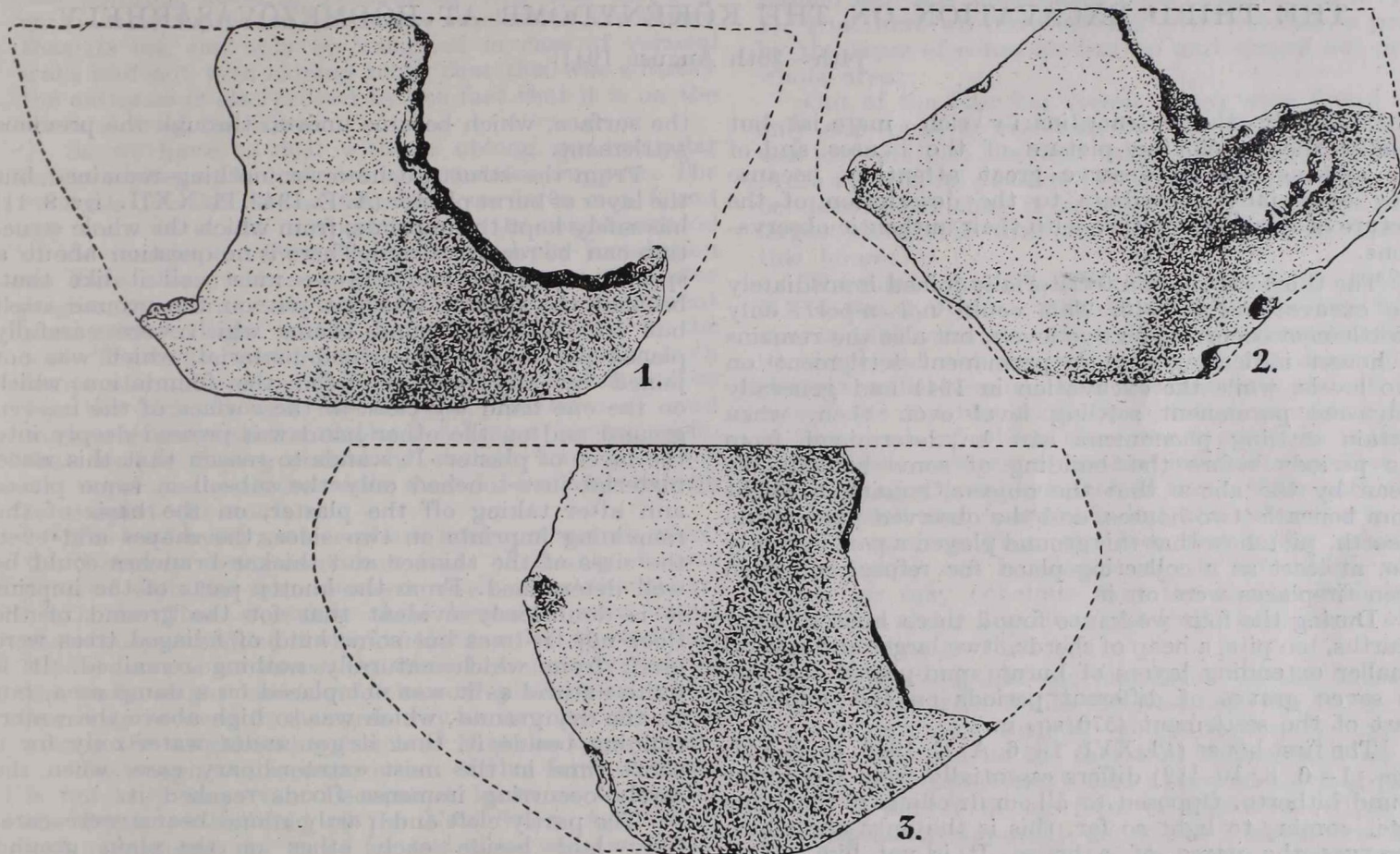
A fenti jelenségek mellett említést érdemel egy 43 cm mélységből előkerült cserépcsomó, a 3. tűzhely és gödör közelében, több cserépcsomó a második házban és a különböző sártapasz-rétegek alatt (térkép: E jelzés); három, 110 cm mélyen fekvő, nagyobb kiterjedésű égett sártapasz-réteg (térképen: ferde vonalkázással jelölve), amelyből szintén sok cserép került elő. Kisebb-nagyobb sártapasz-rétegek szétszórva több helyen is voltak. Nem lehet magyarázatot találni annak a 150–220 cm mélységben fekvő, 5 m széles és 2 m hosszú agyag-rétegnek, amelyet nem eredeti helyén találtunk. Talán felhasználás céljára előkészített nyersanyag raktározására bukkantunk (térkép: kockázott bekerített rész).

A feltárt hat sír különböző korok lakosságának az emlékét őrizte meg (térképen egyenes vagy megtört nyilakkal 1–7 jelezve).

volt. A jól-rosszul megmaradt csontokból megállapíthatóan a csontváz 80 cm hosszú volt. A zsugorítás nagyon kismértékű. A koponyát vörös okkerfesték borította. Melléklete nem volt, de a *koponyafestés* — az első évi ásatás sírjainak a tanúsága szerint — a *tiszai-kultúrába* utalja.

6. sír. 50 cm mélyen zsugorított csecsemő-csontváz. Annyira feldúlt állapotban volt, hogy irányítását sem lehetett megállapítani. A megmaradt csontokból ítélve 36–40 cm nagyságú lehetett. Alsókarján bronzkarperec (XIII. B. 2.) volt, környékén jellegzetes bronzkori gyöngyök kerültek elő.

7. sír. 60 cm mélységben jobboldalán fekvő, zsugorított gyermekcsontváz. ÉNy–DK irányítású. Feje DK-en volt. Teljes hossza 98, zsugorítva 54 cm. A sírban, de már nem eredeti helyén, egy bronzkarperec (XIII. B. 3.) és egy agyagtárgy volt, amely valószínűleg gyermekjátékként szolgált (XIII. B. 1.).

2. kép. Kökénydomb. Szórványos leletek.

1. sír. 75 cm mélyen, É–D irányítású, kinyújtóztatott férficsontváz. Feje D-en volt. Hossza 159 cm. Melléklete nem volt, de a másik (3.) sír tanúsága szerint szarmata lehetett.

2. sír. 110 cm mélyen fekvő, zsugorított csontváz. Jobboldalán feküdt, DK–ÉNy irányításban. Feje DK-en volt. Eredeti hossza 155, zsugorítva 82 cm. *Valószínűleg a tiszai-kultúrába tartozott* (XVI. 2.).

3. sír. 100 cm mélyen, É–D irányításban fekvő, kinyújtóztatott csontváz. Feje D-en volt. Lábai között jellegzetes szarmata edény (XVI. 1.). A csontváz fölött szétporladt vasfibula volt.

4. sír. 120 cm mélyen, jobboldalán fekvő, zsugorított csontváz. Irányítása ÉÉNy–DDK. A koponya és a felső karesontok hiányoztak.¹³ A koponya mellett állhatott az a töredékes edény, amely a *bronzkorról* tanúskodik. A felső lábszár méreteinek a tanúsága szerint a csontváz 160 cm körüli hosszúságú lehetett.

5. sír. 130 cm mélyen, jobboldalán fekvő, feldúlt gyermekcsontváz. Irányítása ÉNy–DK. Feje DK-en

A feltárt területen több szórványos lelet is előkerült.

89. Alul félgömbös, lapos fenekű, felül kissé csonkakúpos csésze. Félmagasságában, egymással szemben két bütyök helyezkedik el. Iszapolása és égetése közepes. Színe szürke. M 6, Sz 14, F 6 cm (XV. 1.).

90. Gömbölyű alsórészű, lapított fenekű, hengeresnyakú edény. Öblösödésén bütykök díszítik. Iszapolása és égetése jó. Színe szürke. M 13 Sz 8, F 4 cm (XV. 2.).

91. Kúpos alsórészű, hengeresnyakú edény. Legnagyobb öblösödésén bütykök díszítik. Iszapolása és égetése jó. Színe szürke. M 11, Sz 12, F 5 cm (XV. 3.).

92. Szűrő edény töredéke. Alakja csonkakúpos. Jól iszapolt, jól égetett. Szürke színű. M 8,5, Sz 17,5, F 9 cm (2. kép 1.).

93. Tál. Alul fordított csonkakúpos, felül csonkakúpos. Legnagyobb öblösödésén négy, ferdén haladó bütyök-fogantyú. Iszapolása és égetése jó. Vörös színű. M 8,2, Sz 11,5, F 4,5 cm (2. kép 2.).

94. Tál. Alul fordított csonkakúpos, felül csonkakúpos. Enyhe íveléssel megy át a behúzott szájba. Négy bütyök díszítette a legnagyobb öblösödés alatt. Jól iszapolt, jól égetett. M 9, Sz 15,5, F 4,8 cm (2. kép 3.).

95. Orsókarika. Gömbölyű forma. Jól iszapolt és jól égetett anyagból. Hossza 4 cm (XV. 17.).

¹³ A szerzőtől várjuk annak kifejtését is, ritusbeli sajátosság volt-e a váz hiányossága, vagy pedig a sír bolygatott volt? (Szerk.)

96. Szabálytalan alakú, egyoldalas kőbalta. 10 cm hosszú (XV. 12.).

97. Fúrás kísérletezés közben kettépattant, nyéllyukas baltatöredék. Jól látszik rajta, hogy másodszor is át akarták fúrni. 11 cm hosszú (XV. 11.).

98. Gömbös alsórészű, de lapított fenekű csésze. Felsőrésze hengeresen tart felfelé. Iszapolása és égetése jó. Színe szürke. M 12, Sz 12, F 4,5 cm (XIV. 5.).

Az 1941. évi ásatás eredményeként nemcsak a tiszai-kultúra formakészlete szaporodott jelentős adatokkal, de különösen a neolitikus ház problémájára kaptunk olyan megbízható leleteket, amelyek mutatják, hogy ugyanazon a kultúrán belül is számolnunk kell többféle épülettípussal.

Sok figyelmet érdemelnek azok az emlékek, amelyek részint a „bükki“ (XVIII. 1.), részint a „tiszapolgári-

kultúra“ (XVIII. 2.) felé mutatnak kapcsolatot, valamint az a töredék (XIX. 12.), amely a „péceli-kultúra“ edényeinek hornyolt díszítésének magyarországi előzményeire hívja fel a figyelmet. De külön kell rámutatnunk azokra a példányokra is, amelyek a „Körös-kultúra“ reminiszcentiái (pl. XIV. 6., 9.). A „bánati kultúrát“ is képviseli egy jellegzetes forma (XIV. 4.). Volt edény, amely Vinča felé mutat kapcsolatot (pl. XIV. 10.).

Sajnos, a bronzkori emlékek most sem mutatkoztak olyan összefüggő jelenségekkel, mint ahogy reméltük, de a település folytonosságára kétségtelen adatokat szolgáltatottak.

Ezek az eredmények — és mivel a telepet még a negyedik és ötödik ásatás után sem teljesen tártuk fel — szükségessé teszik, hogy kutatásainkat tovább folytassuk.

Banner János

THE THIRD EXCAVATION ON THE KÖKÉNYDOMB AT HÓDMEZŐVÁSÁRHELY

(4th — 30th August 1941)

Not only the extraordinarily rich material but chiefly the developing picture of the houses and of the settling system deserve great attention, because they essentially contribute to the description of the picture of the Tisza-culture with their authentic observations.

The third excavation territorially joined immediately the excavation in 1940. This could not report only a settlement occurring on two levels, but also the remains of houses indicating a more permanent settlement on two levels, while the excavation in 1941 had generally only one permanent settling level even then, when certain settling phenomena can be determined from the periods before the building of some houses. We mean by the above that the objects, coming to light from beneath two houses, and the observed phenomena (hearth, pit) show that this ground played a part formerly too, at least as a collecting place for refuse, and even open fireplaces were on it.

During the four weeks we found three houses, eight hearths, ten pits, a heap of sherds, two larger and several smaller extending layers of burnt mud-plaster, as well as seven graves of different periods on the explored part of the settlement (570 sq. m.).

The first house (Pl. XVI. fig 6; A. É. 1943. Pl. XXII. figs. 1—6, 8, 10—12) differs essentially from the forms found hitherto. Opposed to all our dwellings of the Stone Age, coming to light so far, this is the only one which deserves the name of a house. It is not like a hut, because it had actual walls. From the walls remained only fragments, from which comparatively thin walls (8—15 cm) may be concluded, but the lumps of burnt plaster (A. É. 1943. Pl. XXII. figs. 10—12) found in the burnt mud-plaster, which is in some places half a meter thick and is above the foundation of the house, show that the walls must have been as thick as 40 cm.

The foundation of the house is an elongated oblong, of which longer sides are 9.50 m and the smaller ones 2.80 m long.¹ These measurements are gained from the average calculation. Its floor was repeatedly plastered. The upper layer of plaster was separated from the one under it in a 1—2 cm thick layer. The lower one was by no means so carefully carried out and so particularly smoothed as the upper one. The upper layer was stuck to a layer of burnt mud which was 8—10 cm thick in some places, and whose surface was coarse and granulated and was made of a material plentifully mixed with chaff. The unequal thickness of this layer is explained by the structure under it, being necessary for levelling

the surface, which became uneven through the previous settlement.

From the structure, however, nothing remained, but the layer of burnt plaster (A. É. 1943. Pl. XXII. figs. 8, 11) has safely kept the imprints, from which the whole structure can be reconstructed. There is no question about a special structure, but still we must call it like that, because the plaster was not put on the ground itself but on cleft and round beams which were carefully placed previously. This wood material, which was not joined by anything, rendered the foundation which on the one hand lay close to the surface of the uneven ground and on the other hand was pressed deeply into the layer of plaster. It stands to reason that this wood material just touched only the subsoil in some places and after taking off the plaster, on the basis of the remaining imprints on two sides, the shapes and even the sizes of the thinner and thicker branches could be well determined. From the knotty parts of the imprint it is doubtlessly evident that for the ground of the floor not fir-trees but some kind of foliated trees were used; from which naturally nothing remained. It is quite natural as it was not placed on a damp area, but on the dry ground, which was so high above the water, running beside it, that it got under water only for a short time in the most extraordinary case, when the rarely occurring immense floods reached it.

The partly cleft and partly round beams were carefully laid beside each other on the plain ground in the narrow direction of the foundation. Beneath them were no splicing beams. Some of them were as broad as a narrower plank, but among them were such ones too which were split to a lath-shape. The beams were laid so close to one another as the natural bent form of each branch allowed it. Thus it is quite apparent that sometimes thicker plaster got between the branches.

It seems that it was necessary to build this foundation because the determinable phenomena of the previous settlement made the ground soft in several places and it was necessary that the whole surface should be even and so habitable.

After the uncovering of the foundation which was carried out most carefully, we found all the four corners of the house and so we could determine accurately the entire ground plan of the house. It is worthy of attention that the corners inside the house were never built angular, but were carefully rounded. Naturally from the outside there were no traces of that.

The form of the ground-plan and these rounded corners remind us of a box built on the ground which was found during our 1949 excavations and was stuck to bundles of reeds, a few meters far from the foundation of this house. It can not be surprising that this has a more elongated form by nature, but in any case it is striking that while here the structure was made of wood, there these were substituted by bundles of reeds.

¹ The original measurements, considering also the remaining parts of the walls, allow also a conclusion concerning the thickness of the walls, though even these do not show in the least that thickness as the lumps of plaster. The north wall is 2.72, the south 2.90, the west 9.48 and the east 9.68 m.

And this structure is very strange here on a territory far from any pile-dwelling. Namely it can not be denied that their conception reminds us of those buildings which belong to the group of the „not original“ pile-dwellings. These were built on such places where the already dried soil made it superfluous to set up „original“ pile-dwellings which required much work and time.

The very ground-plan may suggest that an already known kind of hut of greater size was standing on it, but the remaining part of the southern shorter wall makes this presumption quite impossible. On the fragment of the wall the carefully plastered opening is sharply outlined which shows the one side of the breach, roughly 50 cm wide (Pl. XVI. fig. 6.). On the place of the breach there was no trace of the wall and on the other side a similarly carefully smoothed part followed. Between the two carefully elaborated parts only so much is different that to the former a part of wall, pointing outwards, was joined and to the latter one pointing inwards. Doubtlessly this was the only entrance to the house which was so close to the corner that its use can only be imagined in case of vertical walls and not with sloping roof. That this was actually the entrance is also proved by the fact that it is on the south side of the house.

So we have to deal with an oblong quadrangular house whose walls had not any wooden support. The evidence for this is the fact that we have not found any trace of a post or post-hole in the neighbourhood of the foundation. When we excavated the foundation we have already seen that from the layer of plaster fragments several such burnt lumps of mud of different sizes came to light which doubtlessly belonged to the wall. The house was built by the way of placing such lumps of mud one on the other and by pressing them together more or less carefully, in the form of mud work, certainly as the result of a longer lasting work: that for the drying should be enough time and that the upper parts of the walls should be strong enough to support the roof.

The roof could not even have such a structure which the formerly recognised hut had. Probably it was covered with the same wooden material as was underneath the floor. Certainly these branches were longer than those embedded in the foundation, that the building should have some eaves. On these branches, resting on the walls, might have come the roof piled on as a rick from hay or weed in the same way as we may find them among the neighbouring farms of Kopáncs even today.

The imaginary reconstruction of this form of house is not only important because it leads us to one of the forms of building of the New Stone Age which was not known by us so far but gives another explanation to the finds which came to light hitherto.

Up to the present we have usually considered the mud plasters, preserving the imprints of the branches and planks, the burnt remains of the mud covering which belonged to the wall or roof of the hut. With the help of these we attempted to conclude the way of construction of a prehistoric mud plastered house. In a district which was poor in wood such a superfluous waste of wood is hardly conceivable.

The described building is the oldest relic of the building of mud work in the Great Plain. This primitive way of construction may be followed in the Hungarian Great Plain up to the present.⁴

Fortunately the foundation of the house was only disturbed by one phenomenon. Grave 4, described below, lay along the east wall, which had been dug here in the Bronze Age, but the remains of the building had not been damaged very much.

² See the publication referred in note 2.

³ Aurél Vajkai—Wagenhuber: *Néprajzi Értesítő*, 1937, p. 265, figs. 3—4, where the way of construction existing today, is brought in connection with the prehistoric burnt lumps.

⁴ It is enough to refer here to some such data which give account of the similar construction of the Great Plain and of the neighbouring territories. See: note 9.

Under the house was pit 9 and hearth 8 which prove that in the time before the building of the house, on this spot an open fire-place and a refuse pit had been those phenomena whose irregular surface in its neighbourhood made the levelling of the floor with cleft beams necessary.

The following vessels came to light from the plaster, covering the foundation of the house and on the floor of the house: (Pl. XIV. figs. 11, 14—17, 19, 22—23; Pl. XV. figs. 4, 8—9.).

The second house was found almost immediately in front of the first one. Originally it might have been much larger than the first one and its shape was also not so elongated. Approximatively it might have been oblong on an area of about 76 sq. m. The phenomena, from which we may conclude of a house, occurred in an area of this size. Its surface was covered with a thick layer of plaster, which let through the water to such a degree that hardly anything remained from the slightly refined and not sufficiently burnt vessels. (Pl. XVI. fig. 5). That here we have to deal with a house is proved by the layer of ochre carried up and spread out on the whole area.

Out of the four big vessels which were found in it, only one could be restored, but the illustration of this was lost and also the data taken of its size are missing. From its original position (Pl. XVI. fig. 5) so much could be determined that it belonged to the vessels of the largest sizes. The dish on Pl. I, fig. 10 was found in this house.

The third house (Pl. XVI. figs. 3—4; A. É. 1943. Pl. XXII. figs. 7, 9) was a little distant from the two former ones in a fairly bad condition. The entire reconstruction of its shape did not succeed. So much was determinable that its walls were sunken into the soil and on them rested the hut-like roof. One of the remaining sides, at both ends of which the corners could be definitely determined, renders a certain information. This side is 8 m long. On the one end of this a little part of the joining wall also remained, but the other parts were entirely missing. From the fact that under a hut-like roof a hearth can be placed only in the middle of the house, we may conclude that the shorter wall might have been about 7 m. long. At least the position of the hearth indicates that.

It is striking that the foundation of the house was sloping eastwards. While the west side lay 70 cm deep the east part sank with 30—40 cm deeper. The explanation for this can be the fact that it was built on such a place where previously also appeared settling phenomena, if merely in the form of scattered refuse. This was especially apparent under the hearth then when the unusually shaped and built hearth was taken out „in situ“. Here we found potsherds belonging to the Tisza-culture, 60 cm deeper than the hearth.

Near the hearth we found besides the scattered vessels a bigger lump of clay (15 cm high, 24 cm in diameter) of which superficial burning and irregular shape show that the material serving for repairing the hearth might have been kept in this form in the neighbourhood of the hearth. When the house was destroyed this lump of clay was burnt too.

In the house were vessels and heaps of sherds among which the following were successfully restored: Pl. XIV. figs. 4, 8, 12, 20; Pl. XV. figs. 5—7, 10, 13, 15.

On the hearth and in its immediate neighbourhood came to light Pl. XIV., figs 6. and 24.

The following vessels came to light in the vicinity of the house: Pl. XIV. figs. 7, 9, 13, 18, 21; Pl. XV. figs. 14, 16.

Among the eight hearths one was proved to belong to the Bronze Age and the others to the settlement of the Tisza-culture.

Hearth 4 deserves special attention. During our excavation in 1940 we found also a hearth with a rim (Fol. Arch. 1945, p. 11, fig. 3) but that was not on its original place and it was so fragmentary that we could only conditionally complete it. Though it was found in the same level as the huge vessels of the Tisza-culture, it could not be definitely decided whether it belongs

to this culture or to the Bronze Age. The hearth found now has settled this question not only by the fact that it remained to us undisturbed and intact but that it was on its original place in the third house. Its shape is not quite the same as that of the above mentioned specimen, but they agree essentially: both have rims. Roughly it is oblong, but its corners are rounded. Height 110 cm, width 82 cm. (A. É. 1943. Pl. XXII. figs. 7 and 9; Pl. XVI. figs. 3 and 4, the former illustration shows it during the excavation). We took up the hearth „in situ“ as the only intact and actually built hearth so far.

The ten pits showed the same phenomena as those uncovered hitherto. Only the characteristic and often decorated sherds of the Tisza-culture came to light from them. But only one vessel from them could be restored.

Among them pit 3 deserves attention for its size and for the rich ceramic, bone and stone material coming to light from it. It is 316 cm deep. It could only be partly explored because it extended with a seemingly considerable part underneath the farm-house. About its size the two data which are at our disposal inform us. Its greatest length is 525 cm and width 315 cm. The sherds coming to light from it are shown on Pls. XVII.—XX. Without doubt the most interesting fragment among them is that of a huge vessel with a lug (Pl. XVIII. fig. 1.). The formation of the pointed lug is worthy of attention. In this form we see the forerunner of the characteristic warts and that of the often perforated lugs of the Tiszapolgár-culture. This type of lug and the dish so characteristic of the culture are those two starting points which at last connect these two cultures without misunderstanding. But the fragment on Pl. XIX. fig. 12 is also very important. This specimen is also significant because it shows that the fluting ornament had not come to Hungary with the Pécel-culture, but it existed already in the Tisza-culture. The bone and stone material coming to light from pit 3 are to be seen on Pl. XX. From the sherds found in pit 5 the vessels on Pl. I, figs. 1—3 were restored.

The irregular shapes of the pits show that they could not have served other purposes as only to render the necessary material from them for building and for the producing of vessels. The great quantity of burnt mud plaster, and the layer of ochre of different thickness, spread on the floor of the houses prove that the people of the Tisza-culture used very much clay.

Besides the above mentioned phenomena it is worth mentioning the heaps of sherds occurring in a depth of 43 cm, and two layers of burnt plaster of larger extent, lying 110 cm deep, from which also many sherds came to light. An explanation can not be found for the 5 m wide and 2 m long layer of clay, lying in a depth of 150—220 cm, which was not on its original place. Perhaps we encountered the stock of raw material prepared for use.

The uncovered seven graves preserved the relics of the inhabitants of different ages.

Grave 1 was 75 cm deep. The male skeleton, in extended posture 159 cm long, lay north-south, the head to the south. There were no deposits, but according to the evidence of grave 3 this probably might also have been a Sarmatian grave.

Grave 2 was 110 cm deep. The contracted skeleton lay south-east and north-west on its right side, the head to the south-east. Its original length was 115 cm and in contracted attitude 82 cm. Very likely it belonged to the Tisza-culture (Pl. XVI. fig. 2.).

Grave 3. The extended skeleton lay 100 cm deep, north-south, the head to the north. Between the legs was a characteristic Sarmatian pot (Pl. XVI. fig. 1.). Above the skeleton was a mouldered iron fibula.

Grave 4. The contracted skeleton lay 120 cm deep, north and north-west and south and south-east on its right side. The skull and the bones of the upper arms were missing. Near the skeleton might have stood that fragmentary vessel which proves that the grave belongs to the Bronze Age. In accordance with the measurements of the upper leg, the skeleton must have been about 160 cm long.

Grave 5. A disturbed grave of a child whose skeleton lay 130 cm deep on its right side north-west and south-east, the head to the south-east. From the more or less well preserved remaining bones it is determinable that the skeleton was 80 cm long. It is very slightly contracted. The skull was covered with red ochre paint. Grave-goods were absent, but the painting of the skull — according to the evidence of the graves of our excavations in the previous year — attributes it to the Tisza-culture.

Grave 6. The contracted skeleton of a baby lay 50 cm deep. It was so disturbed that even the direction was not determinable. Judging by the remaining bones it might have been 36—40 cm long. A bronze bracelet (Fig. 1:2) was on its lower arm and in its neighbourhood beads came to light, typical of the Bronze Age.

Grave 7. The contracted skeleton of a child lay 60 cm deep, north-west and south-east, on its right side, the head to the south-east. Its entire length was 98 cm, in contracted posture 54 cm. A bronze bracelet (Pl. XIII. B. 3) was found in the grave but not on its original place, and a clay object which was probably a toy (Pl. XIII. B. 1.)

The stray finds from the explored area are to be seen on fig. 2:1—3; Pl. XIV, fig. 5 and Pls. XIV, XV, figs. 1—3, 11—13, 17.

As a result of the excavation in 1941 not only the series of form of the Tisza-culture were increased with significant data, but we gained also reliable finds, especially to the problem of the Neolithic house. These show that we have to reckon within the same culture with several types of building.

Those relics deserve attention which show connection partly with the Bükk-culture (Pl. XVIII. fig. 12) which draws the attention to the Hungarian antecedents of the fluting ornamentation of the Pécel-culture. But we must point out separately those specimens which are the reminiscences of the Körös-culture (Pl. XIV. figs. 6, 9, and Pl. XV. fig. 4.). The Bánát-culture is also represented by a typical form (Pl. XIV. fig. 4), One single vessel shows a connection towards Vinca (Pl. XIV. fig. 10).

Unfortunately the relics of the Bronze Age did not occur with such connecting phenomena as we hoped, but it rendered doubtless data to the continuity of the settlement.

These results and the fact that the settlement is far from being entirely explored make it necessary to continue our excavations.

I. Banner

A SÁGHEGYKÖRNYÉKI HALLSTATTKORI TUMULUS-SÍROKRÓL

A vasmegyei Sághegy (XXI. t. 1. kép) lapos tetején feltárt őskori település legrégebb leletei a neolith-korból származnak. A „bádeni“ kultúrát is szépszámmú kerámia képviseli,¹ a telep virágzása azonban a Hallstatt-korba

¹ Banner, Dunántúli Szemle, 1940, 7—8. sz. és 1941, 1—2. sz.; 1941, 7—8. — Lázár, Dunántúli Szemle, 1941, 4. sz.

esik. Ebből az őstörténeti korszakból került elő az a hatalmas lelet-anyag, amely lakótelepünknek az 1930—1936. években (a kőbányaműveléssel kapcsolatos feltárása alkalmából) jutott napvilágra. Ezt a lelet-anyagot, amely az Országos Történeti Múzeumba került, nemcsak az emlékek nagy száma teszi jelentőssé, hanem főleg az, hogy feldolgozásuk alapján részletes képet kaphatunk a település életviszonyairól, iparáról,

állattenyésztéséről, mezőgazdaságáról stb. A hallstatt-kori virágzással a telep élete le is zárult. A kelták korongolt edényeit vagy egyéb eszközeit már nem találtuk meg a település leletanyagában, és így feltehető, hogy a kelták betörése pusztította el ezt az oly soká fennálló közösséget. A Sághegy különösen kedvező természeti adottságait — a lapostetejű hegy az egyetlen nagyobb kiemelkedés 30 km sugarú körzetben — azonban még később is kihasználták és a tetőt kb. 1,80 m vastag és kb. 5 m magas, bazaltkőből, habarcs alkalmazásával épített kőfal vette körül, tetején védőállással. Figyelemreméltó, hogy ehhez a hatalmas (kb. 1 km hosszú) építményhez alig tartozik leletanyag, csupán néhány hullámvonalas díszű agyagedény lehet a falgyűrűvel egykorú.

A sághegyi lakóteleppel kapcsolatban a hallstatt-kori temetkezésre vonatkozólag is értékes adatokat szereztünk.

A hegytetőn ebből a korból csupán egy sír került elő, amelynek leletanyagát a XXIII. t. 1. képünk mutatja. Ehhez a sírhoz sem halom, sem más építmény nem tartozott, csupán urnák és kisebb edények. Ezek közül a legérdekesebb 3 db. magasnyakú urna, amelyeknek a típusa más, mint a Sághegy környékén lelt többi ilyen díszedényé. Hosszú nyakuk ívelten emelkedik, hasuk pedig szélesen öblösödik (XXII. t. 4. kép „a” típus). Szájperemük vízszintesen hajlik ki. Méreteik: M: (magasság) 50,5 cm. Pá: (peremátmérő) 28 cm. Fá: (fenékátmérő) 14,5 cm; ill. M: 51,5 cm, Pá: 30,5 cm, Fá: 14,2 cm; továbbá M: 53,8 cm, Pá: 25,6 cm, Fá: 14,8 cm.² A tö. öses színű, grafitallal nem kevert agyagból készült urnák nyaka a máglya tüzeiben széthasadt, deformálódott és ezért az urnák nem voltak hasadás nélkül újra összeállíthatók, annak ellenére, hogy a hasadás szélei egyébként hiány nélkül összeillenek.

További edények:

Magas tál, vállán ferde kanellurozás és kis fül. M: 14,9 cm. Pá: 22,1 cm, Fá: 9 cm (XXIII. t. 1. kép a., alsó sor, balról első).

Behúzott peremű tál, belül széles, grafitos vonaldiszítéssel, fenekén *omphalos*. M: 5,9 cm, Pá: 16 cm, Fá: 2,5 cm (XXIII. t. 1. kép, b., alsó sor, jobbról 2-ik).

Csonkakúp alakú urnaborító fedő. A fenék külső peremén bütyöksorból álló díszítés, kengyelalakú fogója letörött. M: 10 cm. Felső átmérője: 11,5, alsó átmérője: 34 cm (XXIII. t. 1. kép, c., alsó sor, jobbról első).

Kúpos, felső részén csőszerűen végződő fedő. Alsó átmérője: 18,5 cm.

Ennek a sírnak közvetlen közelében találtuk a XXIII. t. 2—3. sz. képeken látható két edényt. Összefüggésük a sír kerámia-együttesével kézenfekvő. A XXIII. t. 2. sz. kép magasnyakú urnája az előzőekben leírt ívelt nyakú, öblöshasú urnákkal azonos formájú (XXII. t. 4. sz. kép, „a” típus). A Sághegy környékén, másutt ez az edényforma nem is fordult elő. Az urna magassága: 54 cm, Pá: 26 cm, Fá: 14,6 cm. A perem alatt 4 besímitott vonalból, a vállon pedig 3 vonalból álló szalag fut körül, a laposan öblösödő hasat buccerok díszítik. A bucceros díszítés jellemzi a XXIII. t. 3. sz. kép tálját is, amely a magasnyakú urnával együtt került elő. A tál világosszürke színű, alja *omphalos*-szerűen domborodik. M: 10 cm, Pá: 29,5 cm, Fá: 10,5 cm.³

Ettől az egy sírtól eltekintve, a többi sírleletek mind a hegy alján vagy a környező síkságon kerültek feltárássra. A Sághegy környékén a Hallstatt-kor temetkezésének két formájával találkozunk. Halommal nem jelölt urnasír mezőkkel és különálló tumulusokkal.

Urnasírmező jelenlétét — a Sághegy DK-i lejtőjének alján — 1943 őszén szőlőforgatás mutatta meg. Itt aránylag kis területen 20 sírt tártam fel. Máglyát egyikben sem találtunk, ellentétben a tumulusokkal. A szőlőgazdák közlése szerint azonban régebbi szőlő-

forgatásnál a szomszédos területen nagy máglya került elő. Így feltételezhető, hogy a halottakat előbb máglyán elégették és csak a hamvakat temették el. A sírok kerámiája nem grafitozott és lausitzi jellegű, tehát korábbi a tumulusok kerámiájánál. Ugyanez a helyzet adódott a kb. 15 km-re fekvő Csöngén is, ahol szintén volt tumulusos temetkezés — grafitozott kerámiával, valamint vasfegyver és zabla leletekkel — és a község másik részén urnatemető, lausitzi jellegű edényekkel és kizárólag bronz mellékletekkel. Abból a tényből, hogy a „lausitzi” jellegű sírmezők egészen más helyeken feküdtek, mint a hallstatti tumulusok és hogy Csöngén ezenkívül mindegyik temetkezési mód más lakótelephez is tartozott, arra következtethetünk, hogy a hallstatt-kori település két hullámban: egy korábbi „lausitzi” és egy későbbi „hallstatti” hullámban történt. Az urnasírok tehát korábbiak a tumulusoknál.

A Sághegy alján összesen hat tumulust találtam, mindannyit a hegytől keletre.⁴ A tumulusok 2,5—3 m magas, kb. 25—30 m fenékátmérőjű, külsőleg teljesen hasonló dombok, de belső elrendezésük más és más. A Sághegy környéki tumulusok mind köépitményt tartalmaztak. A közeli Jánosháza melletti tumulus belsejéből lelet nem került elő, ellenben a halom felszínén 6, egymástól kövekkel elválasztott sír volt, a többi tumulustól eltérő jellegű és nem grafitozott kerámiával. A csöngői tumulusok egyikében pedig faépítmény volt.

A köépitmények alakja és nagysága változó. A sághegyi telephez tartozó tumulusok közül az egyikben csonkakúp alakú köépitmény, a másikban kögyűrű, a harmadikban pedig egyik oldalán nyitott, alacsony csarnok volt. Végül a sághegyi telephez számítható az a három dombból álló tumulus-csoport, amelyből csak az egyiket tártam fel. Lelet nem került elő, csupán a halom alapjának közepén találtunk egy kis, bazalt kövekből rakott kúpot, amellyel valószínűleg (annak idején) kijelölték, hová hordandó fel a domb. Az is lehetséges, hogy a halmot a sírrablók megtevesztésére vagy más, ma már nehezen kitalálható okokból állították.

A további három tumulust, elhelyezkedésük sorrendjében, északról délre haladva fogom tárgyalni (1. a 1. sz. képet). Az 1932 augusztusában feltárt (ú. n. Mesteri melletti) tumulus belső része köépitményből és máglyából állott (a sírdomb alaprajzát a XXI. tábla 2. sz. kép, rekonstruált keresztmetszetét pedig a 3. sz. kép mutatja). A köépitmény és a máglya együttesen foglalták el a tumulus közepét, annak észak-déli tengelyében feküdtek, úgyhogy az építmény a középtől délre, a máglya pedig északra fekszik. Az építmény 490—440 cm belméretű alacsony csarnok volt, nyitott északi oldallal, déli oldalán pedig egy elkülönített 100 × 120 cm belméretű kamra csatlakozott hozzá. A 40 cm vastag (csupán a kamra keleti falán látszott vékonyabbnak) és 170 cm magas falakat bazaltkőből, sárba rakva, habarcs alkalmazása nélkül építették. A falak külső oldalán helyenként odatapadt barna réteget találtunk, elkorhadt fa maradványaként, ami arra mutat, hogy a szárazon készült és így nem nagyon ellenállóképes falazatot a földnyomás ellen kívülről fadúcolással erősítették, míg a fal belső oldalát a mennyezetet tartó oszlopok támasztották meg. A kőfal aljától számítva, kb. 50 cm magasságban jól lesúlykolt agyagréteg került elő. Ez volt a csarnok padlója. A falak alapzatát tehát kb. 1/2 m-re ágyazták be a talajba. A csarnok középtengelyében, valamint a keleti és nyugati falak mentén, szabályos elhelyezésben, egymástól 110 cm távolságra, soronként 5 gödröt találtunk, faoszlopok beásási helyeiként. Ezek a faoszlopok tartották a mennyezetet, de egykori létezésüket csak megmaradt beásási gödreik mutatták, mert a fatartók már elkorhadtak, és a mennyezet beszakadt. Kb. 40 cm-rel az agyagpadló felett teljesen szétmállott faréteg feküdt, a beroskadt mennyezet maradványaként. Úgy látszik, hogy részben az urnák darabjai, részben pedig a mennyezet résein az idők folyamán beszemerkezt vagy víz által bemosott föld

² Hasonló típusú urnákat ismerünk a steierországi Wies-ból: MAG, 1885, XV. t., —; — Much, Kunthistorischer Atlas, XLIV. t. 11. és 18. kép, XIV. t. 8. kép.

³ Hasonló tálát ismertet Much i. m. LXX., III. t. 12. kép. Az egyetlen különbség, hogy a perem nem buccerókkal, hanem fonott mintával díszített.

⁴ Állítólag régebben több ilyen domb is létezett, de ezeket a gazdák elegyengették.

az építmény belsejét 40 cm-re töltötték fel, a tető beszakadásáig.

A csarnok padlóját nagyszámú — a beszakadt mennyezet által összezúzott — urna darabjai borították. Ezek közül 24 edényt sikerült újból összeállítani.⁵

A csarnok nyugati falának közepénél ló, marha és legalább két disznó csontjaira akadunk. A csarnok nyitott északi oldala előtt 5 m átmérőjű és 30 cm vastag faszénréteget találtunk, a máglya maradványát. A faszéndarabok között több mint 100 összeégett bronzékszer maradványa és 6 db. 2,5 cm átmérőjű, középen bütykös vasmomb (XXIV. tábla), valamint nagyobb számú grafitozott cserépdarab került elő. Vastag vagy más fémből készült fegyvert — a többi tumulus-szal ellentétben — nem találtunk, s így lehetséges, hogy női sírt tártunk fel. A tumulusból végül egy kőbaltát lyukának a dugója is előkerült (XXIV. t. a.). A nyéllyukas kőbaltákat ugyanis úgy fúrták, hogy kvarchomok és üreges csont segítségével gyűrűt csiszoltak ki a balta közepéből. Ha a gyűrűt teljesen keresztülvésték a balta testén, akkor az általa határolt dugó kiesett. Hogy hogyan és miért került ilyen baltalyuk dugója a sírba, azt nem tudjuk. Az is lehetséges, hogy a domb építéséhez odahordott földdel véletlenül került a tumulusba.

Fentiekből pontosan rekonstruálhatjuk a sír elkészítésének és a temetés menetének a lefolyását. Az eredmény a többi tumulusra vonatkozólag is érvényes. Először kijelölték a sír helyét.⁶ Ezután felépítették a kőépítményt és elhelyezték benne mindazt, amire az elhunynak a túlvilágon szüksége lehetett: urnákat (talán vízzel vagy borral töltve), edelt, fegyvert stb. Végül megépítették a máglyát és azon elhamvasztották a halottat. Majd mind az építményre, mind a máglyára felhordták a sírdombot. Ez az eljárás az oka annak, hogy a kőépítmény gyakran nem a halom közepét foglalja el, hanem oldalt helyezkedik el. Megemlítendő, hogy a tumulusok közelében nem találtunk olyan gödröt, amely mutatná, honnan termelték ki a halom feltöltéséhez szükséges földanyagot.

A tumulusok urnái túlnyomórészt grafitbevonással vannak feketítve. A kerámiai leletek legfontosabb típusai: magasnyakú urnák (XXII. t. 4. kép, a. és b.), a „hallstatti” kultúrterületek keleti részére jellemző agyagvedrek (XXII. t. 4. kép, d.), alacsonynyakú urnák (XXII. t. 4. kép, c.) és kerek tálak. Utóbbiak a kultúrkör egész területén megtalálhatók. Legnagyobb méretűek és néha közel 70 cm magasak a magasnyakú urnák, amelyek általában két (alapjával egymásnak fordított) csontakúp alakját mutatják (XXV. t. 1. és XXVIII. t. 1. képek).

A hasbőség általában a magasságnak felel meg. Feltűnően kis átmérőjűek a talpak, így a XXVIII. t. 1. kép magas és bő edényének talpátmérője csupán 13 cm.

Ezen általános vonások után a „Mesteri” tumulusból előkerült kerámia részletező leírását a következőkben adhatjuk:

1. Két db. magasnyakú urna (XXV. t. 1. kép, „a” és „b”). Méretei:

a) M: 67,5 cm, Pá: 32 cm, Fá: 14,2 cm;

b) M: 67 cm, Pá: 31,5 cm, Fá: 14 cm. A hasat a

nyaktól besímitott, körbefutó vonal választja el, amelyen szabályosan elosztva 4 bütyök ül. 2–2 bütyök között öt besímitott vonalból álló szalag fut függőlegesen, a bütyköket 3 vagy 4 besímitott vonalból álló szalagok fogják háromszögalakban körül és a bütyköktől a függőleges szalagokig ferde szalagdíszítések futnak. A nyakon, a bütykök között, négy napkorongot ábrázoló díszítés van domborúan felrakva. Ilyen napkorong-ábrázolás a Sághegyen több is került elő bronzfüggő, ill. bronzhajdizs alakjában. A korongokkal egy-

⁵ A csoportosan álló urnák kis darabokra törtek, darabjaik összekeveredtek, így azok eredeti elhelyezkedése nem volt pontosan megállapítható. A bereszkádó mennyezet alaposan összezúzta az urnákat, pl. a 12. sz. kép urnáit egyenként több mint 700 darabból állítottuk ismét össze.

⁶ Erre utalhat esetleg a fentebb említett kőgúla.

vonalban minden bütyök felett két koncentrikus körből álló díszítés látható.⁷

2. Magasnyakú, nem grafitozott urna (XXVI. t. 2. kép), M: 51 cm, Pá: 25,7 cm, Fá: 13,8 cm. A vállat a hastól körülfutó benyomott vonal választja el, amelyen 4 bütyök ül.

3. Két db. alacsonynyakú grafitozott urna (XXV. t. 2. kép), méreteik azonosak. M: 34 cm, Pá: 28,5 cm, Fá: 12,8 cm. A nyakat a hastól besímitott körbefutó vonal választja el. A vonal alján, egyenletesen elosztva 8 lencsealakú bemélyített dísz. A hasat szélesen körülfutó, háromszögekre bontott szalag borítja. A csúccsal felfelé álló háromszögek jobbról balra futó, a csúccsal felfelé állók pedig balról jobbra vonuló kanellurával vannak díszítve.⁸ Az urnáknak egy-egy füle volt (most letörve), amely az egyik urnán a nyakon (a besímitott vonal felett), a másikon pedig a hason — a vonal alatt — ült.

4. Két db. alacsonynyakú grafitozott urna (XXVI. t. 1. kép, „a” és „c”). M: 28,3 cm, Pá: 24,5 cm, Fá: 12 cm. A vállat a hastól körbefutó besímitott vonal választja el. Ezen három bütyök és egy fül ül. A nyakat ezüstösre festett, háromszögben futó vonaldísz borítja. A háromszögeket alkotó, fordított V-alakú dísz az egyik urnán kisebb párhuzamos háromszögekkel van kitöltve, a másikon pedig a háromszög belseje, az oldalakkal párhuzamosan futó vonalakkal, rombuszokra osztva. A hasat függőleges kanellurák borítják.

5. Alacsony, laposan öblösödő grafitozott urna (XXVI. t. 1. kép, „b”). M: 13 cm, Pá: 20 cm.

6. Lapos, nem grafitozott, szürke színű, alacsonynyakú urna. M: 14,2 cm, Pá: 22,5 cm, Fá: 9 cm (XXVI. t. 3. kép). A vállon hat plasztikus, függőleges bordadísz és ezektől jobbra-balra négy-négy, szélesen besímitott vonal fut.

7. Kisméretű, magasnyakú grafitozott urna (XXVII. t. 1. kép, „b”). M: 16,5 cm, Pá: 9,4 cm, Fá: 5,5 cm. Az edény hasát enyhén benyomott, függőleges kanellurák díszítik.

8. Két db. csőtálpas, grafitozott tál (XXVII. t. 1. kép, „a” és „c”). M: 8,2 cm, Pá: 17,3 cm, Fá: 5 cm, ill. M: 9,3 cm, Pá: 16 cm, Fá: 5,3 cm. A tálak sima falúak, díszítés nélkül.

9. Grafitozott agyagveder (situla), kúpalakú fedővel (XXVI. t. 4. kép). A veder simafalú, díszítés nélkül; a fedő fogantyúja ülő madáralak. A madár teste háromszögalakban stilizált. Hasonló *situla* és fedő az alsó-ausztriai Pillichsdorf melletti tumulusból került elő.⁹ A *situla* 17,5 cm magas, peremátmérője 18,3 cm. A fedél magassága (madár nélkül) 10,5 cm, a madár magassága 5 cm.

10. 3 db. füles bögre (kis *situlák*, XXVII. t. 2. kép, „a” — „c”). Méreteik:

a) M: 7,4 cm, Pá: 8,7 cm, Fá: 5,5 cm;

b) M: 8,3 cm, Pá: 9,0 cm, Fá: 5,7 cm;

c) M: 8,0 cm, Pá: 8,8 cm, Fá: 5,5 cm.

Egy negyedik bögre darabjai nem voltak összeállíthatók.

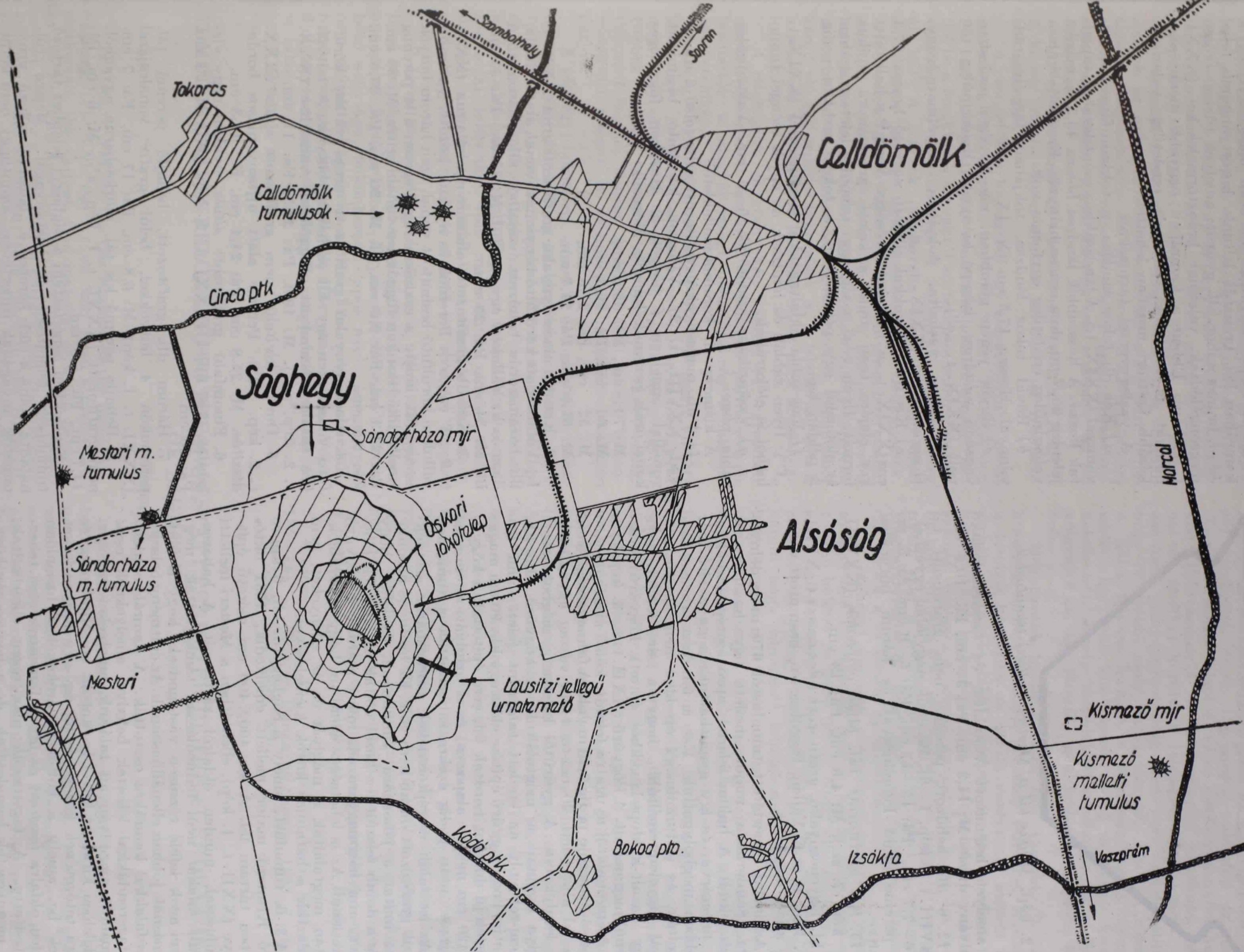
11. Széles és mély, grafitozott tál (XXVIII. t. 1. közepén és 2. sz. kép). Alja olyan, mint a magasnyakú urnaké, nyaka viszont teljesen hiányzik. Az edény oldala a vállból közvetlenül a kihajló széles perembe megy

⁷ Formában és díszítésben hasonló urna került elő az alsóausztriai Stanzendorfban. A szalagdíszek és a koncentrikus körök megvannak, a bütykök és a napkorongok hiányoznak. *Dungel*, Stanzendorf, 30–31.

⁸ Ugyanígy háromszög díszítésű, alacsonynyakú urna került elő az alsóausztriai Feichtenbobadenban. *Szombathy*, Feichtenbobaden, 7–8. t.

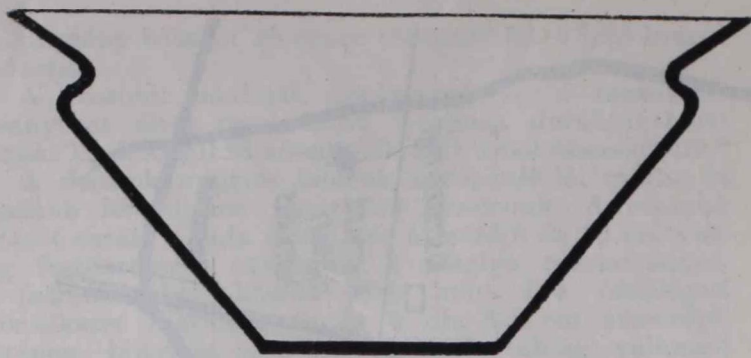
⁹ *Heger*, MAG. 1879, 229–243. o., III. t. A tumulusban két db. madárral díszített fedelű *situla*t is találtak. Az egyik edény fedőjének csak a fogója volt madáralakú (úgy, mint az itt ismertetett fedő), a másik fedőn ezenkívül az alsó perem felett is madárszobrocskák voltak körbe felrakva. A pillichsdorfi tumulus építménye fagerendákból készült, úgy, mint a csöngői tumulusé, és nem a domb közepén, hanem annak délkeleti részében feküdt, hogy a máglyának helyet adjon.

1. kép. A Sághegy a hozzátartozó tumulusok és urnatemető helyszínrajzával. Kb. 1 : 75.000.

2. kép. Magas tál a Mesteri melletti tumulusból.

át, amelyet besímitott vonaldísz és fecskefarkalakú nyulvány díszít. M: 14,3 cm, Pá: 33 cm, Fá: 10,4 cm.

12. 6 db. behúzott peremű, nem grafitozott tál (XXVIII. t. 1. kép, 1–6). Méreteik nagyjából egyeznek. M: 6–7,7 cm, Pá: 15–17 cm, Fá: 5–6 cm. Az 5. sz. tál pereme ferde kanellurával és három bütyökkel díszítve.

13. Kis grafitozott tál, alján *omphalos* (XXVIII. t. 1. kép, 7. sz.). M: 4,8 cm, Pá: 13 cm.

14. Egyenesnyakú, grafitozott füles csésze (XVIII. t. 1. kép, 8. sz.). Vállán függőlegesen besímitott vonalak, alján *omphalos*.

Az imént ismertetett tumulustól 670 m-re délnyugatra, Sándorháza major mellett egy hasonló sírdomb feküdt. A halom felszíne apró cserépdarabokkal volt teleszórva, és így gyaníthattuk, hogy a sírt már régebben megbolygatták. Ezt a feltevést az ásatások igazolták, és a tumulusból ép lelet nem került el. Annál figyelemreméltóbb, hogy a sír köépitménye (nagy bazalt-kyklops-kövekből épített kögyűrű) érintetlenül megmaradt. A kögyűrű (XXII. t. 2–3. képek) a sír középvonalától nyugatra feküdt, külső átmérője 6,50 m, belső átmérője pedig 3,20 m volt. A falmagasság 75 cm és a fal alja felett 20 cm-re 4 cm vastag agyagpadló volt lesulykolva. A gyűrűtől keletre a megbolygatott máglya nyomait is megtaláltuk. A kögyűrű alja kb. 70 cm-rel volt az eredeti talajszint felett, ami azt mutatja, hogy a gyűrű építése előtt egy kb. 90 cm magas lapostetejű dombot hordtak fel, erre építették a kögyűrűt (20 cm mélyre alapozva) és a máglyát, a temetés befejezése után pedig ezekre ráborították a tumulust.

Az itt talált cseréptörödékek szürkésbarna színűek, köztük grafitozott darab nem volt. Ez bizonyos hasonlóságra mutat a jánosházai tumulussal, és lehet, hogy itt is a domb felszínéhez közel voltak az edények elhelyezve, ami megmagyarázná, miért maradt a kögyűrű érintetlenül. Az is lehetséges azonban, hogy a sírrablók, miután megtalálták a máglyát és az edényeket, nem fáradoztak a hatalmas kövek kiemelésével.

A 3.-ik tumulust, amely a Sághegytől kb. 6 km-re fekvő Kismező major mellett emelkedik, 1931 októberében tártam fel. A sír 400×400 cm méretű építménye (XXII. t. 1. kép), ellentétben a Mesteri melletti tumulussal, minden oldalról zárt volt. A habarcs nélküli falakat nem fadúcolással támasztották meg, hanem azok lefelé rézsűsen vastagodtak, hogy a földnyomásnak jobban ellenállhassanak. Az építmény belsejét válaszfalakkal kamarákra osztották. A kamarák eredetileg fagerendákkal lehettek befedve, amelyeknek csak szétmállott maradványait találtuk, amelyeket egy sor, megfelelően kirakott kővel borítottak be. Minden egyes kamra tetőzetének közepe felett egy-egy hegyes követ vertek be, amely a boltozat zárókövéhez hasonlóan minden oldalra feszített és így a famennyezetet tehermentesítette. A fagerendák már régen elkorhadtak, és a mennyezetek beszakadtak, de a hegyes záróköveket mindenütt megtaláltuk.

Az építmény kívülről teljesen zárt csonkakúpot mutatott, és nem is gondoltuk volna ennek a látszólag tömör kőkúpnek a megbontására, ha egy vas lándzsavég (XXIX. t. „a” sz.) nem nyúlik be – valószínűleg a kőfal egy részének megcsúszása folytán – a kőkúp keleti oldala alá. A lándzsa felett eltávolítva a követ, marhacsontokat, majd urnacserepeket találtunk

és így tártuk fel folyamatosan a sír belsejét. Az egyik kamrában két bronztűt leltünk, borostyángömb fejű és öt bronzgombot, ill. gyűrűt, amelyek tűzben erősen megrongálódtak, valamint bronztörmelékeket (XXXI. t. 1. kép). Ebben a kamrában nagyobb mennyiségű hamvat is találtunk, amelyek eredetileg valamely, később szétört urnában lehettek.

A vaskeszegek tartozékai:

a) Két db. tokos lándzsa, a tokban fanyélmaradvánnyal (XXIX. t.). A lándzsákhoz csontdarabok tapadtak hozzá. A hosszabbik lándzsa hossza 43,5, a másiké jelenleg 35,5 cm, de a csúcsa hiányzik. Ez a két lándzsa valószínűleg eredetileg egyforma volt.

b) Rövid tokos lándzsa, tokjában fanyélmaradvánnyal. Hossza 17,5 cm (X. IX. t. „b”).

c) Egyik végén gombban, másik végén csúcsban végződő vastárgy, közepe hiányzik. Valószínűleg tör volt (XXIX. t. „c”).

d) Tokos vasbalta, tokjában fanyélmaradvány. Hossza 19 cm (XXIX. t. „d”).

e) Kis nyulványokkal ellátott vasvéső, hossza 17,3 cm (XXIX. t. „e”). Ezeket a vésőket Åberg¹⁰ a hallstattkor elejére teszi, mint a keleti tartományra tipikus formát. Ilyen véső a sághegyi település leletanyagában is előfordul egy példányban, a tokos vasbalta pedig 3 példányban.

f) Vas zabla oldaltagokkal és szájrésszel (XXIX. t. „f”). Ilyen zablák és lándzsák az egyik csöngői tumulusból is előkerültek.

g) Vaskarikák, átmérőjük 5–6 cm. Valószínűleg zabla részei.

A kismezői sír kerámia-mellékletei:

1) 4 db. magasnyakú grafitozott urna (első 2 db.-ot lásd XVIII. t. 2). Vállakon körülfutó besímitott vonallal, amelyen 4 bütyök ül. Hasukon függőleges kanellurák, peremük kihajló. Méreteik:

M: 70 cm, Pá: 35 cm;

M: 60 cm, Pá: 29,3 cm;

M: 52 cm, Pá: 21,5 cm;

M: 51,8 cm, Pá: 21,7 cm.

2. Két db. alacsonynyakú grafitozott urna (XXX. t. 1.). Válluk alatt körülfutó benyomott vonal, alatta dupla, ill. háromszoros behúzott vonalból álló, háromszögű díszítések. Vállukon egy-egy fül. M: 35 cm, Pá: 30 cm, ill. M: 34 cm, Pá: 25 cm.

3. Két db grafitozott, alacsonynyakú urna (XXX. t. 2. „a” és „b”). Peremük és nyakuk között, valamint vállukon körülfutó besímitott vonal, ezen három bütyök és egy fül, amely a csaknem függőlegesen álló peremig emelkedik. Hasukon függőleges vonaldíszítés. M: 30 cm, Pá: 24,3 cm, Fá: 9,2 cm, ill. M: 30 cm, Pá: 23,5 cm, Fá: 9,5 cm.

4. Alacsonynyakú grafitozott urna, vállán körülfutó vonal, ezen egy fül és három bütyök. A bütyök két oldalán besímitott, függőleges vonaldísz (XXX. t. 2. kép, „c”). M: 19,3, Pá: 22,5, Fá: 11 cm.

5. Durva kivitelű, nem grafitozott *situla* (XXX. t. 2. kép, „d”). Pereme alatt ujjbenyomásos bordadíszítés. M: 25,8 cm, Pá: 24,4 cm, Fá: 11,3 cm.

6. Finomfalú grafitozott *situla*, nyakán négy vízszintes, kis füllel (XXX. t. 2. kép, „e”). M: 23 cm, Pá: 25 cm.

7. Három db. grafitozott, behajló peremű tál, peremükön 4 bütyökkel, belül grafit vonalrajzzal (XXXI. t. 1. kép). M: 6,8 cm, Pá: 17 cm, Fá: 7 cm.

8. Behajló peremű kis tál, szürkésbarna agyagból, nem grafitozott (XXXI. t. 1. kép „x”). M: 6 cm, Pá: 14,7 cm, Fá: 5,8 cm.

Fentiekben ismertettem a sághegyi telephez tartozó tumulusok felépítését és leletanyagát. Messze túlhaladta volna a cikk kereteit a „lausitzi” jellegű urna-temetők anyagának ismertetése, amint hogy nem kerülhetett sor a sághegyi telep hallstattkori anyagának vagy a jánosházai, bobai és csöngői tumulusok anyagának ismertetésére és az ebben a cikkben közölt leletekkel való összehasonlításra sem. Megjegyzendő, hogy a jánosházai tumulus nemcsak felépítésében különbözött

¹⁰ Åberg, Bronzezeitliche und Früheisenzeitliche Chronologie II., 14.

a most ismertetett esetektől, de leletanyaga is egészen más jellegű. A bobai és a csőngei tumulusok anyagának jellege viszont teljesen egyezik részben a sághegyi tumulusok anyagával, részben pedig a sághegyi település hallstattkori leleteivel. Csupán két különleges formájú urnát akarok mégis ezeknek a tumulusoknak az anyagából ismertetni, az eddig leírt urnatípusok kiegészítésére. Az egyik urna (XXXI. t. 2. kép) a bobai tumulusból való. Ennek a grafitozott díszedénynek csupán egyik darabja volt a sírban, egy tál fedőjeként.

Az ebből a darabból rekonstruált edény a XXXI. t. 2. képen látható. Ilyen urnákat az ausztriai Waatschból ismerünk.

A csőngei lelet anyagából egy alacsony nyakú urnát ismertetek (XXXI. t. 3. kép). M: 34 cm, Pá: 21,5 cm, Fá: 14,2 cm. A grafitozott urna válla hirtelen töréssel fordul be a fenékből, s a nyaktól körbenfutó, behúzott vonal választja el. A vállrészről 4 felkonyuló hegyes szarv áll ki.¹¹ A szarvak domborúan felrakott rozettákból emelkedtek ki, amelyek azonban már letöredezték. A rozetták között a váll fehérrel festett meander-vonallal díszített. A festés nyomai a képen a középső szarvtól balra láthatók. Ily módon festett másik edény töredéke is került ki a tumulusból. Ugyanebből a tumulusból került elő egy érdekes bronzsisak is. A leletanyag ennek a részének tárgyalásába azonban most nem bocsátkozhatunk.

A Sághegyen és környékén végzett és fentiekben részben ismertetett ásatások eredményei jelentékenyen bővítették a magyarországi hallstattkorra vonatkozó ismereteinket.

Åberg¹² a hallstatti sírmezők által jellemzett kultúrkört egy nyugati tartományra (Délnémetországgal mint súlyponttal) és egy keleti tartományra osztja. Utóbbi magva szerint Alsó-Ausztria, Steierország, valamint Sopron vidéke. A Miske által feltárt Velem-szentvid-i telepet is még Sopron vidékéhez számítgatjuk.

A sághegyi lakótelep, sírmezők és tumulusok, valamint az ettől délre, Boba és Jánosháza mellett feltárt tumulusok és az északi irányban fekvő csőngei tumulus és urnatemetők bizonyítják, hogy ez a vidék a hallstattkorban sűrűn lakott volt. Ennek a településnek a sopronvidéki telepekkel való megszakítás nélküli összefüggését mutatja az a több tucat tumulus, amelyeket a Sághegytől Sopron felé vezető út mentén, Magasi

¹¹ Ilyen szarvak (hozzávaló urna nélkül) 3 különböző nagyságú példányban a sághegyi település leletanyagában is előfordulnak. Ugyancsak előfordul 3 különböző nagyságú, felkunkorodó lapos nyelv is, amelyek nem voltak felragasztva az urnákra, mint a szarvak, hanem csappal erősítették őket az urna falára. Végül 2 db. egyenes (nem felkunkorodó) csappal ellátott szarvat is találtunk.

¹² Åberg i. m., 26.

község mellett találtam, és amelyek a csőngei településsel függhetnek össze. Ugyancsak valószínű az összefüggés a csőngei település és az Ostffyasszonyfa közelében (Földvárpuszta mellett) elterülő hatalmas, sáncal és árokkal körülvett települési hely között, bár ásatások hiányában ezideig nem volt megállapítható, hogy ez utóbbi mely korba tartozik. Ezen a vidéken a Rába folyása levágta a Kemenes-fennsík nyugati szélét. Így több km hosszú, 8–12 m magas fennsík keletkezett, amely meredeken emelkedik ki a Rába völgyéből és, úgy látszik, igen kedvelt települési hely volt.

Még tovább haladva észak felé, Csapod, ill. Lövé községek mellett találunk két szép tumulust. Mindezek a dombok közvetlen az út, ill. vasútvonal mellett fekszenek, és a távolabbi vidékek és erdők átkutatása kétségtelenül megsokszorozná a felfedezett tumulusok számát. Ugyanez a helyzet nyugat felé is, ahol a Szombathely melletti vépi erdőben terül el nagyobb tumulusmező, míg a szombathelyi múzeumban a vasmegyei Magyarkeresztesről származó lelet-együttes tanúskodik ennek a vidéknek hallstattkoráról.¹³

A sághegyi ásatások eredményei azonban remcsak nyugat felé teremtették meg a kapcsolatot, hanem a tovább keletre és délre fekvő, eddig elszórtnak mutatkozó hallstattkori lelőhelyekkel is. Így a Veszprémmegyei Somlyóhegy alján, Doba község mellett fekvő három nagy tumulus¹⁴ feltételezteti, hogy a Somlyóhegy tetején is létezett ebben a korban lakótelep, és ugyanezt mutatják a Badaacsony tetejére vonatkozólag az ott (a kőbányászattal kapcsolatban) előkerült leletek.

Különösen szép tumulus-sor és erre merőlegesen futó tumulusmező terül el a Tátika hegy alatt, Bazsi község mellett és valószínűleg a Tátika tetején kerekendő településhez tartozott. Ezekről a tumulusokról már Romer Flóris is megemlékezett, de helytelen helyszínrajzot közölt. A tumulus-sor 10 sírdombja kb. 7 m magas, építésükhöz több ezer m³ föld szállítására és felhordására volt szükség. Ezeket a dombokat kincskeresők már megbolygatták, de a tumulusmező kisebb (a sághegyiekhez hasonló) sírdombjai még érintetlenek. Az egyik domb tetején a földréteg lekopásának következtében lehetséges volt, ásatás nélkül is, körbe követnem a gyűrűalakú kőépítmény falának tetejét.

A hallstattkor „keleti” tartományának a határát tehát Sopron környékéről egészen a Balatonig tolták ki a Sághegy-környéki ásatások eredményei. Valószínűleg ez a határ sem végleges. Elsősorban tisztázandó volna az esztergommegyei Süttő mellett feltárt tumulusok összefüggése a nyugatmagyarországi hallstattkori területtel, annál is inkább, mert a süttöi tumulusok kerámiájának a jellege nagymértékben egyezik a Sághegy-környéki kerámiával. Lázár Jenő

¹³ Åberg i. m., 42. — *Mozsolics*, Arch. Ért. 1942, 155–161. — *Fleissig*, Dunántúli Szemle, 1943, 7–8. sz.

¹⁴ Arch. Ért. 1895, 320.

TUMULUS GRAVES BELONGING TO THE HALLSTATT PERIOD FROM THE SURROUNDINGS OF SÁGHEGY

(Extract)

In County Vas, on the flat summit of the mountain Sághegy (Pl. XXI. fig. 1.) we laid open a prehistoric settlement, the earliest find material of which belongs to the Neolithic Age. The „Baden Culture” is also represented here by a great deal of pottery, but the greatest flourish of the settlement took place in the Hallstatt Period. The described find material was discovered in the years 1930 to 1936, during quarrying. After the Early Iron Age, the life of the settlement came to an end.

The mountain summit was surrounded by a 180 m thick and about 5 m high stone wall built of basalt with mortar. Although this is about 1 km long, the find-material was scarce, only some pottery decorated with wavy lines is contemporaneous with the wall.

On the summit of the mountain, only one grave belonging to this period was discovered (the grave goods are shown in Pl. XXIII. fig. 1). The other graves were laid open at the foot of the mountain or on the surrounding plain. We find two kinds of Hallstatt burials: urnfields not marked with hills and separate tumuli. In the urn-graves we found no pyres, the pottery shows no sgraffito decoration and displays a „Lausitz character”, i. e. belongs to an earlier period than the pottery of the tumuli. The two sorts of burials are also separated in space, so we may presume that the settling down took place in two waves.

At the foot of the Sághegy, 6 tumuli were disclosed, they are 2,5–3 m high and 25–30 m in diameter at the bottom. Inside they hid a stone building (At the

surface of the tumulus found in the nearby Jánosháza, there were six graves separated by stones, in one of the tumuli of Csőnge, in 15 km distance, there was a wooden building.)

The stone buildings in the tumuli have different shapes: truncated cone, stone ring (Pl. XXII. fig. 2. 3.) low hall open on one side, sometimes only a small cone consisting of basalt stones in the middle of the tumulus.

The urns of the tumuli were mostly blackened with sgraffito. The inner building of one of the tumuli (400 by 400 m, Pl. XXII. 1.) is divided into chambers by wallos (it was not supported by wooden blocks, but the wallos widened obliquely downwards). It was covered

with wooden beams, and these with a row of stones. In the middle of the roof of each chamber, a sharp stone was driven in, which disburdened the wooden roof. Outwardly the stone building had the shape of a closed truncated cone.

Åberg divides the cultural circle characterized by the Hallstatt cemeteries into a western and eastern province. In consequence of the new excavations in the surroundings of Sopron, we must expand the boundary of the latter till the Lake Balaton (towards the East).

Pl. XXI. 2. Fig. 2. Ground plan of the tumulus

Pl. XXI. 3. Fig. 3. Cross section

Jenő Lázár

PHALLIKUS BRONZSZOBROCSKA ZSÁMBÉKRŐL (FEJÉR VM.)

A korai vaskori (?) idolkok számát gyarapítja az a phallikus bronzszobrocska,¹ amely Zsámbékról került be a Nemzeti Múzeumba (M: 5,1 cm).

Az idol² arca háromszögalakú. A szemet két bemélyített pont jelzi. A homlokon határozott vonal fut keresztül. Mintegy sapkaszerű fejdísz alkot a fejtető vonalával. Orra a homloktól éles, plasztikus vonalban húzódik a kiképzetlen száj felé. Az erősen kihangsúlyozott állképzés maszkyszerű keretet ad a geometrikusan egyszerű arcnak. Fülképzéssel nem találkozunk. A fejtetőn kis bevágás látható. Valószínűleg kis karika lehetett ráforrasztva, amint ezt az analóg daraboknál megfigyelhetjük. Keze hiányzik. Az idol hátára lehetett ráforrasztva, amint ezt a háton levő, haránt barázda sejtetni engedi. Nyaka merev, előreugró, aránylag elég hosszú. Hengeralakú felső teste a csípő felé keskenyedik. A hason kb. a köldökig húzódó háromszögalakú *phallos*. Szétálló lábszárai a törzzsel együtt vékonyak, vonalszerűek. A lábfej kiképzése elnagyolt. A gyengén előrehajló testhelyzet, a szétálló O-szerű lábszárak arra utalnak, hogy szobrocskánk eredetileg ülő figura volt. Az ülepen tényleg látható is a forrasztás nyoma (I. tábla 4. kép).

Phallikus bronzszobrocskánk nem áll egyedül a hazai koravaskori(?) emléanyagban, Szombathely határából ismeretes egy durva anyagú, szemcsés agyagú idoltöredék, amelyen feltűnő a nyak hosszúsága, az arc alsó részének háromszögű kiképzése s a két fül átlukasztása. Korára csak a nyersanyag kidolgozásából következtethetünk. „Olyan mint a szombathelyi környéki hallstatti durva kerámia technikája”.³

Ha szobrocskánkkal egykorú és hasonló kivitelű analógiára akarunk hivatkozni, nem szabad figyelmen kívül hagynunk a Somlyón, a Sédvíz közelében, szőlőforgatás alkalmával előkerült „vízhordó leány” öntött bronzszobrocskáját.⁴

Arca Darnay szerint „majomképhez” hasonló; előre nyúló orr, szétálló nagy fül, a szem bemélyített ponttal van jelölve. A hengeralakú felső test aránytalanul hosszú. Lelőhelye Somlyónak az a része, ahol a leggazdagabb „hallstatti” sírok kerültek felszínre.⁵ A sírokban előkerült vaskés, vaslándzsák, csónakfibulák, lemezes csüngő és babos bronzgyűrű a Hallstatt C-korszak késői szakába datálják a leleteket.⁶

A vaskori idolkok sorozatában feltűnik a phallikus férfiszobrocskák mellett egy különleges csoport, amelyben a női alak a fején vagy kézben maga előtt fogva edényt tart. Ide tartozik egy velemszentvidi,⁷ 6,6 cm hosszú bronzszobrocska, amely „teljesen meztelen nőt ábrázol, erősen kifejlett vulvával”. Lelőkörülményei ismeretlenek. Az alak jobbkezeiben, a köldök magasságában fületlen csészét tart, balkarja pedig a csípőre hajlik. A feje tojásdadalakú. Az arc részletei elnagyoltak. A fején kis félholdalakú karika van.

Hasonló tojásdad fejű phallikus⁸ „Priapust” ismerünk a máriacsaládi öntőműhelyből (Bars m.). Szeme koncentrikus körökből áll. Jobbkezét fölemeli, baljával pedig három pontból alkotott *phallos*-át fogja.

Itália korai vaskorában gyakran találkozunk olyan női szobrocskákkal,⁹ amelyek fejükön edényt tartanak. A genitáliák erősen kihangsúlyozottak (Vetulonia, Novilara). Az edényt hordó női figurákhoz tartozik a strett-

wegi bronzkocsi középső főalakja is. A női főalak körül négy hermafrodita áll, s négy meztelen nőt láncon vezet négy ithyphallikus, meztelen férfi.¹⁰ Egy-egy férfi és egy női alak összekapcsolása a vetuloniai¹¹ kompozíciót juttatja eszünkbe, ahol egy ithyphallikus férfi láncocskával össze van kötve egy nővel.

A genitáliákkal ellátott női és férfi szobrocskák a Mediterraneum területén gyakoriak. Az Alpoktól északra ezek a termékenység erejétől duzzadó figurák igen gyakran párosával fordulnak elő, s a férfiszobrocska női sírban mellékletként szerepel.¹²

Még jobban szemlélteti ezt a szoros összetartozást a nesactiumi¹³ szentély figurális sculpturája (Istria). Az egyik torzón meztelen nőt ábrázol, 2/3 életnagyságban. Ülő vagy guggoló helyzetben, karkötőkkel díszített jobbkezeiben gyermeket tart a mellén, s éppen egy másikat akar a világra hozni. A vajúdó és tápláló lénynek világos megtestesítője. Hasonló stílusú torzók ithyphallikus lovas és álló figurákat ábrázolnak.

Hogyan kerültek ezek a *termékenység-szobrocskák* a keltákhoz, akiktől kezdettől fogva idegenek? Az illyrségen keresztül, amely az etruszkokhoz hasonlóan a „mediterrán” jellegű kultúrák körébe tartozik? Így érthető a phallikus ábrázolások kedvelése mind az etruszk, mind pedig a koravaskori illyr társadalomban. Utóbbiak helyenként egészen a korai császárkorig megőrizték vaskori műveltségüket. A zsámbéki phallikus bronzszobrocskát (alighanem) az illyrséggel hozhatjuk kapcsolatba és az „illyr” Silvanus¹⁴ egyik koravaskori prototípusának tekinthetjük.

Szántó Imre

¹ Radics Krizosztom zsámbéki tanítóképzői tanár ajándéka. A leletkörülmények ismeretlenek. Lelt. sz. 6/1947.

² Némely kutatók nem tartják koravaskorinak ezt az idolt (szerk.).

³ Banner, Vasi Szemle 1940, 98.

⁴ Darnay, Somlyói szobrocska a régibb vaskorból. A. É. 1913, 408–411.

⁵ Darnay, id. m. 408.

⁶ Gallus-Horváth, A legrégebbi lovasnép Magyarországon, Diss. Pann. Ser. II. 9., 129.

⁷ Miske, Egy őskori bronzszobrocskáról, A. É. U. f. XXVIII. k., 266–275.

⁸ Hampel, Bronzkor ... LXIX. t. I. a., b; 81. lap. Sajnos, nem tudjuk pontosan datálni a szobrocskát.

Hampel, Bronzkor. LXIX. t. 2., 3. A. M. Nemzeti Múzeum régiségtárából a következő darabokat ismerem még: 1. Phallikus férfiudol. Lelt. sz. 69/1913. Lelőhely: Tápiószamos(?). M: 4,7 cm. Feje hagymaalakú. Szeme: két bemélyített pont. Orra kihangsúlyozott, szájképzése viszont elnagyolt. Nyakán fonott *torques*. Térdén dudor. Ithyphallikus. Talpa lapos. Karja csípőre téve. 2. Lelt. sz. 203/1871. Háromszögalakú arckiképzés. Vulva. M: 5,5 cm. 3. Lelt. sz. 188/1910. 2–11. Lelőhely: Szombathely környéke. Lapos bronzszobrocskák, kiterjesztett karokkal és lábakkal. Fejükön a sapkaszerű dísz derivátuma. Szemük: két kör és bennük egy pont. Ez a dísz testükön is előfordul. Phallikusak.

M: 3,4–5,3 cm. Egyik fején etruszk jellegű körselelet alakú sapka. 4. Lelt. sz. 842/34., 2. M: 7,5 cm. Úszóhártyaszerű kéz és lábfej. 5. Lelt. sz. 29/1936, 15, 16, 17. Etruszk jellegű bronzszobrocskák. M: 5,9, 7,9, 9,7 cm. Kettő közülük phallikus, harmadik hosszúruhás alak. L. Szépművészeti Múzeum antik kiállítása, C. 5., C. 8.

⁹ *Hoernes-Menghin*, *Ungeschichte d. bildenden Kunst*, 451. lap, 1–2. és 6–8. képek.

¹⁰ *Hoernes-Menghin*, id. m. 451. lap, 11. kép.

¹¹ *Hoernes-Menghin*, id. m. 451. lap, 11. kép.

¹² *Pittioni*, „Keltische“ Bronzfiguren, W. P. Z. XVIII., 1931, 57. Egyesek az egyik ottlakai aranykorongra is figyelmeztetnek (szerk.).

¹³ *Hoernes-Menghin*, id. m. 472. sk. lap, 474. lap: 1., 2., 3., 4. képek. *Hoernes*, *Die prähistorische Nekropole von Nesactium*, JZK. III. 1., 1905, 325 sk.

¹⁴ *Nagy T.*, *Budapest Története I.*, 388 sk., további irodalommal. Azonban ezzel nem látjuk megoldottnak az ilyen szobrocskák problémáját, hangsúlyozva, hogy mélyebb okai vannak az „idolok” elterjedésének (szerk.).

UNE STATUETTE PHALLIQUE PROVENANT DE ZSÁMBÉK (COMITAT DE FEJÉR)

(-ésumé)

Le nombre des idoles de l'époque hallstattienne(?) se voit augmenté par une statuette de bronze phallique qui est passé de *Zsámbék* en la possession du Musée National (hauteur: 5.1 cm, Pl. I. fig 4).

Nous connaissons un „Priape” phallique a tête ovale analogue, de la fonderie de *Máriacsalád* (Comitat de Bars). Les yeux consistent en cercles concentriques. La main droite est en l'air, tandis que de sa main gauche il tient son *phallus* formé de trois points.

A l'époque hallstattienne de l'Italie nous rencontrons fréquemment des statuettes féminines portant des vases sur leurs têtes et aux organes génitaux fort accentués (Vetulonia, Novilara). A ce type de figures féminines, portant un vase, appartient aussi le personnage principal du char bronze de Stettweg¹⁰ qui est entouré de quatre hermaphrodites et de quatre hommes nus, ithyphalliques, menant quatre femmes nues enchainées. La réunion des figures féminines et masculines nous rappelle la composition de *Vetulonia* où un homme ithyphallique est enchainé avec un femme nue.¹¹

Ces statuettes masculines et féminines enchainées, pourvues d'organes génitaux fort accentués, sont, bien connu, très nombreuses dans le bassin de la Méditerranée. Ces figures enflées de la force de la fécondité apparaissent fréquemment par paire, même les statuettes d'homme

figurent souvent dans les mobiliers funéraires des tombes féminines.¹²

Cette liaison étroite est encore mieux présentée par la sculpture figurée de sanctuaire de *Nesactium* (Istrie). Un torse représente une femme nue (2/3 de la grandeur naturelle), assise ou accroupie; de son bras droit orné de bracelets elle serre un enfant contre son sein tandis qu'elle est en train d'enfanter un autre. C'est l'incarnation claire de l'enfantement et de l'allaitement. Des torsos de style analogue représentent des figures équestres eu debout ithyphalliques.¹³

Notre statuette phallique n'est pas unique dans les matériaux de l'époque hallstattienne du pays. Il nous connu provenant des environs de *Szombathely* un fragment d'idole exécutée en matière grossière qui nous surprend par la longueur du col, par la formation triangulaire de la partie inférieure du viage, ainsi que par les oreilles percées. Seul la traitement de la matière brute nous aide à conclure à sa date. „Sa technique est analogue à celui de la céramique grossière des environs de *Szombathely* de l'époque hallstattienne.”

La statuette phallique de *Zsámbék* peut être mise en rapport avec les illiriens, et nous pouvons la considérer comme un prototype du Silvan illyrien de l'époque hallstattienne.¹⁴

Imre Szántó

KIADATLAN PANNÓNIAI MÉRFÖLDKÖVEK

Pannónia területéről eddig mintegy 180 darab feliratos mérföldkövet ismerünk, amelyek közül hat kövön több felirat is szerepel.¹ A kövek nagy része — 134 darab — a limes-útról származik. Ezeken kívül még felirat nélküli mérföldköveket is ismerünk, amelyeken vagy eredetileg sem volt felirat, vagy pedig a felirat már teljesen lekopott.² A mérföldkövek legnagyobb száma *Septimius Severus* (193–211) uralkodásával kezdődő és a III. század végéig terjedő időszakból származik. Valószínűnek látszik Berger feltevése,³ hogy a császár dicsőségét, istenségét és legitimizációját igyekeztek ezzel is erősíteni, amire a III. század állandóan megújuló zűrzavaraiban nagy szükség mutatkozott. A III. századra az állandó barbár betörések is szükségessé tették az utak rendszeres javítását. Ennek kapcsán felmerül a mérföldkövállítás problémája: vajjon minden császár az uralomralépésekor új mér-

földköveket állítottatott-e, vagy csak útjavításkor, illetve építéskor látták el az utakat mérföldkövekkel? Az utak javításakor mindenesetre az elpusztult jelzőket újakkal pótolták, mint azt *Alexander Severus* esetében ki is lehet mutatni, tekintve, hogy nem uralkodása elejéről származnak mérföldkövei. Vajjon az összes mérföldköveket kicserélte, vagy csak a hiányzókat pótolta-e, nem tudhatjuk. A legtöbb mérföldköv tartományunkból *Maximinus* császártól származik. Éppen Maximinustól ismerünk két ugyanazzal a mérföldszámmal ellátott, ugyanazon évben állított és egyazon helyről előkerült mérföldkövet.⁴ A különbség a kettő között csak az, hogy az egyik a császár fia is meg van említve. A második mérföldkőnél már nem gondolhatunk útjavításra vagy az elpusztult kő pótlására — mindkettő teljes épségben maradt fenn — hanem valószínű, hogy a császár ezzel is erősíteni akarta fia legitimizációját. A mérföldkövállítás tehát valóban nem mindig kapcsolódott útépítéshez, ill. javításhoz, mint azt már Berger is helyesen értelmezte.⁵

Kérdés, ilyen esetekben, mit csináltak a már előzőleg felállított és épségben maradt mérföldkövekkel? Pannóniában, de más tartományokban is számos olyan helyet ismerünk, ahol több mérföldköv került elő azonos

¹ CIL III 3711=10621, 10648, 11328, 11333 és Arch. Ért. 1949, 55.

² V. ö. pl.: Székesfehérvári Szemle 1933, I. 15–16; *AIJ* 593–599 és 601 (négy darab); *Egyet. Phil. Közl.* 60, 1936, 40 (két darab) stb.

³ Über die Heerstrassen des römischen Reiches. II. Wissenschaftliche Beilage zum Programm der Luisenstädtischen Gewerbeschule, 1883, 17. Az évszázados használat magábanvéve elkoptathatta az utakat a II. szd. végére (szerk.).

⁴ CIL III 14354⁴–5.

⁵ Berger, i. m. 15.

számozással,⁶ amelyek elég rövid időközönként készültek. Lehet, hogy a mérföldköveket a helyükön hagyták, ill. ledöntötték, esetleg a helyszínen átfaragták, s így keletkeztek a többfeliratos, ú. n. *palimpsestus* mérföldkövek.⁷ Igen gyakran megtörtént, hogy csak a *damnatio memoriae*-val sújtott császár nevét törölték ki a feliratból, s ebben az esetben feltételezhetjük, hogy a kő továbbra is a helyén maradt megcsontított felirattal.

A következőkben néhány, eddig még publikálatlan mérföldkövet ismertetek.

1. Feliratos mérföldkő* (1. kép). Lelőhelye Rácalmás, a régi budapest-bajai országút 65.45 km jelzőjétől Ny-ra 75 méterre özv. Vörös Józsefné földjén.⁹ A mérföldkőről már említés történt, a feliratot azonban nem közölték, csak megjegyezték, hogy *Alexander Severus* császár korából származik.¹⁰ A kő magassága 204 cm, lábazata 52 cm, kerülete közepén 138 cm. Anyaga mészkő. A betűkön piros festés nyomai. Betűmagasság 4–6 cm. Feliratának olvasása:

IMP. CAES
M. OPELL SEVERVS
MACRINVS PIVS AVG
COS PRO COSTRIB POT
OPELL DIADVME NIA NVS
NO BILISSIMVS CAES VIA S.
ET. PONTESVETVSTATE CORRVP TAS.
RESTIVERVNT CVRA. ACENTE.
AELTRICCIANO. LEG.
AVGG. PRPR
AB. AQ
M. P. XLV

1. kép.

Imp(erator) Caes(ar)
M(arcus) [Opell(ius)] Severus
[Macrinus] Pius Aug(ustus)
co(n)s(ul) proco(n)s(ul) trib(unicia) pot(estate)
[Opell(ius) Diadumenianus]
nobilissimus Caes(ar) vias
et pontes vetustate corruptas
restitu[e]runt] cura agente
[Ael(io) Trice]i[ano] leg(ato)
Aug(ustorum) pr(o) pr(aetore)
Ab Aq(uineo)
m(ilia) p(assuum) XLV.

A *damnatio memoriae*-val sújtott helytartó és császárok neveinek olvasása elég biztos, mivel a kitörlés a betűk vonala mentén történt, s több helyen még az eredeti vésés nyomai is megmaradtak. Mérföldkövünket i. u. 217-ben állították. *Macrinus* és *Diadumenianus* császárok eddig ismert mérföldkövei¹¹ mind a limes-útról származnak s azonos szövegek. A *damnatio memoriae*-val sújtott helytartó neve *Aelius Tricciianus*.¹²

2. Tévesen publikált¹³ mérföldkő Rácalmásról. (2. kép). Jelenleg a Székesfehérvári Múzeumban van, leltári száma

* Ilyen helyek Pannóniában: Budafok (AB AQ VIII), Szentendre (AB AQ VIII), Óbuda (AB AQ II), Inzersdorf (A VIND III), Klein-Schwechat (A K XXI) stb.; Már Rómer felhívta rá a figyelmet: Rómer-Desjardins, A Magyar Nemzeti Múzeum feliratos emlékei. 56.

⁷ Legutóbb: *Paulovics I.*, Arch. Ért. 76, 1949, 55.

⁸ Fitz Jenő engedélyével.

⁹ A Székesfehérvári Múzeum leltárkönyve alapján. Ltsz. 8435.

¹⁰ Székesfehérvári Szemle II., 1932. 32.

¹¹ CIL III 3714, 3720, 3724, 3725, 6467 = 10618, 10629, 10635 = 3726, 10637, 10644, 10647, 10658 = 4636 és 14354³

¹² Ritterling, Arch. Ért. XLI., 1927, 83—84.

¹³ Székesfehérvári Szemle I., 1931, 11–12.

8261. Szövege teljesen azonos a fentebb ismertetett másik rácalmási mérőföldkövével, csak mérőföldadata különbözik. A kitörölt neveket nem lehet *Alexander Severus* és *Flavius Marcianus* neveivel helyettesíteni, amit a felirat ki nem törölt része is bizonyít. A kitörlés elég erős, főként a *Diadumenianus* és *Tricciano* nevéknél. Feliratának helyes olvasása a következő:

IMP CÆS
MOPELLSEVERVS
MACRINVS PIVS AVG
COS PRO COSTRIB POT
OPELLDIADVM/////////
NOBILISSIMVS CÆS
VIAS ET PONTES SVETVSTATE
CORRVPTAS RESTITVERINT
CVRA AGENTE AEL
T//////////LEG AVGG
PRPRAB AQ
M PXLIII

2. kép.

Imp(erator) Caēs(ar)
M(arcus) [Opell(ius)] Severus
[Macrinus] Pius Aug(ustus)
co(n)s(ul) proco(n)s(ul) trib(unicia) pot(estate)
[Opell(ius) Diadumenianus]
nobilissimus Caēs(ar)
vias et pontes vetustate
corruptas restitu[erunt]
cura agente [Ael(io)]
T[ricciano] leg(ato) Aug(ustorum)
pr(o) pr(aetore) ab Aq(uinco)
m(ilia) p(assuum) XLIII.

3. Feliratos mérföldkő, amelynek lelőhelye ismeretlen (3. kép). Jelenleg Budapesten, XIII. Bodor-u. 9. sz. ház udvarán. Az irodalomban már említve, azonban szövegét nem közölték.¹⁴ A kő magasságát jelenleg nem lehet megállapítani, mivel alsó része a földbe van beásva. A föld feletti része 153 cm. Átmérője 57 cm, keresztmetszete köralakú. Anyaga mészkő. Az oszlopból egy 120 cm magas és 57 cm széles tábla emelkedik ki, amely a feliratot tartalmazza. A tábla kéttöbbször hornyolt kerettel van ellátva. Betűmagasság 5-5,5 cm, sortávolság 3,1 cm. Feliratának olvasása a következő:

IP. CÆS.
AVREL
LISSEVRS
AL. ANER
PIVS-FELIX
AVGPONT
MALMVS
TRIBROES.
VIII COS.
III PP.
RESTVIT
AQ. MP. III.

3. κέρ.

[I]mp(erator) Caēs(ar)
M(arcus) Aurel
lius Severus
Al[ex]ander
pius felix
Aug(ustus) pont(ifex)
ma[xi]mus
trib(unicia) rotest(ate)   sic!
VIII co(n)s(ul)
III p(ater) p(atriciae)
restituit
Aq(uinco) m(ilia) p(assuum) III

A feliratos tábla jobbsarkából kiindulva egy törésvonal húzódik az 5. sor végéig, amelynek következtében néhány betű részben vagy teljesen elpusztult. Ugyancsak törés van a 7. sorban a XI betűk helyén, s így ezek is elpusztultak. A szövegben elég gyakori a betűegybeírás.¹⁵ A 4. sorban lévő $\overline{\text{NDER}}$ ligatúra.

¹⁴ Nagy L., Arch. Ért. LII., 1939, 136.; Budapest története I/2, 380.

¹⁵ Az VS ligatúrára v. ö.: *Barkóczi*, Arch. Ért. 1941, 25–29.

hoz hasonlókat találunk a CIL III 6471 = 10655 (NDE), 10630 (ND ER) és a 11331 (ER) sz. mérföldköveken. A szövegben két hibát is találunk: az *Aurelius* nevet két L betűvel vették ki (v. ö. CIL III 10628) és POTES helyett ROTEST-et írtak. A feliraton a távolságjelzésnél az AB praepositio elmaradt.

Mérföldkövünket i. u. 230-ra datálhatjuk, s Alexander Severusnak ez évben történt nagyarányú útépitkezését bizonyító emlékeink számát gyarapítja.⁶ A mérföldkö eredetileg a Mursa felé vezető úton, a régi hajóhídnál (a mai Deák Ferenc-utcával szemben) állhatott, az MP III távolságadat is kb. erre a részre felelne meg. Hasonló mérföldszámozással került elő erről a helyről a CIL III 3708, s ug ancsak MP III jelzést mutat a CIL III 3707 mérföldkö is.

4. Feliratos mérföldkö (4. kép). Lelőhelye Szentendre (462 tkv-i betét, A I. 1. sor 1100 hrsz. telek), a Dera-patak torkolata közelében feltárt római őrtorony közelében. A kő a Szentendrei Múzeumban van elhelyezve.

A mérföldkö magassága 205 cm, átmérője 43 cm. Durva, erősen kitöredezett mészkőből készült, hengeralakú, alul az 50–55 cm-es bázis — amely a földben állhatott — kissé kiszélesedik. Felirata (a kitörölt császárnévtől eltekintve) jól olvasható. Betűmagasság 7,5–8 cm, sortávolság 2,5 cm. Feliratának olvasása a következő:

IMP CAES
CIVILIS
VERVS
MAXIMVS PF
AC PONT MAX
TRB PPCOS
AB AQ MP
VI

4. kép.

Imp(erator) Caes(ar)
C(aius) [Iulius]
[Verus]
[Maximus] p(ius) f(elix)
Aug(ustus) pont(ifex) max(imus)
trib(unicia) p(otestate) p(ater) p(atriae) co(n)s(ul)
Ab Aq(uinco) m(ilia) p(assuum)
VI.

A mérföldkövet Maximinus császár állíttatta az aquincum-ulcisia castra-i útvonalon, hat római mérföldre Aquincumtól (a kő *in situ* került elő szántás közben). A mérföldkö állítási idejét Maximinus trib. pot.-a alapján i. u. 235 januárja és decembere közé tehetjük.

Feliratunkon a császár nevét csaknem teljesen kitörölték, s csak egy-két helyen lehet még megfigyelni a vésés nyomait. A 2. és 3. sort aránylag jól el lehet olvasni, mivel a kitörlés folytán a betűk vonala mentén erős mélyedés keletkezett. A 4. sorban a kitörlés már sokkal erősebb. A szövegben előforduló betűegybeírások általánosak, és különleges betűkapcsolás nem fordul elő.

Maximinus neve a kövön egyedül szerepel, míg az aquincum-ulcisia castra-i útvonalon felállított többi mérföldkövein általában fiával együtt szerepel, s nevük dativusban áll.¹⁷ Ezenkívül még 24 mérföldkövet ismer-

rünk Maximinus császártól Pannonia területéről, amelyek négy kivételével mind a limes-útról származnak. A Brigetio-Sirmium közti szakaszcól 19 mérföldköve került napvilágra. Ismeretes, hogy Maximinus, amint császárrá kiáltották, a rajnai limest helyreállította s utána Sirmium vidékére jött, hogy a betörő szarmatákat és dákokat megfékezze, s így mérföldköveit ezen történeti esemény keretébe állíthatjuk.¹⁸

5. Feliratos mérföldkö felső töredéke. (5. kép). Lelőhelye Pomáz, Luppamajor, 1914 hrsz. telek. A kő jelenleg Pomázon van. A töredék másodlagos helyről került elő, felhasználásakor feldarabolták, s így a kerek oszlopból csak az elülső, feliratos rész körszelete van meg, a felirat első három sorával. A mérföldkö anyaga mészkő, átmérője 40 cm, megmaradt magassága 42 cm. Háromsoros felirata jól olvasható, bár a betűk vésése gyenge. A 4. sorban olvashatatlan betűnyomok mutatkoznak. Betűmagasság 6 cm, sortávolság 3, ill. 6 cm. A felirat olvasása a következő:

IMP CAES M
ANTONIO
CORDIANO PF

5. kép.

Imp(eratori) Caes(ari) M(arco)
Antonio
Gordiano p(io) f(elici)

A mérföldkövet III. Gordianus császár uralkodása alatt, i. u. 238-ban állították az aquincum-ulcisia castra-i útvonalon. A kő eredeti helyére csak a lelőhelyből következtethetünk, talán AB AQ MP V vagy: MP VI.

Ezenkívül Gordianus császárnak még hét mérföldköve ismeretes Pannóniában.¹⁹ A kövek mind a limes-útról származnak, s egy kivételével (CIL III 10623, i. u. 242) mind i. u. 238-ból valók.

6. Mérföldkö²⁰, alsó része hiányzik (6. kép). Budapest, Bimbó-út 2. szám alól került az Aquincumi Múzeumba (leltári száma 421). Erősen elpusztult szövegéből Kuzsinszky B. csak az első három sort közölte.²¹ Megmaradt részének magassága 140 cm, kerülete 175 cm, anyaga erősen lukacsos mészkő. Betűmagasság 6–8 cm. Az első hét és fél sor olvasása nem okoz nagy gondot, azonban a 9. sor feloldása, tekintve a szöveg hiányos voltát, valamint a megmaradt betűk rossz állapotát, problematikus. A 10–11. sorok olvasása és a hiányzó — valószínűleg három — sor pótlása már könnyebb feladat.

A 8. sorban az AVG-rövidítés utáni rész teljesen elpusztult, s így csak feltehetjük, hogy itt AVG[VSTO], esetleg AVG(usto)[TRIB(unicia)POTEST(ate)II] állhatott. A hiányzó 9. sor megfejtésére jó támpontot szolgáltat a 10. sor, amelynek olvasása: *Galliana Volusiana*, s ez helyzeténél fogva csak valamely csapattest jelzője kell, hogy legyen. A 9. sor elején ugyanis tisztán olvasható a LEG szótag, így valamely legióra gondolhatunk, amely a *Galliana Volusiana*-jelzőt viselte. Tartományunkból csak egy feliratos emléket ismerünk, amelyen ez a csapattest jelző szerepel, az *ala III Augusta Thracum* neve után.²² Bár feliratunkon a legió nevéből semmi sem maradt meg, mégis ebben az esetben csak a *legio II adiutrix*-ra gondolhatunk.²³ A 9. sor második felében levő betűk helyes olvasása — amelyek szintén a legió nevéhez tartoznak — a legproblematisabb. A sor végén lévő COS betű-

¹⁸ Kuzsinszky, Budapest Rég. VII., 1900, 10–11.

¹⁹ CIL III 3701, 4644, 10623, 11327, 11332, 11333 és Székesfehérvári Szemle III., 1934, 46.

²⁰ Szilágyi János engedélyével.

²¹ Kuzsinszky, Ausgrabungen und Funde, 1934, 66. old., 421. szám.

²² CIL III 5370.

²³ A *legio I Adiutrix*-megoldás nem valószínű, mivel a kő Aquincum környékén állhatott eredetileg.

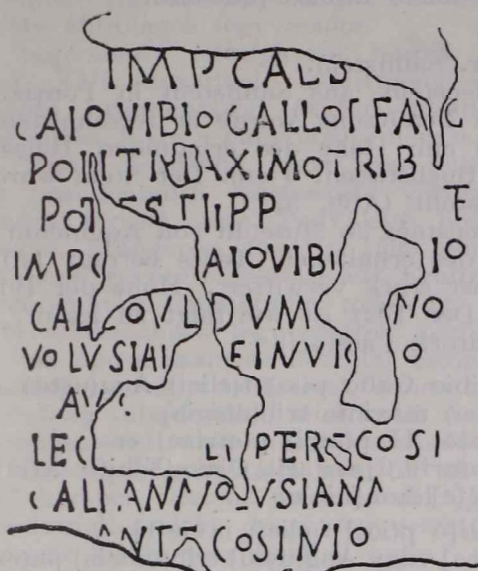
¹⁶ Nagy L., i. m.

¹⁷ CIL III 3739, 3740, 3743 (?). Kivétel a ICL III 3742, ahol Maximinus neve egyedül szerepel dativusban.

csoport feloldása: CO(n)ST[ANS], ez a jelző a legiók nevében,²⁴ de a *legio II adiutrix* nevében is előfordul.²⁵ A CIL III 3521 és 4300. feliratok alapján a következő megoldást várhatjuk:²⁶ leg(io)[II adi(utrix)] ter p(ia) ter f(idelis) co(n)st[ans].

Így a felirat teljes olvasására a következő megoldást találom helyesnek:

6. kép.

Imp(eratori) Caes(ari)
Caio Vibio Gallo p(io) f(elici) Aug(usto)
pont(ifici) maximo trib(unicia)
potest(ate) II p(atrici) p(atriciae) et
Imp(eratori) C[ae]s(ari) G[ai]o Vibi[o] Af[ri]n[i]o

Gallo V[e]ldum[nia]no
Volusian[o] p(io) f(elici) invic[t]o
Aug[usto] (vagy Aug(usto) [trib(unicia) potest(ate) II])
leg(io) [II adi(utrix)] ter p(ia) ter f(idelis) co(n)st[ans]
Galliana Volusiana
[cur]ante Cosinio
[Felice] leg(ato) [Aug(ustorum) pr(o) pr(aetore)]
[ab Aquinco] m(ilia) p(assuum) ...]

A 6. sorban a *Veldumniano*-névben VE ligaturát tételezhetünk fel, tekintve, hogy a kis távolság miatt csak betűgybekapcsolással fér ki *Veldumnianus* neve.

Mérföldkövünket Gallus császár tribunicia potestas-a alapján i. u. 252-re datálhatjuk, Gallus és fia *Volusianus* tiszteletére a *legio II adiutrix* emelte.²⁷

²⁴ V. ö. pl.: CIL VI 210, III 892, 4300, 10664a stb.

²⁵ CIL III 3521 = Dessau 570.: ... LEG II [a]DI VI P VI F [co]NSTANS [c]LAVDIANA...

²⁶ CIL III 4300: ... LEG I AD BIS P F CONS ...

²⁷ Gallus császár mérföldjelzői Pannóniában: CIL III 10624, 11317, 11330, 11344, 15201 = AIJ 605 és Kubitschek, Römerfunde von Eisenstadt, 90.

Az i. u. III. századtól kezdve a csapatnevek mellett állandó elemként lépnek fel a császárnévből képzett melléknevek, amelyek különböznek az i. u. I–II. században kitüntetésképpen adományozott melléknevektől (pl. Claudia, Flavia, Ulpia, Aelia stb.). A szokást *Cara-calla* császár vezette be i. u. 207-ben.²⁸ A Severusok óta a hadsereg már közjogilag sem a római nép, hanem a császár vagy az állam hadserege.²⁹ Így nem meglepő, hogy a *legio II adiutrix* a *Galliana Volusiana*-jelzőt is viselte.³⁰

Fontos a helytartó, *Cosinius Felix*-nek szereplése a feliraton. Erről a helytartóról eddig csak azt tudtuk egy feliratos emlék alapján,³¹ hogy *Pannonia inferior* helytartója volt, két császár közös uralkodása alatt, a III. század első felében, azonban a császárok nevét és helytartóságának idejét nem ismertük.³² A felirat alapján kitűnik, hogy *Cosinius Felix* – *Gallus* és *Volusianus* császárok alatt – i. u. 252-ben töltött be helytartói tisztséget (leg. augg. pr. pr.) *Pannonia inferior*-ban.

A CIL III 3421. sz. fogadalmi oltárkövet *Cosinius Felix* helytartó „*Fortunae reduci*” ajánlotta, valószínűleg egy hadjáratról való visszatérte alkalmával. Traianus Decius-tól II. Claudius-ig terjedő időben évről-évre megújultak a gótok rohamai a birodalom ellen. Ebben az időben a pannóniai legiók sokszor nem védhették saját otthonukat, hanem a birodalom különböző határpontjaira vezényelték azokat a barbár betörések megfékezésére.³³

I. u. 252-ből több éremlelet ismeretes a Duna vidékről, amelyeknek elrejtési ideje az év elejére tehető.³⁴ Ugyanezen évben a gótok és más törzsek támadást intéztek az európai provinciák ellen.³⁵ Egy ilyen betörés elleni hadjárat – talán egy újabb „*expeditio Gotica*”³⁶ – emléke lehet oltárkövünk és a *legio II adiutrix*-nak a mérföldkövön feltüntetett kitüntetése.

A mérföldkövő eredeti helyére vonatkozóan semmi biztos támpontunk nincs. Leletkörülményei teljesen ismeretlenek, csak feltételezhetjük, hogy a limes-menti út Aquincumtól délre eső részén állhatott.

Soproni Sándor

²⁸ A kérdéshez v. ö.: Bersanetti, I sopran nomi imperiali variabili degli auxilia dell'esercito romano (Estratto dall'Atheneum I–9, 105–113).

²⁹ Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich II., 174.

³⁰ A *legio II adiutrix* jelzőire v. ö.: Ritterling, PW – RE. XXIV. hbb. 1456.

³¹ CIL III 3421.

³² Ritterling, Arch. Ért. XLI., 1927. 85–86. és Groag–Stein, Prosopographia Imperii Romani. II², 377. old., 1530. szám.

³³ Budapest története, I/2., 672.

³⁴ Radnóti, Num. Közl. XLIV–XLV., 1945–46, 8. köv. old.

³⁵ Cambr. Anc. Hist. 12, 1939, 140, 146. köv. old.

³⁶ Arch. Ért. LII., 1939, 101. köv. old.

UNVERÖFFENTLICHTE PANNONISCHE MEILENSTEINE

(Auszug)

1. Fundort: Rácalmás. Der Stein ist 204 cm hoch, der Durchmesser der Basis beträgt 52 cm und der grösste Umfang in der Mitte 138 cm (Abb. 1). In den Eintiefungen der Buchstaben sind Spuren von rotem Farbstoff sichtbar. Die Höhe der Buchstaben wechselt zwischen 4 u. 6 cm. Die Inschrift ist folgendermassen zu lesen:

Imp(erator) Caes(ar)
M(arcus) [Opell(ius)] Severus
[Macrinus] Pius Aug(ustus)
co(n)s(ul) proco(n)s(ul) trib(unicia) pot(estate)
[Opell(ius) Diadumenianus]
nobilissimus Caes(ar) vias

et pontes vetustate corruptas
restitu[er]unt cura agente
[Ael(io) Tricci]ano leg(ato)
Aug(ustorum) pr(o) pr(aetore)
Ab Aquinco
m(ilia) p(assuum) XLV.

Dieser Meilenstein wurde im Jahre 217 n. Chr. aufgestellt. Der mit „*damnatio memoriae*” getroffene Statthalter war *Ael. Tricci*anus.

2. Der Meilenstein wurde irrtümlich als aus Rácalmás stammend veröffentlicht. Er befindet sich – wie auch das eben beschriebene Stück – im Museum von Székesfehérvár. Der Text ist mit Ausnahme der

Angabe der Meilen mit dem des ersten Meilensteines identisch. Hier ist als Meile XLIII angegeben.

3. Bis jetzt unveröffentlichter Meilenstein unbekannten Fundorts (Abb. 3). Er befindet sich jetzt im Hof eines Hauses in Budapest. Die Höhe des nicht eingegrabenen Teiles beträgt 153 cm, der Durchmesser 57 cm; der Querschnitt ist rund. Die Inschrifttafel der Säule aus Sandstein ist 120 cm hoch und 57 cm breit. Höhe der Buchstaben: 5–5.5 cm. Auch die anderen zwei Meilensteine sind aus Sandstein. Der Text ist folgendermassen zu lesen:

[I]mp(erator) Caes(ar)
M(arcus) Aurel
lius Severus
Al[ex]ander
pius felix
Aug(ustus) pont(ifex)
ma[xi]mus
trib(unicia) rotest(ate)   sic!
VIII co(n)s(ul)
III p(ater) p(atriciae)
restituit
Aq(uinco) m(ilia) p(assuum) III.

Im Text wurden Buchstaben öfters zusammengeschrieben. Auch zwei Schreibfehler kommen im Text vor: Aurelius; rotest(ate). Bei Angabe der Entfernung wurde die Präposition (ab) weggelassen. 230 n. Chr.

4. Meilenstein aus dem Gebiet von Szentendre, der im dortigen Museum aufbewahrt wird (Abb. 4). Die Höhe beträgt 205 cm, der Durchmesser 43 cm. Die Basis des zylindrischen Steines ist breiter, der Durchmesser ist hier 50–55 cm. Höhe der Buchstaben: 7,5–8 cm. Der Text lautet folgendermassen:

Imp(erator) Caes(ar)
C(aius) [Iulius]
[Verus]
[Maximinus] p(ius) f(elix)
Aug(ustus) pont(ifex) max(imus)
trib(unicia) p(otestate) p(ater) p(atriciae) co(n)s(ul)
Ab Aq(uinco) m(ilia) p(assuum)
VI.

235 n. Chr. Sandstein.

5. Meilenstein aus Sandstein in Pomáz. Bei der sekundären Benützung wurde er zerschnitten. Durchmesser: 40 cm; Höhe des erhaltenen Teiles: 42 cm. Höhe der Buchstaben: 6 cm. Der Stein wurde 238 n. Chr. aufgestellt (Abb. 5).

6. Meilenstein im Museum von Aquincum (Abb. 6). Die Höhe des erhaltenen Teiles beträgt 140 cm. Der Sandstein ist stark verwittert. Höhe der Buchstaben: 6–8 cm. Der Text ist wie folgt zu lesen:

Imp(eratori) Caes(ari)
Caio Vibio Gallo p(io) f(elici) Aug(usto)
pont(ifici) maximo trib(unicia)
potest(ate) II p(atri) p(atriciae) et
Imp(eratori) C(aes(ari) C]aio Vibi[o Afin]io
Gallo V[e]ldum[nia]no

Volusian[o p(io)] f(elici) invic[ti]o
Aug[usto] vagy Aug(usto) trib(unicia) potest(ate) II
leg(io) [II adi(utrix)] ter p(ia) ter f(idelis) co(n)st[ans]
Galliana Volusiana
[cur]ante Cosinio
[Felice] leg(ato) [Aug(ustorum) pr(o) pr(aetore)]
[ab Aq(uinco) m(ilia) p(assuum)...]

Der Meilenstein wurde im Jahre 252 n. Chr. aufgestellt. Es ist von Bedeutung, dass wir somit feststellen können, wann P. Cosinius Felix Statthalter von Pannonia inferior war.

Sándor Soproni

A BÉCSI FEGYVERGYÜJTEMÉNY. MÁTYÁS KIRÁLY VÉRTEZETE

A Magyar Történeti Múzeum Fegyvertára a magyar mult évezredes harcainak támadó és védő eszközeiről kissé hiányos képet nyújt. Különösen vonatkozik ez a megállapítás a vértetekre, amelyeknek a legnagyobb részét: 14 darabot az 1933. év folyamán a békeszerződés értelmében a bécsi volt udvari-kinestári és hitbizományi gyűjteményekből kaptunk meg.

Az 1932. évben Velencében megkötött egyezmény értelmében a Magyarországnak juttatandó műtárgyak jegyzékére felvettek a különböző vértetekeken kívül egy kifogástalan, jó állapotban lévő, gótikus vértetet is, amelyet azonban az osztrákok nem adtak ki gyűjteményükből.

Ennek a gótikus vértetnek a kijelölése a magyar szakemberek részéről nem véletlenül történt, hanem hosszú, alapos, mélyreható történeti kutatás eredményeképpen.

A bécsi likvidációs tárgyalások fegyvertörténeti kérdésekkel foglalkozó magyar megbízottai: Varjú Elemér és Tóth Zoltán az osztrák gyűjteménynek nemcsak magyar művű darabjaira terjesztették ki figyelmüket, hanem iparkodtak felkutatni és sorompóba állítani a hozzáférhető, magyar eredetű vagy vonatkozást hirdető írásbeli adatokat és hagyományokat is. S magától értendően elsősorban a középkori darabokhoz fűződöket. Hiszen a magyar lovagi fegyverzetben különleges magyar vonatkozásokat — lévén a lovagi mód és felszerelés egész Európában azonos lényegű — tudvalevőleg nem lehet felfedezni. Magyar eredetű vagy vonatkozású anyag tehát az egészen idegen külsejű darabok sorában is lappanghatott. Bizonyos volt pl., hogy Mátyás király, amint ezt a reánkmaradt ábrázolások sora is bizonyítja,

éppen olyan gótikus vértfegyverzetbe öltözködött, mint bármelyik korabeli előkelőség. Az idevágó bécsi XV. századbeli vértetek kritikus és minél sokoldalúbb elbírálása tehát elkerülhetetlen volt, különösen, ha tudjuk, hogy a nagy király korából a megszállás kapcsán számos magyarországi származású fegyver maradt osztrák területen — ilyenek pl. a bécsi városi múzeum gyalogsági állópajzsai.

Ezeket a helyi hagyomány nagy tiszteletben tartotta és büszke kegyelettel őrizte. Jellemző erre nézve Mátyás király, Miksa által birtokba vett, Tirolai Zsigmond főhercegnek ajándékozott kardjának esete, amely az idők folyamán valamiképpen elkallódott, de elvesztésébe, jöllehet akkorra már a magyar mult bizony jócskán lehanyatlott, s a Hunyadi-név varázsa természetszerűen elhomályosult, nem nyugodtak bele, s a XVII. században újjal pótolták. Miután nyilván a tiroliai ág gyűjtőhajlama okozta, hogy a nevezetes fegyvertárgy Zsigmond főherceg kezébe kerüljön, a magyar megbízottaknak különösképpen szemügyre kellett venniök az ő nevével kapcsolatos darabokat. Azonnal feltűnt, hogy a tulajdonába származtatott és a bécsi Fegyvergyűjteményben őrzött két pompás vértet közül (XXXII t. 1–2. képek) legfeljebb az egyik lehetett az övé. A fegyverzetek vállbősége t. i. kb. azonos ugyan, — mindkettő felnőtt emberé volt tehát — de magasságuk között több mint 14 cm-es különbséget észleltek. Az alacsonyabbra szabott tehát bizvást lehetett a közismerten kistermetű Mátyás királyé.

Kétségtelen, hogy a király egyik vértete csakugyan Bécsbe került. Hogy éppen Zsigmond főherceg hagyatékába, ezt a magyar megbízottak nem merték

vitatni, de az átszarmazási lehetőség nyilvánvaló volt, annál is inkább, mert Miksa király, a későbbi császár, a gyűjtőhajlamú Zsigmond főherceg birtokába jutatta volt Mátyás király kardját, nagyon feltehető tehát, hogy egyéb Mátyás ereklye is Zsigmond birtokába került¹.

Leber szerint² a bécsi császári Hadszertár egyik termét Corvinus – Hallenak hívták. Ott volt t. i. kiállítva Mátyás király állítólagos fegyverzete.

Ez a hagyomány kétségkívül hamis. Az illető darab késő XVI. századbeli készítmény és nyilván Johann Georg brandenburgi örgróf tulajdona volt. Bizonyos azonban, hogy a hagyomány nem a semmiből alakult ki. Annál kevésbbé, mert igen feltűnő, hogy éppen egy brandenburgi származású vértetetre telepedett és azzal forrott össze. Tudvalevő, hogy Korvin János özvegye, Frangepán Beatrix 1509 január 25-én György brandenburgi örgróf felesége lett. Ezáltal vagyona jórésze Brandenburgi tulajdonba ment át, s miután első férjétől származható fegyverzetek között örököltetett egy (az apósa számára készült) bizonyára nem köznapni munkájú gótikus vértetett. Innen kerülhetett azután a tirol-i ág tulajdonába, ahol korát és Zsigmond főherceg vértetetével való hasonlatosságát tekintve, a kortárs főherceg hagyatékává avatták. A Brandenburgi-család körében viszont megmaradt, úgy látszik, annak a tudatnak emléke, hogy fegyverzeteik egyike a nagy magyar király tulajdonából való.

Egyszerű s a multban igen gyakran előforduló hagyomány-átollódással volna tehát dolgunk, amelynek elgondolhatóságát és jogos feltételezhetőségét maga az osztrák tárgyaló bizottság is elismerte. Gyakorlati sikert azonban a származás nem arathatott. Az osztrák megbízottak csak olyan érvelés alapján mentek bele tárgyaik kiszolgáltatásába, amelyből a hipotétikus jelleg tökéletesen hiányzott³. A bécsi fegyverregészek előtt még nem tisztázott a második, Zsigmond-féle vértetetz eredetkérdése. Erre mutat legalább is a megjelent szakmunkákban a vértetetek mestereinek a találgatása. A bécsi Fegyvergyűjtemény 1936. évben kiadott katalógusa szerint mind a két vértetetz Zsigmond főherceg tulajdonából származik, mindkettőnek készítője: Hans Grünewalt nürnbergi mester, az 1470–80. években⁴.

Thomas a bécsi vértetetek Londonban történt 1949. évi kiállításának katalógusában a Zsigmond-féle vértetetz mesterét Lorenz Collmann személyében határozta meg, készítésének idejét pedig az 1480. év körül rögzíti⁵.

A másik vértetetzet nyilvánvalóan mint bizonytalan származásút nem állították ki.

Thomas a vértetetekről szóló egyik művében⁶ a két Zsigmond-féle vértetetről megemlíti, hogy az egyik Lorenz Collmann augsburgi mester munkája, a másik azonban ismeretlen német mesteré, 1470–80-ból.

Ez az aprólékos finomsággal készített, pompás-művű vértetetz jellegzetes példánya a XV. század lovagi harci öltözetnek. Áttörtművű, csipkefinomságú szegélyezése, az egyes alkatrészek csúcsíves kiképzése a gótikus építőművészet díszítő motívumaival tart rokonságot. A mellvas három, csúcsba futó rátéttel megerősített. Ez a megoldás lehetővé teszi, hogy a felső test a mozgásban ne legyen gátolva, mint az egy darabból készült mellvértnél. Szükséges is a felső test mozgási lehetősége, különösen a lovagi torna vívásánál. A tornalándzsa felfektetésére szolgáló horog a mellrész jobb oldalán helyezkedik el. Az állat a mellvasra mereven felékelt állvért fedi, amelyre a fejet védő, ebben a korban divatos salade-sisak borul. A salade-sisak hátul hosszú csúcsba futó peremmel bővül. Ez a sisaktípus a lándzsaviadalok-

nál használt vérteteteknek a törvényszerű velejárója. Feltűnően finom vonalvezetésű a derék kiképzése, amely csípőben karcsúvá válik, majd három, egymásra helyezett áttörtművű szegéllyel díszített lemezsávból álló, kiszélesedő alsó résszel kapcsolódik egybe. A vállvérthez kapcsolódó karvérthez széles, pillangós könyökvért tartozik, a kezét csúcsíves díszítésű, aprólékosan finom kidolgozású, minden ujjat külön borító vaskesztyű védi. A felső lábszárvért mozgathatóan egymásra helyezett lemezsávjain már a mellason is megfigyelt, áttört művű díszítményeket találjuk.

Elegáns vonalvezetést figyelhetünk meg az alsó lábszárt körülfogó, zárt láb ért kidolgozásában is. A vassaru csúcsára az akkori divatnak megfelelően a 20 cm hosszat meghaladó, üres vascúcs van felkapcsolva. A hosszú vassaru-csúcsot magyar jellegzetességnek ismeri el a külföldi fegyverregészeti szakirodalom, amely Magyarországról származtatja át ezt a saru-viseletet a nyugati lovagi öltözetbe. Ennek a szokatlan hosszúra megnyúlt sarucúcsnak nincs semmiféle gyakorlati célja, tisztára divat⁷ dolga. Csupán lovaglaskor viselhették, a gyalogos járást annyira megnehezíthette, hogy az ilyen hosszú csúcsú saru a gyalogszerrel történő menekülést a harcterről lehetetlenné tette.

A renaissance-kor lángeszű uralkodójának, Mátyás királynak szükség esetén Európa legnagyobb hadserege állott rendelkezésére. Amidőn 1485 július 1-én Bécset elfoglalta, 8000 főből⁸ álló válogatott sereg kíséretében vonult be a városba.

A bécsűj helyi katonai szemlén Bonfinius szerint 28 000 emberből⁹ álló magyar hadsereg vett részt, amelyből 8000 gyalogos, 20 000 pedig lovas volt.

Állandó hadserege 35 000 emberből állott. Ennek a hatalmas hadseregnek egykori felszereléséből még meméntől sem maradt semmi az utókorra.

A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertára nem rendelkezik egyetlen Mátyás-korabeli vértetettel sem. Van azonban egy emlékün, ahol nagy királyunkat vértetetével együtt ábrázolják, mégpedig a bautzeni vár Mátyás-szobrán, amely 1486. évben készült. Bautzen – jellemző, hogy azon külföldi városok közé tartozik, amelyeknek magyar neve is van, Budiszin – Ortenburg nevű várának tornyát ékesíti Mátyás király szobra, kemény homokkőből faragva¹⁰.

A királyt gótikus fülkében, trónján ülve örökítette meg a mester. Lábát egy előtte nyugvó oroszlánon tartja, feje fedetlen, leomló dús hajzattal. Testét díszes, gótikus ízlésű, teljes vértetetz fedi. A mellvas kettős, csipkés tagozású részből van egymásra tolva, amelyek középen stilizált liliomban végződnek. A csípővért rákfarkszerűen egymásra tolt három csipkézett szélű lemezsávból áll. Bal vállát és övét dús redőzetű palást takarja, jobbában kormánypalcát, baljában pedig birodalmi almát tart. Wenzel leírásában eredetileg jobbában egyenes kardot tartott, amely ottlétekor már a karrésszel együtt lehullott, a kardnak csupán a hegye volt már látható a trónust ékesítő függönyök jobb oldalán. Arca szakálltalan és bajusztalan, amint azt az akkori olasz divatnak megfelelően, mindegyik egykorú képen látjuk.

Kosztümjén kívül legfontosabb reánk nézve azonban az a tény, amint azt a bautzeni Annalesek feljegyzik, hogy Lausitz akkori kormányzója, Stein György – akit 1481 október 29-én maga Mátyás nevezett ki – különösen gondoskodott arról, hogy a szobor a királyhoz tökéletesen hasonlítson. A szobrot Mátyás rendeletéből kezdte meg Stein kormányzó készíttetni, és három évig tartott a mű kifaragása. A szobrot még befalaztatása után is három ízben vették le, sőt Budára is elküldték, hogy a művész a király arcvonásait híven eltalálja¹¹.

⁷ Demmin, Die Kriegswaffen, 612.

⁸ Teleki, Hunyadiak kora, V. k., 316.

⁹ Teleki i. m. 412.

¹⁰ Wenzel, Arch. Közlemények, 1859., I. k., 239.

¹¹ Szendrei, Magyar hadtörténelmi emlékek, 284–285.

Azonban Szendrei J. azon feltevése nem bizonyított, hogy a bautzeni faragvány olasz mester kezétől származott volna. A visegrádi és a budavári ásatások leletei bővebb elkülönítéseket tesznek lehetővé magyar és olasz mesterek között (szerk.).

¹ Tóth Z., Mátyás király idegen zsoldosserege, 22.

² Leber, Wien's kaiserliches Zeughaus, 140.

³ Tóth Zoltán szíves személyes közlése.

⁴ Gross–Thomas, Katalog der Waffensammlung in der neuen Burg. 23. lap, A. 58, A. 62 sz.

⁵ Thomas, Exhibition of Armour of Kings and Captains, From the National Collections of Austria. 3. lap, 7. sz.

⁶ Thomas, Harnische, 22.

Nyilvánvalóan ez annyit jelentett, hogy a szobron a király arcvonásait a király udvarában működő szobrászok dolgozták át a valóságnak megfelelően, és csak miután ez megtörtént, állították azt fel véglegesen.

A szoborban azonban nagy királyunknak nem csupán 1486-ból való leghitelesebb arcképét, hanem egyúttal viselt hadi kosztümjének hű mását is megkapjuk.

Ugyancsak gótikus vértetében ábrázolják Mátyás királyt a Philostrates-kódex kezdő lapján is.

A rendelkezésünkre álló emléktárgy alapján igazoltnak látjuk azt a körülményt, hogy Mátyás királynak

mindenesetre volt birtokában a lovagi világban divatozó gótikus vértet, amelyet viselt is, ezzel pedig emelte megjelenése fényét.

Az ismert ábrázolásokon kívül ma már örömmel mondhatjuk azt is, hogy a tudós alapossággal történt kutatás egy új Mátyás-ereklye nyomára vezetett. Sajnálatos módon azonban, hogy ezt is, mint minden nagyobb értékkel bíró ilyenmű történeti ereklyénket, a külföld őrzi.

Kalmár János

DER KÖNIG MATTHIAS HARNISCH IN DER WIENER WAFFENSAMMLUNG

Die Waffensammlung des Ungarischen Historischen Museums bietet über die Angriffs- und Verteidigungswaffen der tausendjährigen Kämpfe eine nur lückenhafte Übersicht. Wir haben keinen mittelalterlichen ungarischen Harnisch, und doch müsste der Zeugnisschaft der Geschichte nach eine reiche Serie von ihnen im Gebrauch gewesen sein. Die Waffensammlung besitzt auch keinen einzigen Matthias-Harnisch, obwohl König Matthias, als er 1485 Wien eroberte, mit 8000 Gewaffneten in die Stadt einzog. Das Matthiasdenkmal in der Burg zu Bautzen vom Jahre 1486 stellt den grossen König im Harnische dar; wir haben hier nicht nur Matthias glaubwürdigstes Konterfei, sondern auch die Abbildung seiner Gebrauchs-Kampfausrüstung vor uns. König Matthias, wie dies eine Reihe von Abbildungen bezeugt, trug ebensolche gotische Harnische, wie jeder zeitgenössische Vornehme. Die Wiener Waffensammlung bewahrt zwei Harnische, welche Erzherzog Sigismund von Tirol zugeschrieben werden, jedoch nur der Eine von ihnen konnte wirklich ihm gehören. Die Schulterweite der Harnische ist gleich, doch ist der Eine um 14 cm höher als der Andere und könnte folglich der kleinere Harnisch leicht dem König Matthias, welcher

bekanntlich von kleiner Statur war, angehört haben. Unzweifelhaft ist, dass eine Rüstung des Königs nach Wien wanderte; ein Saal in Wiener Arsenal hatte den Namen „Corvinus-Halle“ und dort war eine angebliche Rüstung König Matthias ausgestellt. Diese Überlieferung ist jedoch falsch, denn die Rüstung stammt aus dem späten XVI. Jahrhundert und gehörte wahrscheinlich dem Markgrafen Johann Georg von Brandenburg. Johann Corvins Witwe, geb. Beatrix Frangepan, heiratete in zweiter Ehe 1509 den Markgrafen Georg von Brandenburg; ihr Vermögen ging in brandenburgischen Besitz über. Die Vermutung steht nahe, dass sie nach ihren ersten Mann eine ihren Schwiegervater gehörige gotische Rüstung geerbt habe, welche Rüstung dann in den Besitz der Tiroler Linie überging, wo sie später mit Rücksicht auf ihre Ähnlichkeit mit der Rüstung Sigismunds von Tirol für ein Stück aus dem Nachlass des Zeitgenossen Matthias' Sigismunds, gehalten wurde.

Im Umkreise der Rüstungen der Familie Brandenburg jedoch hält sich die Überlieferung dass Eine von ihnen aus dem Besitz des grossen ungarischen Königs stammte.

Joh. Kalmár

AZ ÚJJÁRENDEZETT DÉRI MŰZEUM RÉGÉSZETI OSZTÁLYA

A második világháború, mint ismeretes, vidéki közgyűjteményeinkben, különösen azok épületeiben is, súlyos károkat okozott. A hároméves terv keretében a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelősége gondoskodott arról, hogy nemcsak a fővárosi, de a vidéki múzeumok épületei is újra használhatók legyenek. Így született újjá egyik legnagyobb vidéki közgyűjteményünk, a debreceni Déri Múzeum is, amelynek épületét több bombatalálat súlyosan megrongálta. A Déri Múzeum régészeti osztályának újjárendezését Sőregi János igazgató kezdeményezésére brigádmunkával végezték el.

Az új állandó régészeti kiállítás 1949 nyarán indult meg, ugyanabban a két teremben, amelyben az 1930-as rendezés szerint is e gyűjtemények szerepeltek. Azonban az új rendezés a régi helyet s a régi anyagot új elveknek megfelelően alakította át. Az előző rendezés alapelve — a régi katalógus szerint — az, hogy a régészeti osztály berendezésének gerince az őskori technika szemléltető bemutatása, azzal az indokolással, hogy: „az ősrégészeti korok jellegét a technikai ismeretek, technikai eljárások s ezáltal adott anyag feltárása felett való uralom adják meg” — továbbá: „a XX. század embere a technika csodáinak világát éli”, tehát az őskor megismerésében is ezek a döntő szempontjai. Az új rendezés nem tagadja meg ezt az elvet, csak módosítja, továbbfejleszti, a korszerű múzeológiai követelmények s a korszerű marxista történelemszemlélet: a Morgan—Engels-féle módszer szerint. Ez a szemlélet nemcsak a korszak-beosztásban érvényesül, amely az őskultúrák régészeti periódusait összhangba hozza a társadalmi fejlődés fázisaival, hanem abban is, hogy a leletekkel kapcsolatos feliratok és rajzok részletesen megmagyarázzák az egyes leletcsoportok gazdasági-társadalmi hovatartozását is. Ezért nem törekszik ez a rendezés a leletek zsúfoltságára, hanem a leletegyütteseket világos, áttekinthető csoportokra igyekszik tagolni, s az egyes csoportok, „kultúrák” helyét pedig a mellékük helyezett térképeken topográfiailag megjelölni.

Mielőtt megvizsgálánk, sikerült-e ezeket az elveket mindig következetesen érvényesíteni a kiállításban, röviden ismertetnénk az egyes termek anyagát, ami az előző kiállítás óta jelentősen nem változott. Az első teremből kimaradt az őskorra, a palaeolithikumra (a vadság kezdeti fokára) vonatkozó anyag, mert ez a megelőző kiállításban nem helyi leletekből adódott, különben is a paleontológiai anyag a közeljövőben a múzeum II. emeletén felállítandó természettudományi osztályban kerül kiállításra. A palaeolithikus anyag kiesésével nagyobbá, levegősebbé vált a tér ebben a teremben, szükségtelemmé váltak a nehezen látható, szemmagasságon jóval felüli táblák. Így ebbe a terembe a neolithikumnak, a barbárság alsófokának felsőtiszavidéki emlékei kerültek: a bükkői és a tiszai „kultúrák” környékbéli leletei, továbbá az aeneolithikus és rézkori emlékek (bodrogeresztúri „kultúra” stb.). Az I. terem egyik falát díszítő jó térkép szemléletesen mutatja be a hamvasztásos sírokat, az égetett edényeket, a rézeszközök s a csontvázas sírok lelőhelyeit, s világosan megállapítható belőle, hogy ezek a leletek a kőkorszak és a fémkorszakok határán, főleg a Tisza és mellékfolyói mentén helyezkednek el.

A II. terem, amely jóval nagyobb az előzőnél, a bronzkorszakkal kezdődik és egészen a honfoglaláskor végéig terjedő emlékmagyarázatot foglalja magába (XXXIII. tábla). E nagy időbeli és kulturális különbségekből következik, hogy itt nagyobb és heterogénabb anyag került össze, s így a rendezés sem sikerülhetett oly szerencsésen, mint az I. teremben. A bronzkori kultúrák bemutatása kapcsán ügyesen megszerkesztett térkép különíti el a különböző helyi csoportokat (a bronzkor kezdetén a nagyrévit, később a szőregit, hatvanit, vatyait), a feliratok pedig rámutatnak a beállott nagy társadalmi változásra: a békés matriarchátus helyett a patriarchális társadalmi rend megszületésének következményeire: a fegyverek, harci eszközök megsaporodására. A bronzkorvégi leletanyag kiállításánál főként a különböző csoportoknak (szőregi, gyulavarsándi, ottományi, nagydobosi, füzesabonyi, továbbá az északról jövő, idegen lausitzi) a környéken talált emlékeit választja el egymástól, több-kevesebb sikerrel, hangsúlyozva a temetkezési szokások különbözőségét. A Hajdú-megyében oly gazdag vaskori, különösen hallstatti anyag bemutatásában a gazdag raktárleletek kiállításán, azok könnyen áttekinthető szemléltetésén van a hangsúly (debrecen-látóképi, hajdúsámsoni, hajdúböszörményi stb. leletek), ezek egy része nem fali szekrényekbe került, mint általában az egész anyag, hanem lapos tárlókba, egyes, nagyobb fémedények pedig külön kockákra. A vaskori leletanyagban szereplő szkíta leletek előtt most már a *kimmérek* is jelentkeznek, az ártándi és barátomlini leletekkel. A római kori lovasnomádság, a szarmaták emlékei, mint ismeretes, gazdagon vannak képviselve a Déri Múzeumban. A hortobágy—porosháti nagy sírmező kiállításánál hasznosak a csontvázas leleteket ábrázoló rajzok, továbbá a római és a „barbár” edények analóg bemutatásai. A gyűjtemény befejező szekrénye az avar és a honfoglaláskori anyagot mutatja be, ahol is a szegényes leleteket jó rekonstrukciók (László Gyula tervei nyomán) egészítik ki.

Mielőtt a kiállítást megbírálnánk, hangsúlyoznunk kell azt a meglepő és szomorú tényt, hogy a Déri Múzeum kétemeletes „palotájában” a történelmi-társadalmi szempontból oly nagyjelentőségű régészeti anyag mindössze egy kis szobát és egy termet kapott! Ezen az aránytalanul szűk helyen nem is lehetett igazán modern, minden részletében jól áttekinthető régészeti kiállítást rendezni, a legjobb igyekezet mellett sem.

Ideológiai szempontból nézve, a Morgan—Engels-féle kategóriák új, S. P. Tolszov-féle módosításának (Sovjetskaja Etnografija, 1946, 25—36) figyelembevétele leegyszerűsítette volna ezt a kissé komplikált rendszert. A nagy táblák feliratainak betűtípusa sem a legegyszerűsebb, egyébként is a feliratok néha túl nagy helyet foglalnak el a szekrényekben. Pedig nagyon ki kellett használni minden helyet, hiszen a gazdag anyag legalább még egy harmadik termet is követelt volna! Így azután egyes szekrényekben: mint a késő-bronzkori és a szarmata leletekben, szinte zavarossá válik a különböző sírokból származó leletanyag. Fokozza a zavart az is, hogy a sok apró polc s a kis kockák megbontják a belső felületi egységet. A nagy polcok elhagyása helyes és szükséges, de csak akkor, ha a helyette beiktatott kisebb tagolások arányosan vannak elhelyezve,

Különben sem szerencsés p. o. a szarmata-vitrinben az edényekből kilógó nyakláncok elhelyezése sem. A II. teremben a hallstattkori fémedényeket a fal mellett túl nagy kockákra helyezték, s a hozzájuk tolt lapos tárlók zavarják a közlekedést. Igaz, hogy ez a terem keskeny és hosszú ahhoz, hogy ilyen tárlókat a falra merőlegesen állítsanak be, ezeket igazán jól csak hosszirányban lehetett volna elhelyezni. Ha pedig a következő III. terem néprajzi anyagot tartalmaz, miért ne lehetett volna, helyel-közzel, nem kirívólag és zavarólag, az ősrégészeti anyagba néhány néprajzi vonatkozású fényképet is elhelyezni, az egyes eszközök készítésével kapcsolatosan, amint újabban a Magyar Történeti Múzeum régészeti kiállításán történt, persze sokkal kisebb, kevésbé feltűnő fotográfiákat.

Az embertani anyag újszerű kiállítása a II. teremben (hosszú fahengerre csavarmenetesen elhelyezett koponyák, történeti sorrendben, alulról felfelé. Nemeskéri János ötlete szerint) igen szellemes és tanulságos, viszont ugyanebből a teremből hiányzik az előző kiállításban szerepelt hajdúböszörmény-zelemérpusztai csontváz *in situ*, de természetesen nem a régi elhelyezésben való kiállítása.

Mindent egybevéve a Déri Múzeum új régészeti kiállítása más vidéki múzeumok számára is sok megízlelendő tanulságot nyújt, amelyeknek hatása az azóta berendezésre került vidéki régészeti kiállítások technikai kivitelében már látszik is, s ezért komoly lépést jelent vidéki múzeumaink fejlődésének a történetében.

Kádár Zoltán

HOZZÁSZÓLÁS KÁDÁR Z. ISMERTETÉSÉHEZ: AZ ÚJJÁRENDEZETT DÉRI MÚZEUM RÉGÉSZETI OSZTÁLYA

A Déri Múzeum anyagából súlypontképzésre a tiszapolgár–bodrogkeresztúri kör, a koravaskori és későszarmatakorai leletanyag kínálkozott. Ebből a koravaskori érvényesül, sajnos, inkább csak tömegével. Nem sok nyomát látjuk e lelettömeg történeti keretbe való állításának, s hasonlóképpen nagyjából elvesznek azok a tanulságok is, amelyek gazdaságtörténeti vonalon kielemezhetők lettek volna. Egészben véve erősen statikus a kiállításnak ez a része, s ez rányomja bélyegét az egész kiállításra. A tiszapolgári és bodrogkeresztúri kultúrák anyaga némi kiegészítéssel élénken szemléltethetők volna az ősközösségi társadalom megfelelő fokozatának a bemutatottnál teljesebb képét. A népvándorlás kora amúgy is szegényes, úgyhogy kétszeresen indokolt lett volna a hortobágyi későszarmatakorai temetők sokkal kimerítőbb bemutatása. Jellemző maga a táj, amelyben az ekorabeli halmos temetőink általában jelentkeznek, s ennek érzékeltetésére a lelőhelyen készített felvételek igen alkalmasak lehettek volna. De tovább is lehetett volna menni. A kor temetkezési rítusának szemléltetőbb bemutatása mellett a viselettörténeti adatok teljesebb kiértékelését is hiányolnunk kell. Igen jó alkalom lett volna már ezzel a korról kapcsolatban rámutatni arra, hogy a Duna–Tisza közének és a Tiszántúlnak olyan kora kezdődik, amelyben csaknem 1000 éven keresztül kizárólag lovas nomád népek alakítják ki az itt folyó életet, amelyek a civilizáció alacsonyabb fokán álltak a rómaikorhoz képest.

Néhány szót kell szólni a kiállítás embertani részéhez is. El kell ismernünk, hogy a multhoz képest már az nagy eredmény, hogy maga az ember is helyet kap kiállításaink keretében. Az is igaz, hogy embertani anyagunk technikai beillesztése régészeti kiállításainkba változatosan és ötletesen történt. Megjegyzésünk kiállításaink, s a Déri-múzeum kiállításának ezzel a részével kapcsolatban az, hogy mondanivalója az érdeklődő dolgozó, de gyakran a szakember felé sem elegendő. Legtöbbször ugyanis arról ad tájékoztatást, hogy az egyes kultúrák hordozói milyen fajtaelemekből tevődnek össze, mely területről kerültek hozzánk. Megkapjuk néha az egyes fajták ma élő típusainak a képét is. Kétségtelen, hogy ez közelebb hozza a látogatóhoz a kiállítás ezen objektumait. De ennél tovább kellene mennünk. Az embertani anyaggal kapcsolatban, függetlenül a kultúrához való tartozástól, sok kérdés érdeklő a látogatót (életkorfelismerés, betegségek stb.). Erre nézve történt elég szerencsés kísérlet a pécsi kiállítás külöálló részében. Itt legfeljebb a kiállított anyag nagy mennyiségét és azt kifogásolhatnánk, hogy nem csatlakozik szervesebben a kiállítás többi részéhez. De emellett, azt hiszem, ahol erre mód van, a régészeti anyaggal kapcsolatos fejlődéstörténeti kérdésekre is felelni kellene. Pl. a társadalmi fejlődés egyazon fokán lévő rokon vagy nem rokon kultúrák hordozói a fejlődés

mely elemeit hozzák magukkal és adják át kölcsönösen a kultúrák területi érintkezése folytán? Ilyen és ehhez hasonló kérdések megválaszolása embertani anyagunkat szorosabban kapcsolná kiállításaink régészeti részéhez. Ma ugyanis többször elszigetelten, a régészeti anyaghoz szorosabban nem kapcsolódva, jelentkezik kiállításainkon az ember.

Ami a kérdések másik (rendezési és technikai) részét illeti, arra nézve teljes mértékben egyetértek a szerzővel abban, hogy a Déri-múzeum régészeti kiállításának céljaira egy szoba és egy terem nem elegendő. Raktárányaga lehetővé tette volna harmadik terem bevonását is. Sőt anyagpótlás nélkül is a második terem maradhatott volna csupán a bronz- és vaskor bemutatására. Feloldódott volna az a zsúfoltság, amely különösen az utcai fronttal szemben lévő falon és az előtte lévő tárlókban elhelyezett nagy mennyiségű anyag okoz, s így kihangsúlyozható lett volna a patriarchális társadalom kialakulásának és fejlődésének ténye, amelyre a múzeum idevonatkozó anyaga kiválóan alkalmas. A következő kis terem a szarmata és népvándorlás korának többi kultúráját foglalhatta volna össze. Ezeknek külön teremben való elhelyezésével a harmadik súlyponti probléma fontosságát még külön is hangsúlyozni lehetett volna, eltekintve természetesen attól, hogy a témák részletes kidolgozására is lett volna hely.

Szóvá kell tenni, hogy az egyébként helyes gondolatokat kifejező illusztrációs anyag (főként a térképek) grafikai kivitele és méretei sok kívánni valót hagynak hátra. Szembeállítva a többi, ezideig megnyílt régészeti kiállításaink idevonatkozó részével, határozottan állíthatjuk, hogy nem üt meg azok többször művészi színvonalát. Hasonlóképpen nem szerencsés az elhelyezés módja sem. Egy-egy térképet minden alátét nélkül szegeztek fel a vitrinek hátsó falára, ahelyett, hogy alátétre felragasztva, kissé kiemelték volna, vagy ahol erre mód volt, magára a vitrin vagy a terem falára felrajzolták, ill. festették volna. Hiányoljuk a fényképes dokumentációs anyagot, s itt nem állanánk meg a Kádár Z. által is kívánt „néhány néprajzi vonatkozású” fényképnél, s nem ragaszkodnánk ahhoz sem, hogy azok a Magyar Történeti Múzeum régészeti kiállításában szereplő fényképeknél „sokkal kisebb, kevésbé feltűnő” fényképek legyenek. Méretük legyen akkora, amekkora a helyes szemlélet eléréséhez szükséges, s legyen feltűnő, hiszen azért állítjuk oda ki azokat, csak ne üssék a régészeti anyagot, hanem egészítsék ki és magyarázzák. A téma szempontjából pedig az egyes kultúrák környezeti, táji elemeit bemutató, továbbá ásatási felvételek másolatai mind helyet kérnek ilyen kiállítás keretében.

Egészben véve azt kell megállapítani, hogy a kiállítás minden haladó törekvése mellett szakmai, valamint

technikai és rendezési vonalon is lehetne sokkal jobb is. Az egész kiállítás statikus jellegű, az anyagot kevésbé szíjaltatja meg. S nem abban van a hiba, hogy a kiállítás rendezői a „Morgan—Engels-féle kategóriák új, Tolszov-féle” módosítását nem vették figyelembe, hanem abban, hogy az anyagból nem fejtették ki mindazokat az eredményeket, amelyeknek a szemlélete az

érdeklődőkben a társadalmi fejlődés éppen szóban-forgó fokozatának lehető teljes képét adná. Az anyag, az abból kielemezhető tanulságok kell, hogy a látogatót meggyőzzék. Ehhez akár az Engels, akár az engelsi alapon felépülő Tolszov-féle beosztás az iránymutatást adja, amelyet étellel a kiállítás anyaga hivatott kitölteni.

Párducz Mihály

RÉGÉSZETI TUDOMÁNYOS INTÉZMÉNYEINK

Budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetem:

Ősrégészeti Intézet.

Igazgató: Banner János.

Klasszika Archaeologiai Intézet.

Igazgató: Oroszlán Zoltán.

Érem és Régiségtani Intézet.

Megb. vez.: Szilágyi János.

Debreceni Tudományegyetem:

Régészeti Intézet.

Igazgató: Járdányi-Paulovics István.

Múzeumok és Műemlékek Országos Központja:

Elnök: Ortutay Gyula.

Elnökhelyettes és a múzeológiai osztály vezetője:

Pogány Ö. Gábor.

Régészeti előadók: Radnóti Aladár,
László Gyula.

Országos Magyar Történeti Múzeum:

Vezető: Fülep Ferenc.

Főigazgató helyettes: Mihalik Sándor.

Régészeti Osztály.

Osztályvezető: Párducz Mihály.

Történeti Osztály.

Osztályvezető: Tápay-Szabó Gabriella.

Éremtár.

Osztályvezető: Kerényi András.

Fővárosi Múzeumok: (Budapesti Történeti Múzeum);

Központi igazgató és a *Fővárosi Művelődéstörténeti Múzeum* (Vármúzeum) osztályvezetője: Gerevich László.

Fővárosi Régészeti Intézet.

Osztályvezető: Nagy Tibor.

Fővárosi Ókortörténeti (Aquincumi) Múzeum.

Osztályvezető: Szilágyi János.

Fővárosi Történeti Múzeum.

Osztályvezető: Bertalan Vilmos.

RÉGÉSZETI TÁRGYÚ ELŐADÁSOK EGYETEMEINKEN

Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem:

1949/50. tanév I. félév.

Banner János: Újabb kőkor. — Ősrégészeti gyakorlatok.

B. Kutzián Ida: A késői vaskor Európában. — Ősrégészeti gyakorlatok.

Dercsényi Dezső: Művészeti technológia. — Forrás-olvasás.

Dobrovits Aladár: Ókori Kelet. — Régészeti gyakorlatok az ókori Kelet köréből.

Gerevich László: Általános művészettörténet.

H. Takács Marianne: Emlékmeghatározások.

László Gyula: Népvándorlaskori régészet. — Népvándorlaskori technológia. — Gyakorlatok a népvándorlaskori régészet köréből.

Nagy Tibor: Általános régészet. — A provinciák régészete.

Oroszlán Zoltán: Az antik kisplasztika. — Az antik anyagi kultúra története. — Római régészet.

R. Alföldi Mária: Numizmatika. — Gyakorlatok a numizmatika köréből.

Szilágyi János György: Forrástanulmányok a római művészet történetéhez.

Vayer Lajos: Gótika és korareneszánsz.

1949/50. tanév II. félév.

Banner János: Újabb kőkor. — Ősrégészeti gyakorlatok.

B. Kutzián Ida: Késői vaskor. — Ősrégészeti gyakorlatok.

Czeplédy Károly: Akkád nyelvtan és szövegelemzés.
Dercsényi Dezső: Művészeti technológia. — Forrás-olvasás.

Dobrovits Aladár: Egyiptomi és babyloni irodalom. — Egyiptom és Elő-Ázsia története. — Ókori Kelet. — Régészeti gyakorlatok az ókori Kelet köréből. — Bevezetés az egyiptomi szövegek olvasásába. — Egyiptomi szövegolvasás haladónak.

Gerevich Tibor: A román kor művészete.

Fülep Ferenc: Pannónia

Horváth Tibor: Belső-Ázsia és Kelet-Ázsia régészete. — Gyakorlat a népvándorlaskori régészet köréből.

H. Takács Marianne: Emlékmeghatározások.

László Gyula: Népvándorlaskori régészet. — Gyakorlat a népvándorlaskori régészet köréből. — Technológia.

Nagy Tibor: Általános régészet. — A provinciák régészete. — Budapest a népvándorlás korában.

Radnai Lóránt: A római építészet.

R. Alföldi Mária: Numizmatika. — Numizmatikai gyakorlat.

Scher Tibor: Szíria és Palesztina régészete.

Szilágyi János: Társadalmi osztályok a pannóniai városokban. — Római kori írásos emlékek olvasása.

Szilágyi János György: Forrástanulmányok a római művészet történetéhez.

Telegdy Zsigmond: Az ókori Kelet társadalma.

Oroszlán Zoltán: Klasszika archaeologia (római régészet). — Gyakorlatok a római régészet köréből. — Az antik kisplasztika.

Vayer Lajos: Gótika és korareneszánsz.

1950/51. tanév I. félév.

Banner János: Európa bronzkora. — Gyakorlatok a bronzkorból. — Magyarország őskora.

Dávid Antal: Akkád nyelv és szövegelemzés.

Dobrovits Aladár: A szasszanida kor emlékéanyaga. — Szasszanida-kori gyakorlat. — Egyiptom és Elő-Ázsia története az I. évezredben. — Egyiptomi szövegek olvasása.

Fülep Ferenc: Pannónia gazdasági és társadalmi történetének vázlata.

Gerevich László: Románkori művészet.

Győrffy György: Forráismeret és forrásolvasás.

Horváth Tibor: Belső-Ázsia bronz- és vaskora. — Délszibéria és a Távolkelet régészeti kapcsolatai. — Múzeológiai gyakorlat.

Knieszsa István: Szilavok.

László Gyula: A népvándorláskori régészet újabb szovjet irodalma. — Avarok. — Magyar ethnogenezis a nemzetség szervezet felbomlásáig. — Magyar ősköltészet.

Méri István: Középkori régészet és gyakorlat. — Múzeológiai gyakorlat.

Nagy Tibor: A keleti provinciák régészete. — A későbbi népvándorláskor történeti kerete. — A szobrászat és reliefplasztika emlékei Pannóniában. — Germánok. — Provinciális régészeti gyakorlat. — Régészeti alapismeretek.

Oroszlán Zoltán: Az antik k'isplasztika története. — Görög művészet. — Múzeológia.

Párducz Mihály: Múzeológiai gyakorlatok.

Radnóti Aladár: Múzeológiai gyakorlatok.

Scher Tibor: Szíria és Palesztina régészete.

Szabó Árpád: Östörténet, keleti és görög rabszolgatársadalom.

Szilágyi János: A pannóniai kézművességek. — Pannónia katonai és polgári emlékei. — Pannóniai régészeti gyakorlatok.

Szilágyi János György: Múzeológiai gyakorlat.

Vajda László: L. H. Morgan és a materialista östörténet.

Wessetzky Vilmos: Gyakorlatok az egyiptomi és az előázsiai régészet köréből.

1950/51. tanév II. félév.

Banner János: Korai vaskor Európában. — Gyakorlatok a magyar ősrégészet köréből. — Magyar ősrégészeti irodalom. — Gyakorlatok.

Csemegi József: Bizánci építészet.

Dercsényi Dezső: A román kor és gótika művészete.

Dobrovits Aladár: Régészeti alapismeretek.

Gerevich László: Románkori művészet.

Győrffy György: Forráismeret és forrásolvasás. — Magyar honfoglalás kútfői.

Horváth Tibor: Régészeti alapismeretek.

László Gyula: Honfoglaló magyarság emlékéanyaga. — Magyar ethnogenezis a nemzetiségi szervezet felbomlásáig.

Méri István: Múzeológiai gyakorlat. — Középkori régészet és gyakorlat.

Molnár Erik: Magyar történet a XIV. sz. elejétől 1526-ig.

Nagy Tibor: Késő antik és bizánci műveltség. — Germánok.

Oroszlán Zoltán: Görög művészet. — Görög és római mitológiai ábrázolások. — Általános múzeológia.

Párducz Mihály: Szakmúzeológiai gyakorlat.

Radnóti Aladár: Feliratos emlékek Pannónia társadalmi és gazdasági életéhez. — Szakmúzeológiai gyakorlat. — Régészeti alapismeretek. — Gyakorlat.

Szabó Árpád: Római rabszolgatársadalom.

Székely György: A feudalizmus kialakulása.

Szilágyi János: Pannóniai kézművességek emlékei (gyakorlattal). — Pannónia.

Szilágyi János György: Forráskritikai gyakorlatok a görög és római művészet köréből.

Wessetzky Vilmos: A kopt emlékéanyaga.

Debreceni Tudományegyetem

1949/50. tanév I. félév.

Járdányi Paulovics István: Római társadalom-történet. — Antik anyagi kultúra. — Görög társadalom-történet. — A klasszikus ókor képzőművészete. — Ókori keleti társadalmak. — Bevezetés az östörténet és az okortudomány segédeszközeinek használatába.

Kádár Zoltán: Antik vallástörténet. — A római triumfális művészet kezdetei.

1949/50. tanév II. félév.

Járdányi Paulovics István: A görög rabszolgatársadalom története. — A római rabszolgatársadalom története. — Római történelem. — Az antik anyagi kultúra története. — A klasszikus ókor és a reneszánsz képzőművészete.

Kádár Zoltán: Antik vallástörténet. — A római triumfális művészet.

1950/51. tanév I. félév.

Járdányi Paulovics István: Östörténet, a keleti és görög rabszolgatársadalom története. — Régészeti alapismeretek.

Kádár Zoltán: Antik filozófiatörténet. — A késő-antik és a korabizánci művészet társadalmi alapjai.

1950/51. tanév II. félév.

Járdányi Paulovics István: Római rabszolgatársadalom története a feudalizmus kialakulásáig. — Forrásgyakorlatok (az ókori történelemből). — Ókori építészet, különös tekintettel Pannóniára.

Kádár Zoltán: A bizánci művészet kialakulása Itáliában és Kelet-Európában.

Szegedi Tudományegyetem

1949/50. tanév I. félév.

Felvinczi Takáts Zoltán: Görög művészet a perzsa háborúktól a diadochok koráig. — Egyezések a keleti népek művészetében.

Lehel István: Az antik anyagi kultúra története.

1949/50. tanév II. félév.

Felvinczi Takáts Zoltán: A klasszikus ókor és a reneszánsz képzőművészete. — Egyezések a keleti népek művészetében.

Régészeti tárgyú előadások a Numizmatikai Társulatban az 1949/1950. években.

Tersztyánszky Jenő: A pénzverés dór stílusa a görög perifériákon.

R. Alföldi Mária: Pannónia feladása.

Huszár Lajos: Ismeretlen aranyforint Nagy Lajos korából.

Kováts Ferenc: Pénzverősúlyok, különös tekintettel a magyar pénzverősúlyokra.

(B. B. É.)

RÉGÉSZETI IRODALOM — BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA

Az alábbi bibliográfia két főreszre oszlik. Az elsőben a szovjet archeológia magyar nyelvre ültetett irodalmát gyűjtöttük össze. A haladó régészet, mint az anyagi kultúra emlékeivel foglalkozó tudomány, szervesen kapcsolódik más tudomány rokon ágazatainak kutató és feldolgozó munkájához, amilyenek pl. a néprajz, anthropológia, művészettörténet stb. Az összeállítás során tehát figyelembe vettük azokat a rokon szakmai termékeket is, amelyek a régészeti kutatás szempontjából iránymutatást vagy más, hasznos támpontokat tartalmaznak.

A bibliográfia másik része az utolsó három év magyar régészetét foglalja magában, az időközben észlelt pótlásokkal és kiegészítésekkel. Folytatása az Arch. Ért. immár rendszeresített bibliográfiai rovatának.

A gyakrabban idézett időszaki és hasonló kiadványok rövidítésjegyzékében a *dölt* betűkkel jelzettek a feldolgozott kiadványok. A bibliográfiai adatokat kiegészítettük a felvett munkák képanyagának (illusztrációinak) feltüntetésével is, ami bizonyára nem lesz érdektelen. A római számok a táblák sorszámaikat jelzik, míg az arab számok az illusztrációknál mennyiséget jelentenek.

Rövidítések — Abbreviations

<i>Ant. Hung.</i>	= Antiquitas Hungarica
<i>Arch. Ért.</i>	= Archaeologiai Értesítő
<i>Bp. Rég.</i>	= Budapest Régiségei
<i>Épít. Ép.</i>	= Építés — Építészet
<i>Ethn.</i>	= Ethnographia
<i>Ét. Slav. et Roum.</i>	= Études Slaves et Roumaines
<i>Fol. Ethn.</i>	= Folia Ethnographica
<i>Földt. Közl.</i>	= Földtani Közlöny
<i>Krat. Szooob.</i>	= Kratkie Szooobszenija a Dokladah i Polevih Iszszledovanijah Insztituta Isztorii Materialnoj Kulturi
<i>Num. Közl.</i>	= Numizmatikai Közlöny
<i>Ori. Ant.</i>	= Oriens Antiquus
<i>Szab. Műv.</i>	= Szabad Művészet
<i>Szab. Nép</i>	= Szabad Nép
<i>Száz.</i>	= Századok
<i>Szov. Etn.</i>	= Szovetszkaja Etnografija
<i>Szov. Keletk.</i>	= Szovjet Keletkutatás
<i>Szov. Műv. tört.</i>	= Szovjet Művészettörténet
<i>Szov. Népr.</i>	= Szovjet Néprajztudomány
<i>Szov. Rég.</i>	= Szovjet Régészet
<i>Trud. Inszt. Etn.</i>	= Trudi Insztituta Etnografii imeni N. N. Mikluho-Maklaja
<i>Tört. Int. Ért.</i>	= Történettudományi Intézet Értesítője
<i>Újbpest.</i>	= Új Budapest
<i>Veszt. Drev. Iszt.</i>	= Vesztnik Drevnej Isztorii
<i>Vopr. Iszt.</i>	= Voproszi Isztorii

* * *

SZOVJET RÉGÉSZET MAGYAR NYELVEN

СОВЕТСКАЯ АРХЕОЛОГИЯ НА ВЕНГЕРСКОМ ЯЗЫКЕ

Alpatov M.: Új szakasz az ókorból a középkorba való átmenet problémájának kidolgozásában. (Vopr. Iszt. 1949. júl.). *Tört. Int. Ért.* 1950. 10/12. 104—123.

Annajiov D. D.: A Mordva Autonóm Köztársaság múzeumának gyűjtő tevékenysége. *Ethn.* 1949. 385—386.

Árkin D.: Az orosz klasszikus építészet világjelentősége (Szlavjanje, Moszkva. 1948. VIII.). *Szov. Műv. tört.* 1950. 1. 3—12.

Bader O. N.: Új neolitikus településtípus az Uralban. Ford. Harmatta János (Szov. Etn. 1949. 2. 144—150). *Arch. Ért.* 1949. 3—8. 5 ill.

Bykovszkij Sz. N.: Az állatok domesztikációjának kérdéséhez (K voproszi ob odomasenii zsvotnih. Szov. Etn. 1934. 3. 3—27). *Szov. Népr.* 1950. 20—55.

Grekov B. D.: Gynaikokratyomenoi (A matriarchátus maradványai a sauromatáknál. Veszt. Drev. Iszt. 1947. 3. 100—). *Szov. Rég.* 1950. 2. 77—114.

Grekov B. D.: Sztálin és a történettudomány. *Sztálin és a szovjet tudomány.* 1950. 204—229.

Ivascsenko M. M.: A perescsepinaei kincs gruziai analógiái (Krat. Szooob. 1947. 58—60). *Szov. Rég.* 1950. 2. 115—117, 5—7. ill.

Jakubovszkij A. J.: Közép-Ázsia történetének periodizációs kérdései a középkorban (VI—XV. század). (Krat. Szooob. 28. 1949. 30—43.) *Szov. Keletk.* 1950. 7—21.

Kiszelev Sz. V.: A Sz. Sz. K. U. Tudományos Akadémia N. Ja. Marról elnevezett Anyagi Kultúra Története Intézetének munkája a régészet területén 1946—1950-ben. Ford. Harmatta János. *Ant. Hung.* 1949. 8—13.

Koszmínszkij E. A.: A középkor története. Ford. Honti Rezső. Bp. Szikra 1949. 346 p.

Koszen M. O.: A hazatérés szokása (A házasság történetéből. Krat. Szooob. 1946. 30—31). *Szov. Népr.* 1950. 86—88.

Koszen M. O.: Matriarchátus. Az anyajog kérdésének története. Ford. Borzsák István. Bp. Hungária 1950. 432 p.

Misulin A. V.: Az ókori világ története. Ford. Borzsák István. Bp. Szikra 1949. 236 p.

Moszkvai Állami Keleti Múzeum: A Magyar—Szovjet Társaság közlése nyomán. *Ethn.* 1949. 381—382.

Numizmatikai kutatások a Szovjetunióban. — Recherches numismatiques en l'Urss. — Numizmaticse-

szkie isszledovanija v SzSzsR. Num. Közl. 1949—50. 3—5, 61, 65.

Nyikiforov Sz.: Az orosz nyelvtörténet és N. J. Marr elmélete: *A szovjet nyelvtudomány kérdései*. 1950. 205—213.

Pankratova A. M. (szerk.): A Szovjetunió története. Első kötet. Ford. Rákos Ferenc. Bp. Szikra 1950. 312 p. ill.

Pártserűséget a régészetbe (Krat. Szob. 1949. 4). Szov. Rég. 1950. 1. 20—25.

Pokrovskij M. V.: Egy új szaszanida edény Krasznodarból (Krat. Szob. 18. 1947. 54—57). Szov. Rég. 1950. 2. 118—124.

A régészet és szerepe a szovjet történettudomány fejlődésében. Ford. Harmatta János (Veszt. Drev. Iszt. 1946. 1. 3—8). Arch. Ért. 1950. 65—68.

Rybakov B. A.: A régi orosz város a régészeti adatok alapján. Szov. Rég. 1950. 2. 57—76.

Sz. Sz. K. U. Tudományos Akadémia Történeti Intézete ókori történeti szakosztálya tudományos kutató munkájának öt éves terve. Ford. Harmatta János. Arch. Ért. 1949. 108—109.

Szovjet orientalista történészek halaszthatatlan feladatai. (Vopr. Iszt. 1949. 4). Szov. Keletk. 1950. 1—7.

Szovjetunió és a népi demokráciák régészeti tárgyú kiadványai 1949-ben. Arch. Ért. 1950. 61.

Sztálin I. V.: Marxizmus és nyelvtudomány. Szab. Nép. 1950. jun. 23. 3—5.

Sztálin I. V.: Marxizmus és nyelvtudomány. *A szovjet nyelvtudomány kérdései*, 1950. 223—248.

Sztálin I. V.: A nyelvtudomány néhány kérdéséhez. Válasz J. Krasnyinnikova elvtársnőnek. Tartós Békéért... 1950. júl. 9. 3.

Sztálin I. V.: A nyelvtudomány néhány kérdéséhez. *A szovjet nyelvtudomány kérdései*, 1950. 290—300.

Tokarjev Sz. A.: Az etnogenezis problémája (Szov. Etn. 1949. 3. 12—36). Ethn. 1950. 1—28.

Tolszov Sz. P.: Az alkotó marxizmus példája (Primer troceszkogo marksizma). Szov. Népr. 1950. 57—58.

Tolszov Sz. P.: Az alkotó marxizmus példája. *A szovjet nyelvtudomány kérdései*, 1950. 308—310.

Tolszov Sz. P.: Közép-Ázsia ókori történetének periodizációja (Krat. Szob. 28. 1949. 18—29). Szov. Keletk. 1950. 22—33.

Tolszov Sz. P.: Az ősi Chorezm. Ford. Balázs János. Bp. Hungária, 1950. 336 p. 1 t. 92 ill.

Tolszov Sz. P.: Az őstársadalom történeti korszakbeosztásának kérdéséhez. Ford. Lőrincze Lajosné. Ant. Hung. 1949. 5—7.

Tolszov Sz. P.: A szovjet ethnográfiai iskola (Szovetszkaja skola v etnografii). Ethn. 1949. 24—45.

Tolszov Sz. P.: A szovjet régészet teljesítményei (Dosztizsenija szovetszkaj archeologii). Szov. Rég. 1950. 1. 3—19.

Tolszov Sz. P.: A szovjet régészet eredményei. Sztálin és a szovjet tudomány. 1950. 632—647.

Zbrueva A. V.: A lugovi temető (Lugovszkoj mogilnik. Trud. Inszt. Etn. 1947. 2. 257—281). Szov. Rég. 1950. 1. 26—54. 2 t. (9 ill.).

MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM

BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA

1948—1950.

Felosztás:

Őskor

Keleti és klasszikus régészet

Rómaikor

Népvándorlaskor

Honfoglalás-, középi- és újkor

Múzeumi hírek, közlemények

* * *

ŐSKOR:

Banner János: Adalékok Budapest újabb kőkorához. — Some data concerning the aeneolithic age in Budapest. Bp. Rég. XV. 1950. 7—20, 21—25. 2 ill.

Banner János: Ismeretlen adat a „harangalakú edények kultúrájának” magyarországi elterjedéséhez. — Some unknown data concerning the spread of the bell-beaker culture. Arch. Ért. 1950. 107—109, 109. 3 ill.

Banner János: Kiegészítés az őskori csontnyílhegyekről szóló tanulmányhoz. — Primecsanija k sztatje M. Gabori: „Pervobitnij tip nakonecsnika sztreli iz roga olenja”. Arch. Ért. 1950. 106, 107. XXIX/9. t.

Banner János és Korek József: Negyedik és ötödik ásatás a hódmezővásárhelyi Kőkénydombon. — Les campagnes IV. et V. des fouilles pratiquées au Kőkénydomb de Hódmezővásárhely. Arch. Ért. 1949. 9—23, 24—25. I—XVI t. 9 ill.

Banner János és Párducz Mihály: Újabb adatok Dél-Magyarország újabb kőkorához. — Contributions nouvelles a l'histoire du neolithique en Hongrie. Arch. Ért. 1946—48. 19—30, 30—41. VIMXI. t.

Bognárné Kutzián Ida: Őskori leletek a Gellért-hegyről. Ant. Hung. 1948. 5—14. 2 t. 2 ill.

B. Kutzián Ida: A tiszapolgár-basatanyai aeneolithikus temető. — The aeneolithic cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. Arch. Ért. 1946—48. 42—52, 53—62. XII—XV. t.

Csalog József: Neolithic stone-age and early bronze age oillamps from the Carpathian basin. Fol. Ethn. 1949. 155—161. 1 t. (6 ill.).

Darnay Dornay Béla: Badacsony-Köbölkút bronzkincsének leletkörülményei. Arch. Ért. 1950. 135. 1 ill.

Egger Rudolf: Kelten im Stadtgebiet von Sopiana-Pécs. Arch. Ért. 1946—48. 275. XXXVI/2. t.

Gábori Miklós: Egy őskori agancsnyílhegytípus. — Pervobitnij tip nakonecsnika sztreli iz roga olenja. Arch. Ért. 1950. 105—106, 107. XXIX/1—8. t.

Gábori Miklós: Az őskori obszidián kereskedelem néhány problémája. — Nekotorie problemi poisztoricseszkaj torgovli obszidianom. — Quelques problèmes du commerce de l'obsidienne a l'age préhistorique. Arch. Ért. 1950. 50—52, 52, 52—53.

Harmatta János: Le problème cimmérien. Arch. Ért. 1946—48. 79—132. XVI—XX t.

Mérey Kádár Ervin: Hallstatti kerámia Tiszakeszin. — Hallstattzeitliche Keramik von Tiszakeszi. Arch. Ért. 1949. 116. 3 ill.

Mozsolics Amália: A cőfalvi (Tufalau) aranyelet. — Zolotaja nahodka v sz. Cőfalva. Ant. Hung. 1949. 14—27, 27—29, 8 ill.

Mozsolics Amália: Csörgő edényke Dunapenteléről. — Ein Henkelkrüglein mit Rassel von Dunapentele. Arch. Ért. 1950. 117. XXXVI/1—2. t.

Mozsolics Amália: Steppei hagyományok a magyarországi bronzkorban. — Traditions des steppes a l'age

du bronze en Hongrie. *Arch. Ért.* 1946–48. 63–68, 68–74.

Patay Pál: Ásatás Alpáron. — Razkopki v sz. Alpar. *Arch. Ért.* 1950. 134, 135.

Patay Pál: A bodrogkeresztúri kultúra emlékei a kecskeméti Városi Múzeumban. — Funde der Bodrogkereszturer Kultur im Städtischen Museum von Kecskemét. *Arch. Ért.* 1946–48. 75–76, 76–78. XCVI t.

Patay Pál: A bodrogkeresztúri kultúra emlékei a szabolcsmegyei Jósza András Múzeumban. — Some finds belonging to the Bodrogkeresztur culture in the Jósza András Museum in county Szabolcs (Nyíregyháza). *Arch. Ért.* 1950. 110–115, 116. XXX–XXXV. t. 12 ill.

Patek Erzsébet: Néhány megjegyzés a „géta-dák” ezüstkincsek kérdéséhez. — Quelques remarques sur les trésors d'argent dits „géo-daces”. *Ant. Hung.* 1949. 131–132, 133–134.

Patek Erzsébet: Az úgynevezett „dák” ezüstkincsek balkáni kapcsolatai. *Ant. Hung.* 1948. 84–91. 1 t. (11 ill.).

Török Gyula: Pécs-jakabhegyi földvár és tumulusok. — Zemljannaja kreposztj i kurgani v Jakabhegy okolo g. Pécs. — The earthwork and tumuli of Pécs-Jakabhegy. *Arch. Ért.* 1950. 4–7, 7–8, 8–9. I–VI. t. 4 ill.

V. L. A solymári barlang rétegviszonyairól. *Földt. Közl.* 1950. 199–203. 2 ill.

Vértess Lajos: Upponyi ásatások. — Razkopka pescer v Upponye v 1949 godu. *Földt. Közl.* 1950. 409–416, 416. 3 ill.

KELETI ÉS KLASSZIKUS RÉGÉSZET

Balassa Iván: Az eke művészete. *Szab. Műv.* 1949. 487–491.

Borzsák István: Lustrum, circus és Kirké. *Ant. Hung.* 1948. 69–84.

Dávid Antal: Deux tablettes de l'époque de la troisième dynastie d'Uri. *Ori. Ant.* 1945. 155–156. 4 ill.

Dávid Antal: Le fils de Gyges. *Ori. Ant.* 1945. 158.

Devecseri Gábor: Mítosz és mű. Sophokles Antigónéja. *Ant. Hung.* 1948. 43–48.

Dobrovits Aladár: An unpublished stele in the Egyptian Collection of the Budapest Museum of Fine Arts. *Ori. Ant.* 1945. 27–33. 1 ill.

Dobrovits Aladár: Dieux égyptiens a Rome chrétien. *Ori. Ant.* 1945. 167–169.

Dobrovits Aladár: Egy későkori halotti lakomábrázolás a Szépművészeti Múzeum egyiptomi gyűjteményében. — Une représentation de banquet funéraire de l'époque romaine dans la collection égyptienne du Musée des Beaux-Arts. *Arch. Ért.* 1946–48. 3–11, 11–18. I–V. t.

Dobrovits Aladár: Egyiptomi és antik széppróza. *Ant. Hung.* 1948. 15–29.

Dobrovits Aladár: Das Erscheinen der schriftlichen Formulierung im Totenkult der alten Ägypter. *Ori. Ant.* 1945. 34–58.

Erdélyi Gizella: Antik emlékek egy magyar gyűjteményből. *Ant. Hung.* 1948. 48–69. 24 ill.

Haefner Emil: Ein Stelenbruchstück in der Ägyptischen Sammlung des Museums der Bildenden Künste in Budapest. *Ori. Ant.* 1945. 159–160. 1 ill.

Haefner Emil: Eine Stele mit der Sonnenbarke in der Ägyptischen Sammlung des Museums der Bildenden Künste in Budapest. *Ori. Ant.* 1945. 161–162. 1 ill.

Haefner Emil: Eine verschollene Stele aus der Sammlung F. Kiss in Buda. *Ori. Ant.* 1945. 59–65. 1 ill.

Haefner Emil: Királyportré-töredék a XIX. dinasztia idejéből. — Un portrait du pharaon Séthi I. *Ant. Hung.* 1949. 128–130, 130 5 ill.

Hahn István, Harmatta János, Szabó Árpád, Telegdi Zsigmond: Történelem I. (A történelem előtti koroktól a feudális gazdálkodás és társadalom kialakulásáig). Bp. Független ny. 1949. 356 p. 48 t. 35 ill.

Harmatta János: A. A. Jessen, Grečaskaja kolonizacija severnogo Pričnomor'ja, ee predposylki i osobennosti rec.). *Arch. Ért.* 1949. 119.

Harmatta János: A mítikus orientáció nyomai a görög földrajzi világképben. — Les traces de l'orientation mythique dans la vision hellénique du monde. *Ant. Hung.* 1949. 30–33, 34–37.

Harmatta János: Egy mitikus nép Hellanikónál. *Ant. Hung.* 1948. 30–43. 1 ill.

Honti János: Déesses servantes. *Ori. Ant.* 1945. 163–165.

Honti János: Notice sur le conte égyptien du Prince Prédestiné. *Ori. Ant.* 1945. 66–73.

Jacobi Márta: Régi egyiptomi textilművészet. *Szab. Műv.* 1949. 96–101.

L. Vohovszky Erzsébet: Sz. P. Tolszov: Az ősi khvarezm civilizáció nyomában (Po szlegam drevnehozrezmiszkoj civilizaciji, Moszkva 1948. rec.). *Ethn.* 1950. 133–142.

Marót Károly: History and ethnology. *Fol. Ethn.* 1950. 24–33.

Némethy László: Das Land Lulu der urartäischen Königsinschriften. *Ori. Ant.* 1945. 94–96.

Oroszlán Zoltán: A Szépművészeti Múzeum új amphorája. — The new amphora of the Museum of Fines Arts, Budapest. *Arch. Ért.* 1946–48. 133–134, 134–136. XXI–XXII t.

Oroszlán Zoltán: Terrakotten-Studien. Einige ägyptische und andere religionsgeschichtliche wichtige Terrakotten im Budapester Museum der Bildenden Künste. *Ori. Ant.* 1945. 97–109. 4 t. 1 ill.

Pálfi János: Eine ägyptische Statue aus Anatolien. *Ori. Ant.* 1945. 110–112. 1 ill.

Szemerényi Oszvald: Vertrag des Hethiterkönig Tudhalija IV. mit Istarmuwa von Amurru (KUB. Szilágyi János György: Két váza a Micali-festő műhelyéből. — Due vasi dalla fabbrica del Pittore di Micali. *Ant. Hung.* 1949. 38–45, 45–48. 4 ill.

Takáts Zoltán: Ein chinesisches Bronzgefäß und sinno-hunnische Zikaden im Hopp-Museum. *Fol. Ethn.* 1950. 120–124. 10 ill.

Trencsényi Waldapfel Imre: Lucian. Orient and Occident in the second century. *Ori. Ant.* 1945. 130–146.

Wessetzky Vilmos: Über die Totenklage bei den Kopten. *Ori. Ant.* 1945. 166–167.

RÓMAIKOR

Baranyainé Bónis Éva: Jelentés a Fővárosi Régészeti Intézet 1946–47. évi gellérthegyi ásatásairól. — Rapport sur les fouilles exécutées par l'Institut Municipal d'Archéologie au Mont Gérard de Budapest en 1946 et 1947. *Bp. Rég.* XV. 1950. 333–351, 353–355. 1 t. 19 ill.

Barkóczi László: A brigetioi tábor és canabae topographiája. — Nouvelles données pour la topographie de Brigetio. *Ant. Hung.* 1949. 67–72, 72–77. 1 t.

Barkóczi László: Két lósír Brigetióból. — Deux tombes de cheval à Brigetio. *Arch. Ért.* 1946–48. 169–176, 176–182. XXVI–XXXIII t. 6 ill.

Cumont F.: Noté sur le bas relief mithriaque de bronze de Brigetio. *Arch. Ért.* 1946–48. 156. XXIII–XXIV. t.

Dobó Árpád: A római vámokról. *Arch. Ért.* 1946–48. 208–215.

Erdélyi Gizella: Médea ábrázolás a Székesfehérvári Múzeum egyik kömlékén. — La représentation de Médée sur un monument romain de Székesfehérvár. *Ant. Hung.* 1949. 82–84, 84–85. 1 ill.

Erdélyi Gizella: Pannóniai római sirtáblák mitológiai jelenetekkel. — Steles romains panoniens ornés de scenes mythologiques. *Arch. Ért.* 1950. 72–82, 82–84. XV–XXI. t.

Fülep Ferenc: Római sírkő Seregélyesről. — Une stèle inconnue à Seregélyes. *Ant. Hung.* 1949. 77–80, 80–82. 1 ill.

Fülep Ferenc: Rómaikori kocsitemetkezés Vajtán — Pogrebenie koljaszok v sz. Vajta v rimszkiju epohu. *Arch. Ért.* 1949. 40–51, 52–54. XXVIII–XXIX. t.

Járdányi Paulovics István: Palimpsestus feliratú és festett mérföldkövek Intercisa-ból. — Übermeisselte und bemalte Meilensteine aus Intercisa (Dunapentele). *Arch. Ért.* 1949. 55–57, 58. XXX. t.

Járdányi Paulovics István: Prometheus óbudai köemléken. — La figura di Prometeo su un monumento proveniente da Obuda. *Bp. Rég. XV.* 1950. 473—476, 477. 1 ill.

Kerényi András: Nagykágyai római köztársasági denárlelet. — Der Fund v. Nagykágya. — La trouvaille de Nagykágya. *Num. Közl.* 1947—48. 6—12, 60, 62.

Kiss Katalin: A westerndorfi terra-sigillata gyár mesterei és kronológiája. *Arch. Ért.* 1946—48. 216—274. I—XXXIII t.

Kubinyi Mária: A ságvári római sírmező egyik sírjában talált varázstábla. — Zaubertext auf Silberplättchen aus Ságvár. *Arch. Ért.* 1946—48. 276—277, 277—279. XXXVIII t.

Láng Nándor: Di un'iscrizione Pannonica. Interpretazione delle iscrizioni alfabetiche. *Arch. Ért.* 1946—1948. 157—168.

Láng Nándor: Die Dolichenus-Votivhand des Budapest Nationalmuseums. *Arch. Ért.* 1946—48. 183—188. XXXIV—XXV t.

Mócsy András: Újabb feliratos adat a canabae-k belső szervezetéhez Aquincumban. — New data on an inscription concerning the organization of the Aquincum military town. *Arch. Ért.* 1950. 117—118, 118—119. XXXVII/1 t.

Nagy Lajos: A pilisszántói római feliratok. — Die römischen Inschriften von Pilisszántó. *Arch. Ért.* 1946—1948. 189—195, 195—201. XXXVI—XXXVII t.

Nagy Lajos: Üvegserleg hálós diszítés utánzatával a budakalászi őrtoronyból. — L'imitation d'un vase diatrete, retrouvée au burgus de Budakalász. *Bp. Rég. XV.* 1950. 535—538, 540. 5 ill.

Nagy Tibor: Adalékok a poetovioi Nutrices-kultuszhoz. *Ant. Hung.* 1948. 215—217.

Nagy Tibor: Aurus „brutes“. *Ant. Hung.* 1948. 91.

Nagy Tibor: Az albertfalvai római telep. *Ant. Hung.* 1948. 92—114. 1 t. 10 ill.

Nagy Tibor: Az albertfalvai romanizált eraviszkus telep emlékanyaga. — Les monuments d'un établissement éravisque romanisé à Albertfalva. *Ant. Hung.* 1949. 49—60, 60—67. 8 ill.

Nagy Tibor: Az „albertfalvai“ típusú lakóházak egy újabb példája Rhaetiából. — The latest example of the „Albertfalva“ type of houses from Rhaetia. *Ant. Hung.* 1949. 135—136, 136—137. 2 ill.

Nagy Tibor: Ókeresztény gyűrű Magyarereggyről. — Une bague paléochrétienne de Magyarereggy. *Arch. Ért.* 1949. 80—82, 83—84. XXXIII/1 t.

Nagy Tibor: Római köemlékek Transaquincum területéről. — Roman stone monuments from Transaquincum. *Bp. Rég. XV.* 1950. 357—380, 381—388. 11 ill.

Nagy Tibor: A sárkeszi Mithraeum és az aquincumi Mithra-emlékek. — La mithraeum de Sárkeszi et les monuments mithraïques d'Aquincum. *Bp. Rég. XV.* 1950. 46—103, 105—120. 15 ill.

Patek Erzsébet: Biztosítószervezettel készített fibulák Pannóniából. — Fibules pannoniennes muni d'un appareil de sûreté. *Bp. Rég. XV.* 1950. 501—511, 512. 7 ill.

Radnóti Aladár: Bronz Mithrastábla Brigetióból. — Les bas-relief mithraïques de bronze de Brigetio. *Arch. Ért.* 1946—48. 137—146, 146—155. XXIII—XXIV t.

Radnóti Aladár: Erna Diez, Flavia Solva. Die römischen Steindenkmäler auf Schloss Seggau (rec.). *Arch. Ért.* 1950. 58—59.

Radnóti Aladár: Néhány adat a consecratiós érmekhez. — Einige Daten über die Consecrationsmünzen. — Quelques informations sur des médailles de consécration. *Num. Közl.* 1945—46. 6—12, 35, 37.

Radnóti Aladár: Római igaveret a Gellérthegyéről. — Garniture de bronze d'un char romain au Mont Gérard. *Bp. Rég. XV.* 1950. 27—40, 41—43. 5 ill.

R. Alföldi Mária: Aranykincslelet Brigetióból, a 3. század végéről. — Trésor de la fin du IIIe siècle trouvé à Brigetio. — Zolotaja dragocennaja nahodka III-go veka iz Brigetiju (Ószöny). *Num. Közl.* 1949—50. 5—9, 61, 65.

R. Alföldi Mária: Az ifjabb Licinius caesarságának kérdéséhez. *Ant. Hung.* 1948. 114—120. 1 t. 1 ill.

R. Alföldi Mária: Iuppiter Conservator és a kereszt jegye. (Újabb adat Nagy Konstantin megtéréséhez). — Juppiter Conservator und das Zeichen des Kreuzes — Jupiter Conservateur et le signe de la croix. (Nouvelle contribution à l'histoire de la conversion de Constantin le Grand). *Num. Közl.* 1945—46. 12—16, 35, 37. I. t.

R. Alföldi Mária: Néhány megjegyzés a császárkori római verde szervezetéhez és működéséhez. — Einige Bemerkungen über das Personal und Arbeitsweise der kaiserlich römischen Prägestätte. — Quelques observations sur le personnel et le fonctionnement de l'atelier monétaire romain. *Num. Közl.* 1947—48. 12—22, 61, 63. 29 ill.

R. Alföldi Mária: Római verető a Magyar Történeti Múzeum új szerzeményei között. — A Roman die among the new acquisitions of the Hungarian Historical Museum. *Arch. Ért.* 1949. 37—38, 39. XXVII. t.

R. Alföldi Mária: A szökedencsi későrómai éremlelet. — Monnaies du Bas Empire découvertes à Szökedencs. *Ant. Hung.* 1949. 86—89, 90—92. 1 t. 2 ill.

Schauschek János: Adatok az ipari technikához Aquincumban. — Dannie i indusztrialnoj tehnikе v Akvinkume. *Arch. Ért.* 1949. 59—61, 62. 3 ill.

Schauschek János: Adatok az ipari technikához Aquincumban II. — Dannie k remeszlennoj tehnikе v Akvinkume II. *Arch. Ért.* 1950. 119—123, 123—124. XXXVI/3. t. 14 ill.

Schauschek János: Óbuda 18. századi beépítettsége és a legiotábor helye. — Zasztrojka szelenija Obuda v XVIII sztoletii i mesztoraszpolezsenie lagera rimszkogo legiona. *Arch. Ért.* 1949. 63—65, 66. 1 ill.

Szilágyi János: Adatok belső pannóniai városok katonai jelentőségéhez. — Dannie o voennom znacsennii gorodov Vnutri Pannonii. — Daten zur militärischen Bedeutung der binnenpannonischen Städte. *Arch. Ért.* 1950. 19—25, 26—27, 27—30.

Szilágyi János: Agancseszköz Aquincumból. (Kiegészítés az őskori agancsnyílhegytípusról szóló cikkhez.) — Primecsanija k sztatje M. Gabori: „Pervobitnij tip nakonecsnika sztreli iz roga olenja“. *Arch. Ért.* 1950. 106—107, 107. XXIX/10—12. t.

Szilágyi János: Az aquincumi (egyszerű) lakóház-típusok. — Les types de maison d'habitation d'Aquincum. *Arch. Ért.* 1950. 84—89, 89—90. 11 ill.

Szilágyi János: Beszéljenek a kövek. Vezető az Aquincumi Múzeum írásos köemlékei között. *Bp. Fővárosi ny.* 1949. 96 p.

Szilágyi János: Építőmunkások és szerszámaik a római világbirodalomban. *Épít. Ép.* 1950. 537—541. 14 ill.

Szilágyi János: Jelentés a Fővárosi Ókortörténeti (Aquincumi) Múzeum kutatásairól és szerzeményeiről az 1945—1948. évek folyamán. — Arheologiceszkie raszkopu Akvinkumszkiego Muzeja (Drevneisztoricseszki Muzei Goroda Budapesti) po okonecsaniju vojni — Rapport sur les recherches et les nouvelles acquisitions du Musée Municipal d'Histoire Antique (Aquincum de 1945 à 1948). *Bp. Rég. XV.* 1950. 303—321, 323—325, 327—331. 29 ill.

Szilágyi János: Kutatások Aquincumból. I. Úti őrállomás a Csúcshegy tövében. II. A Rákospatakmenti erődítmény és fahíd. — Les fouilles d'Aquincum. I. Poste de sentinelle pres d'une route au pied du Csúcshegy. II. Une forteresse romaine au bord du ruisseau Rákos à Budapest (Transaquincum). *Arch. Ért.* 1949. 67—77, 78—79. XXXI t. 9 ill.

Szilágyi János: Legújabban talált írásos emlékek Aquincum életéhez. — Vnovj naidennie rukopisz o zszizni Akvinkuma. — Contributions épigraphiques à la vie d'Aquincum. *Bp. Rég. XV.* 1950. 451—465, 467—468, 469—472. 17 ill.

Szilágyi János: Les monuments de la civilisation romaine sur le territoire de Budapest. *Bp. Fővárosi ny.* 1949. 8 p. 4 ill.

Szilágyi János: Nyitott csarnokos és körös építmény (sétacsarnok és színház?) az aquincumi katonai kolóniában. — Krugooobraznaja posztrojka sz otkritoj gallereej (Gallereja dlja progulki v drevnem Akvinkume). — Une galerie ouverte et un édifice circulaire (galerie de promenade et théâtre?) dans la colonie militaire

d'Aquincum. *Bp. Rég.* XV. 1950. 479–494, 495–496, 497–499. 18 ill.

Szilágyi János: Oszlatki hudozsasztva rimszkoj epohi na territorii Budapesta. *Bp. Fővárosi ny.* 1949. 8 p. 4 ill.

Szilágyi János: Új adatok Aquincum és Pannónia hadtörténetéhez. — Novie dannie k voennoj isztorii Pannonii. — Neue Beiträge zur pannonischen Garnisons-Geschichte. *Bp. Rég.* XV. 1950. 516–524, 525–526, 527–534. 3 t. 3 ill.

Vajda László: Szilágyi János. Beszéljenek a köemlékek. Vezető az Aquincumi Múzeum írásos köemlékei között (rec.). *Ethn.* 1949. 327.

NÉPVÁNDORLÁSKOR

Bartucz Lajos: Adatok a magyarországi avarok ethnikai és demographiai jelentőségéhez. — Indications sur l'importance ethnique et demographique des avars de Hongrie. Szeged: Délmagyarországi ny. 1950. 27 p.

Bendefy László: A két első népvándorláskori sepulchrális köemlék Magyarország területéről. *Ant. Hung.* 1948. 217–219. 2 ill.

Borzsák István: Volgai Osiris-mythos. — Volzsszkij mif Ozirisza. *Ant. Hung.* 1949. 111–119, 119–120.

Csallány Dezső: Szegedi avarkori sírleletek és hun-bolgár ivókürtök régészeti kapcsolatai. — Rapports archéologiques entre les trouvailles tombales de l'époque avare de Szeged et des cors à boire hunno-bulgares. *Arch. Ért.* 1946–48. 350–359, 359–361. LXXV–LXXIX t.

Czeglédy Károly és Harmatta János: Ibn Fadlan über die Bestattung bei den Wolga-Bulgaren. *Arch. Ért.* 1946–48. 362–381.

Diószegi Vilmos: László Gyula, A népvándorlás lovasnépeinek ősvallása, Kolozsvár 1946. (rec.). *Ethn.* 1949. 339–341.

Fehér Géza: A nagyszentmiklósi kincs-rejtély megfejtésének útja. — Tajna klada, najdenogo v sz. Nagyszentmiklos; raszsisfrovka greceszkih nadpiszej. — Pour dévoiler le mystère du trésor de Nagyszentmiklós. Le déchiffrement des inscriptions grecques. *Arch. Ért.* 1950. 34–44, 45–46, 46–49. VII/2, VIII–IX t.

Fügedi Erik: Avarok és morva-szlávok. — Avars et slaves-moraves. *Arch. Ért.* 1946–48. 312–327, 328–338.

Harmatta János: E. A. Thompson, A history of Attila and the Huns. (rec.). *Arch. Ért.* 1949. 117–118.

Harmatta János: Franz Altheim, Hunnische Runen. (rec.). *Arch. Ért.* 1950. 59–60.

Harmatta János: A magyarországi szarmaták eredetének és bevándorlásának kérdéséhez. *Arch. Ért.* 1949. 30–36.

Harmatta János: A magyarországi szarmaták történetéhez. — K isztorii szarmatov v Vengrii. *Arch. Ért.* 1950. 10–17, 17–18.

Harmatta János: The Sarmatians in Hungary. *Fol. Ethn.* 1949. 127–154.

Harmatta János: Studies on the history of the Sarmatians. *Bp.* 1950. Egyet. ny. 64 p. (Magyar-görög tanulmányok, 30.)

Harmatta János: The Western Sarmatians in South Russia from the third to the first century B. C. *Ét. Slav. et Roum.* 2. 1949. 13–46.

Kerényi András: Érsekújvári lelet. — Der Fund von Érsekújvár. — Une découverte a Érsekújvár. *Num. Közl.* 1945–46. 16–20, 35, 37–38.

Kerényi András: Sarkadkörnyéki bizánci éremlelet. — Trouvaille de monnaies byzantines aux environs de Sarkad. — Nahodka bizantinszkijh monet okolo szela Sarkad. *Num. Közl.* 1949–50. 21–24, 62, 65.

László Gyula: A kunágotai lelet aranyveretes kardja. — Szablja sz zolotoj iz mogilnoj nahodki v sz. Kunagota. — The gold-mounted sword from the finds at Kunagota. *Arch. Ért.* 1950. 31–32, 32, 32–33. X–XI t.

Lengyelne Kovrig Ilona: Avarkori sírleletek Csen-gödről. — Avar finds from Csengöd. *Arch. Ért.* 1946–48. 339–345, 345–349. LXIX–LXXIV t. 4 ill.

Lengyelne Kovrig Ilona: Avarkori sírok Alsógelléről (Csallóköz). *Ant. Hung.* 1948. 120–131. 5 ill.

Nagy Tibor: Studia Avarica I. Sur l'itinéraire de la conquête avare. *Arch. Ért.* 1946–48. 202–207.

Nagy Tibor: Studia Avarica II. Az avar-bizánci kapcsolatok 2. szakaszának (567–82) időrendjéhez. *Ant. Hung.* 1948. 131–149.

Nemeskéri János: Mezőkövesden feltárt germán lelet embertani vizsgálata. *Arch. Ért.* 1946–48. 394–395. 1 ill.

Párducz Mihály: Népvándorláskori ház Mohácson. — Dom v g. Mohacs iz vremen pereselenija narodov. *Arch. Ért.* 1949. 85–89, 90. XXXIV t. 3 ill.

Párducz Mihály: Szarmata sírok Tápószelén. — Sarmatian graves at Tápószele. *Arch. Ért.* 1950. 68–71, 71. XIII–XIV. t.

Párducz Mihály: Szarmata temető Hódmezővásárhely–Fehértón. — Nécropole sarmate à Hódmezővásárhely–Fehértó. *Arch. Ért.* 1946–48. 283–288, 288–290. XXXIX–LI t.

Párducz Mihály: A szarmat kor emlékei Magyarországon III. — Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns. *Bp. Akadémiai kiadó* 1950. 260 p. 141 t. (Archaeologica Hungarica, 30.)

Párducz Mihály és Korek József: Germán befolyás a Maros–Tisza–Körösszög késő szarmata emlékanyagában. — Les éléments germaniques dans la civilisation sarmatique récente de la région limitée par les fleuves Maros, Tisza et Körös. *Arch. Ért.* 1946–48. 291–299, 299–311. LII–LVIII t.

HONFOGLALÁSKOR, KÖZÉPKOR ÉS ÚJKOR

Balassa Iván: О венгерских кладбищах (A magyar temetők.) *Fol. Ethn.* 1949. 103–126. t. t. 16 ill.

Balogh Jolán: Tárház és bibliotheca a budai királyi várban. *Ant. Hung.* 1948. 205–208.

Baranyainé Bónis Éva: Leletek a Fővárosi Képtár kertjéből (Károlyi-kert). — Trouvailles archéologiques au Jardin de la Galerie Municipale de Budapest. *Bp. Rég.* XV. 1950. 389–398, 399. 1 t. 9 ill.

Belényesi Márta: Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez. (A „telek“ és a magyar tanya középkori gyökerei.) *Bp. Néptud. Int.* 1948. 78 p.

Csemegi József: A bolgár építészet rövid története. — Kratkaja isztorija bolgarszkoj arhitekturi. — Une histoire breve de l'architecture bulgare. *Épit. Ép.* 1950. 338–341, 353, 354.

Csemegi József: Egy románkori kapuzat maradványai. — A gate from Váradles. *Arch. Ért.* 1950. 130–131, 131. XXXIX/2–3 t. 1 ill.

Csemegi József: Herakles-csomó. — Uzel Gerakla. — Le noeud d'Hercule. *Bp. Rég.* XV. 1950. 549–560, 561–562, 563–564. 10 ill.

Csemegi József: Hql állott egykor Szent László nagyváradi lovasszobra. *Ant. Hung.* 1948. 189–205. 6 ill.

Csemegi József: A tarnaszentmáriai templom hajójának stíluskritikai vizsgálata. — Considérations critiques sur le style du l'église de Tarnaszentmária. *Ant. Hung.* 1949. 91–107, 107–111. 18 ill.

Csemegi József: A tihanyi barlanglakások. — The hermit-caves of Tihany. *Arch. Ért.* 1946–48. 396–405, 406–407. LXXXII–LXXXV t.

Dercsényi Dezső: Adalékok a pécsi domborművek ikonográfiájához. — Contributions a l'iconographie des reliefs de Pécs. *Arch. Ért.* 1950. 90–94, 94–96. XXII–XXIV t.

Dercsényi Dezső: Megjegyzések Járdányi Paulovics István cikkéhez (A somogyvári ú. n. Szent István dombormű jelenetéről). *Arch. Ért.* 1950. 126–127. XXXVII/2 t.

Dömötör Tekla: Ludus in cunabilis Christi (francia résumé-vel). *Ant. Hung.* 1949. 121–123, 124–125.

Fónyi Géza: A mozaik-kép. *Szab. Műv.* 1948. 372–374.

Garády Sándor: Ásatások a békásmegyeri ú. n. Pusztatemplomban és mellékén. — Ausgrabungen bei der sog. Pusztakirche in Békásmegyer und in deren Umgebung. *Bp. Rég.* XV. 1950. 437–448, 449–450. 11 ill.

- Gárdonyi Albert:** A hajdani Szent János kórház Budán. *Bp. Rég.* XV. 1950. 565–573.
- Gerevich László:** Buda középkorának beszélő emlékei. *ÚjBpest.* 1948. 21–23. 3 ill.
- Gerevich László:** Gótikus házak Budán. — Gothic dwelling-houses in Buda. *Bp. Rég.* XV. 1950. 121–220, 221–228, 229–238. 1 t. 42 ill.
- Gerő László:** A szovjet népek építészeti multjának rövid története. — Korotkaja isztorija arhitekturi szovetszkij narodov. — Histoire abrégée du passé architectonique des peuples soviétiques. *Épít. Ép.* 1950. 42–64. II.
- Győrffy György:** Krónikáink és a magyar őstörténet. *Bp. Néptud. Int.* 1948. 190 p.
- Győrffy György:** A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez. *Ant. Hung.* 1948. 158–176.
- Huszár Lajos:** Újtípusú középkori magyar aranyforint. — A Hungarian medieval gold florin of a new type. *Arch. Ért.* 1949. 98–100. 101. XXXIII t.
- Járdányi Paulovics István:** A somogyvári ú. n. Szent István dombormű jelenetéről. — The so-called Saint Stephen relief of Somogyvár. *Arch. Ért.* 1950. 124–126, 127. XXXVII/2 t.
- Járdányi Paulovics István:** A vasvári régészeti kutatások eredményei az 1948. évben. — Les résultats des recherches archéologiques à Vasvár 1948. Debrecen: Egyet. ny. 1949. 24 p. 10 t.
- Kádár Zoltán:** Agnus Dei vagy Leo Diaboli? *Ant. Hung.* 1948. 184–189. 3 ill.
- Kádár Zoltán:** Középkori állatalakoskodás ábrázolása egy svéd románkori keresztelőkúton. *Ant. Hung.* 1948. 211–215. 2 ill.
- Kádár Zoltán:** A legkorábbi egri kályhacsempék. — Drevnejusie pecsnie izrazci, naidennie v g. Eger. *Arch. Ért.* 1949. 102–106, 107. XXXVI t. 2 ill.
- Kádár Zoltán:** A somogyvári ú. n. Sámson-dombormű. — Bareljef v Somogyvár, predpolozsiteljno izobrazsajuscij Szamszona. *Arch. Ért.* 1950. 127–129, 130. XXXVIII–XXXIX t.
- Kalmár János:** A magyarországi hajtóbárdok. — Des haches de jet hongrois. *Ant. Hung.* 1949. 137–140, 140–141. 7 ill.
- Kalmár János:** Parittyáábrázolásos kályhacsempék. — Ofenkachel mit Schleuder. Darstellung aus d. XV. Jht. *Arch. Ért.* 1950. 132, 133. XL t.
- Kardos György:** Esztergom XVIII. századi világi építésze. — Szvetszkaja arhitektura 18. veka v gorode Esztergom. — Architecture laïque de la ville d'Esztergom au XVIII. siècle. *Épít. Ép.* 1950. 737–746, 803, 804–805. 9 ill.
- Kerényi András:** Egy XII. századi óbudai bizánci pénzlelet. — Vizantinszkie moneti ot XII. veka najdenie v Obude. *Bp. Rég.* XV. 1950. 541–546, 547.
- Koós Judit:** Budapest műemlékei. *Szab. Műv.* 1951. 79–80.
- László Gyula:** Honfoglaláskori régészetünk és a magyar nagycsalád. *Arch. Ért.* 1950. 137–142. XLI. t. 2 ill.
- Maksay Ferenc:** Néprajz és településtörténet. — L'ethnographie et l'histoire des établissements. *Ethn.* 1948. 49–53, 53–54.
- Méri István:** A magyar nép régészeti emlékeinek kutatása (X–XVI. század). *Bp. Néptud. Int.* 1948. 24 p.
- Molnár Erik:** A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. 2. kiad. *Bp. Szikra* 1949. 344 p.
- Molnár Erik:** A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. *Bp. Szikra* 1949. 370 p.
- Nemeskéri János:** Csepel község határában feltárt koraárpadkori leletek embertani vizsgálata. — Anthropological examination of the finds discovered in the precincts of Csepel dating from the early period of the Árpád dynasty. *Arch. Ért.* 1949. 91–96, 97. XXXV t.
- Nemeskéri János:** A Fővárosi Képtár kertjében feltárt XI. századi sírok embertani leleteinek vizsgálata. — Examination of the anthropological finds in the graves of the Municipal Gallery garden. *Bp. Rég.* XV. 1950. 401–413, 415. 11 ill.
- Nemeskéri János:** Újabb adatok a koraárpadkori magyarság embertani ismeretéhez. *Ant. Hung.* 1948. 149–158. 1 t.
- Nemeskéri János:** Újabb adatok a X. századi magyarság embertani ismeretéhez. — Contributions nouvelles à la connaissance anthropologique de la population hongroise du Xe siècle. *Arch. Ért.* 1946–48. 382–392, 393. LXXX–LXXXI t. 5 ill.
- Niederhauser Emil:** P. N. Tretyjakov: Vosztocsni-szlavjanszkie plemena. (A keleti-szláv törzsek. Rec.) *Száz.* 1949. 334–338.
- Pataki Vidor:** A budai vár középkori helyrajza. *Bp. Rég.* XV. 1950. 239–299. 11 t.
- Perényi József:** B. O. Grekov: A parasztság története Oroszországban a legrégibb időktől a XVII. századig (Kresztijane na Ruszi sz drevneisih vremen do XVII. veka). *Száz.* 1949. (rec.) 331–333.
- Seenger Ervin:** A mai Várkert-rakpart szabályozása 1800 körül. *Bp. Rég.* XV. 1950. 575–576. 2 t. (4 ill.).
- Valkó Arisztid:** A solymári vár hadtörténelmi jelentősége, egyes emlékei és ábrázolásai. — The significance of the Castle Solymár from the point of view of military history. *Arch. Ért.* 1950. 96–99, 99. XXV–XXVIII t.
- Valkó Arisztid:** A solymár-várhegyi ásatások egyes emlékei. — Quelques objets découverts au „Várhegy“ de Solymár. *Ant. Hung.* 1949. 141–142, 143. 2. ill.
- Zakariás G. Sándor:** Budapest a honfoglalástól Zsigmond koráig. *ÚjBpest.* 1948. 28–30. 4 ill.

MÚZEUMI HÍREK, NEKROLÓGOK, KÖZLEMÉNYEK

- Balassa Iván:** A leningrádi állami Néprajzi Múzeum. *Ethn.* 1949. 119–124.
- Balogh István:** A Déri-múzeum új gyűjteményei. *Ethn.* 1949. 361–362.
- Banner János:** Bibliographia Archaeologica Hungarica 1943–1946. *Arch. Ért.* 1946–48. 408–418.
- Banner János:** Tompa Ferenc (1893–1945). — Ferenc Tompa (English). *Arch. Ért.* 1946–48. 419–429, 429.
- r—s: Tompa Ferenc. *Bp. Rég.* XV. 1950. 598–599.
- Barabás Jenő:** Megalakult a Múzeumi Központ. *Ethn.* 1950. 106.
- Barabás Jenő:** Tiszafüredi falumúzeum. *Ethn.* 1950. 106–108.
- B. B. É. Gárdonyi Albert:** *Bp. Rég.* XV. 1950. 600. (B. Bónis Éva): Magyar régészeti irodalom 1947. *Arch. Ért.* 1950. 61–62.
- Baranyainé Bónis Éva:** Nagy Lajos irodalmi munkássága. *Bp. Rég.* XV. 1950. 592–595.
- Barkóczi László:** Az Aquincumi Múzeum új állandó kiállítása. *Arch. Ért.* 1949. 120. XXXIII/3, XXXVII–XXXIX t.
- Boglár Lajos:** Celis E. Silva, Investigaciones arqueológicas en Sogamoso (rec.). *Ethn.* 1949. 328.
- Csalog József:** Néhány szó a keszthelyi Balaton Múzeumról. *Ethn.* 1949. 357–361.
- Csemegi József:** A magyar föld népeinek őstörténete. (Jegyzetek egy tudományos kiállítás megnyitására.) *Épít. Ép.* 1950. 206–210.
- Décsy Gyula:** Znamierowska-Prüfferowa Maria, Och-rana zabytkow kultury ludowej. (A népi kultúra emlékeinek védelme.) Warszawa 1947. (rec.). *Ethn.* 1949. 337.
- Dobrovits Aladár:** A Szépművészeti Múzeum egyiptomi kiállítása. *Arch. Ért.* 1950. 54–55.
- Fülep Ferenc:** Évezredek történelme tárul fel a magyar régészeti kutatók munkája nyomán. *Szab. Nép* 1950. márc. 12. 10.
- Fülep Ferenc:** Múzeumaink fejlődése a nép államában. *Szab. Nép* 1950. márc. 23. 6.
- Fülep Ferenc:** Ne engedjétek elkallódni a több-ezer éves kincseket! Egy régész levele Dunapentelére. *Szab. Nép* 1951. márc. 24. 5.
- Fülep Ferenc–Nagy Tibor:** Javaslat a muzeológus szakoktatás tárgyában. *Ant. Hung.* 1949. 126–127.
- G. L. Garády Sándor** 1871–1944. *Bp. Rég.* XV. 1950. 596–597.

J. Thomas Edit: A tiszafüredi első falumúzeum. *Arch. Ért.* 1950. 56–57. XII t.

Kodolányi János: Pécs város múzeuma. *Ethn.* 1949. 372–373.

László Gyula: Megjegyzések vidéki múzeumaink újjárendezéséhez. *Szab. Műv.* 1950. 308–311.

Manga János: A nógrádvármegyei Nagy Iván Múzeum, Balassagyarmat. *Ethn.* 1949. 369–371.

Molnár Erik: Székfoglaló beszéd a M. Régészeti és Művészettörténeti Társulat közgyűlésén. *Arch. Ért.* 1950. 3.

Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának első összmúzeumi konferenciája, 1950. április 20–21–22. 58 p. (lit.).

Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának második múzeumvezetői értekezlete. Budapest 1950. szeptember 18–21. 145 p. (lit.).

Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának harmadik múzeumvezetői értekezlete. 1951. I. 25–27. Bp. 200 p. (lit.).

N. T. Hírek a Corona Archaeologica köréből. *Ant. Hung.* 1948. 219–220.

Nemeskéri János: Az O. Természettudományi Múzeum és a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja felügyelete alá tartozó jelentősebb vidéki múzeumok történeti embertani leletanyaga. — Isztoriko-

antropologiceszkij material obszsegoszudarsztvennogo muzeja i provincialnih publicsnih kollekcii. *Arch. Ért.* 1950. 100–104, 104–105.

Oroszlán Zoltán: Emlékezés dr. Nagy Lajosra. — In memoria di Lajos Nagy (1897–1946). *Arch. Ért.* 1946–48. 430–435, 435–438.

Párducz Mihály: A Magyar Történeti Múzeum régészeti osztályának ásatásai 1948–1949. — Les fouilles exécutées par la section d'archéologie du Musée Historique Hongrois. *Arch. Ért.* 1949. 110–112, 113–115.

Patek Erzsébet: A Fővárosi Múzeumok kiállításai 1946–1948. — Visztavki Gorodszkih Muzeev v 1946–1948 gg. — The exhibitions of the Municipal Museums. *Bp. Rég.* XV. 1950. 417–423, 425, 426. 5 ill.

Sulán Béla: G. N. Szerebrennikov, Organizacija i szoderzsanie naucsno-isszledovatszljjszkom rabotu muzeev, Moszkva 1945. (A múzeumi tudományos munka szervezése és tartalma. Rec.). *Ethn.* 1949. 298–303.

Sz. J. Nagy Lajos 1897–1946. *Bp. Rég.* XV. 1950. 589–591.

Az újjárendezett veszprémi múzeum. *Szab. Műv.* 1951. 84.

Végvári Lajos: A „Szovjet restaurátortudomány“ kiállítás tanulságai. *Szab. Műv.* 1951. 79–80.

Németh Endre

FELHÍVÁS ELŐFIZETŐINKHEZ

Szükségesnek tartjuk felhívni olvasóink figyelmét azokra a hiányosságokra, amelyek jó munkánkat sok esetben gátolják. A vállalatunkhoz befutó reklamációk általában az alábbiakból adódnak:

1. Olvasóink közül igen sokan, befizetések alkalmával, a csekkszelvény megfelelő rovatában nem közlik az összeg rendeltetését, így azt elkönyvelni, ill. a lapot megküldeni nem áll módunkban.

2. Nem közlik az intézmény vagy előfizető pontos nevét (olvashatatlan az aláírás) és címét (utca, házszám). Ez esetben szintén akadályokba ütközik a lap küldésének haladéktalan megindítása.

3. Nem tartják evidenciában a korábban befizetett előfizetési díj lejáratát idejét, tehát nem küldik be időben a következő időszakra vonatkozó előfizetési díjat. A kiadványt csak azon előfizetőknek küldi meg folyamatosan a folyóiratokat, akik előfizetési díjukat időben rendezték.

4. Igen sokan nem veszik figyelembe azt, hogy az összeg feladásától számítva tíz nap szükséges ahhoz, hogy az anyagot feldolgozzuk és a folyóiratot megindíthassuk.

5. Igen sokan nem jelentik be a lakásváltozást vagy ha bejelentik, nem közlik a korábbi pontos címet.

6. Zavarja munkánkat az is, hogy csoportos előfizetés esetén a csoporton belüli egyéni előfizetők befizetései különböző időben járnak le. Esetleg a csoport tagjai még külön-külön is megkeresik vállalatunkat levelükkel vagy befizetésükkel. Helyesebb lenne az egyéni előfizetési rendszerre való átállás.

7. Előfordul az is, hogy a csoport által korábban megrendelt példányszámot megváltoztatják és ilyen esetben nem közlik, hogy az új megrendelés az előbbi példányszámhoz viszonyítva növekedést vagy csökkenést jelent, vagy pedig az új adat a kívánt teljes mennyiséget jelenti. Helyes lenne, ha az előfizetők feltüntetnék, hogy a korábbi X példánnyal szemben a következő számból Y példányt kérnek változás esetén. Ez levelezést és idővesztést jelent.

8. Néhány hónappal ezelőtt közöltük előfizetőinkkel, hogy a terjesztést vállalatunk bonyolítja le. Igen sok esetben mégis előfordul, hogy más számlára fizetik be az előfizetési díjakat. Ismételten kérjük tehát Előfizetőinket, hogy fenti kérésünket vegyék figye-

lembe, s az előfizetési díjakat előre, a 936.540. számú, Magyar Nemzeti Banknál vezetett egyszámlánkra utalják át.

A mégis előforduló reklamációk esetében, időben, közvetlen vállalatunk terjesztési osztályához (Szalay-utca 10., telefon: 128-580) és ne a szerkesztőséghez forduljanak t. Olvasóink.

9. Ismételten felhívjuk a figyelmet arra is, hogy az alábbiakban közölt előfizetési díjak változatlanok, akár az előfizető lakáscímére, akár hivatali helyére expedáljuk a folyóiratot. (Ugyancsak változatlan az előfizetés egyének és intézmények részére is.)

10. Ingyenes tiszteletpéldányt nem áll módunkban expedálni. Egyben közöljük a kiadásunkban megjelenő folyóiratok 1951. évre érvényes előfizetési és példányonkénti árát:

Folyóirat neve	Megjelenik évenként	Előfizetés 1 évre Ft	1 példány ára Ft
Archeológiai Ért. .	2-szer	30,—	20,—
Ethnográfia	2-szer	24,—	15,—
Irodalomtörténet...	4-szer	24,—	8,—
Középisk. Mat. Lap	6-szor	24,—	6,—
Keresztül-Kasul...	12-szer	6,—	—,70
Köznevelés	24-szer	24,—	1,50
Matematikai Lapok	4-szer	20,—	7,—
M. N. Bibliográfia	12-szer	100,—	10,—
Magyar Nyelv	4-szer	24,—	8,—
Magyar Nyelvőr....	6-szor	18,—	4,50
Nyelvtudományi Közlemények ...	2-szer	16,—	10,—
Századok.....	2-szer	24,—	30,—
Fizikai Szemle	4-szer	20,—	6,—
Gyermeknevelés....	12-szer	20,—	2,—
Levéltári Közlem. ..	2-szer	30,—	20,—

Kérjük Előfizetőinket, hogy a hibák kiküszöbölése érdekében segítsék a kiadványt.

Közköztatásügyi Kiadványterjesztési Osztály
Bp., V., Szalay-u. 10-14.

TÁBLÁK

1a

1b

2a

2b

3a

3b

I. tábla. — 1/a—1/b kép. *Hasított alapú nyílhegy*. Istállóskői barlang (Pb50/43), $\frac{2}{1}$ term. nagys. — 2/a—2/b kép. *Solutréen nyílhegy*. Szeleta-barlang (Pb/85). Kb. term. nagys. — 3/a—3/b kép. *Solutréen nyílhegy*. Szeleta-barlang (Pb/84). Kb. term. nagys. — 4. kép. *Bronzsobrocska Zsámbékról* (Orsz. Tört. Múzeum).

II. tábla. — 1—6. kép. *Subalyuk-barlang* (mousterien). — 7—16. kép. *Istállóskői-barlang* (aurignacien). — 13—14. kép. *Hillebrand*, 24/25. Bericht der RGK. után; 1—7., 9—12., 15—16. kép. Orsz. Természettudományi Múz. Föld- és Őslénytár. — 8., 11. kép. Orsz. Történeti Múz. Régészeti Osztály. — 13—14. kép. Borsod—Miskolci Múzeum.

III. tábla. — 1–9. kép. *Peskő-barlang* (aurignacien); 10. kép. *Devence-barlang* (aurignacien). — 1–2., 5., 8–9. kép. Orsz. Történeti Múzeum Régészeti Osztály. — 3–4., 6–7., 10. kép. Orsz. Természettudományi Múzeum Föld- és Őslénytára.

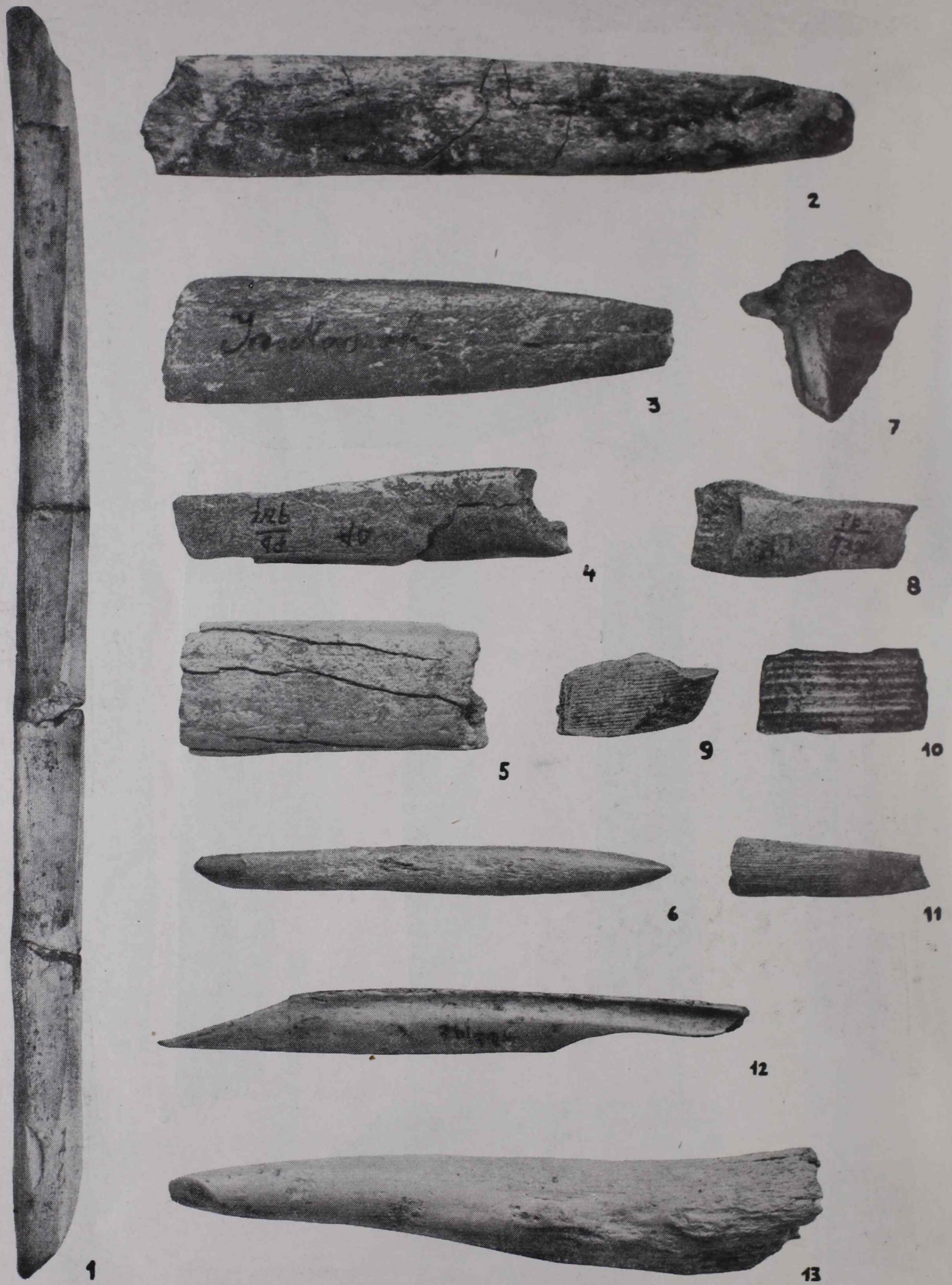
IV. tábla. — 1—4. kép. *Peskő-barlang* (aurignacien). 5., 8. kép. *Kecske-barlang* (aurignacien). — 6—7., 9—10. kép. *Szeleta-barlang* (solutréen). — 9—10. kép. *Hillebrand*, 24/25. Bericht der RGK. után. — 1—8. kép Orsz. Természettudományi Múz. Föld- és Őslénytára. — 9—10. kép. Őrzési helye ismeretlen.

tábla. — 1–3. kép. *Szeleta-barlang* (solutréen). — 4–11. kép. *Jankovich-barlang* (solutréen). — 1–4., 6–11. kép. Orsz. Természettudományi Múz. Föld- és Őslénytára. — 5. kép. Orsz. Történeti Múzeum Régészeti Osztálya.

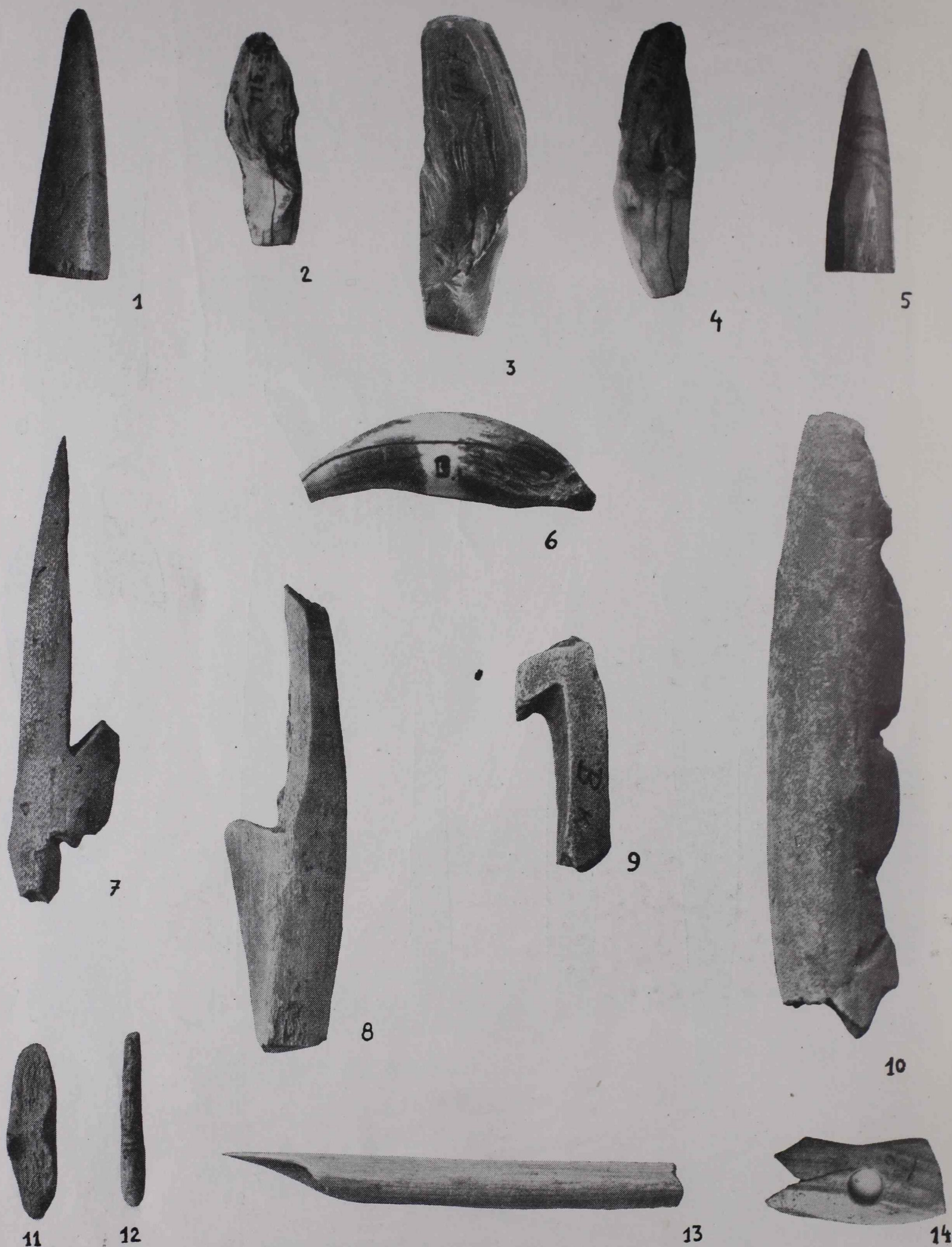
VI. tábla. — 1–11. kép. *Jankovich-barlang* (solutrén). — 12–13. kép. *Büdöspeszt-barlang* (solutrén). — 1., 4–5., 8–13. kép. Orsz. Természettudományi Múz. Föld- és Őslénytára. — 2–3. kép. Orsz. Történeti Múz. Régészeti Osztálya. — 6–7. kép. Őrzési helye ismeretlen.

VII. tábla. — 1–3. kép. *Büdöspeszt-barlang* (solutréen). — 4–5. kép. *Puskaporos kőfülke* (solutréen). — 6–11. kép. *Peskő-barlang* (magdalenien). — 12–13., 18–21. kép. *Jankovich-barlang* (magdalenien). — 14–15. kép. *Kiskevélyi-barlang* (magdalenien). — 16–17. kép. *Bervavölgyi-barlang* (magdalenien). — 22. kép. *Ballavölgyi-barlang* (magdalenien). — 12–13., 20–21. kép. *Hillebrand* „Magyarország őskora” után. 1–11., 14–19., 22. kép. Orsz. Természettudományi Múzeum. Föld- és Őslénytára. — 12–13. kép. Orsz. Történelmi Múzeum. Régészeti Osztálya. — 20–21. kép. Őrzési helye ismeretlen.

VIII. tábla. — 1—3., 5., 14. kép. *Kiskevélyi-barlang* (magdalenien). — 2. kép. *Subalyuk-barlang* (mousterien). — 3. kép. *Peskő-barlang* (aurignacien). — 6—13. kép. *Szelim-barlang* (magdalenien). — 9—10. kép. *Hillebrand*, „Magyarország őskora” után. — 1—6., 14. kép. Orsz. Természettudományi Múz. Föld- és Őslénytára. — 7—13. kép. Orsz. Történeti Múz. Régészeti Osztálya.

IX. tábla. — 1—2. kép. *Ságvár* (magdalenien). — 3., 5., 8—11. kép. *Pilisszántói kőfülke* (magdalenien). — 4. kép. *Szelim-barlang* (magdalenien). — 6—7. kép. *Pilisszántói II. fülke* (magdalenien). — 1—2. kép. *Hillebrand*, „Magyarország őskőkora” után. — 1. kép. Orsz. Történeti Múzeum Régészeti Osztálya. — 3., 5—11. kép. Orsz. Természettudományi Múz. Föld- és Őslénytára. — 4. kép. Borsod—miskolci Múzeum. — 2. kép. Őrzési helye ism.

1.

2.

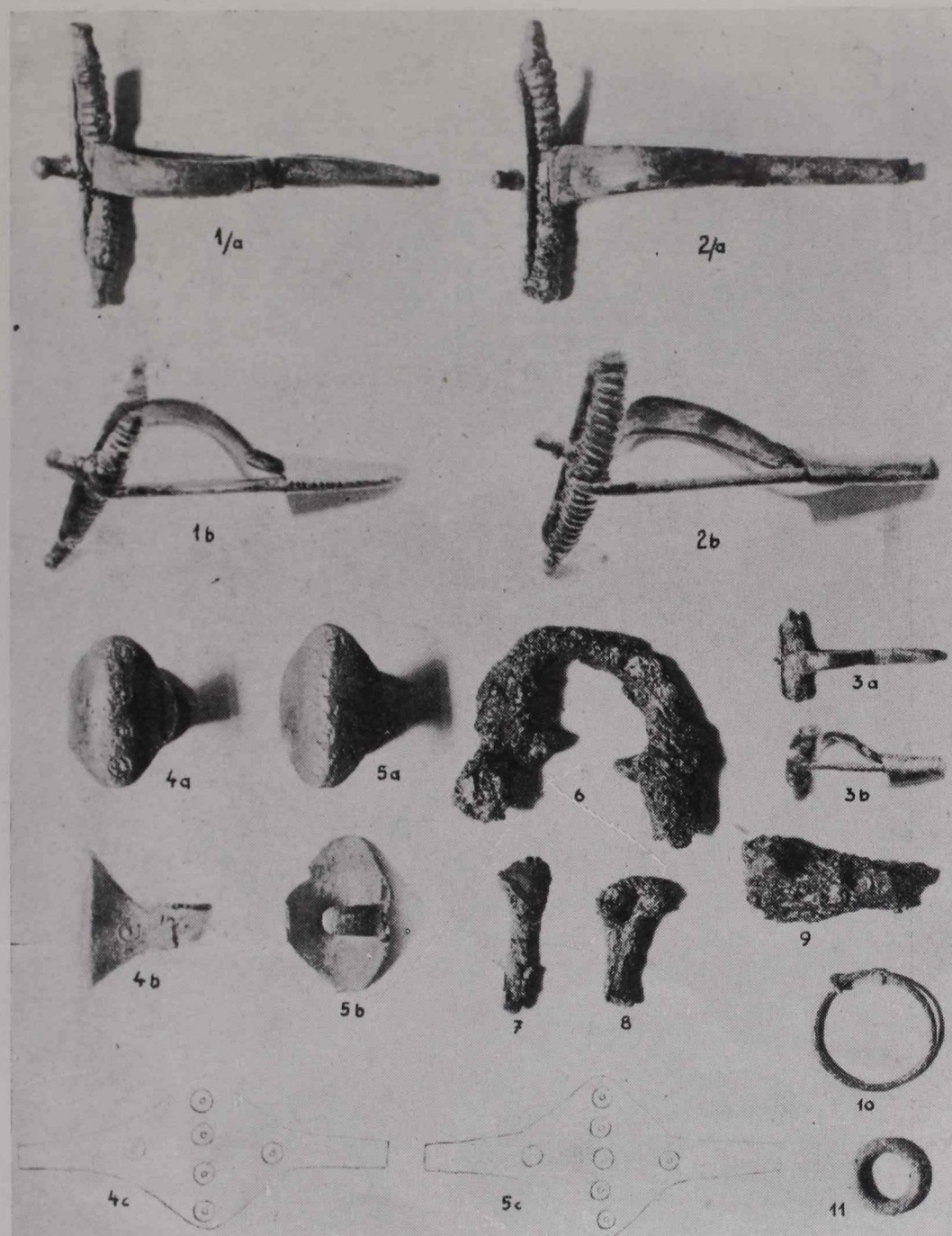

3.

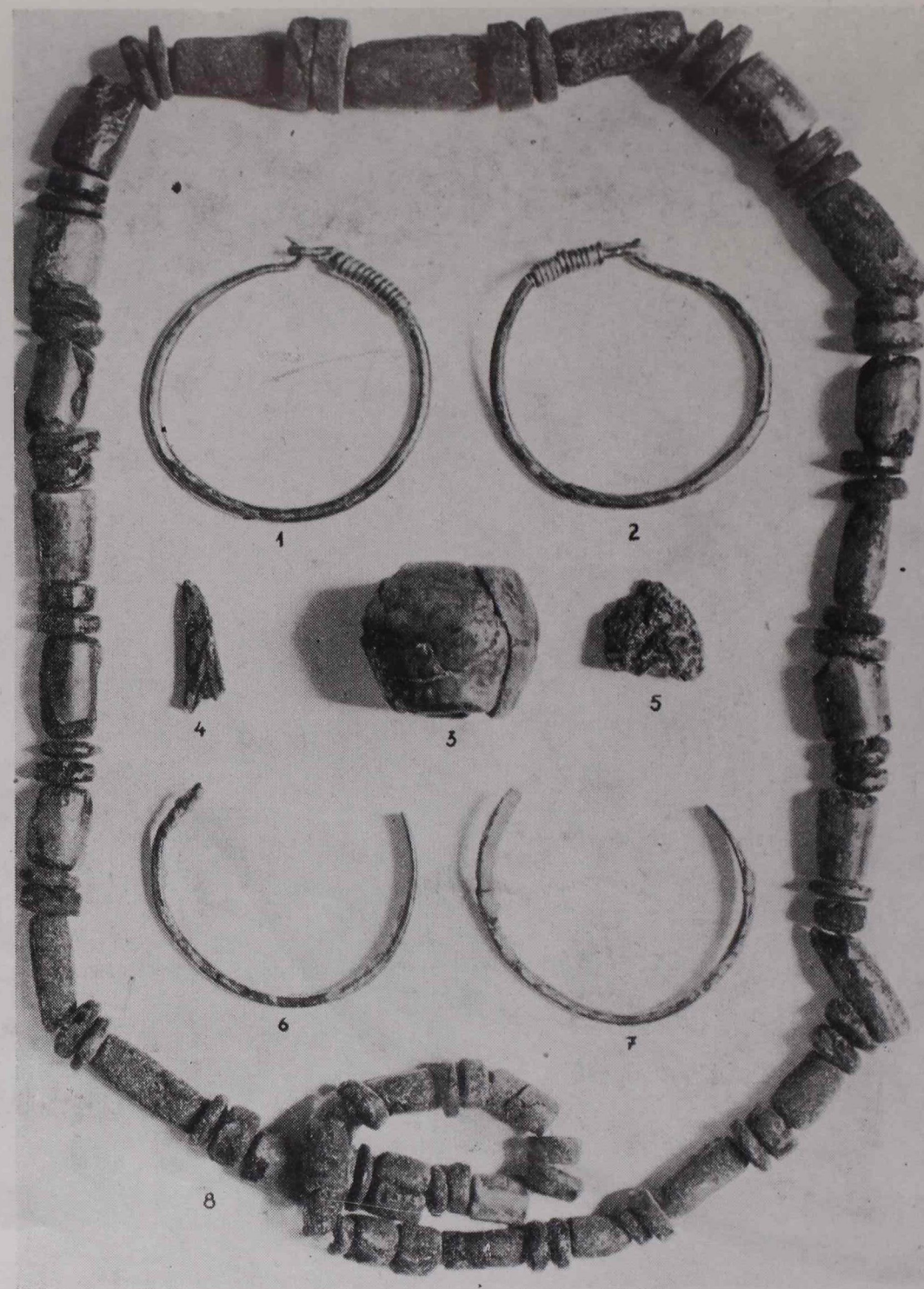
X. tábla. — 1. kép. *Terrakotta koszorú* (Bp. Szépművészeti Múzeum). 2. kép. *A koszorú hátsó nézete.* — 3. kép. *Tábori szentély felirata* Dunapenteléről.

A)

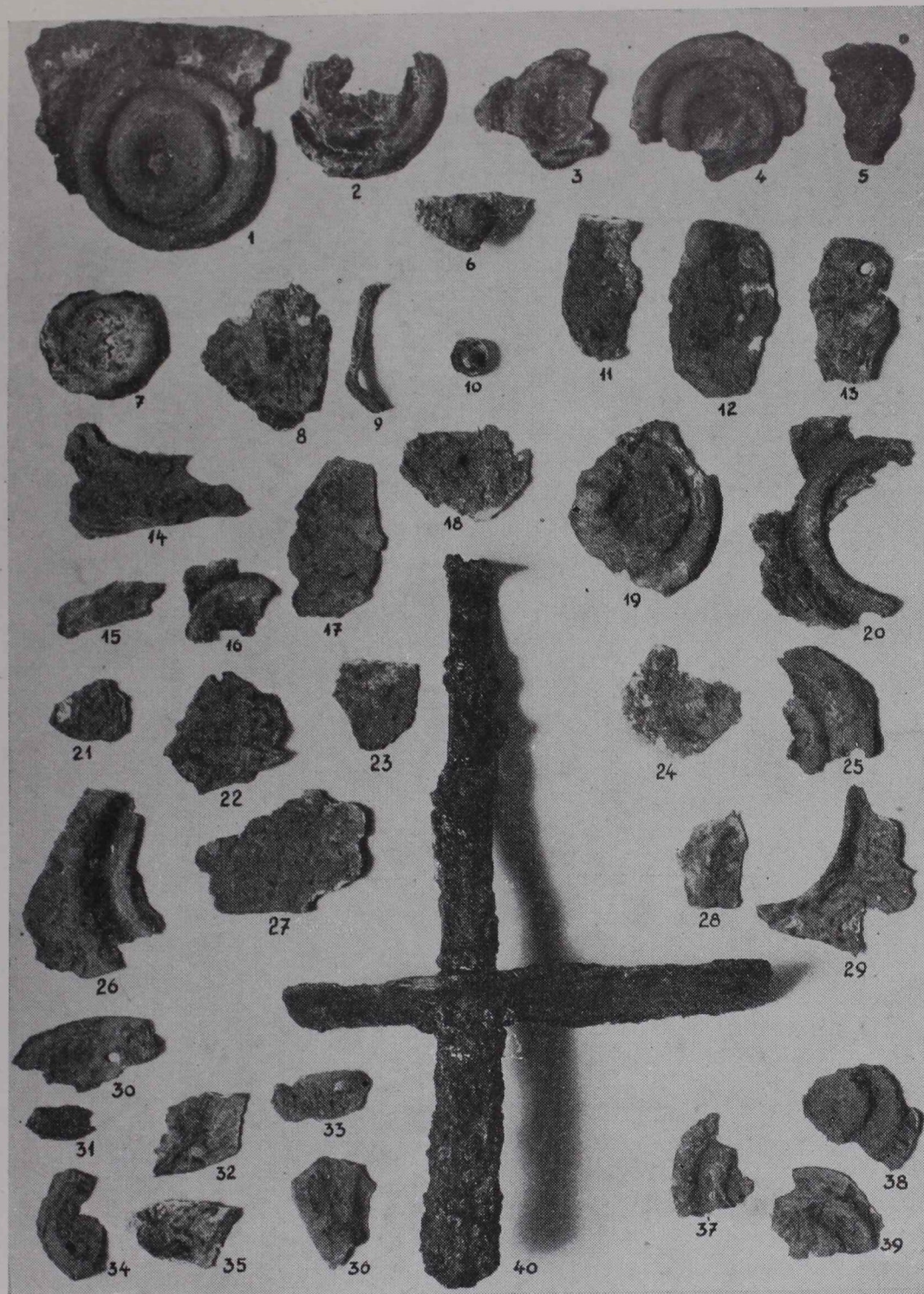
B)

XI. tábla. — A) kép. 1–11, B) kép. 1–8: Klárafalva-községháza 1. sír
(kb. 2/3).

A)

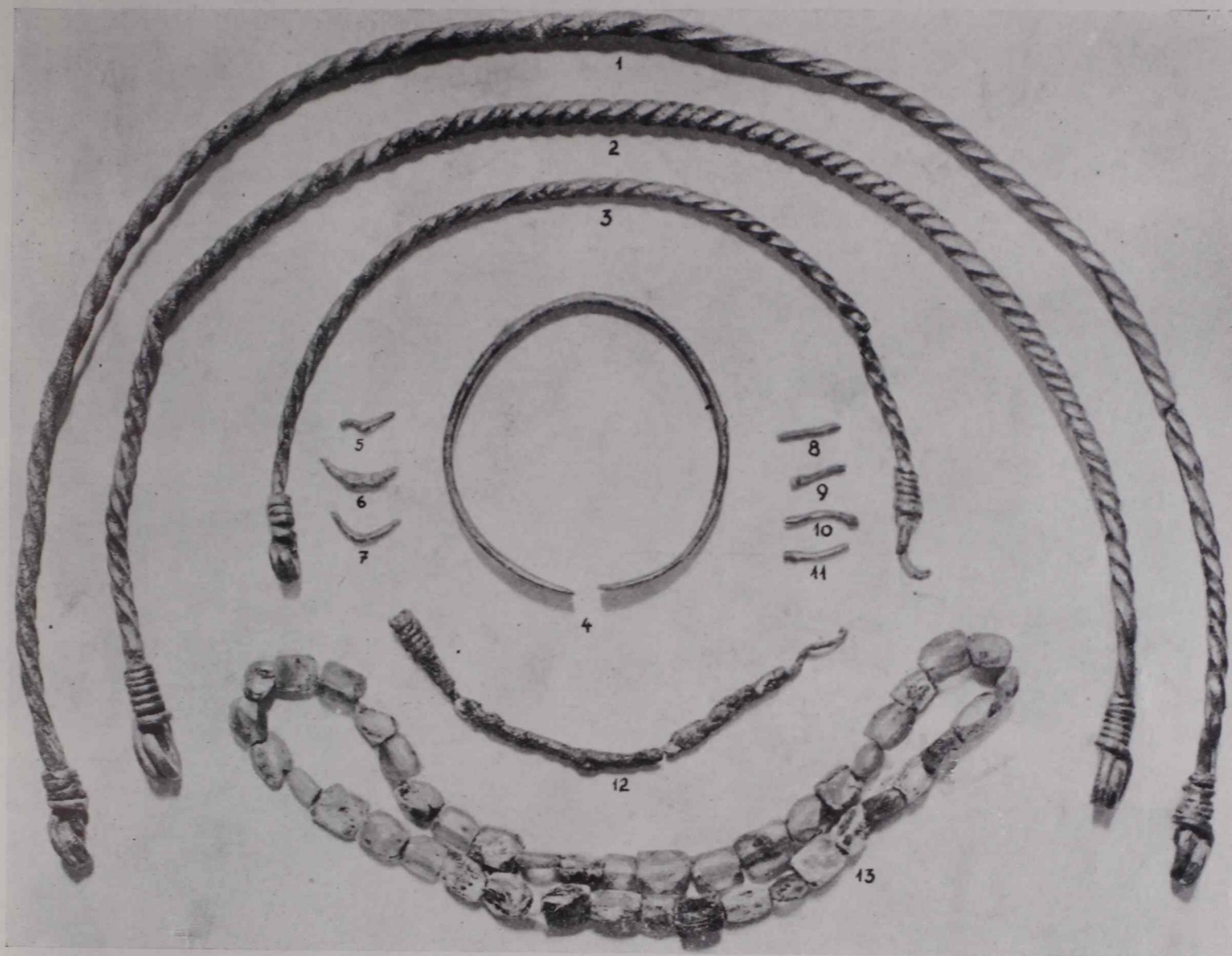
B)

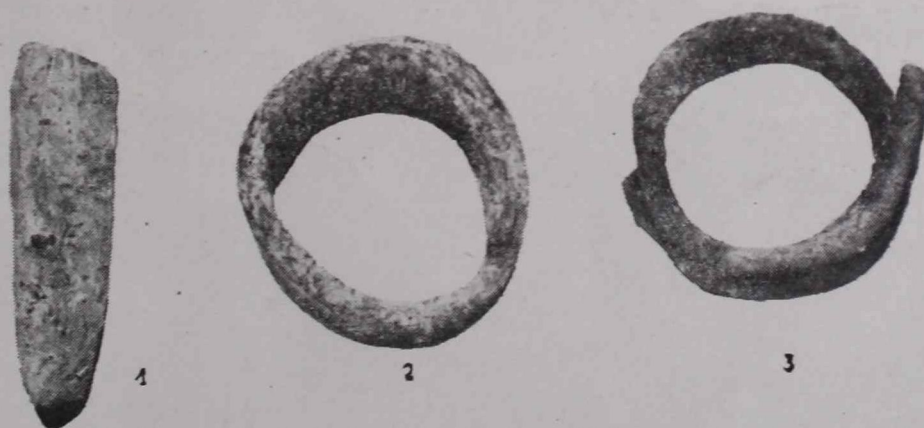
XII. tábla. — A) kép. 1–40, B) kép. 1–3, 7. kép: *Klárafalva-községháza, 1. sír*; B) kép. 4–6., 8–9: *2. sír (kb. 2/3)*.

A)

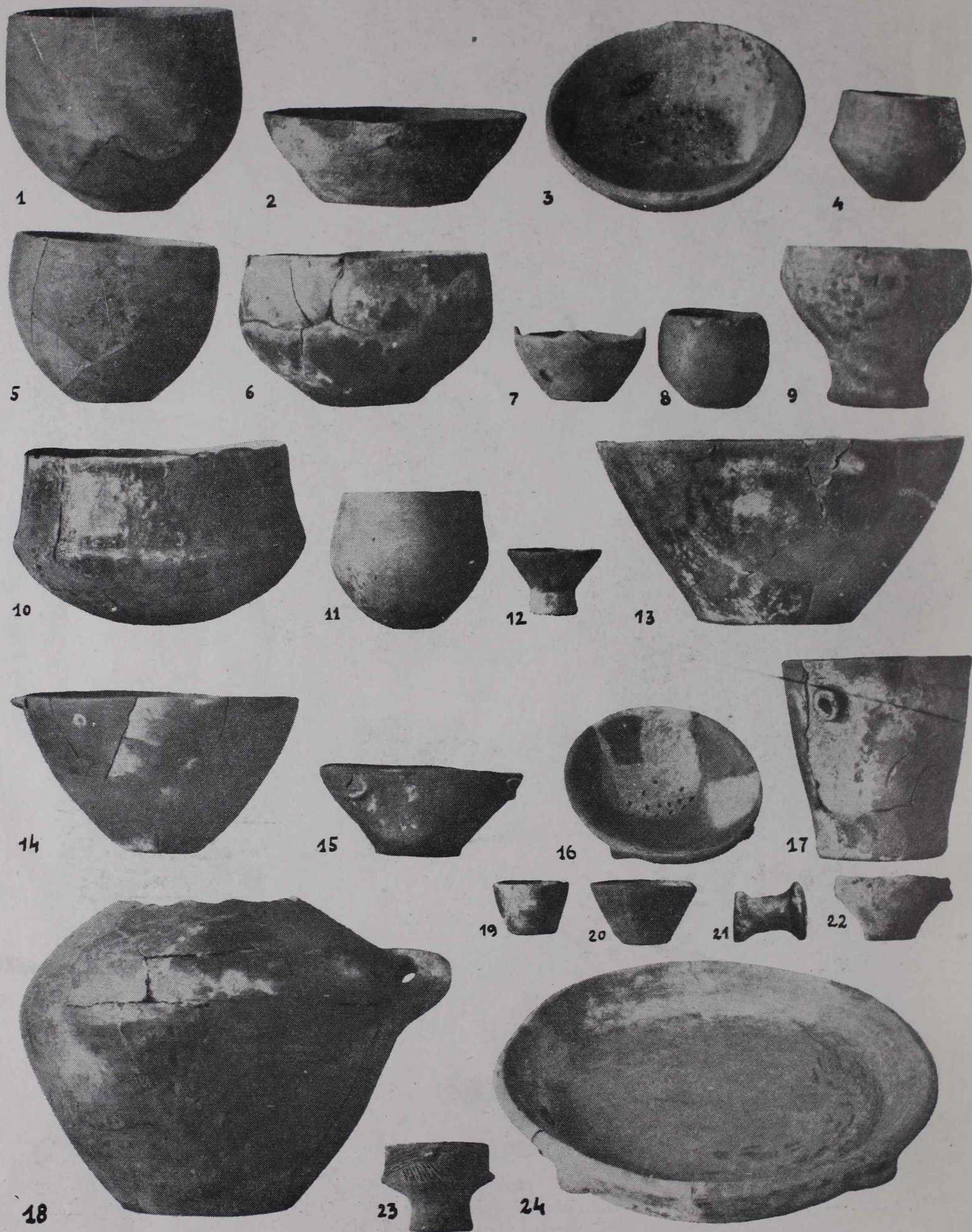

B)

XIII. tábla. — A) kép. 1–13. kép. *Klárafalva-községháza, 1. sír* (kb. 2/3). — B) kép. 1., 3. kép. *Kökénydomb, 6. sír*; — 2., = 7. sír.

XIV. tábla. — Kökénydomb. 1–3. kép. 5. gödör. — 4., 8., 12., 20 III. ház. — 5. kép. Szórvány. — 6., 24. kép. III. ház tűzhelye. — 7., 9., 13., 18., 21. kép. III. ház környéke. — 10. kép. II. ház. — 11., 14–17., 19., 22–23. kép. I. ház.

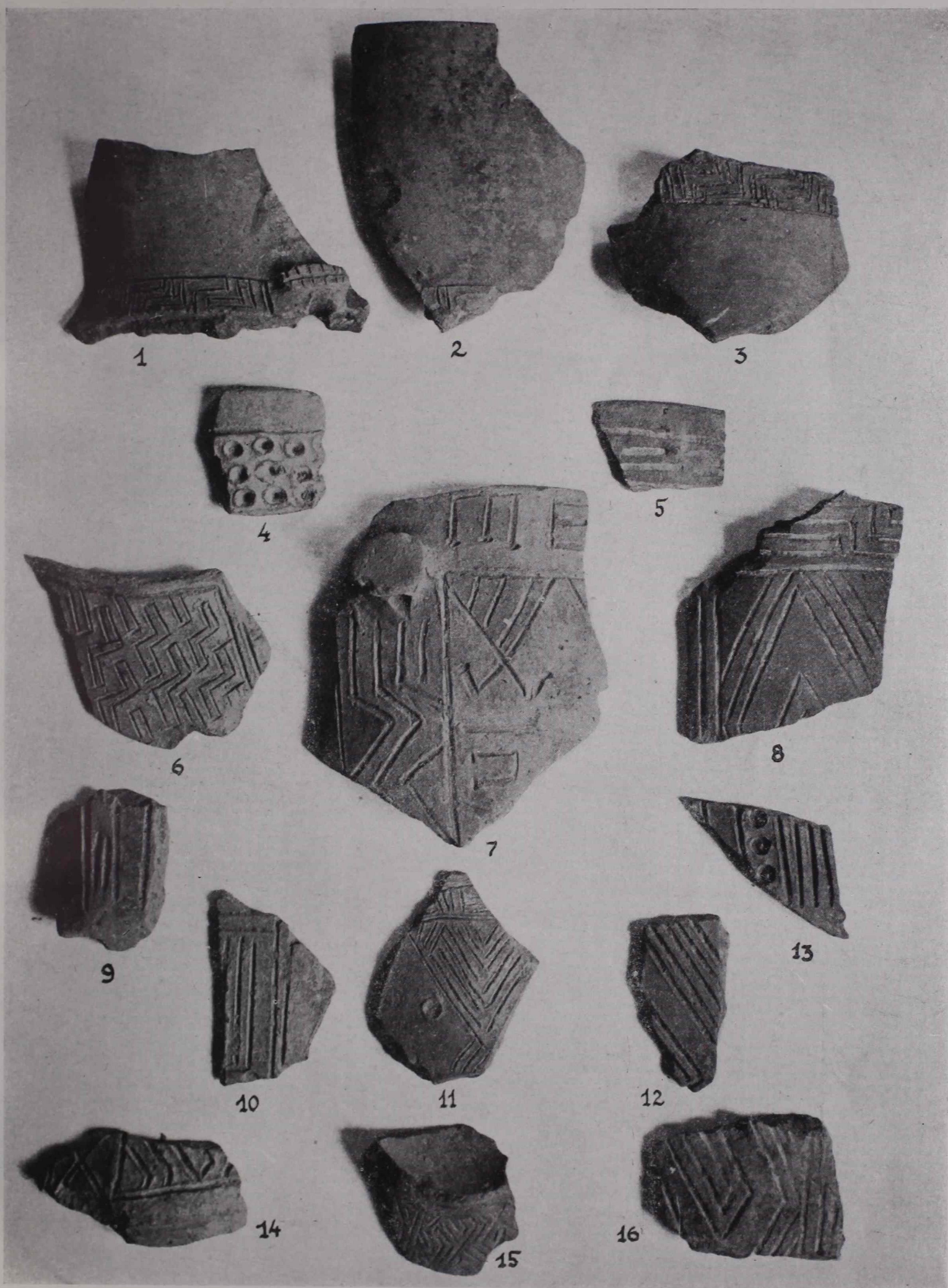
XV. tábla. — Kékénydomb. 1–3., 11–12., 17. kép. Szórvány. — 4., 8–9. kép. I. ház. — 5–7., 10., 13., 15. kép. III. ház. — 14., 16. kép. III. ház környéke.

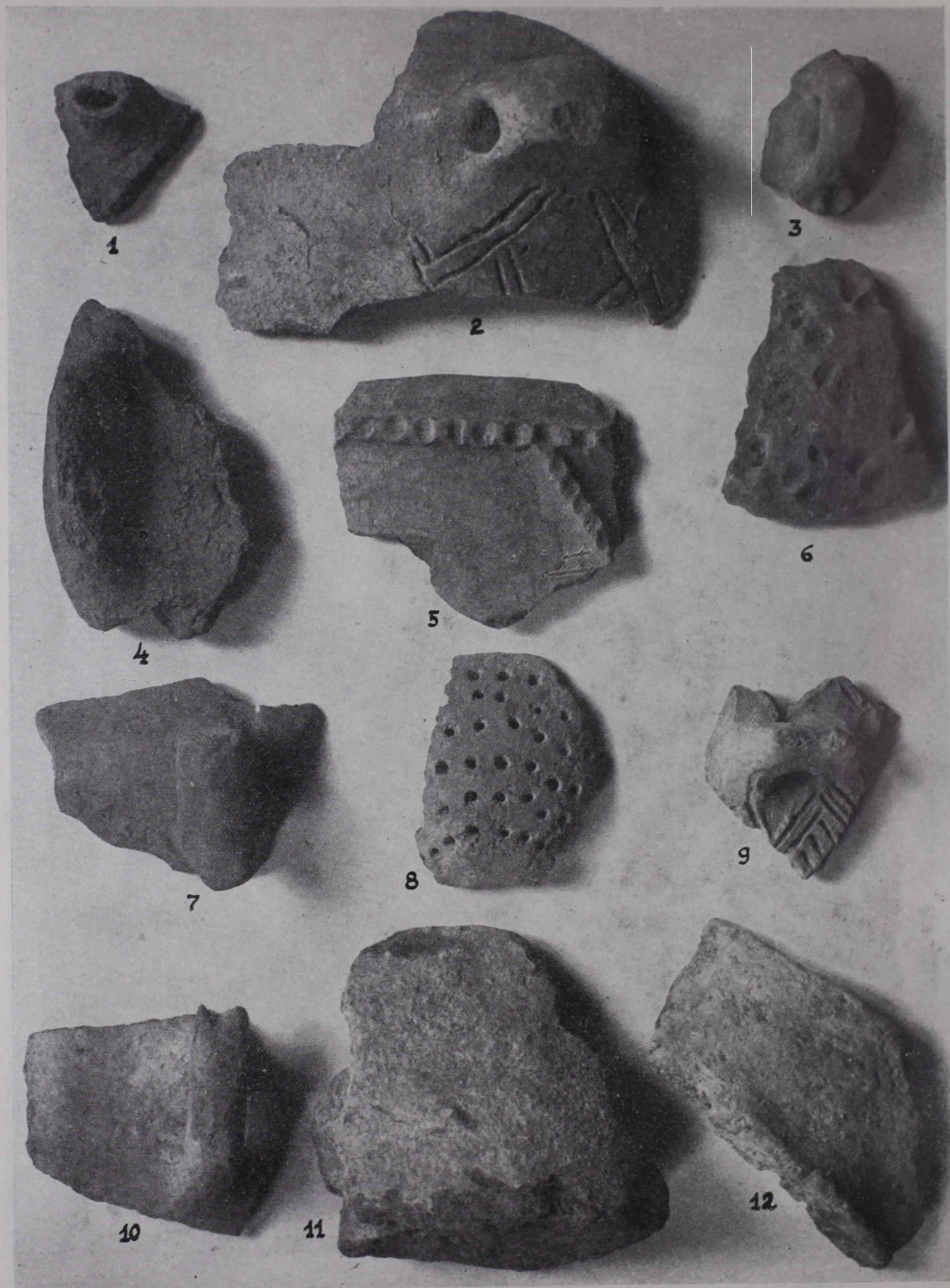
XVI. tábla. — Kékisnyomok. 1. képs. 2. sir. — 2. képs. 3. sir. — 3—4. képs. III. holt. — 5. képs. II. holt. — 6. képs. I. holt.

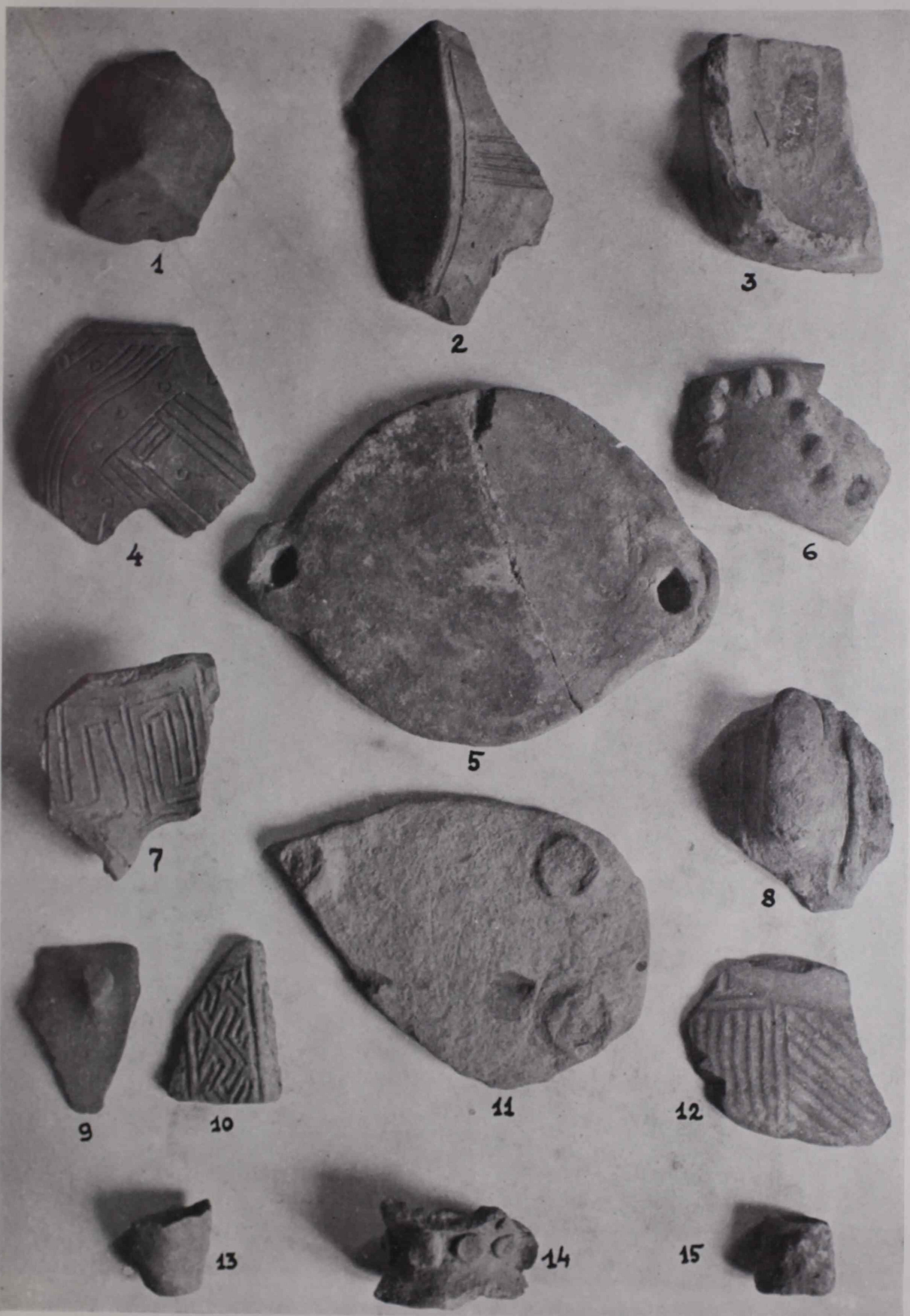
XVII. tábla. — *Kökénydomb*. 1–16. kép. 3. gödör.

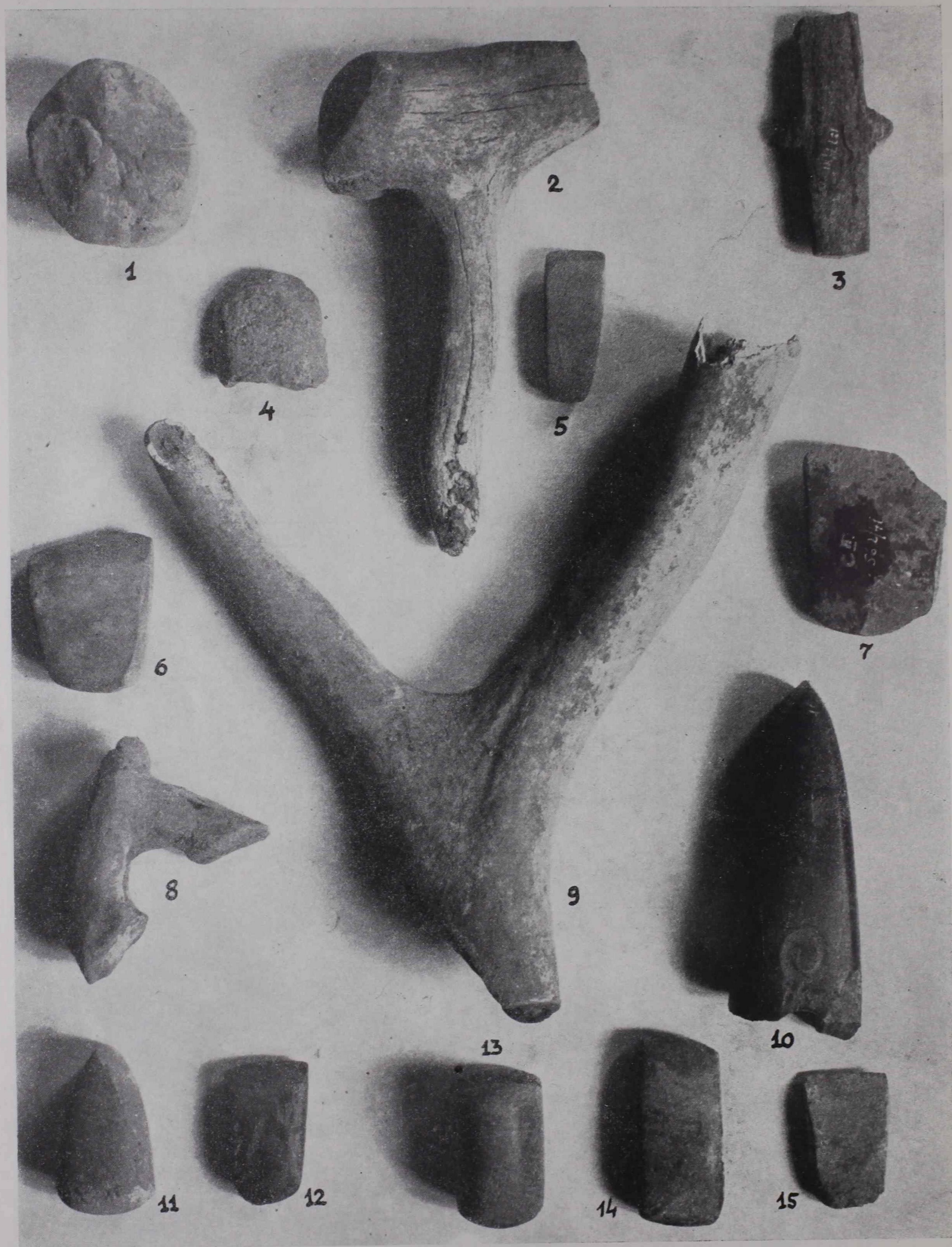
XVIII. tábla. — Kőkénydomb. 1–12. kép. 3. gödör.

XIX. tábla. — Kőkénydomb, 1–15. kép. 3. gödör.

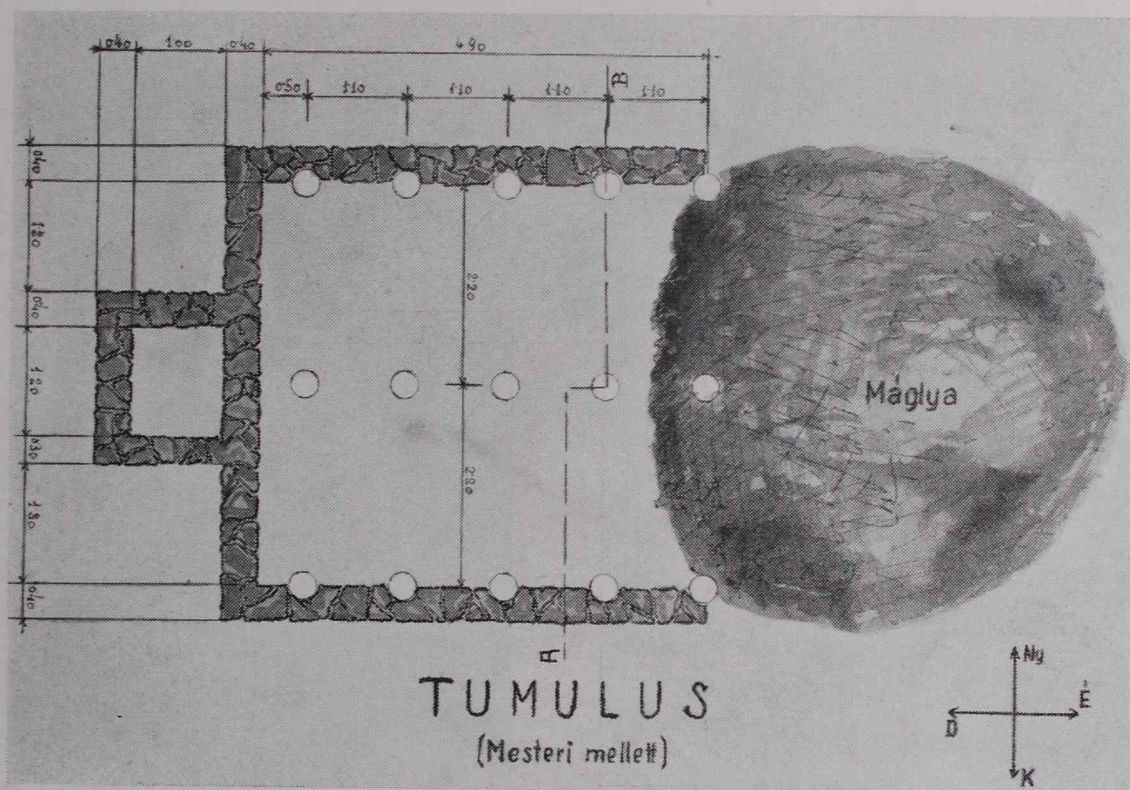

XX. tábla. — Kőkénydomb. 1–15. kép. 3. gödör.

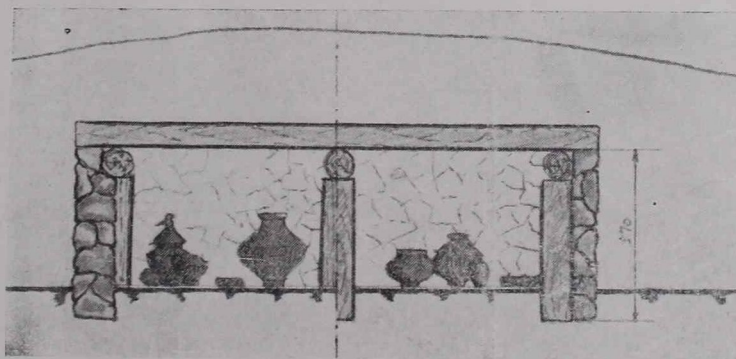

1.

2.

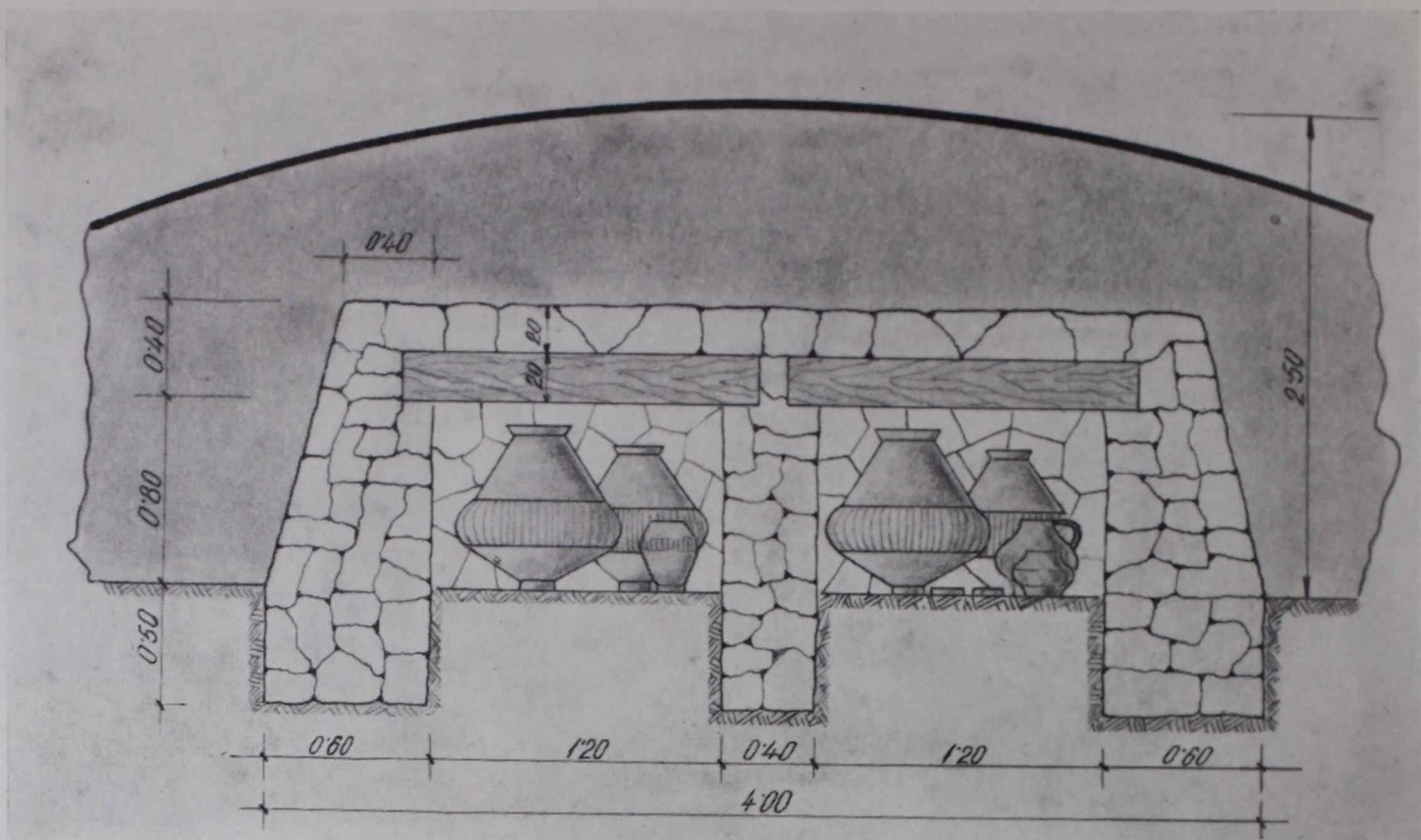

A—B metszet

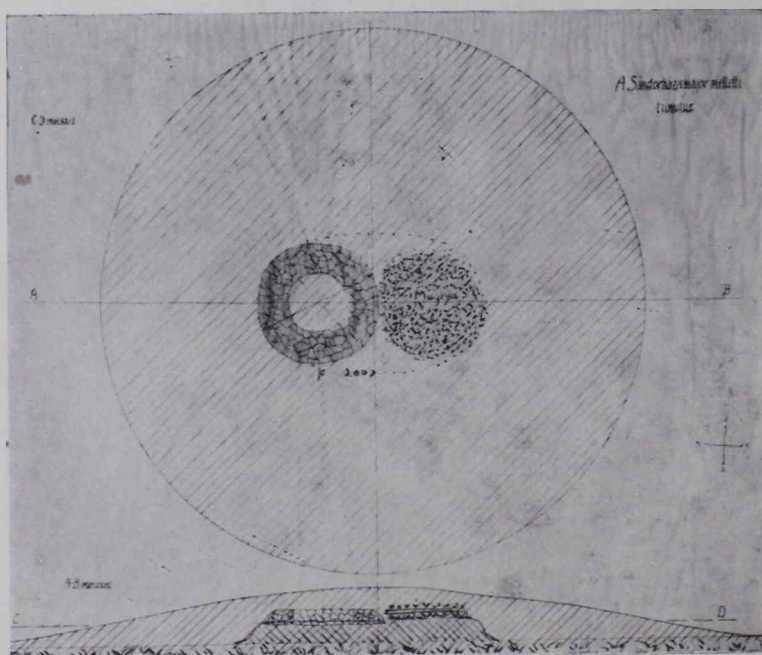
3.

XXI. tábla. — 1. kép. A Sághegy látképe a kőbányászat megkezdése előtt. — 2—3. kép. A Mesteri melletti tumulus alaprajza és keresztmetszete.

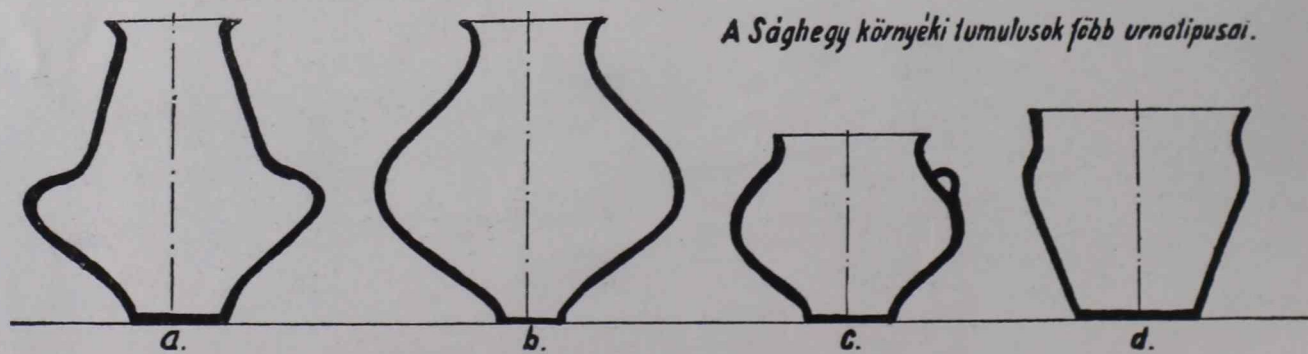
1.

2.

3.

4.

XXII. tábla. — 1. kép. A Kismező melletti tumulus keresztmetszete. — 2. kép. A sándorházi tumulus vázlata. — 3. kép. A sándorházi tumulus körgyűrűjének részlete. — 4. kép. A Sághegy környéki tumulusok főbb urnatípusai.

a

d

1.

b

c

2.

3.

XXIV. tábla. — A Mesteri melletti tumulus leletei.

1.

2.

XXV. tábla. — 1—2. kép. Magasnyakú urnák a Mesteri melletti tumulusból.

a

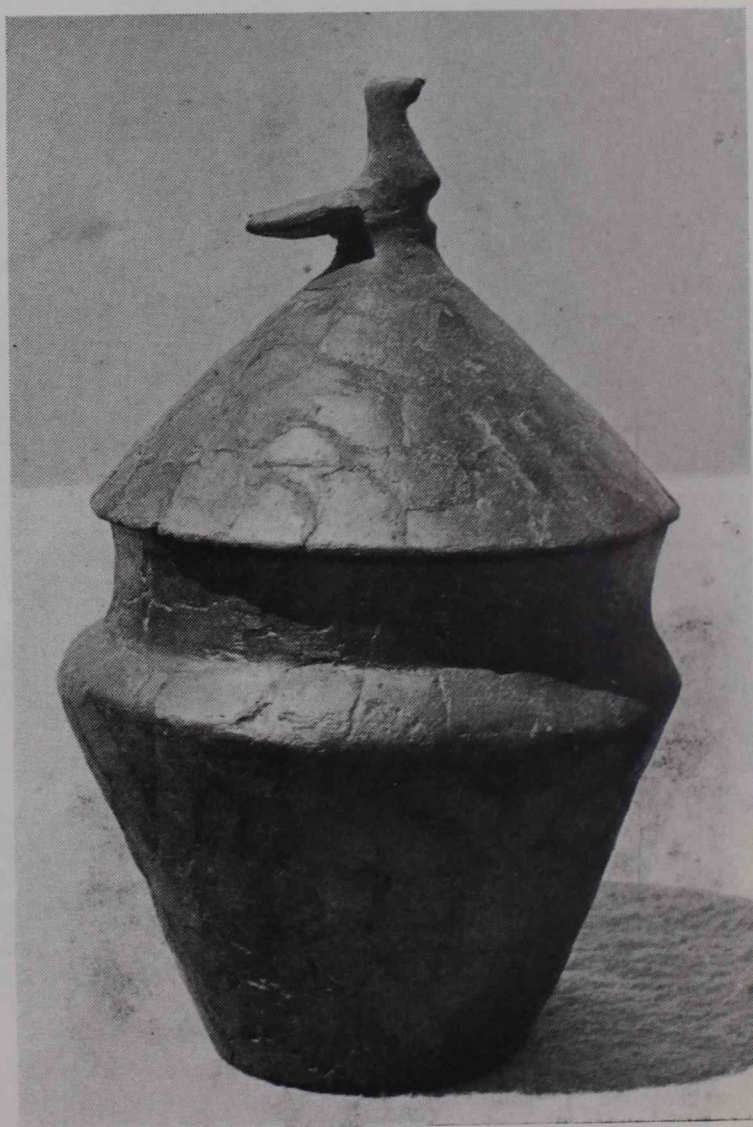
b

c

1.

2.

4

3.

*a**b**c*

1.

*a**b**c*

2.

XXVII. tábla. — 1—2. kép. Urna, tálak és füles edények a Mesteri melletti tumulusból.

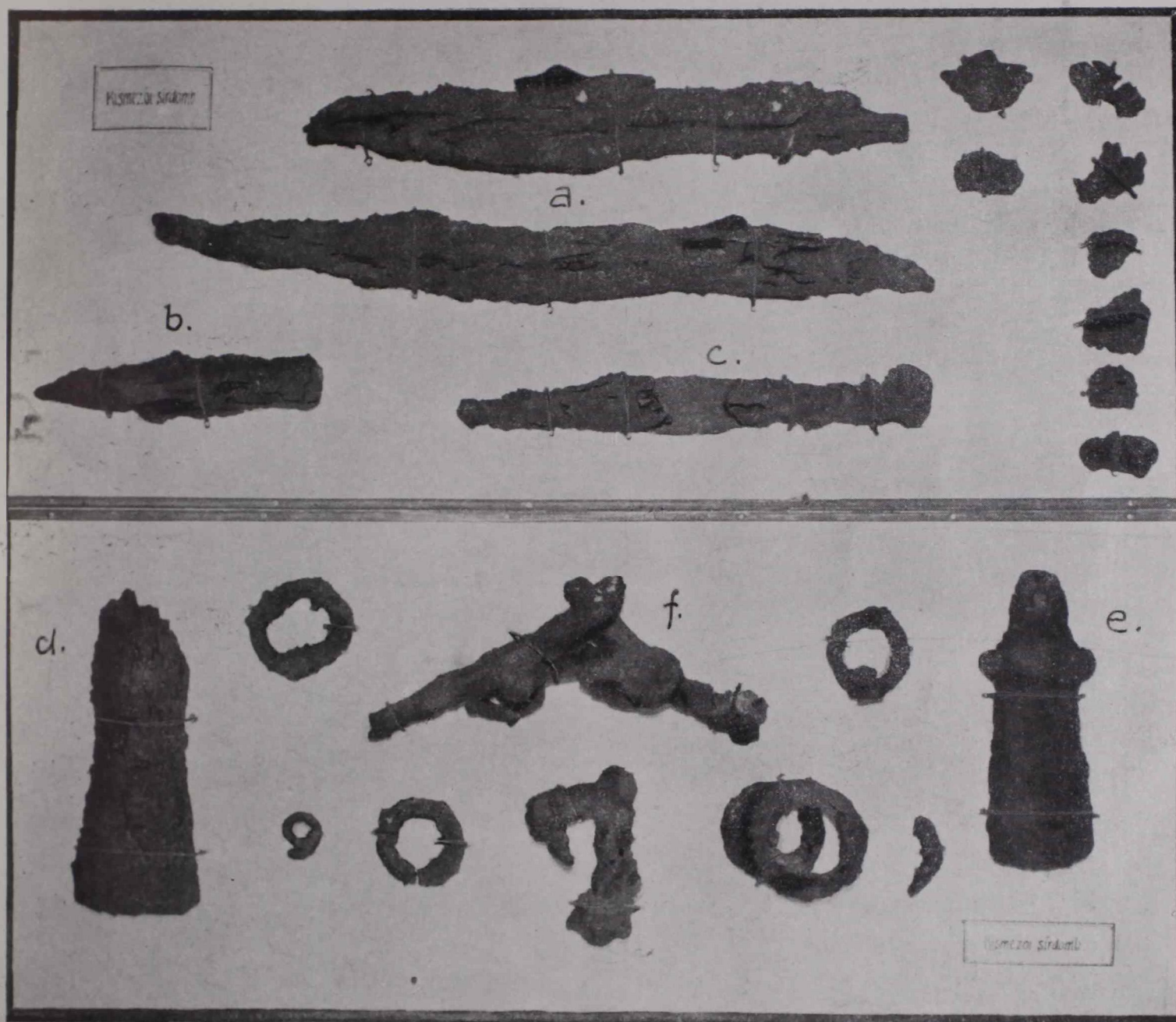

1.

2.

XXIX. tábla. — A kismezei tumulus leletei.

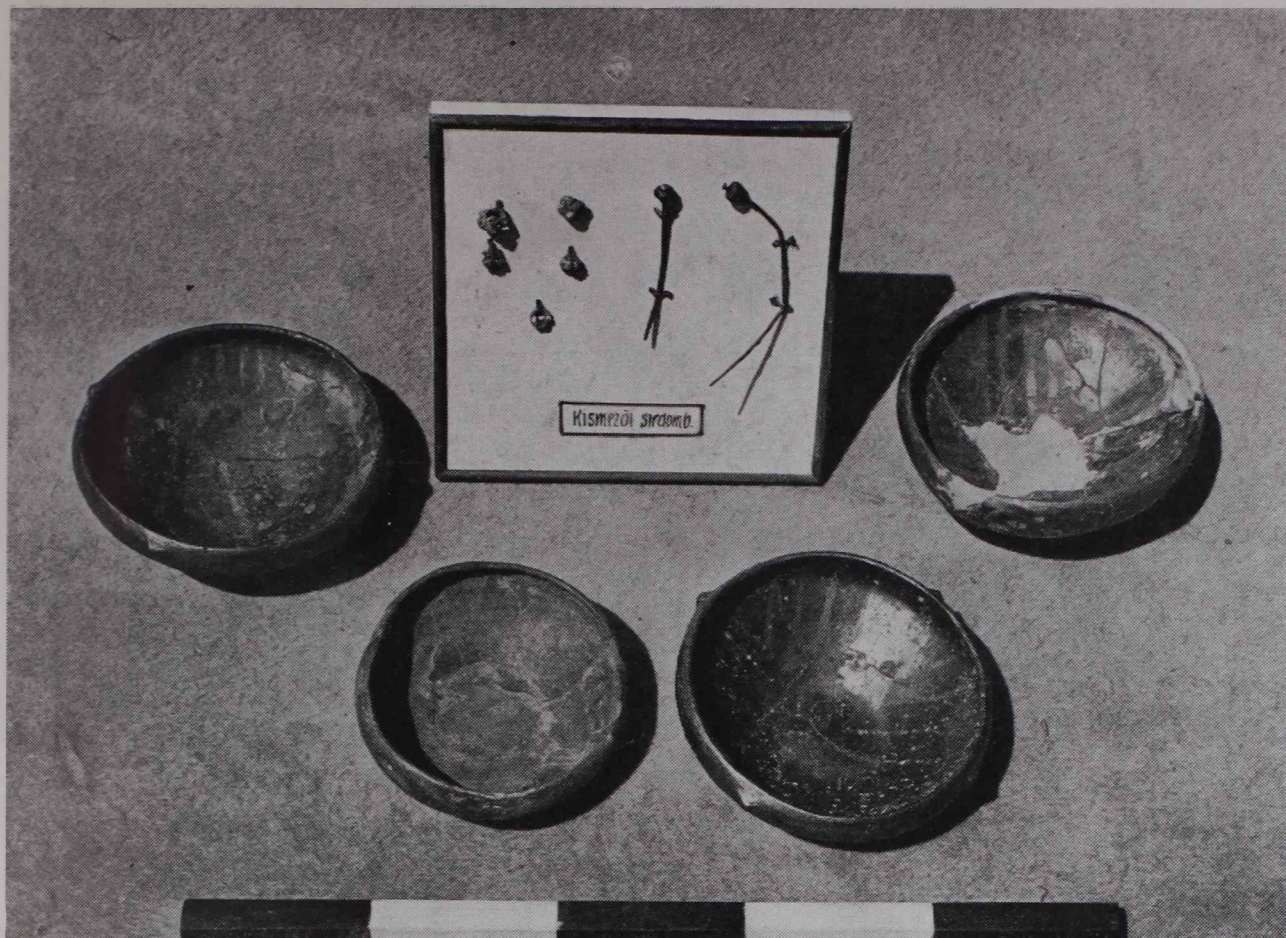
1.

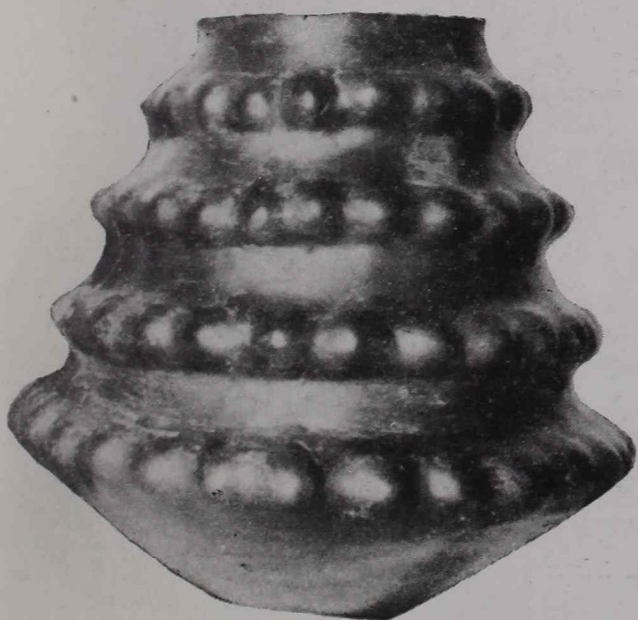
2.

XXX. tábla. — 1–2. kép. Urnák a kismezei tumulusból.

1.

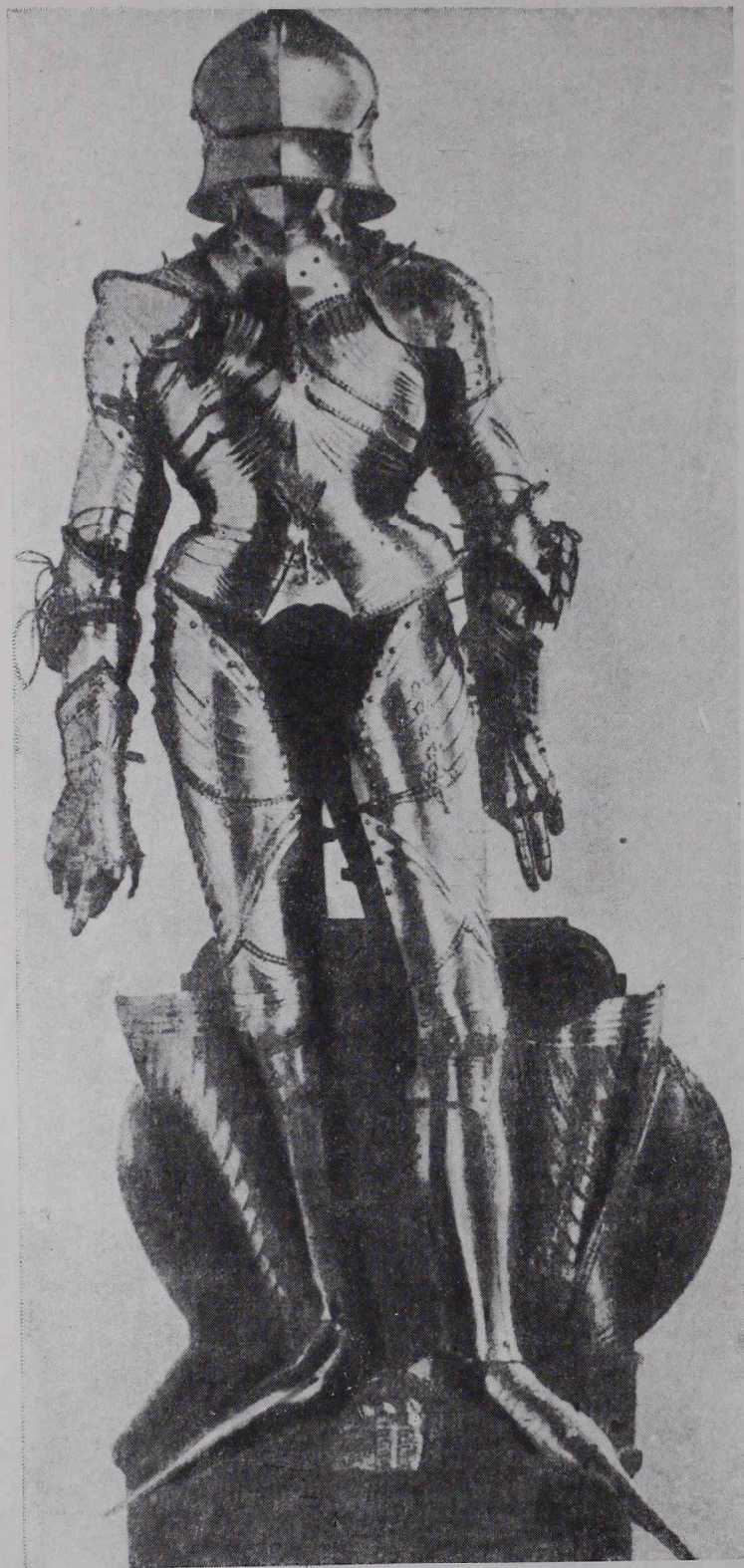
2.

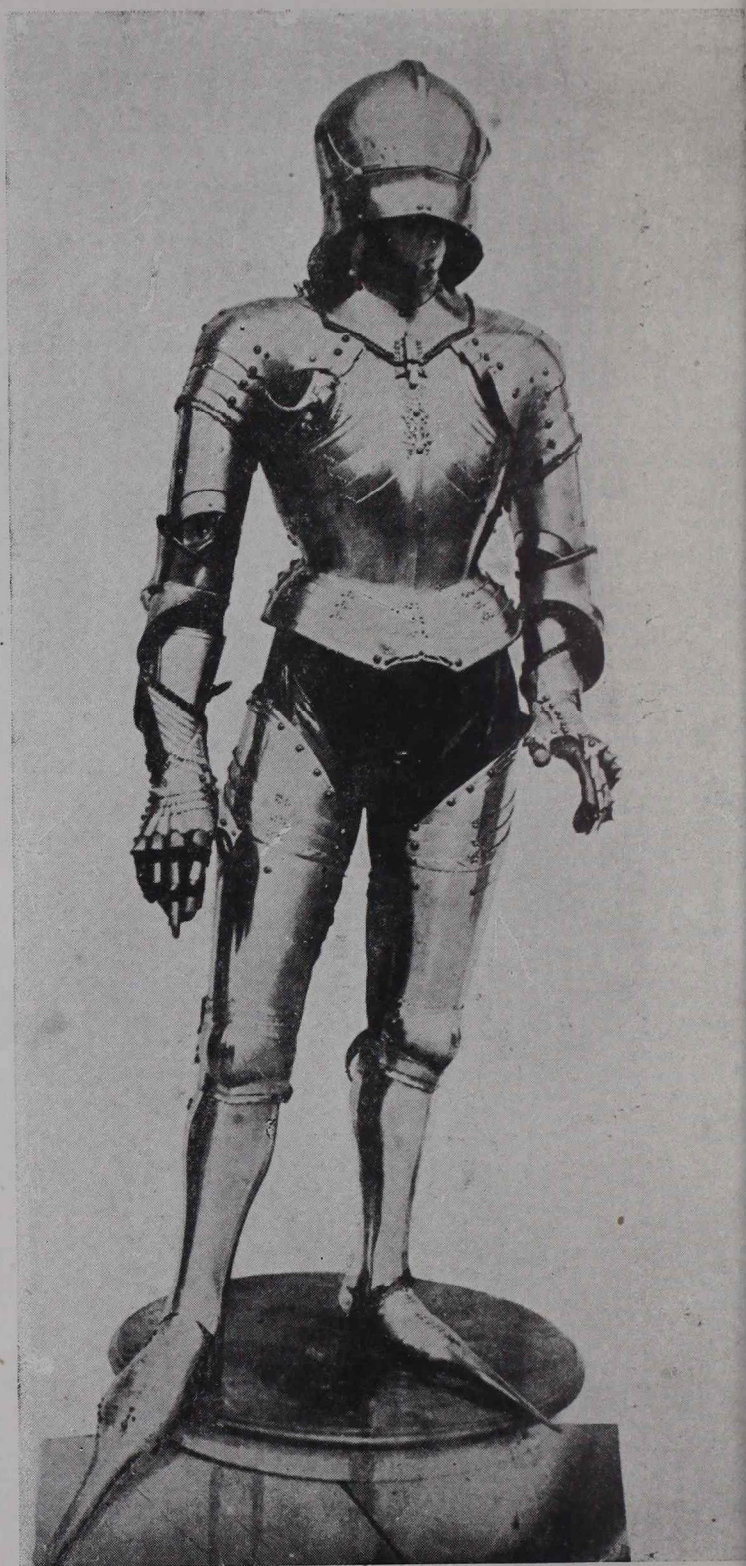
3.

XXXI. tábla. — 1. kép. Tálak és egyéb melléletek a kismezei tumulusból. — 2. kép. Urna (kiegészítve) a bobai tumulusból. — 3. kép. Festéssel és szarvakkal díszített urna Csöngéről.

1.

2.

XXXII. tábla. — 1–2. kép. *Gotikus vértzetek a bécsi Fegyvergyűjteményből.*

1.

2.

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 78.

1951.

78. KÖTET

2. SZÁM

BUDAPEST, 1951

KÖZOKTATÁSÜGYI KIADÓVÁLLALAT

Kiadásért felelős: A Köznevelési Kiadó igazgatója.

3678. — Egyetemi Nyomda, Budapest. (F.: Erdős László.) Nyomott példány 400

A SZERKESZTŐSÉG A MUNKATÁRSAKHOZ

A magyar régészek zöme hazánk régészeti emlékeinek nemzetközi összefüggésekbe ágyazott feldolgozásán munkálkodik. Ez így is van rendjén, mert a régészeti korok történelmének megírásában minden nép kutatói elsősorban hazájuk régiségeinek sokrétű megvilágításával vehetnek részt. Az is természetes és helyénvaló, hogy vannak közöttünk néhányan, akik hazánk területén kívül eső anyaggal dolgoznak s így munkásságuk múzeumaink távoli területekről származó leleteit értelmezi. A magyar kutatás tehát mindkét tekintetben szervesen és alkotó módon illeszkedik bele az egyetemes művelődésbe.

Ám az Archaeologiai Értesítő új szerkesztősége nem hallgathatja el aggodalmát, hogy kutatóink egy részének tudományos magatartása még a nyugati polgári tudomány mértékével mérten is avult, nem is szólva a történelmi materializmus sokrétű és a valóságot alakulásában értelmező módszerével dolgozó szovjet régészettel való összehasonlításról.

Beköszöntőként nézzünk bátran szembe ezzel a kérdéssel. Valamennyien jól tudjuk, hogy régészeti kutatásunk jóideig jelentős részében éppenúgy a Nyugat és közelebből a német tudományosság függvénye volt, akárcsak hazánk egésze. Annak a néhány kiváló, haladó kutatónak munkásságát, akik részben a belső fejlődés rúgóit keresték, részben pedig Kelet felé tájékozódtak, elszigetelték és a fejlődésre hatástalanok maradtak. Kutatóink nagyrésze a való életből kiszakított külső (formális) jegyek alapján dolgozott, állapított meg időrendet, sorakoztatta fel a „kultúrák” tucatjait, amelyek sokszor csak egyazon fejlődési fokon élő társadalmak edényformáinak eltérő voltát jelentették. Csupán a formák származtatásának és elterjedésének alapján népvándorlásokat állapítottak meg és „történelmet” szerkesztettek. Természetes, hogy a tipológiai iskoláknak is meg volt a jelentőségük a maguk idejében, akkor amikor a töméntelen, nagyrészt nem ásatásból való anyagban rendet kellett teremteni, azonban ma ez és a hozzá hasonló formális iskolák már csak tudománytörténeti emlékek.

A külső jegyek egyezése, különbsége vagy változatai alapján írott „történelmek”-ből teljességgel hiányzott az ember és az őt formáló és a formákat létrehozó társadalom. Hiányzott azoknak a törvényeknek felismerése, amelyek

a termelőerők fejlődéséből magyarázzák a mindenkori társadalmat és a benne felnövő ember tudatát. Mintha csak a tárgyak független létezőkként alakulnának, formálódnának, mintha nem is az ember munkájához idomulnának, mintha ember egyáltalán nem is lett volna, csak az emberi munkától és társadalomtól elszigetelt kultúrák érintkeztek volna, hatottak volna egymásra, vándoroltak volna, de hogy mi okból, azt csak ritkán kérdezték. Az erre adott legegyszerűbb válaszok is hiányzanak nagyrészt régészeti irodalmunkból.

Ám az egyre pontosabbá és fontosabbá váló ásatások, amelyeket kiváló képzettségű ásató régészeink egyre nagyobb lehetőségek között végeznek, egyúttal kutatóink érdeklődését is a valóság felé terelték és figyelmük a környezetükből kiszakított tárgyak helyett egyre inkább az ásatáskor feltárt összes jelenségek magyarázatára irányult. Mindinkább fellép az igénye annak is, hogy az embertan, állattan, növénytan, vegytan és ásványtan segítségét is megkapjuk. Kezdeményezések történtek a magyar- és nemzetközi néprajz bevonására, valamint — az írásbeliség korában — az okleveles adatokat értelmező történelemkutatókkal való munkatársi segítség megszervezésére. Nem kétséges tehát, hogy régészeti kutatásunk elmaradottsága tűnőben van, és a jelenségek sokoldalú megvilágításának és az összefüggések dialektikus kutatásának igénye egyre jobban érvényesül. Ehhez nagy mértékben hozzájárult az is, hogy kutatóink magyar nyelvre fordítva megismerhettek néhány kitűnő szovjet régészeti munkát. Az Archaeologiai Értesítő szerkesztősége elsőrangú feladatának tekintti, hogy ezt az egészséges magatartást erősítse és segítségére siessen kutatóinknak, akik a régmúlt jelenségeinek dialektikus összefüggéseit tárják fel.

Kutatóinkban tudatossá kell hogy váljék, hogy milyen szép és megtisztelő feladat az, hogy hazánk földjének és népeinek múltjával foglalkozhatnak. Nem kisebb dologról van szó, minthogy az eurázsiai összefüggések szemelőttartásával, kidolgozzuk a magyar földön élt népek történelmét, azokig a korokig — sőt azok határát átlépve —, ahol a munka vezetését már az írott forrásokkal dolgozó történészek veszik át. Történelmet kell tehát kutatnunk a régészet lehetőségeivel és módszereivel. Igényünk sokkalta nagyobb kell

legyen annál, semhogy megelégednénk egyes formák és típusok változatainak kibogozásával. Ez csak szükséges segédeszköz lehet ahhoz, hogy elemezzük és megírjuk az itt formálódott társadalmak s a bennük élt emberek történelmét. Ebbe a munkába természetesen éppenúgy beletartozik az eseménytörténet, mint az eszközök fejlődésének, az állatok és növények háziasításának története, vagy akár a házépítkezés különböző formáinak és a családformáknak összefüggése, vagy más legapróbb részletmunka is, ha eredményeivel a történelem irányába mutat és nem öncélú tudományos játék csupán. Tehát nem szegényedve, hanem hatalmasan gazdagodva szeretnők látni kutatásunkat. Különös és nagy feladat a helyben sarjadó, helyben maradó lakosság hagyatékának nyomozása és változásainak értelmezése évezredek át. Előtérbe lép az átmeneti korok kérdése, akár a belső fejlődés minőségi változásairól van szó, akár pedig külső beavatkozás során változó valóságról. El kell jutnunk pl. oda, hogy meg tudjuk rajzolni hazánk lakosságát s annak társadalmát, multjával együtt a honfoglalás korában, de bármely más korban is. Az eddig egyéni érdeklődés szerint elszigetelt munkák egyeztetése e nemes feladat jegyében csak úgy történhetik, ha a kutatók az eddiginél sokkal gondosabban figyelik egymás, különböző területeken folyó munkáját, hogy a magukét is helyesen tudják beleilleszteni az egészbe és hogy munkatársi segítségük is értékesebb legyen.

Felszabadulásunk óta, előbb a Magyar Tudományos Tanács, majd a Magyar Tudományos Akadémia állandó régészeti bizottságának kezdeményezésére és irányításával meg is indult a munkák tervszerű szervezése. Megállapítottuk az

eddig elhanyagolt régészeti korok munkatervét, jegyzékbe szedjük múzeumaink szégyenletesen sok közöletlen leletét s mind idősebb kutatóink, mindpedig most nevelődő fiatalabb munkatársaink e feladatokon belül igyekeznek munkásságukat kifejteni. A helyzet tehát ezen a téren is javulóban van, ám igazi jó munkát csak akkor várhatunk, ha kutatóink mindegyike megérti, hogy milyen megtisztelő kötelesség hazánk multjának teljes gazdagságú feltárásában való részvétele. Azok a tárgyalások, amelyeket a Régészeti Kézikönyv tervezésekor folytattunk, világosan megmutatták, hogy milyen nagy nehézségekbe ütközik, éppen az előmunkálatok híján, egy-egy korszak történelmének megírása. A szerkesztőség kötelességének tartja, hogy serkentse kutatóink ezirányú munkásságát és meggyorsítsa a rokontudományokkal eddig csak lassan és egyéni kezdeményezéseken alapuló kapcsolatok kiépülését.

Végül — de nem utolsó sorban — az a törekvésünk, hogy a nagymultú Archaeologiai Értesítő, annak ellenére, hogy csak a történelem-tudományt előrevivő szakdolgozatokat közöl, ne legyen csupán a kutatók olvasmánya, hanem megértse minden dolgozó ember, akit érdekel hazája régmultjának történelme. Ehhez pedig nem kell más, minthogy kutatóink érett, tiszta munkáikat csiszolt, közérthető magyar nyelven írják meg. A szövegek efajta gondozása nem csupán, sőt nem elsősorban, szerkesztőségi feladat, hanem a munkatársak elsőrangú kötelessége.

Az Archaeologiai Értesítő jelen számát az új szerkesztőség úgyszólván nyomdakészen kapta kézhez, de a benne levő néhány nagyértékű tanulmányt tekintve örömmel jegyzi ezt a füzetet is.

BÜKKI KULTÚRA TELEPE OROSON

Nyíregyháza—Vásárosnamény között épült új betonút földmunkálatai során néhány régészeti lelőhelyre bukkantak a dolgozók. A leletek újabb adatokat nyújtanak Szabolcs megye településéhez. Az úté ítésnél sok halmot, szélhordta homokhátat átvágtak. Az átvágások azt mutatták, hogy az egészen magas hátakon, amelyek még ma is futóhomokos jellegűek (Kónyahegy, Naphegy, Sárgahegy), semmiféle temetkezés vagy település nem volt. Sokkal jobban betelepültek a közepes és alacsony homokhátak. Az úttest Rohodon szkíta temetőt, Leveleken „badeni” telepet, Apagyon bronzkori telepet, Napkoron XI—XII. szd-i temetőt vágott át.

Az egész útszakaszon legsűrűbben települt rész Oros község területe; a határát érintő országút szakaszán négy lelőhely van. 1950. jún. 24—júl. 7. közötti leletmentés során mind a négy helyen ásattam.

Az Oros I. lelőhely a község belterületén az új út és az orosi vasútállomástól a községbe vezető

út keresztezésénél van. A 6500—6700 m közötti átvágásból későbronzkori urnasír, „badeni” telephelyből származó edények s két szarmata sír került elő.

Az Oros II. lelőhely az új út 7600—7727 m szakaszának átvágott s jórészen elhordott területe. Itt nagyobb kiterjedésű szarmata temető és telep volt, amely a korábbi földkitermelés miatt majdnem teljesen elpusztult. Itt van a bükk-kultúrába tartozó telep is.

Oros III. lelőhely az út 8100—8200 m között fekvő lapos homokhát átvágása, ahol szarmata sírokat találtunk.

Oros IV. lelőhely a községtől nyugatra az 5700—5800 m átvágásban; itt szarmata telep volt.

A bükk-kultúrához tartozó telep lelőhelye Oros II. Az út e szakaszán É-D irányú homokhát húzódik; legmagasabb pontja 2—2½ méterre emelkedik ki az orosi rétből.

A leletmentés során az alábbi telepjelenségeket lehetett megállapítani:

1. gödör. A gödörnek már felét elhordták a földmunka során. Ny-K-i átmérője 160 cm, kör alakú lehetett. Alja gömbölyű, legnagyobb mélysége 80 cm. Tölteléke iszapos föld. Kevés anyag volt benne. 1. Félgömbformájú tál töredéke (XXXV. t. 11); pereme egyenes, oldalán bütykök. Vörös színű, közepes kidolgozású. M. 11. 8, Fa 7 cm. — 2. Enyhe ívelésű edény profilja. Az egyenes perem alatt függőlegesen átszúrt kis bütyökfül van. Színe téglavörös, felületén egyenes vonalú, fekete festés nyomai látszanak. M. 13 cm. — 3. Edényoldalrész kiöntő csővel (XXXIV. t. 4., 1. kép 4.). Az edényoldalt körbefutó bekarcolás díszíti; a kiöntő háromszögletes metszetű, 3 cm hosszú, 4 cm átmérővel. Szürkés-barna színű, finom kidolgozású. — 4. Edényperem, félgömbformájú tálból (XXXIV. t. 14.). Vörös színű felületén fekete festés. A perem alatt két sorban három-három vonalból álló, körbefutó festés, az edény hasán köríves festés egymás mellé húzott vonalakból. — 5. Csőtálpas tál aljtöredéke (XXXIV. t. 1. kép 7.); a talp az alj felé szélesedő típus, átlukasztás nélkül. — 6. Edényoldal fekete festéssel (XXXIV. t. 12.). A gödörből fentiek kívül jellegtelen cseréptöredékek (XXXIV. t. 13.), elszórta állatsontok kerültek ki.

2. gödör. Ovális alakú, 169×135 cm átmérővel. Alja gömbölyű, legnagyobb mélysége 160 cm. A benné levő fekete homokos agyagból kevés anyag került elő. — 1. Csőtálpas edény alsó része (XXXIV. t. 21.). Vörös színű, fekete, függőleges, egymás mellé húzott vonalakkal festve. Átmérő 14.5 cm. 2. Edényoldal töredék (XXXIV. t. 26.). Barnás-szürke színű, fénylő felületén 4 vonalból álló, megtört ívben menő, szalagköteg díszítés s egy félig átfúrt bütyök van. — 3. Edényperem (XXXIV. t. 22.) egyenesvonalú, fekete festék nyomaival. — 4. Edénynyaktöredék (XXXIV. t. 27.); a nyakhajlásban körbefutó, a hasi részben ferdén lefelé ha'adó, fekete festéssel. — 5. Fekete festéses edényoldal-töredék (XXXIV. t. 28.). — 6. Aeneolitikus edényoldal része (XXXIV. t. 24.) hegyes bütyökkel, bütyök fölött és az edény vállán benyomott pontokkal. — 7. Tálperem töredéke (XXXIV. t. 25.) benyomott pontokkal. — 8. Cső-

gatás érte. 1. Vonaldíszes, az alján is díszített edénytöredék (XXXIV. t. 2; 1. kép 6.). — 2. Durva kidolgozású edényoldal bütyökkel (XXXIV. t. 9.). — 3. Kaptafa-alakú kőbalta (XXXIV. t. 30.).

4. gödör. Ovális, kissé szabálytalan forma, egyenes aljjal. Mélysége 80 cm. A szürkés-agyagos tölték-földből nagyon kevés cseréptöredék, kevés disznó- és marhacsont került ki. A cserepek között durva kidolgozású vastag fenék, perem- és csőtálp-töredékek. A vékonyabb falú töredékek között csupán egy darabon lehetett a kopott, fekete festés nyomait megtalálni.

5. gödör. Ovális, szabálytalan forma, átmérője 205×140 cm; alja nem egyenletes, keleti oldala mélyebb. Legnagyobb mélysége 125 cm. A töltékföldben kevés cserépanyag, elég sok marha- és disznócsont töredék volt, helyenkint hamut lehetett észlelni. 1. Csiszolókő töredék (XXXIV. t. 32.). Mindkét oldalán kopott, közepe felé elvékonyodik. Homokkő. Szélessége 14.2, hossza 19 cm. Legnagyobb magassága 6, ill. 2,2 cm. Vörös színű, félgömbformájú tálak peremtöredékei és díszítés nélküli durva edényrészek kerültek még elő.

8. gödör.¹ Ovális alakú, 170×130 cm átmérővel, mélysége 90 cm. Az elszíneződése alig volt megkülönböztethető. Több, durva cserép került elő, amelyekből egyenes peremű, enyhén hasasodó, durva kidolgozású edényt sikerült összeállítani (XXXV. t. 8.); a kihasasodás az edényttest felső harmadába esik, ezen négy bütyök helyezkedik el úgy, hogy a két szembenálló kettős tagolású, kettő pedig lapos. Színe vöröses; M 21.1, Szá 20. 5, Fá 10 cm. Kiegészített.

10. gödör. Hosszú ovális alakú, 215×86 cm átmérővel. Alja egyenes, mélysége 60 cm. 1. Edény (XXXV. t. 7., 3. kép 2.). Alsó része ívelt oldalú, a száj felé összeszűkül. Nyaka hengeres, pereme egyenes. Az edény vállán belül üreges kidudorodás van. A nyak díszítése hullámos vonalból álló bekarcolás, a hason függőleges, futóhullámos és ferdén ha'adó vonaldíszítés. Alján háromsoros hullámvonalas, vésett dísz fut körbe Jó kidolgozású. M 15. 6, Szá 8, Fá 6 cm. — 2

1. kép

talp töredéke (XXXIV. t. 23.). A csőtálp átlukasztott, beszúrt pontokból álló, rombusz alakú díszítéssel. A gödörből még néhány cserép került elő, fekete festés nyomaival.

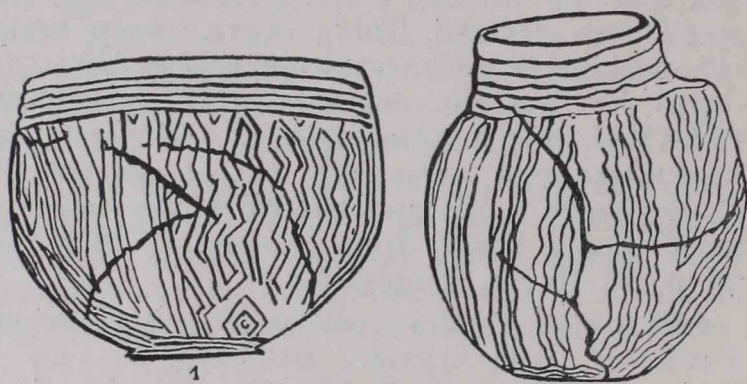
3. gödör. Átmérője 169×120 cm. A gödör egy részét egy középkori gödör beásásával boly-

Durva kivitelű tál töredéke (XXXV. t. 4.). Erős fenékképzése a perem felé egyenletesen vékonyodik M 8.8. — 3. Durva kidolgozású tál (XXXV. t. 5.). Az egyenes peremet ujjbennyomás díszíti.

¹ A sorszámok folytonosságában levő hiányok szármata telepjelenségek.

az oldal közepén bütyökcsonk van. — 4. Csőtalp-töredék (XXXV. t. 10.). Tagolt forma, harangalakú vöröses színű, jó kidolgozása. — 5. Csőtalp-töredék (XXXV. t. 3.). Egyenletesen szélesedő típus M 10 cm. — 6. Edényperem töredék (XXXV. t. 3., 5. kép.). A felső részén körbefutó széldíszítmény, az oldalán zeg-zugos függőleges és kördíszes bekarcolás. — 7. Edényperem töredék (XXXIV. t. 7; 1. kép 1.). Pereme alatt vízszintes széldíszítménnyel, egyenes és körkörös szalagköteg-dísszel. — 8. Edényfenék-töredék szalagköteg-dísszel (XXXIV. t. 6., 10., 1. kép 2.). — 9. Finom kidolgozású edényoldal, belül üreges, lapos bütyökkel, hullámcs függőleges vonal és szaggatott pontsor-dísszel (XXXIV. t. 5., 1. kép 3.). — 10. Festett edényperem és oldaltöredékek, félköríves fekete festéssel (XXXIV. t. 11., 15.). — 11. Lapos tál-töredékek, lapos bütyökkel (XXXV. t. 2.). M 4.6 cm. — 12. Négyes tagolású bütyökfül, belül dudoros edényoldal (XXXV. t. 6.), jellegtelen csőtalp, durva fenék- és peremtöredékek, néhány fekete festést mutató töredék és egy obszidián pattinték került még elő. Az állatesontok között juh és szarvasmarha csontok voltak többségben.

2. kép

11. gödör. Ovális alakú, 180×140 cm átmérővel. Alja egyenes, mélysége 60 cm. Kevés anyag került ki belőle. 1. Csőtalp, töredékes állapotban (XXXV. t. 9.). Alja lefelé szélesedő, vöröses színű, közepes kidolgozása. M 9, aljátmérő 8.8 cm. — 2. Edényperem félkörben kicsúcsosodó töredéke (XXXV. t. 1.). — 3. Csiszolókő töredék, mindkét oldalán erősen megkopott (XXXIV. t. 29.). 21×13 cm. A fentieken kívül jellegtelen, durva, perem- és fenéktöredék, örlőkő-töredék került elő.

13 gödör. Ovális alakú, 180×130 cm átmérővel, alja egyenes, mélysége 50 cm. 1. Durva kidolgozású, virágcserepformájú edény oldala, a perem alatt lapos kerek bütyökkel, az alsó részen hegyes, félig átfűrt bütyökkel (XXXIV. t. 20.). — 2. Durva kidolgozású, vöröses színű edényoldal, félig átfűrt bütyökkel (XXXIV. t. 18.). — 3. Edényoldal-töredék, íves fekete festési nyomokkal (XXXIV. t. 19.). Jellegtelen, jobb kidolgozású edényoldal, vastag fül és durva kidolgozású cserepek kerültek elő.

14. gödör. A'akját nem lehetett megállapítani. 2 m hosszú sávban kerültek elő cserepek, amelyekből két tálát állítottunk össze. — 1. Fél-

gömbformájú tál (XXXV. t. 5.). A peremen négy, szimmetrikusan elhelyezett, négyes tagolású kis lapos bütyök van. M 6,6, Szá 13,2, Fá 4.6 cm — 2. Durva lapos tál bütyök nélkül (XXXV. t. 14.). Vöröses színű M 7, Szá 20, Fá 12 cm.

15. gödör. Ovális alakú, 190×130 cm átmérővel, mélysége 90 cm. Igen kevés anyag került ki belőle. 1. Edényperem kiálló bütyökkel (XXXIV. t. 16.) és durva kidolgozású, pereme alatt lyuk-sorral díszített edénytöredék (XXXIV. t. 17.) a jellegzetes. Néhány igen vastagfalú és egy kis dudoros oldaltöredék került még ki a gödörből.

17. gödör. Ovális alakú, 210×170 cm átmérővel, egyenes aljú, mélysége 85 cm. A gödör alján nagyméretű, egyenesperemű, vállán ujj-benyomásos díszű, fűgőbütyökkel ellátott hombár cserepei feküdtek. Összeállítani nem lehetett.

A föld-elhordás alkalmával már korábban előkerült leletek a következők. — 1. Edény (XXXV. t. 12., 2. kép 1.). Fél-gömbformájú, jó kidolgozása; pereme alatt bekarcolt vízszintes vonalak futnak körbe; oldalán függőlegesen haladó zeg-zug díszek, amelyek meanderszerűen záródrak. M 11.5 Szá 13.5 Fá 4.5 cm — 2. Kaptafaalakú kőbalta, foka töredékes, éle mindkét oldalról csiszolt (XXXIV. t. 31.). Hossza 12, szélessége 5, magassága 4.5 cm. — 3. Durva edény fenéktöredéke, az edény oldalán átfűrt bütyökfüllel (XXXV. t. 13.).

Bár a leletmentés során mindenre kiterjedő megfigyelésre nem volt mód és idő, mégis lehetőséget ad két kérdés felvetésére. Az egyik a településsel, a másik a telep korával kapcsolatos.

Az egész települést nem lehetett teljesen megfigyelni, mert a délnyugati részét a korábbi földmunka során már elhordták, az északkeleti részén pedig még nem merült ki a telep. Ennek ellenére megállapítható, hogy a 100–120 m széles, É–D irányú homokhátnak csak egy kis részére korlátozódott a település. A megfigyelt területen az egymástól legtávolabbi jelenség a 4. és 17. gödör, közöttük a távolság 57 m. A telepnek ez a hosszúsága. Szélessége mindössze 15–16 m. Ez biztos adat, mert a homokhát mindkét oldaláról elhordták a földet és „bükki kultúrával” kapcsolatos jelenség nem mutatkozott.

Ha a térképen (3. kép) közötti gödrök egymáshoz való viszonyát nézzük, ÉK–DNy irányban sorokat lehet megállapítani. Az első sorhoz tartozik a 2., 3., 11. és 15. gödör, amelyeknek egymástól való távolsága sorrendben 11, 8, 11, 12 m. A második sorban az 1., 8., 17. gödrök fekszenek. Itt az egymástól való távolság sorrendben 24, 28 m. A harmadik sorba illeszkednek bele a 4., 14., 15. gödrök, egymástól 18, 5 m távolságban. A 10. gödör a 2. és 3. sor között fekszik, sorba nem csatlakozik.

Felvetődik a kérdés, mi volt a rendeltetése ezeknek a gödröknek és miféle telep az, ahol az életszükséglet legfontosabb település-nyomai — gondolok itt elsősorban a tűzhelyekre — közel 1000 m² nagyságú területen nem találhatók meg. A terület erősen letarolt, a házalapok és tűzhelyek elkoptak, és csak a mélyebb rétegbe lenyúló gödrök alja maradt meg. Annak a gondolatnak, hogy

hulladékgödrök lettek volna, a többé-kevésbé sorban való elhelyezkedés ellentmondani látszik. Lakásoknak képzelni az átlagban alig 2 m^2 -t elérő és a 17. gödör kivételével a $2\frac{1}{2} \text{ m}^2$ -t túl nem haladó alapterületű gödröket kissé merész gondolat.

A 17. gödör volt az egyetlen, ahol a gödörnek összefüggését meg lehetett figyelni. Itt ugyanis (miképp a közölt rajzon jól látszik), a gödör egy kissé lekerekített $470 \times 200 \text{ cm}$ nagyságú, négyszögű ház szerves tartozéka. A ház két részből tevődik össze: egy négyszetes alakú előtérből és egy ovális alakú, 60 cm-rel mélyebb szintű, egyenes aljú veremből. Az előtérben 10 cm átmérőjű karólyuk volt, 27 cm-rel a mai felszín alatt, és 30 cm-re nyúlt le a homokos altalajba. A ház másik oldalán a gödör kicsúcsosodása valószínűleg a másik karólyuk helyét jelzi. A tetőszerkezet: két ágasfás nyeregtető, amelyet náddal borítottak be anélkül, hogy betapasztották volna. Az egész telepen egyetlen paticsdarab sem fordult elő. Az előrészt szolgálhatta a szűkös lakótérül és a verem a készletek tárolására. Ebben feküdt eldőlten az össze nem állítható nagy hombár is. Valószínűnek látszik, hogy a többi gödrök is bemélyített házak tartozékai voltak, de a hozzá tartozó négyszögletes részeket a terület — már említett lekpása — teljesen eltüntette. Ha feltevésünk valónak bizonyul, a „Bükki-kultúra“ első soros településének — sajnos, erősen rongált — maradványaival van dolgunk.

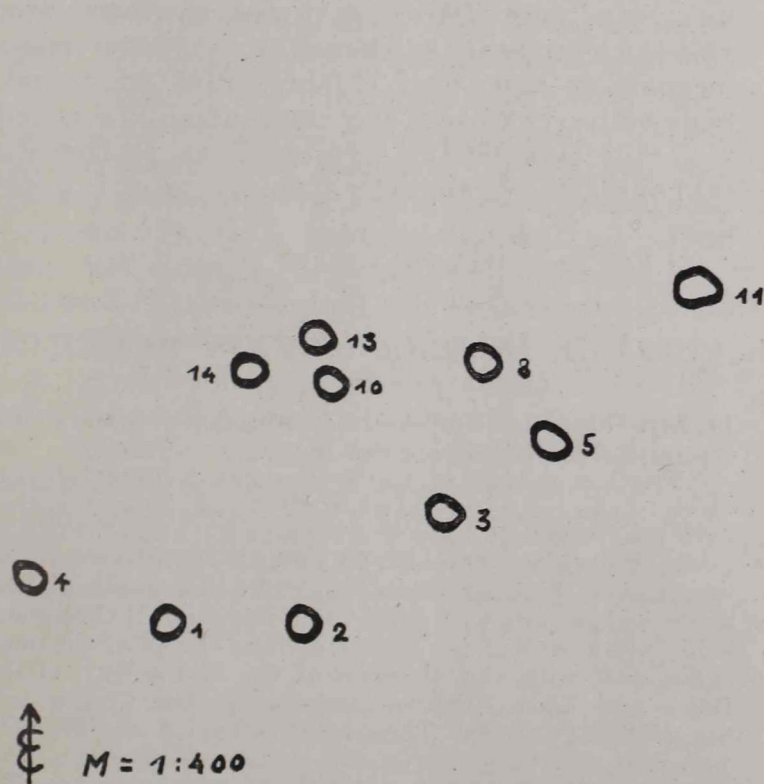
A telep korának meghatározása egy pillanatra sem vitás, beletartozik a Tompa-féle Bükki II. és

vagy Sátoraljaujhelyen.² A bekarcolt díszítésű cserepek között még elég gyakori a szalagköteg-minta, de ezt már a függőleges irányú hullámos vonalvezetés háttérbe szorítja, s az ezekből való motívumösszetétel a meanderdíszítés határát súrolja (XXXV t. 12.). A félgömb (XXXV. t. 12.) és a hengeres nyakú, kiöntő edénytípus (XXXIV. t. 4., 5., XXXV. t. 7.) a „bükki kultúra“, jellemző formája.

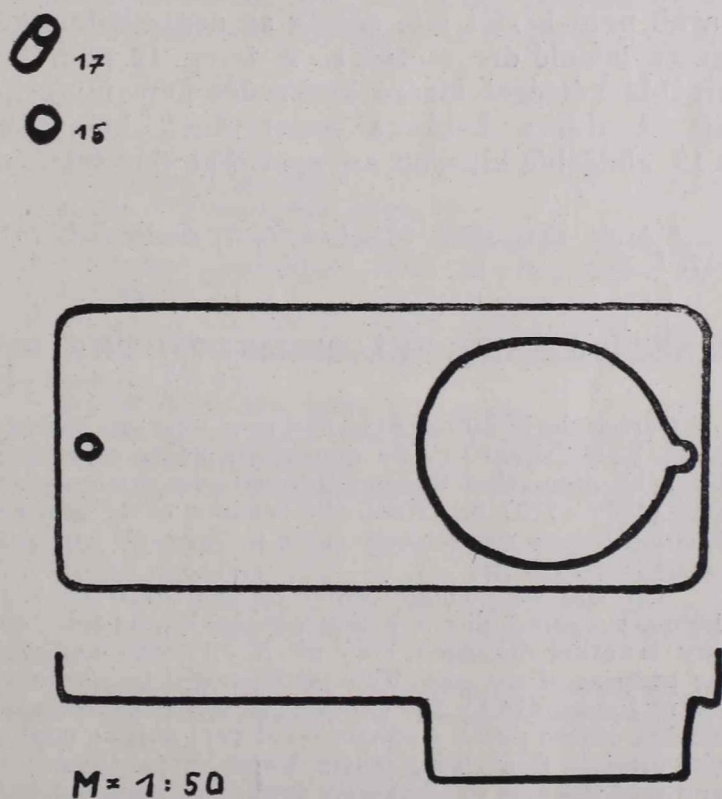
A „bükki-kultúra“ ebből az időszakából csak próbaásatásokból, leletgyűjtésből származó anyaga van múzeumainkban, s így csupán a díszítő minták és egynéhány forma ismerete alapján megállapított megállapításokat tenni nem lehet. Különösen kevés az anyag a díszítés nélküli kerámiából; majdnem teljesen hiányzik a házi kerámiának durva kidolgozású anyaga. A „bükki-kultúra“ formáját és kapcsolatát mutatja az egyenes peremű, tagolt bütykű edény (XXXV. t. 8.) és a durva kidolgozású edényforma peremalatti lyuksorral (XXXIV. t. 17.).

Formában az eddig közölt irodalomban nem szerepelnek a vastagfalú lapos tálak (XXXV. t. 2., 4., 5.). A tálforma legtöbbször lapos bütyökfogóval, ritkán anélkül, a „tiszai-kultúra“ déli elterjedési területén igen széles körben használatban volt; A kultúra legtipikusabb tálalakja. A 14. gödör mindkét tálja (XXXV. t. 14., 15.) ugyancsak azok közé a típusok közé tartozik, amelyek az eddig ismert „bükki“ anyagból teljesen hiányoznak. Mindkettő a „tiszai-kultúra“ táltípusaival mutat egyezést.

Az erősen töredékes anyagból is jól látszik

3. kép A település térképe.

17. ház a'lapra.

III. közötti átmeneti időbe. A telep kerámiájának jellegzetes darabjai, mind a vésett, mind a festett anyagnál, megtalálhatók Gáván, Bujon

hogy sok a talpcsöves edény. Valamennyinek

² Tompa, A szalagdíszes agyagművesség kultúrája Magyarországon. Arch. Hung. V—VI.

jellemző sajátossága, hogy üreges, közepes kidolgozású, nincs áttörve, magasságuk közepes. A leggyakoribb a lefelé egyenletesen szélesedő típus (XXXIV. t. 21., XXXV. t. 3., 9.), de előfordul a haranga'akú típus is (XXXIV. t. 10.). A talpcsövek legtöbbször festettek (XXXIV. t. 21.), s a hasonló anyagból következtetett, hozzátartozó tá'ak is a legtöbb esetben fekete festésűek (XXXIV. t. 1., 12., 14., 19., 22.). Már Visegrádi János is megfigyelte,³ hogy a sátoraljaujhelyi telepen a festett edények formáinak ragyrésze talpcsöves, bár igen kevés talpcsőtöredéket közöl. A talpcső a Tompa-féle formatáblázaton a „bükki-kultúra” II. periódusában a leggyakoribb, a „tiszai-kultúrában” a kultúra utolsó szakaszán s az aeneolitikumba való átmenet idején virágzik.

A kronológiai kérdés felvetését a 2. sz. verem kevert anyaga teszi indokolttá. Nem kétséges, hogy az (XXXIV. t. 23–25.) edénytöredékek az aeneolitikumba tartoznak. Mind a három darab a beszúrt pontdíszes, átlukasztott talpcső, a hegyes bütykű, pontdíszes, hengeres nyakú edény és a behajló peremű tál, mint csövesta'pú tál része, mind díszítés, mind forma tekintetében a legáltalánosabb az aeneolitikum a'földi területén. Mindenütt megtalálható vezetőtípusok. Az említett daraboknál az a probléma, hogyan került bele a „bükki” anyagot tartalmazó gödörbe? Vele egykorú-e, vagy későbbi beásás a'kalmával került a második gödörbe? A gödörben semmiféle olyan jelenséget nem észleltem, ami az utó'agos bolygatásra vallana. Feltételezhető, hogy a gödör nyitott volt, s így föld'színeződés nélkül belekerülhetett jóval később a gödör használata után. A terület többi részén egyetlen olyan további darab nem került elő, amely az aeneolitikus nép biztos jelenlétére mutatna. A telep 12 gödrében további kétséget kizáró keveredés nem mutatkozik. A durva kerámia ismeretének hiányában a 13. gödörből kikerült anyagot csak fenntartással

ítéljük meg. A (XXXIV. t. 20.) durva edényoldal a két sorban elhelyezett lapos és hegyes bütyök-díszítéssel, a „tiszai-kultúrában” már előfordul és az aeneolitikus edényeken tovább él. A durva edényoldal (XXXIV. t. 18.) töredéknek hegyes bütyökképzése szintén már az aeneolitikumban gyakori. A festett cserép s a gödör többi jelleg-telen cserepei a „bükki”-körbe tartoznak. Az aeneolitikus anyaggal mutat szorosabb kapcsolatot a földmunka során előkerült durva kidolgozású, bütyökdíszes virágcserepformájú edény is (XXXV. t. 13.).

Ha nem utasítjuk el véglegesen annak a lehetőségét, hogy a 2. és 13. veremből előkerült aeneolitikus és az aeneolitikummal egyezést mutató cserepek a „bükki” anyaggal egyszerre kerültek a földbe, úgy a kronológiai kérdés felvetése nem érdektelen. Ebben az esetben ismét felvetődik az a probléma, amelyet Csalog József: A magyarországi újabb kőkori anyagművesség bükki és tiszai csoportja című dolgozatában felvetett. Nevezetesen az, hogy a bükki és tiszai stílus virágzása nem egymásutáni, s a Bükk III. nem fejlődési átmenet a tiszai kultúra felé, hanem a kettő szomszédi viszonyából folyó egymáshatás keveredéséből jött létre.⁴

Az orosi anyag kapcsán ez azt jelenti, hogy a keveredés a bükki stílus és a tiszai stílus elemek között abban az időben történt, amikor már az aeneolitikum emlékei is feltűnnek, tehát a neolitikum legvégén. Az orosi telepanyagának ilyen nagyarányú későbbre tétele felvetődhetik, egyelőre a kérdés eldöntésében teljes bizonyító ereje nincs.

Addig, amíg stratigráfiai alapon a kérdést megoldani nem tudjuk, a tisztán tipológiai úton való kielemezése a kérdésnek a probléma biztos megoldását nem viszi előbbre. Első feladatunk, hogy túljussunk azon, hogy múzeumainkban ebből a korból csak felszíni gyűjtésből és próbaásatásokból származó anyag legyen. *Körök József*

³ Arch. Ért. 1907, 181. l. 1, 6, 7; Arch. Ért. 1912, 257. l. 4.

⁴ Fol. Arch. III–IV. 1.

A SETTLEMENT BELONGING TO THE BÜKK CULTURE IN OROS (COUNTY SZABOLCS).

During the building of the new road between Nyiregyháza—Vásárosnamény, we made a rescue excavation in a sand-dune, that was cut through at a section of the road (7600–7727 m). Here, the remains of 11 pits and dwelling houses respectively came to light, all belonging to the Bükk culture.

On the sand-ridge, which is 100–120 m wide, there are about 3 pits in a row (see fig. 3.). As this territory is rather damaged, only pit No. 17 informed us of the purpose of the pits. This pit belonged to a rounded oblong house, 470 by 200 cm (see fig. 2.). The foundation consists of two parts: a square front part and an oval pit with straight floor, lying 60 cm deeper. From the ground plan and the two pile-holes we found, we may conclude, that the hut had a wide, wooden saddle-roof. The front part was used for the rather poor dwelling space, the pit for the storage of supplies. In this we found a great bin beyond restoration.

The pottery of the settlement resembles the material denoted by Tompa Bükk II–III (Arch. Hung. Vol. V.). New shapes appear with the fragmentary flat dishes XXXV. 2, 4, 5) and the dish No 2. in pit 14. (XXXV.

14, 15). These dish-shapes are quite common in the southern territory of the Tisza culture.

The chronology of the settlement is uncertain because of the mixed material in pit No. 2. Here, together with characteristic Late Bükk material, aeneolithic vessel-fragments were found (XXXIV. 23–25.) We saw no traces of later disturbances. In pit No. 13, we also found aeneolithic sherds with Late Bükk material. If the aeneolithic material did not get later into the pits, we must again deal with the question of the chronology of the Bükk and Tisza cultures (See Csalog: Die Chronologie der Bükker und der Theisskultur, Fol. Arch. III, IV. 1. 1.).

If the Bükk and Aeneolithic material got into the ground at the same time, the Bükk III culture of Tompa is no transitional stage in the development toward the Tisza culture. In the territory of the Nyírség, the elements of the Bükk and Tisza culture appear mixed at the same period, when the aeneolithic material also appeared. Only reliable stratigraphical data — which are still missing — can settle definitively this question.

József Körök

ADATOK A PANNÓNIAI CSÁSZÁRKORI KOCSITEMETKEZÉSEK ETHNIKUMÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

Fülep Ferenc a vajtai kocsitemetkezésekről írt dcigozatában a császárkori kocsitemetkezések tisztázatlan kérdéseit két probléma-csoportra osztotta fel, a temetkezési szokás népi hátterére és a szokással kapcsolatos kultikus kérdésekre.¹ Az alábbiakban a pannóniai kocsitemetkezések népi hátterének kérdésével kívánok foglalkozni.

Különböző korok temetkezési szertartásainak vizsgálatánál gyakran jutunk arra az eredményre, hogy a halált egykor az élet különleges formájának tekintették.² Ez a felfogás eredményezte azt, hogy az őskori, római és népvándorlási sírokba étel- és italmellékleteket helyeztek. Az antik világ élet-szerű halál-felfogásához hasonló megnyilvánulásokkal ma élő népeknél is találkozunk. Érdekes megnyilatkozása ennek az északi vogulok hite, akik a Jeges-tenger egyik szigetén képzeltek el a más világ helyét, és úgy gondolták, hogy a más világ felé gyalogló halottak elfáradnak, szívesen le is ülnének, ha a halál istene megengedné nekik.³

A halott életszerű létének hitéhez kapcsolódó elfáradás gondolata az egyik összetevője annak az elképzelésnek, amely az őskor folyamán a kocsitemetkezést kialakította.

A vogulok tehát a más világ helyét távoli, földi helyen képzeltek el. A római birodalom őslakóinak egy részéről is tudjuk, hogy valami távoli helyén képzeltek el a más világot.⁴ Ezzel máris előtünk áll a kocsitemetkezés másik kialakítója, a távoli halálország. A távolság és fáradtság az, aminek leküzdéséről a sírba helyezett kocsi segítségével kívántak gondoskodni a halott számára.

Dobrovits A. figyelmeztet, hogy lovon járni, kocsin utazni nem volt hétköznapi dolog. Nem is engedhette azt meg magának mindenki, csak a gazdag és a halott.⁵ A halállal járó rangemelkedés gondolata, amely a halott császárból pl. istent csinál, azt mutatja, hogy a kocsitemetkezés gondolatának kialakulásánál ezt a szempontot is figyelembe kell vennünk.

A szemlélet lényegéből következik, hogy nő⁶ és férfi⁷ egyaránt részesült ebben a gondoskodásban. Vízparti népeknél a kocsit sírba helyezett csónak helyettesítheti.⁸ A császárkori római sírok éremmellékleteiben is a Földközi-tenger népeinek életét a más világgal összekötő csónak-utazás később Charonnal kapcsolt, elkésett nyomait lát-

hatjuk.⁹ A vogulok még a közelmúltban is csónakban temetkeztek.¹⁰ A Sárrét vidékéről napjainkból is ismeretesek csónak-temetkezések,¹¹ amelyeket ősi elképzelések tartalmát veszített formájának tarthatunk.

A kányai kociurna¹², a soproni Burgstall urnarajzai,¹³ a pécsi Jakabhegy egyik tumulusából előkerült fa-kociurna maradványok,¹⁴ a szászvárcsszéki kociurna,¹⁵ a duplajai (Temesváralja) kultikus kocsi¹⁶ mutatják, hogy a Kárpát-medencében is megjelent a koravaskor folyamán a távoli halálország és a halott másvilági utazása gondolatának a mindennapi élet alapján történő elképzelése.

Az egyik somlyóvásárhelyi tumulusból két vas kerékabroncs töredéke került elő.¹⁷ A halomban talált leletek a koravaskor hagyatékai.¹⁸ Ez a lelet már használati kocsi maradványa. Ha az előző bekezdésben említett leleteket egy gondolat tartalmi kifejezőinek tekintjük, úgy ezt már formai megnyilatkozásának kell felfognunk.

Az abosi¹⁹ és árokaljai²⁰ négyküllős, párosával talált bronzkeréket is a koravaskor emlékei közé sorolhatjuk.²¹ Sajnos, a két emlék leletkörülményét nem ismerjük, így csak feltételelesen tehetjük őket az említett csoportba.²² Egy spoletói sírból származó²³ kétkerekű kocsi oldallapján szárnyas lovaktól vont kocsin a más világra hajtó halott ábrázolását látjuk,²⁴ ami azt mutatja, hogy fejlettebb technika mellett már akkor is készítettek, külön a sír számára kocsikat. Az említett spoletói

⁹ Ebert, i. m. 186.

¹⁰ Trócsányi, i. m. 138.

¹¹ Szűcs, Ethnographia, 1948, 72.

¹² Csalogovits, Hallstattkori kociurna Kányáról. Tolna vármegye múltjából, 1936, 20–30.; Arch. Ért. 1943, 41–49.

¹³ Gallus, A soproni Burgstall alakos urnái. Arch. Hung. XIII. (1934), II. tábla 1, 5. kép; VI. tábla, 2. kép; VII. tábla 2–2/a kép.

¹⁴ Török, Arch. Ért. 1950, 7. l., 4. kép.

¹⁵ Sacken und Kenner, Die Sammlungen des k. u. k. Münz- und Antikenkabinetts (1866), 274. — Hampel, A bronzkor emlékei Magyarhonban, LVIII. tábla, 2/a–2/b ábrák.

¹⁶ МИЛЕКЕР, Starinar 1930, 20. VIII. tábla. — ПЕТРОВИЧ, Starinar 1930, 21 skk., IX–XI. tábla.

¹⁷ Rhé, Évi jelentés a Veszprémi vármegyei Múzeum és Múzeumi Könyvtár 1928/29. évi fejlődéséről és évvégi állapotáról, 5.

¹⁸ Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. Bericht d. römisch-germ. Komm. 1934/35, 104.

¹⁹ Hampel, i. h., LIX. tábla, 1. kép.

²⁰ Hampel, i. h., LIX. tábla, 2/a–2/c képek.

²¹ Tompa, Bp. Tört. I/1, 98.

²² Az őskori sírok kocsimaradványai az említett gondolatot kívül harkocsi vagy halottas-kocsi maradványai is lehetnek. V. ö.: Ebert, i. h. 184.

²³ Duhn, i. h., 194; Ebert: Reallexikon, VIII., 285, a korábbi irodalommal.

²⁴ Ebert, P. Z. 1920, S. 185, Abb. 4. — Forati, Arte Antica III, 80. l., 695. kép.

¹ Fülep, Arch. Ért. 1949, 51.

² Wilke, Lebender Leichnam. Ebert: Reallexikon der Vorgeschichte VII., 259 skk. — Brelich, Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolchrali dell'impero romano. Diss. Pann. I. 7, p. 9.

³ Trócsányi, Észak nomádjai között, 137, 141.

⁴ Nagy T., Bp. Tört. I/2, 394.

⁵ Dobrovits, Ethnographia, 1947, 3.

⁶ Duhn, Italische Gräberkunde I., 162, 183, 185, 247, 251.

⁷ Duhn, i. m. 162–163, 188, 230 etc.

⁸ Ebert, P. Z. 1919–20, 179.

kocsi, az etruszk sírkövek domborművei²⁵ és sírkamrák falfestményei²⁶ az abosi és árokaljai kerekék földbekerülésének okát nem magyarázzák ugyan, csak valószínűsítik kapcsolataikat a kocsitemetkezés tárgyalt csoportjával.

Nehéz volna a kocsitemetkezés gondolatvilágát a koravaskor folyamán ethnikumhoz kötnünk. Roska Márton²⁷, Gallus Sándor²⁸, Csalcg József²⁹ a hazai kutatók közül utaltak már a tárgyalt szemlélethez kapcsolt kocsiurnák és kocsirajzok széleskörű elterjedésére, ami önmagában is mutatja a mondott nehézségeket. Ezt még annak megemlékezésével kívánom alátámasztani, hogy a Pécs-jakabhegyi tumulusban preszkíta jellegű tárgyak³⁰ környezetében talált kocsiurna alapján még a Kárpátokon belül is több népi összetevővel kell számolnunk ebben az időszakban.

A császárkori kocsitemetkezések gyökerei ebbe a sokrétű népi talajba nyúlnak vissza.³¹ Ez aztán az, ami a kérdés megoldását megnehezíti. Sokkal egyszerűbb lesz viszont a probléma, ha egyetemes megoldás helyett helyhez kötötten nézzük azt, mert ebben az esetben csupán Pannónia császárkori őshonos népességének, a thrák, illyr és kelta³² népelemnek szerepét kell a kocsitemetkezéssel kapcsolatban tisztáznunk.

A Kárpátok övében kialakult thrákság nagy részét³³ dél felé szorították az első évezred fordulóján az ide benyomuló illyrek.³⁴ Ez után a népvándorlási folyamat után jelenik meg a korai vaskor folyamán a kocsitemetkezés gondolata tartományunkban. A gondolat tükröződését a felsorolt emlékekben látjuk. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a thrákság körében az őshazában még nem alakult ki a kocsitemetkezés gondolatvilága.

Az illyrek a kelták inváziójának estek áldozatul.³⁵ A galliai keltáknál a *LT A*-ban vannak még kocsitemetkezések, de ezek a „B” szakaszban ritkábbak lesznek, a „C”-ben pedig eltűnnek, amit G. Wilke szerint a harkocsi használatának felhagyásával magyarázhatunk.³⁶ A korai kelta

sírokban talált harkocsimaradványok ezek szerint az őskori sírokban szokásos fegyvermelléletekkel egyenértékűek.

A hazai kelta leletanyagban Hunyady Ilona megállapítása szerint egészen különleges a 2. számú balsai kocsisír,³⁷ amelyet a leletek alapján a „LT C — D” fordulójáról³⁸ kell kelteznünk. A sír különlegességét Hunyadi szerint az adja meg, hogy a korai „LT” kocsitemetkezésektől nemcsak az égetéses temetkezési formában tér el, hanem abban is, hogy a kocsit csupán a sírba helyezett két kerékabroncs jelképezi.³⁹

A balsai kocsi kétkerekű taliga vagy harkocsi maradványa, amelynél a kocsiszekrény aljszerkezet nélkül volt a tengelyre rászerezve. A tengely és szekrény is fából készült, ezért találtak belőle olyan kevés vas alkatrészt. A leletek valóban azt mutatják, hogy a két kerékabroncs és a három vas szeg⁴⁰ kocsi nélkül került a sírba, aminek magyarázatát az adja meg, hogy a kocsit a halottal együtt égették el és csupán visszamaradt vas alkatrészeit tették a sírba.

A balsai 2. számú kocsisír a korai kelta kocsitemetkezésektől az égetéses temetkezési formában is eltér. A kárpátmedencei kelta égetéses temetkezésekkel kapcsolatban az illyr és germán hatások mellett a szkítákra is gondolnunk kell.⁴¹ Az i. e. IV. században a hazánkba betelepülő keltaság az Alföld északi peremén jutott érintkezésbe a szkítákkal. A leletek azt mutatják, hogy a kelták nem űzték el a szkíta jellegű lakosságot, hanem keveredtek vele. Ez az oka annak, hogy az említett vidéken még az i. e. I. században is megtaláljuk a szkíta műveltség nyomait.⁴² A materiális emlékanyag mellett a balsai 2. számú kocsisírt, — amely területileg ebbe a régióba tartozik — a szkíta szellemi magatartás késői megnyilvánulásának tarthatjuk. A balsai kocsitemetkezés párhuzamait kelet felé kell keresnünk. Tekintettel arra, hogy a császárkori Pannónia ethnikumában a szkítaságnak nincs szerepe, a szkíta kocsitemetkezések kérdésére nem térek ki, csupán azt említem meg, hogy a szkíták kocsiira helyezték a halottat és körülvették alattvalói vagy rokonai között,⁴³ és csak utána temették el.

A thrák és kelta népelem kikapcsolása az illyrség szerepének fontosságát domborítja ki. A császárkori kocsitemetkezésekkel kapcsolatos metriális emlékanyag térképezése is ugyanerre az eredményre vezet. A császárkori kocsi-jelenetes sírkövek lelőhelyeinek (1. kép) zöme annyira az *eraviscus*-ok letelepedési területére esik, hogy az *eraviscus*-ok és szomszédos *azalus*-ok törzsi határát éppen a kocsi-jelenetes kövek elterjedésének segítségével sikerült meghatároznom.⁴⁴

²⁵ Pl. egy bolognai sírkövön, két szárnyas ló által vont kocsiiban a lovakat hajtó férfi áll. A kocsi előtt szárnyas démon halad és visszatekint a kocsi, mintha vezetné. — Ebert, P. Z. 1920, 185. — Ducati, Etruria Antica II. 85. l., 28. kép.

²⁶ Pl. egyik orvietoi sírkamra falfestményén kétfogatú, kétkerekű kocsi hajtó halottat irattekercset tartó szárnyas démon vezet az alvilág felé. — Forati, i. h. 93. l., 714. kép. — Ducati, Die etruskische italohellenische und römische Malerei S. X, Taf. 20.

²⁷ Roska, Kelta sírok és egyéb emlékek Balsáról, Dolgozatok. 1915. 36 sk.

²⁸ Gallus, i. h. 28.

²⁹ V. ö. a 12. j.

³⁰ Török, i. h. 6. l., III. tábla.

³¹ Alföldi, Századok 1936, 9.; L'Antiquité Classique 1939, 271.

³² Alföldi, Századok 1936, 2.

³³ Tompa, Bp. Tört. I/1., 72 sk.

³⁴ Tompa, i. h., 91.

³⁵ Tompa, i. h. 121 sk. — Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft im röm. Kaiserreich I., 192.

³⁶ Wilke, Wagengrab, Ebert: Reallexikon, Bd. XIV.

³⁷ Roska, i. h., 24—30.

³⁸ Hunyady, Kelták a Kárpát-medencében. Diss. Pann. II. 18, 152.

³⁹ Hunyady, i. h., 153.

⁴⁰ Roska, i. h., 35.

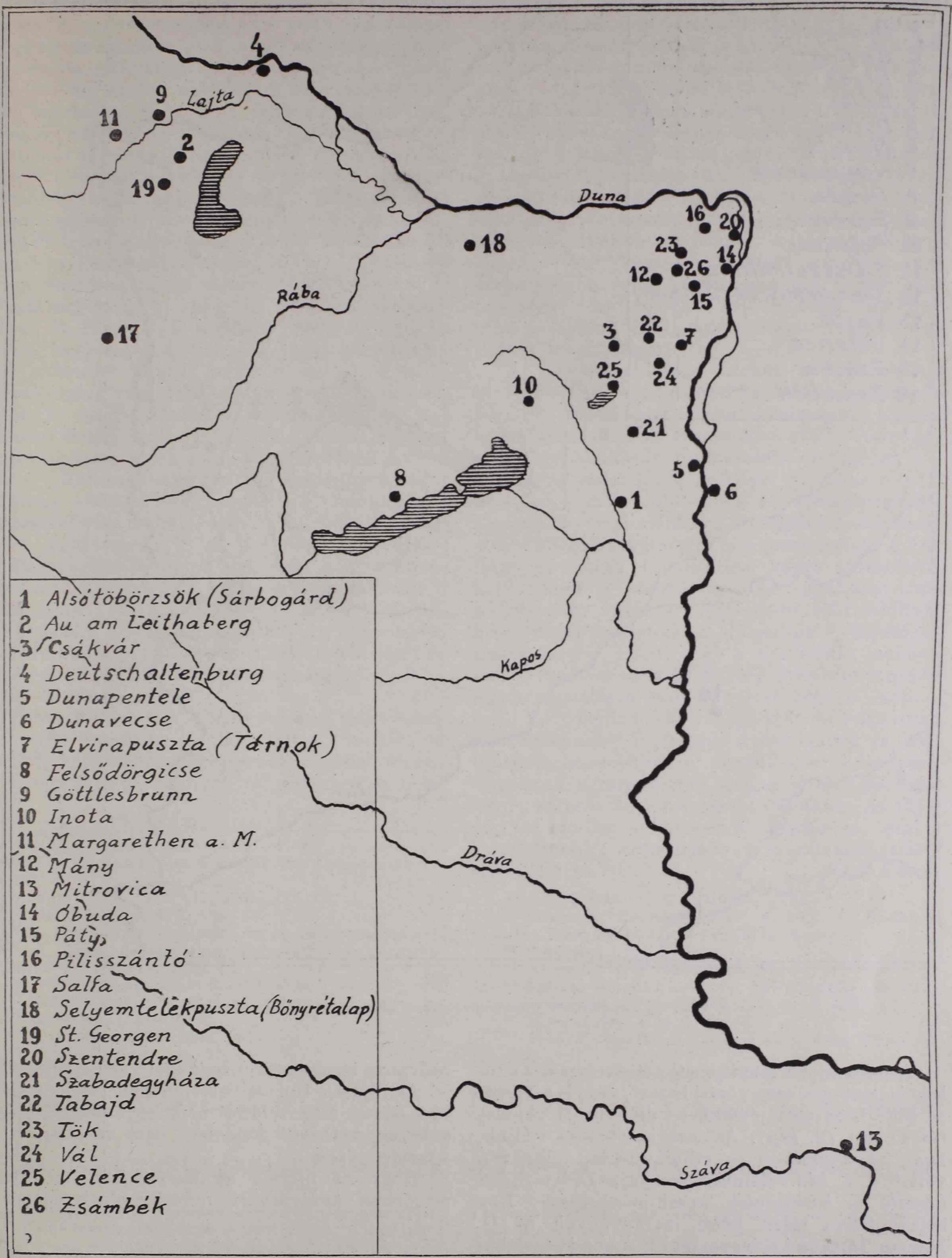
⁴¹ Hunyady, i. h., 151.

⁴² Hunyady, i. h., 57.

⁴³ Ebert, P. Z. 1920, 182.

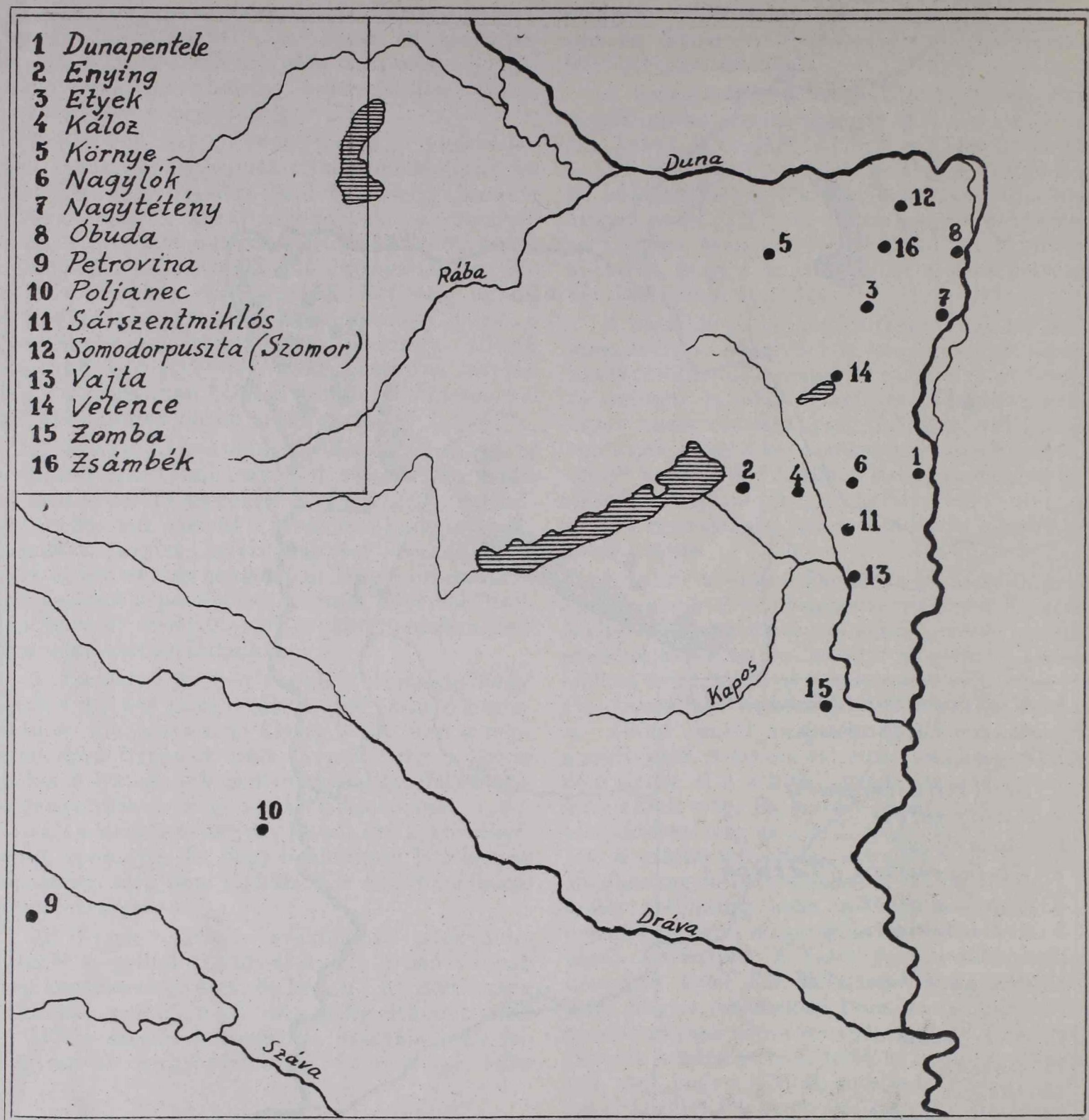
⁴⁴ Sági, Arch. Ért. 1944—45, 226 sk.

1. kép. A kocsijelenetes ábrázolások elterjedése a pannóniai sírkőanyagon.

2. kép. A császárkori kocsitemetkezések elterjedése Pannoniában.

A császárkori kocsitemetkezések északi vonulata is pontosan ezt a törzsi határt, vagyis a Vértes és Pilis hegységek északkelet-délnyugati vonulata követi (2. kép). Az eraviscus-okról tudjuk, hogy az nyelvén és ethnikumában illyr nép volt.⁴⁵ A 2. kép vallomása szerint a Dráva-Száva közéről is ismeretesek kocsitemetkezések. Egy Szlavóniában talált kocsi maradványait az O. Magyar Történeti Múzeum őrzi.⁴⁶ A kocsi közelebbi lelőhelye ismeretlen. Római kocsitemetkezés ma-

radványa ismeretes Petrovinából⁴⁷ és Poljanecről⁴⁸ is. Az illyrség Horvát-Szlavóniában meglepő tisztán őrizte meg sajátos népi egyéniségét,⁴⁹ így a kocsitemetkezés gondolata nem váratlan ezen a területen sem.

Hogy az illyrség általánosságban mennyire megőrizte koravaskori műveltségének elemeit,

⁴⁷ Ljubić, Vjesnik Hrvatskoga 1891, 1 skk. — Hekler, MKE 1910, 22. — Brunšmid, Vjesnik Hrvatskoga 1913–14, 352. — Mercklin, i. h., 116. — Alföldi, Arch. Ért. 1935, 195. l., 31 – 31/a szám. L. Sellye, Arch. Ért. 1940, 240.

⁴⁸ Abramčić, Bericht über d. VI. Intern. Kongress für Arch. Berlin, 1930, 172.

⁴⁹ Alföldi, Századok, 1936, 2.

⁴⁵ Alföldi, Bp. Tört. I/1., 148.

⁴⁶ Hampel, Arch. Ért. 1898, 281 sk. — Mercklin, Jahrbuch d. deutschen Arch. Inst. 1933, S. 90, Abb. 4. — Paulovits, Vezető a régészeti gyűjteményben (1938), 60 sk.

annak bemutatására a Kematen a. d. Ybbsben feltárt 8. számú tumulus-ban talált császárkori arcos urnát említem meg, amelynek szájperemén három kis edényke ül, az edény hátrészén pedig fák (fenyő?) között álló állatok (szarvasok?) vannak bekarcolva.⁵⁰ Az urna Barb szerint is koravaskori művészetet utánoz.⁵¹ Egy carnuntumi füstölőtál peremén ülő edényszerű díszítmények⁵² éppoly idegenek a noricum és pannóniai császárkori kerámiai anyagban,⁵³ mint a kemateni urna számára ragasztott három edényke, amelynek előzményét nem találjuk meg a kelta kerámiában,⁵⁴ hanem a koravaskori anyagban, ahol gyakoriak a temetkezési urnákra ragasztott kis edénykéik.⁵⁵ A császárkori ú. n. „ablakos urnákkal” kapcsolatban B. Bónis É. is utal arra, hogy itt nyilván az ősi hagyományokat őrző illýrség műveltségének elemeivel állunk szemben, mivel a kelta műveltségben nem találkozunk ezzel a szokással, tehát az eredet kérdésével a koravaskorba kell visszanyúlnunk.⁵⁶ Ez is csak azt mutatja, amit mások is észrevettek már, hogy *Noricum* területén a „Hallstatt”-kultúra hagyományai a kelta előzőnlés alatt is éltek, egész a római időkig.⁵⁷ Schörgendorfer is több edénytípust tud a koravaskorra visszavezetni.⁵⁸ A pannóniai császárkori emlékanyagban is van adalék arra, hogy a szívósan élő illýr műveltség túlélte a kelta hódítást.⁵⁹

A koravaskori emlékanyag császárkori felbukkanása a bizonyíték arra, hogy a koravaskori szellemi kultúra is átvészelt a kelta hódítását és bizonyos helyeken ősi érintetlenségében élt a római hódítás koráig is.

Észak-Boszniában, Bihać vidékén talált késővaskori⁶⁰ *ossuarium*-ok bemélyített vonalakkal történő képalakítása Sergejewski szerint idegen az azonoskorú görög-római művészetben és helyi

⁵⁰ Menghin, Jahrbuch d. Vereins für Landeskunde von Niederösterreich 1928, Abb. 4–6. — Schörgendorfer, Die römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer, Taf. 560 a–b.

⁵¹ Barb, MAG 1937, 117, Anm. 84.

⁵² RLIÖ 1905, S. 136, Abb. 89.

⁵³ A császárkori kerámiára v. ö.: Schörgendorfer, i. m. — B. Bónis, A császárkori edényművesség termékei Pannóniában, Diss. Pann. II. 20.

⁵⁴ A kelta kerámiára v. ö.: Hunyady, i. m.

⁵⁵ Gallus, Arch. Ért. 1938, 4–8. kép.

⁵⁶ B. Bónis, i. h., 13. sk.

⁵⁷ Szombathy, MAG 1890, 191.

⁵⁸ Schörgendorfer, i. h., 71 skk.

⁵⁹ Alföldi, Num. Közöny 1933, 13 skk.; Bp. Tört. I, 155.

⁶⁰ Hunyady, i. h., LXVI. tábla, 12. kép.

eredetűnek tartható.⁶¹ Egy kisigmándi császárkori kőlap házaspár-ábrázolása⁶² vályús vonalakkal van kirajzolva. „Megrajzolásban és kidolgozásban ez ideig magában álló emlékekkel van dolgunk” — írja a kő ismertetője.⁶³ A technika megoldását hasonló stílusú szentendrei kocsiábrázolások kövekkal kapcsolatban Nagy Lajos adja meg, amikor a stílust a fa megmunkálásnál kialakult gyakorlattal kapcsolja össze.⁶⁴ *T. Loantius Rufus praepositus Iapodum* oltárköve,⁶⁵ amelyen megmunkálásában azonos, plasztikus térérzék nélküli bekarcolt díszítéseket látunk, a bizonyíték arra vonatkozólag, hogy az említett stílusban nem szegénységből eredő kezdetlegességet, hanem mesterségbeli járatlanságot kell látnunk, amellyel még a legfőbb helyi arisztokrácia aranyai sem tudtak megbirkózni.

A vázolt példákkal azokat a nehézségeket kívántam megrajzolni, ami az őshonos pannóniai lakosság mondanivalójának kőanyagon történő képes ábrázolásánál szemünkbe ötlük. Természetes, hogy amikor a romanizáció ezekkel az elemekkel a sírkőállítás szokását megismertette,⁶⁶ azok a domborműtechnika és kőmegmunkálás fogásainak megismerése után egyéni gondolataik szélesebbkörű kifejezésére is képesek lettek. A kultikus és vallási vonatkozású képes ábrázolások keletkezését a hódító rómaiak egyáltalán nem korlátozták, mivel a meghódított föld lakóinak hitét magától értetődően elfogadták.⁶⁷ Természetesnek tartom tehát, hogy a sírkőállítás szokásának bevezetése után az illýrség sírkövein megjelenik a másvilágra kocsizó halott képe is, mint a helyi hitvilágban élő elképzelés. A felhasznált mintakönyvek⁶⁸ legfeljebb stilisztikailag és képtípusban módosítják a temetkezési kőanyagon megjelenő kocsi jelenetet, magát a kocsi jelenetet létrehozó erőt nem kereshetjük bennük. Az illýrség ősi hitében gyökerező elképzelés az, ami a kocsi jelenetet, majd magát a kocsi temetkezést⁶⁹ is kialakítja.

Sági Károly

⁶¹ Sergejewski, P. Z. 9136, 225.

⁶² Paulovits, Pannónia 1936, 8. kép. — Barkóczi, Brigetio. Diss. Pann. II. 22., L. tábla, 4. kép.

⁶³ Paulovits, i. h., 247.

⁶⁴ Nagy L., Arch. Ért. 1943, 97.

⁶⁵ Patsch, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1899, 157, Nr. 3, Abb. 3.

⁶⁶ Hampel, Bp. Rég. 1892, 56.

⁶⁷ Brelich, Aquincum vallásos élete, Diss. Pann. II. 10., 27.

⁶⁸ Schober, JOeAI 1914, Sp. 233 f. — Alföldi, Századok, 1936, 11.

⁶⁹ Fülep, i. h., 51. — Radnóti, Bp. Rég. 1950, 37.

SUR LE CARACTERE ETHNIQUE DES ENTERREMENTS À CHAR À L'ÉPOQUE IMPÉRIALE

A propos des enterrements à char de l'époque impériale d'importants problèmes se rattachent, d'une part, aux origines populaires de cet usage d'autre part, au caractère religieux du rite. La présente étude a pour but de fournir quelques contributions relatives aux origines populaires de cette manière d'inhumation.

Dans le bassin carpathique l'idée de l'enterrement à char fait son apparition au début de l'âge du fer, après l'arrivée des Illyriens. Ce fait exclut le rôle des Thraces chez qui, pendant leur séjour dans l'habitat primitif des Carpathes, on ne trouve nulle trace de cette espèce

d'enterrement. Au cours de l'âge du fer ancien l'enterrement à char est attesté pour une vaste zone, avec un caractère ethnique assez complexe. A propos des enterrements de l'époque impériale l'apport celtique nous paraît peu significatif, puisque chez les Celtes on rencontre ce rite au début de la période La Tène, quand le char de combat était encore un accessoire fréquent de l'art militaire. Plus tard, quand on commençait à renoncer au char de combat, l'enterrement à char se fit de plus en plus rare. Ces faits nous invitent à ranger les parties de char retrouvées dans les tombes celtiques parmi les

autres éléments similaires de l'armure. La tombe n. 2 de Balsa qui contient les restes d'un char et qui, sur la base des trouvailles, doit être fixée au tournant des périodes C et D La Tène, est à considérer comme un vestige de la civilisation scythique. Sur le territoire où cette tombe a été découverte, on retrouve les traces de la civilisation scythique jusqu'au Ier siècle av. notre ère.

Ayant écarté l'apport des Thraces et des Celtes, nous tenons à faire ressortir, à propos des enterrements à char de la Pannonie, le rôle des Illyriens. La plupart des monuments funéraires où, à l'époque impériale, on voit des scènes comportant la présence d'un char, caractérisent le territoire des Eravisques illyriens et nous fournissent un précieux indice pour tracer une limite entre ce peuple et la tribu voisine des Azales (fig. 1). La carte représentant les cas d'enterrement à char en Pannonie (fig. 2) renvoie également des territoires illyriens.

Bien des traces de la civilisation illyrienne qui avait caractérisé l'âge du fer ancien, ont survécu même pendant les périodes tardives de l'âge du fer. L'hiatus que nous croyons découvrir entre le début de l'âge du fer et l'époque impériale n'est qu'une apparence, puisque, selon le témoignage du style des monuments funéraires anciens, c'est le travail du bois qui révèle le mieux, en matière d'art funéraire, les aspirations artistiques de la population autochtone de la Pannonie. Ce furent les conquérants romains qui apprirent aux provinciaux la technique de la pierre ce qui permit à leurs artistes de se servir désormais d'une matière plus solide.

Après l'introduction de la coutume d'ériger des monuments de pierre certains éléments de la mythologie illyrienne qui, au début, s'étaient révélés par des scènes sculptées sur les monuments en question et comportant la présence d'un char, se manifestaient aussi par la pratique de l'enterrement à char.

Charles Sági

ADATOK PANNONIA INFERIOR II. SZÁZADI HADRENDJÉHEZ

Tizenöt évvel ezelőtt megjelent a Corpus Inscriptionum Latinarum XVI. kötete, amelyben Herbert Nesselhauf nem kevesebb, mint 157 római katonai diplomát ismertet. Feltűnő, hogy a teljesnek mondható gyűjteményben a Pannonia területén lelt diplomák száma: 33, tehát az összes katonai elbocsátólevelek 20%-a, és ha ehhez a számhoz hozzátesszük azt, hogy a diplomák közül 22 foglalkozik a pannoniai római segédesapatokkal, akkor már a nagy százalékat nem tekinthetjük véletlennek. A pusztán számban is kifejezésre jut Pannonia katonai jelentősége a római határvédelemben, amelynek okát sokszor megvitatták és újabban egyre többször hangoztatták.

Az utolsó tizenöt év alatt még újabb öt katonai diploma került ki Pannonia földjéből. De mindeddig még a katonai diplomákat nem használták fel kellően a pannoniai római hadrend kialakulásához, történetéhez. A jelentős dokumentumokhoz még hiányzott a megfelelő módszer, amellyel a diplomákat teljesértékű történeti forrásként dolgozták volna fel a feliratok és a téglabélyegek mellett, és sikerrel alkalmazták volna a tartományban állomásozó csapatok állomáshelyeinek felderítéséhez. A pannoniai diplomák nagy száma és főleg az utóbb előkerült darabok megengedik az ilyen irányú kísérletet, amelyet talán *topográfiai módszernek* nevezhetünk. A diplomákon ugyanis a segédesapatok felsorolása táborhelyek területi összefüggésére, frontszakaszokra és egyéb bizonyos helyhez kötött taktikai egységekre vet fényt a tartományokon belül. Ezt a szempontot eddig elhanyagolták a diplomák feldolgozásakor. A legutóbb előkerült darabok adták meg a kulcsot ilyen irányú vizsgálódásokhoz.

I.

Az alsópannoniai helytartók legutolsó felsorolásakor Pannonia tartomány kettéosztását i. u. 103 és 107 közé tették.¹ A legutóbbi évek alatt előkerült feliratos emlékegy alapján már szűkebb időhatárok közé szoríthatjuk Pannonia kettéosztását. A kutatók általában megegyeztek abban, hogy Dacia végleges elfoglalásával sor került az egész középső Dunavidék hadászati és

adminisztratív rendezésére, és így a második dák háború befejezése, valamint Pannonia kettéosztása között szoros összefüggés volt.²

A Porolissumban előkerült ú. n. „A” jelzésű katonai diplomát tekinthetjük ezideig az új tartomány: Dacia legkorábbi emlékének. A diploma tanúsága szerint a tartomány első helytartója *D. Terentius Scaurianus* 106 augusztus 11-én már hivatalában volt, tehát az új tartományt ezen idő előtt szervezték meg.³ Így nagyon valószínű, hogy Dacia szervezésével közel egyidőben, valószínűleg még 106-ban, történt Pannonia kettéosztása is. Ezek szerint *P. Aelius Hadrianus*, a későbbi császár volt talán Pannonia inferior első helytartója. Tudjuk, hogy mint praetori rangú helytartó itt marad 108-ig, amikor consul suffectus lesz és mint ilyen elhagyja a tartományt.⁴ Pannonia inferior megalakulásának első időszakából, Hadrianus helytartósága után néhány évvel későbből, szolgáltat új adatokat az 1947 januárjában, Tokodon talált katonai elbocsátó-level.⁵

Az új diploma lelőhelyéről csak annyit kívánunk elmondani, amennyi a felirat értelmezéséhez feltétlenül szükséges. Tokodon (Komárom—Esztergom megye) már korábban is egy római segédesapat táborát tartották számon.⁶ A tábor Felső-Pannonia erődsorába tartozott, amely a Duna partját, mint határvonalat kísérte, és ezt külön hangsúlyozni kívánjuk, mivel a diploma, mint látni fogjuk, Alsó-Pannonia római helyőrségét sorolja fel. A két bronzlap a tábor környékén került elő, római épület faltöredéke közelében, való-

² Bp. Tört. I., 1942, 189, 268 sk.

³ *Daicoviciu*, Dacia 7—8, 1941, 330 skk. An. Ép. 1944, No. 57. — V. ö. *Degrassi*, Rendic. Pontif. Accad. 12, 1936, 179 skk; *Calza*, Epigraphica 2, 1940, 208; *Stein*, Die Reichsbeamten von Dazien (Diss. Pann. I. 12), 5 skk; *Daicoviciu*, La Transylvanie dans l'antiquité 1945, 91 sk.

⁴ *Ritterling*, i. h., 60 sk. — Az ismert athéni felirat (CIL III 550) cursus honoruma szerint a helytartóságot megelőző praetori rangot nem 102-ben, hanem a második dák háború utolsó éveiben viselte (105—106), v. ö. *Mommsen* megjegyzését: CIL III p. 102.

⁵ Tokodon az Erzsébet-aknánál bányaiszapolás munkálatánál fordult ki a földből a diploma két bronzlapja.

⁶ *Graf*, Übersicht der antiken Geographie von Pannonien (Diss. Pann. I. 5) 95 további irodalommal.

¹ *Ritterling*, Arch. Ért. 41, 1927, 58.

színűleg a táborhoz tartozó lakótelepen, a találó elbeszélése szerint a partoldalon mutatkozó épületnyomok legalsó rétegéből.⁷

A diploma két bronzlapból áll; a lapok 15×12 cm nagyságúak és egyenkint 0,8–0,9 mm vastagok. A két lap töredékes; a nagyobbik táblácska súlya 99, a hiányosabbé: 70 gr.⁸

Az első bronzlap belső oldalán a felirat a következő (XXXVI. t. 1.)⁹

Imp. Caesar divi Nerv[ae f.] Nerva Traianus Aug. Germ. Dacicus pontifex maximus tribunic po[te]stat. XIIII. [i]mp. VI. cos V. p p | equitibus et peditibus qui militant in alis | quattuor et cohortibus decem quae appel[lantur] I Flavia Aug. Britannica ∞ c. R. et Fron[toniana] et Siliana. c. R. et praetoria c. R. et I Lu[sitanor.] et I Alpinor. et I Thracum p. f. et I Alpi[nor.] et I Noricor. et I Montanor. et II Alpinor. | et II Asturum et Callaecor. et VI Lusitanor. p f | et V Gallor. et vexillationis equitum ex Syria | et sunt in Pannonia inferi[ore] sub T. Iulio | Maximo Manliano quinis et vicens plurib[us]ve stipendiis emeritis item dimissis ho[nesta] missione quorum nomina subscripta | sunt ipsis liberis posterisque eorum civita |

Folytatódik a második lap belső oldalán (XXXVI. t. 2.)

[item] dedit et co[n]ubium cum uxoribus quas | [tunc] habuiss[ent] cum est civitas iis] data aut | [siqui caelibes] essent cum [i]is quas postea du- | [xissent] du[m]taxat singuli singulas | a d. VI. non. Iul. | C. Eruciano Silone L. Catilio Severo cos. | alae Frontonianae cui praest | L. Calpurnius Honoratus | dimisso honesta missione | ex decurione | C. Petillio C. f. Vindici Batav. | descriptum et | re[cog]nitum ex tabula aenea quae fixa | est Rom[ae].

Az első bronzlap külső oldalán a szöveg a következő (XXXVII. t. 1.)

Imp. Caesar divi Nervae f. Nerva Traianus | Aug. Germ. Dacicus pontifex maximus tribu[nic]. potestat. XIIII. imp. VI. cos V. p. p. | equitibus et peditibus qui militant in | alis quattuor et cohortibus decem quae | appellantur I Flavia Aug. Britannica ∞ c. R. | et Frontoniana et Siliana c. R. et praetoria | c. R. et I Lusitanorum et I Alpinor. et I Thra | cum c. R. p. f. et I Alpinor. et I Noricor.

⁷ A diploma lelőhelye a felszínen is jól felismerhető tábortól északkeletre volt. Jelenleg a tábor elég messze fekszik a Dunától. Nehéz eldönteni, hogy a Duna medre változott erősen ezen a helyen vagy a tábor eredetileg is távolabb feküdt a folyótól, de az sincs kizárva, hogy a nagy területen előkerülő római emlékeknek megfelelően már a római korban is változott a tábor helyzete, és így a terület beépítésére is különböző korokból való, a római foglалás idején belül. Szakszerű ásatások hiányában, csupán a terület bejárására támaszkodva, persze csak találgatásokat kockáztathatunk meg.

⁸ A diplomát az O. Történeti Múzeumban őrzik Budapesten, leltári sz.: 1/1947, 1–2.

⁹ A diploma feliratát először táblák szerint, feloldás nélkül adjuk, végül összefoglalva a teljes szöveget, miként a CIL XVI kötetben.

et I Mont[anor.] et II Alpinor. et II Asturum et Cal[laecor.] et VI Lusitanor. p. f. et V. Gallor. et | vexillationis equitum ex Syria et sunt | in Pannonia inferiore sub T. Iulio Ma | [x]imo Manliano quinis et vicens plu[r]ib[us]ve stipendiis emeritis item di | missis honesta missione quorum no | mina subscripta sunt ipsis liberis pos | terisque eorum civitatem dedit et conu | bium cum uxoribus quas tunc habuis | sent cum est civitas iis data aut siqui | caelibes essent cum iis quas postea du | xissent dumtaxat singuli singulas | a. d. VI. non. Iul. | C. Eruciano Silone L. Catilio Severo cos. | alae Frontonianae cui praest | L. Calpurnius Honoratus | dimisso honesta missione | ex decurione | C. Petillio C. f. Vindici Batav. | descriptum et recognitum ex tabula | aenea quae fixa est Romae in muro post | templum divi Aug. ad Minervam.

A második lap külső olda'án (XXXVII. t. 2.)

C. Victori Politici | P. Lusci Amandi | C. Tutucani Heli | Ti. Claudi Felicis | P. Quirini Pothi | C. Terenti Phileti | (.....) Proculi.

Végül a feloldott szöveg a következő:

Imp. Caesar, divi Nervae f. Nerva Traianus Aug(ustus) Germ(anicus) Dacicus, pontifex maximus, tribunic(ia) potestat(e) XIIII, imp(erator) VI, co(n)s(ul) V, p(ater) p(atriciae) equitibus et peditibus qui militant in alis quattuor et cohortibus decem, quae appellantur (1) I Flavia Aug(usta) Britannica (milliaria) c(ivium) Romanorum) et (2) Frontoniana et (3) Siliana c(ivium) R(omanorum) et (4) praetoria c(ivium) R(omanorum) | et (1) I Lusitanorum et (2) I Alpinor(um) et (3) I Thracum c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(idelis) et (4) I Alpinor(um) et (5) I Noricor(um) et (6) I Montanor(um) et (7) II Alpinor(um) et (8) II Asturum et Callaecor(um) et (9) VI Lusitanor(um) p(ia) f(idelis) et (10) V Gallo(r)um) et vexillationis equitum ex Syria et sunt in Pannonia inferiore sub T. Iulio Maximo Manliano, quinis et vicens pluribusve stipendiis emeritis dimissis honesta missione quorum nomina subscripta sunt ipsis liberis posterisque eorum civitatem dedit et conubium cum uxoribus, quas tunc habuissent cum est civitas iis data, aut, siqui caelibes essent, cum iis, quas postea duxissent dumtaxat singuli singulas. a. d. VI. non. Iul. C. Eruciano Silone, L. Catilio Severo cos. alae Frontonianae, cui praest L. Calpurnius Honoratus dimisso honesta missione, ex decurione C. Petillio C. f. Vindici. Batav(o). Descriptum et recognitum ex tabula aenea, quae fixa est Romae in muro pos(t) templum divi Aug(usti) ad Minervam.

Az ismertetett diploma keltezése nem jelent nehézséget. Az elbocsájtó levél adományozója Traianus császár különböző méltóságainak sor-számából (trib. pot. XIIII, imp. VI, cos. V) egy-értelműen 110-re határozhatjuk meg a diploma kibocsátásának évét. Közelebbi idejét pedig a megemlített két *consul suffectus* (C. Erucianus Silo és L. Catilius Severus), valamint a napra szóló pontos dátum adja meg.¹⁰ A kibocsátás napja

tehát: 110. július 2. Ugyanerről a napról van keltezve egy néhány évvel ezelőtt ismertetett katonai elbocsátó levél, amely egy daciai elbocsátás emléke, Porclissumból (Moigrád).¹¹

A tokodi diploma tanúsága szerint *Pannonia inferior* helytartója 110 július 2-án: T. Iulius Maximus Manlianus. A helytartó személye nem ismeretlen a szakirodalomban. Egy nemaususi (ma: Nîmes) cursus honorum említ egy T. Iulius Maximust, akinek hosszú cognomen-sorából a második cognomenből csupán az első két betű volt olvasható: Ma . . . .¹² A feliraton szereplő férfi azonos a tokodi diploma helytartójával, és így második cognomene Manlianusra egészítendő ki. A Fasti Ostienses egyik töredéke alapján azt is tudjuk, hogy T. Iulius Maximus, most már hozzátehetjük Manlianus, consul suffectus volt 112-ben.¹³ A nemaususi cursus honorum adatai és a consulatus éve alapján próbálták a helytartó hivatali pályafutását rekonstruálni. J. Carcopino szerint hivatali pályájának egyik jelentős állomását, a legio V Macedonica tribunusságát, 101-ben érte el, utána quaestor 102-ben, aedilis 105-ben, praetor 108-ban, Hispania Tarraconensis legatusa 109-ben, és előbb a legio I adiutrix, később a IV Flavia legatusa 110 és 111-ben, utána pedig elnyeri a consulatust.¹⁴ Látjuk, hogy ebben a szűken beosztott karrierben nem jutott hely az alsópannoniai helytartóságnak. Még merészebbnek véli T. Iulius Maximus Manlianus karrierjét R. Syme, aki megkecsegtatja azt a felfogást, hogy a nemaususi cursus honorum is ott volt a consuli rang, csak a felirat sérülése miatt nem látható.¹⁵ Ha a consulatus rövidítése ott lett volna a feliraton, akkor utána, lefelé haladva a ranglétrán, meg kellett volna említeni az alsópannoniai helytartói tisztséget is (leg. Aug. pr. pr. Pann. inf.), a feliraton azonban a tisztségek sora a leg. IV Flavia legatusságával kezdődik, amelyet közvetlenül megelőzött a leg. I adiutrix

legatussága.¹⁶ A két legio parancsnoksága időben feltétlenül megelőzte a helytartói kinevezést, esetleg egy másik praetori rangú tisztség közbeiktatásával, mint azt Hadrianus pályáján látuk, ez még nem szerepel a cursus honorumon, tehát a kő állítása után kapta meg.¹⁷ Ezek szerint tehát T. Iulius Maximus Manlianus hivatali pályáját a nemaususi feliratról csak a legio IV Flavia legatusságáig követhetjük. Tudjuk, hogy ez a legio résztvett a dák háborúban és a hadjárat befejezése után is egy ideig Daciában maradt.¹⁸ Ugyanez vonatkozik a legio I adiutrixra is.¹⁹ Lényegtelen T. Iulius Maximus Manlianus karrierjében, hogy a két legio mikor és milyen sorrendben hagyta el Daciát, mert 110-ben már mint *Pannonia inferior* helytartója szerepel a tokodi diplomán, tehát a legio IV Flaviát biztosan 110 előtt vezette. Ezek szerint tehát elesik R. Syme azon feltevése, hogy a legio I adiutrix daciai távoztása után az akkori daciai helytartó D. Terentius Scaurianushoz való személyes kapcsolata vitte át őt a legio IV Flavia élére.²⁰ Tény az, hogy T. Iulius Maximus Manlianus továbbra is a dunai tartományokban marad, a második dák háború után is, és a IV Flavia legio éléről kerül valószínűleg *Pannonia inferior* helytartói székébe.^{20a} Maximus ismeri a középdunai viszonyokat: cursus honoruma szerint magas kitüntetésekkel szerez már fiatal korában egy dák háborúban (donato bello Dacico coronis murali et vallari, hasta pura, vexillo . . .), utána pedig több római városi hivatal után Hispaniába kerül és előbb Baeticában, majd a császári tartományban, Hispania Tarraconensisben viselt hivatal. Lehetetlen, ha Traianus alatt az első dák háborúban nyerte volna el a fenti kitüntetések, hogy a második dák háborúban mint legatus legionis tevékenyen részt vett volna D. Terentius Scaurianus oldalán.^{20b} Feltehető, hogy két legatussága a daciai legióknál 107 és 110 közé esett.²¹ Természetes, hogy ekkor még a két legio ugyanabban a tartományban van: Daciában, és T. Iulius Maximus Manlianus két parancsnoksága nem tartozik az általános szabály alá, amely szerint két legio parancsnoksága egymás után nem következhetik be egyazon tartományban.²² Ebben az esetben valóban közrejátszhatott Maximus Manlianus szoros kapcsolata a helytartóval, vagy pedig az a tény, hogy az új tartomány még bizonyos mértékben a szervezés állapotában van. Egy korábbi felfogás szerint T. Iulius

¹¹ Az ú. n. porolissumi „B” diploma: *Daicovicu*, Dacia 7—8, 1941, 333 skk; An. Ép. 1944, No. 58.

¹² CIL XII 3167 = ILS 1016; v. ö. *Groag*, PWRE XIX 678 sk.

¹³ An. Ép. 1933, No. 30; *Calza*, Not. d. sc. 1932, 188 skk.

¹⁴ *Compte rendus de l'Acad. des Inscr. et des Belles Lettres* 1932, 368.

¹⁵ *Laureae Aquincenses I* (Diss. Pann. II 10), 1938, 281 skk. R. Syme szerint u. i. a CIL XII 3167 a következőképpen egészíthető ki: T. Iulio Sex. f. Volt. Maximo Ma[. . . . .] Broccho Servilian A. Quadron[io] | L. Servilio Vatia Cassio Cam[. . . cos] | leg. Aug. leg. III Flaviae, leg. Aug. leg. I adiut[rix], leg. Aug. ? | iuridico Hisp. citerior. Tarraconens. pr. a[ed. cur. ? q.] | provinciae Hisp. ulterioris Baeticae, don[ato] | bello Dacico coronis murali et vallari h[asta pura] | vexillo trib. mil. leg. V Macedonic., sevir[us] [equitum] | Rom. turm. I., Xviro stlitibus iudic[andis] | Calagurritani | ex Hispania citeriore patr[ono]. Mivel az első sor kiegészítése most már biztos Ma[nliano], tehát 6 betű, a második sor kiegészítése két betű, a harmadik sor kiegészítése sem lehet több, mint legfeljebb hat betű, ha ide a cos. rövidítés három betűjét beszúrjuk, akkor az előző és sorban utolsó cognomennek nem lehet helye. A harmadik sorban tehát csak a cognomen kiegészítése foglalhatott helyet, és a hivatali tisztségek csak a negyedik sorban kezdődtek, a leg. IV Flavia legatusságával.

¹⁶ A két legatusság egymásutánjáról l. *Syme* meggyőző érvelését (i. h. 282).

¹⁷ CIL III 550; v. ö. *Syme*, i. m. 282.

¹⁸ *Ritterling*, PW—RE XII/2 1544.

¹⁹ *Ritterling*, PW—RE XII/2 1390. *Syme* i. h. 276 sk; *Patsch*, Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Traian (Sitz. Ber. Akad. Wien, Phil.-Hist. Kl.), 217, 1; Beiträge zur Völkerkunde Südosteuropas, V. 2. 158.

²⁰ I. m. 283.

^{20a} Egy praetori rangú tisztséget feltételez *Groag*, ÖJh. 29, 1935, Bb. 199/110. j.

^{20b} *Carcopino*, i. h. 369.

²¹ Ez az időhatár más megfontolások alapján *Syme* (i. m. 282) fejtegetéseiben is megvan.

²² *Syme*, i. m. 282 sk.

Maximus Manlianus tribunussága a legio V Macedonicában nem Traianus, hanem még Domitianus dák háborúival hozható kapcsolatba s ezt újabb adataink is megerősíteni látszanak.²³ Ebben az esetben a magas kitüntetések még Domitianus alatt kapta, mivel Maximus Manlianus hivatalnokoskodása előbb Baeticában, majd Tarracensisben hosszabb ideig is tarthatott. Ebben az esetben a két legatus legionis-tisztség Traianus két dák háborújára esett. Ezek szerint T. Iulius Maximus Manlianus hosszabb idő után és mondhatjuk normális karriernek megfelelően éri el az alsópannoniai helytartóságot, ill. utána a consulatust. Akár a korábban vázolt gyors karriert, akár az utóbbi, valószínűbb, lassú emelkedést tartjuk valószínűnek, majdnem biztosra vehetjük, hogy T. Iulius Maximus Manlianus Hadrianus közvetlen utóda volt Pannonia inferior helytartói székében és mint ilyen, valószínűleg 108-tól kezdve vezette a tartományt.

A tokodi diplomán felsorolt négy ala és tíz cohors, valamint az említett syriai lovas vexillatio, összesen tehát 15 csapat adja az első adatokat Pannonia inferior II. századi hadrendjéhez.

Nézzük meg a felsorolt csapatok sorrendjét:

alae:

1. ala I. Flavia Aug. Britannica ∞ c. R.
2. ala Frontoniana
3. ala Siliana c. R.
4. ala praetoria c. R.

cohortes:

1. coh. I. Lusitanorum
2. coh. I. Alpinorum
3. coh. I. Thracum c. R. p. f.
4. coh. I. Alpinorum
5. coh. I. Noricorum
6. coh. I. Montanorum
7. coh. II. Alpinorum
8. coh. II. Asturum et Callaecorum
9. coh. VI. /III/ Lusitanorum
10. coh. V. Gallorum
11. Vexillatio equitum ex Syria

i. u. 110. jul. 2.

1. Ala I Flavia Augusta Britannica milliaria civium Romanorum. A csapat már 102-ben az osztatlan Pannoniában állomásozik.²⁴ Feltűnő, hogy az első dák háború alatt elbocsátás történt a csapatból, eszerint tehát nem vett részt ebben a háborúban. Nincs adatunk arról sem, hogy a második dák háborúban elhagyta volna a tartományt. A porolissumi „B” diplomán szereplő ala I Britannica c. R. ugyanis nem lehet azonos csapatunkkal, mivel az 110. július 2-án Daciában állomásozik. A két egy napon kibocsátott diploma kizárja a két csapat azonosságát.²⁵ Két ilyen hasonló nevű csapatról korábban sem tudunk, lehetséges, hogy a második dák háború idején a

Pannoniában állomásozó csapat egy részlege mégis részt vett a hadjáratban és ebből alakult a hasonló nevű önálló auxilia, amely 110-ben Daciában állomásozott.²⁶ A tokodi diplomán említett csapat 114-ben már távol van a tartománytól, résztvett Traianus parthus hadjáratában.²⁷ A csapat egy kisázsiai feliratán szereplő kitüntetések (bis torquata ob virtutem) már ebben a hadjáratban szerzi meg, nem pedig a dák háborúban.²⁸ A parthus háború után visszatér Pannonia inferiorba, ahol az egész II. század folyamán állomásozik.²⁹

2. Ala Frontoniana. A csapat emlékei Pannoniában területileg két csoportra oszlanak. A kisebb csoport Carnuntumból való, tehát a tartomány kettéosztása után Pannonia superiorból.³⁰ Nagyobb számú, jól keltezhető feliratok Aquincumban és környékén kerültek elő.³¹ Az ala katonáinak sírkövei Aquincumból és környékéről a II. század első két évtizedére mutatnak³² és

²⁶ Felhívjuk a figyelmet több ilyen kettős csapatra a két 110-ből származó diploma alapján Pannonia inferior és Dacia auxiliái közül.

²⁷ CIL XVI 61 (Carnuntum): „... missa in expeditionem”. Wagner szerint (i. m. 28) részt vesz a Marcius Turbo-féle háborúban is a szarmaták ellen.

²⁸ CIL III 6748 (Amaseia); v. ö. Wagner, i. m. 22. — A purkhi felirat, az Euphrates mellől (An. Ép. 1908, no. 23) nehezen olvasható és nem biztos, hogy erre a csapatra vonatkozik, v. ö. Cumont, Bull. de l'Acad. Roy. de Belgique (Cl. des lettres) 1907, 555.

²⁹ A két regölyi diplomán szerepel 148-ban, v. ö. Csalog-Alföldi, Arch. Ért. 1943, 100 skk; Csalog 1944—45, 198 skk.

³⁰ CIL III 6485 = Betz, ÖJh 29, 1935, Bbl. 318. No 416; diploma: CIL XVI 61 és egy aranycsat felirata, amely valószínűleg erre a csapatra vonatkozik: „felices Tungri” (CIL III 12030, 5). Téglabélyeg, v. ö. Szilágyi, Arch. Ért. 1942, 173. lá. — Egy I szd.-i töredékes sírkő feliratának kiegészítése nem meggyőző, v. ö. Betz, i. m. 318, No. 384; Betz—Kenner, RLIÖ 18, 1937, 74 sk. A felirat a következőképpen is feloldható: (C)alvus... alae f. ses(quiplicarius) alae I Arevac(orum)....

³¹ Összefoglalólag ezen emlékekről: Szilágyi, Tanulmányok Budapest múltjából 9, 1941, 234; Alföldi, Bp. Tört. 1, 1942, 315.

³² A sírkövek formájuk és ábrázolásuk szerint két csoportba sorolhatók. Az egyik csoport felül háromszögletű oromzattal záródik le, az oromzatban rozetta, alatta lovas alak, majd a feliratos mező, típusa az ú. n. Bonio-sírkő (CIL III 3679; Römer—Dejardins, Monuments épigraphiques du Musée National Hongrois no. 169; Hampel, A Nemzeti Múzeum legrégibb pannóniai sírtáblái 1906, 19 sk.). A sírkő közelebbi lelőhelye ismeretlen, csak azt tudjuk, hogy Pannonia inferiorból származik. Formája annyira rokon az aquincumi sírkövekkel, hogy biztosan egy aquincumi kőfaragó-műhelyből származik. Magát a típust Hofmann (Römische Militärgrabsteine der Donauländer 1905, 52 sk, 35 k.) nem tartja Pannoniában önállóknak, hanem más tartományból származtatja. Hajlik a sírkő II. szd.-i datálása felé, de éppen az ala pannóniai tartózkodásának helytelen datálása miatt még az I. századból származtatja (ugyanígy v. ö. Schober, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien 1923, 53, No. 112, 48 k.). A Cusides sírkő is ebből a csoportból való, ha gyengébb kivitelű is (v. ö. Oroszlán, Arch. Ért. 39, 1920—22, 10 sk, 6 k.). A nagytétényi Terso-sírkő (CIL III 3400), amely elveszett, valószínűleg ugyanilyen volt, bár a leírás nem egyértelmű, és a másik csoportba is sorolható (v. ö. Paur, Arch. Közl. 1, 1859, 225). A sírkövek datálásához biztos adat, hogy közel egykorú Ti. Satto sírkövével, aki a legio X gemina katonájaként halt meg Aquincumban (CIL

²³ Groag, i. m. 678; Hülsen, Rhein. Muz. 1933, 368. — Groag ezt a véleményét a Fasti Ostienses adatai alapján feladta, v. ö. ÖJh. 29, 1935, Bb. 199 sk.

²⁴ CIL XVI 47 (Budapest); általánosságban l. Wagner, Die Dislokation d. röm. Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus 1938, 23 sk.

²⁵ Daicovicu (i. h. 333 skk) megokolás nélkül már nem tartotta azonosnak a dáciai csapatot a pannóniaival. A tokodi diploma feltevését igazolta.

formában jól elválnak az I. századi, Aquincumból származó sírkövektől.³³ A sírkövek datálását határozottan alátámasztja a tokodi és a carnuntumi diploma is, amelyek szerint az ala 110-ben és 114-ben Pannonia inferiorban állomásozik.³⁴

A carnuntumi diploma címzettje Nertomarus, Irducissae f., aki boius és csak felesége származik Aquincumból. Feltehető, hogy ezt a katonát Carnuntum környékén sorozták 90 körül, tehát ekkor még a csapat ezen a vidéken tartózkodott.³⁵ Ha 90 után néhány évvel áthelyezik Aquincum környékére, felvetődik a kérdés, hogy 106 előtt a még osztatlan tartományban hol állomásozott, mivel 98 és 102-ből keltezett két diplomán ez a csapat nem szerepelt.³⁶ Lehetséges, hogy 90 után és a dák háborúk idején nem tartózkodik a tartományban, de eddig nincs biztos adatunk arról, hogy a dák hadjáratokban részt vett volna.³⁷

Az ala parancsnoka 110-ben L. Calpurnius Honoratus, hosszú ideig vezethette a csapatot, mert még 114-ben a carnuntumi diplomán is őt nevezik meg mint parancsnokot. Valószínűleg közvetlen utódai az ala vezetésében T. Furius Victorinus, a későbbi praefectus praetorio³⁸ és T.

Attius Tutor.³⁹ Mindkét praefectus alae Traianus utolsó éveiben vezette ezt a csapatot Pannonia inferiorban, mivel mindkettő e rang előtt a legio II adiutrix tribunusa volt.⁴⁰ Nagyon valószínű, hogy T. Attius Tutor Hadrianus uralma első éveiben vezette a csapatot, éppen a Marcius Turbo-féle háborúban, és vele együtt kerül át az ala Daciába (118/119).⁴¹

A tokodi diploma elboesájtotta az ala Frontonianából C. Petillius C. f. Vindex, batavus. A távoli Alsó-Germaniából származó batavus egy ugyan-csak eredetileg germán törzsből felállított lovas-csapatban (ala Tungrorum Frontoniana) elő pillanatban valószínűvé teszi, hogy a csapatot folyamatosan rajnai legénységgel egészítették ki. Megerősíti ezt, hogy a csapatban egy másik batavussal is találkozunk Aquincumban.⁴² Nem valószínű mégsem, hogy az I. század végén Germaniában soroztak volna katonákat az ala kiegészítésére.⁴³ Aquincum környékén több olyan batavus auxilia állomásozott, ahonnan batavus legénység kerülhetett az ala Frontonianába.⁴⁴ Az I. és II. század fordulóján biztos tudomásunk van a cohors I és II Batavorumról. A cohors I Batavorum a dák háborúk idején eltűnik a szemünk elől és csak a század közepén bukkan fel Daciában.⁴⁵ A cohors II Batavorum a legio II adiutrix-szal kerül Pannóniába,⁴⁶ 98-ban még az osztatlan tartományban tartózkodik, utána nem hallunk róla semmit.⁴⁷ Tudjuk azt, hogy az egyik dák hadjáratban hatalmas veszteségei voltak, úgy könnyen lehetséges, hogy Traianus dák háború-

III 15162; Hofmann, i. m. 17, 8 k.; Schober, i. m. 51, No. 109, Fig. 48), és így sírköve a II. század első évtizedéből való (Ritterling, PWRE XII 1683; Szilágyi, Bp. Tört. 1, 500). — Egy másik csoportba tartozik a Flavius-kő (An. Ép. 1938, No. 125; Kuzsinszky, Aquincum, Ausgrabungen und Funde 1934, 208 sk, No 366, Abb. 147; Bywanck, Mnemosyne 3 ser. 6, 1938, 9 skk; Nagy L. Az Eskü-téri római erőd Pest város öse 1946, 26, 23 k.), amelyen felül egy mellkép letört, alatta lovát vezető katona domborművű képe, mindez a feliratos mező felett. E csoportból több felirat nélküli cippus és töredék a II. század elejére datálható (Hofmann, i. m. 63, Fig. 42; 66, Fig. 45; Schober, i. m. 88 sk, No. 190, Abb. 98; 115, No. 255, Abb. 128); ugyanígy datálja Nagy L., i. m., szemben Kuzsinszky (i. m.) megállapításával, aki az I. szd-ra teszi a követ. — Nem ismerjük Nagy Tibor érveit (Bp. Tört. 1, 406), aki szerint az ala decuriojának (L. Corn. Crescens) oltárköve Domitianus korából származna (v. ö. Kuzsinszky, i. m. 209, No. 462).

³³ Hofmann, i. m. Fig. 62–63.

³⁴ CIL XVI 61.

³⁵ Utoljára a bojok lakóhelyéről az I. és a II. század fordulóján v. ö. Graf, i. m., 27 sk.

³⁶ V. ö. CIL XVI 42. és 47. diplomák csapatfelsorolását.

³⁷ Legkorábbi dáciai felirata Alsóilosvároól a CIL III 809, már a II. szd. közepéről való. A verseci feliratos töredék közelebből nem datálható, v. ö. CIL III 6274; Wagner, i. m. 78. — Feltűnő, hogy az aquincumi feliratokon szereplő katonák közül kettő Dél-Pannoniából származik (Bonio, Andautoniából és Terso, Precionis f. scordiscus), és tudjuk, hogy a dák háborúk előtt nagy csapatösszevonások voltak Pannonia déli részén (v. ö. CIL XVI 46, Wagner, i. m. 227 skk), lehetséges, hogy a csapat a kérdéses időben átmenetileg Dél-Pannoniában vagy helyesebben az akkori Moesia superiorban állomásozott. A dunapentelei sírkövön két katona thrák neve (Cusides, Disalae f.; Bitucenitus) inkább kivétel mint szabály, amely talán ugyancsak ennek a csapatnak szolgálati helyét közel a thrák „névterület”-hez bizonyítja. Szemben Alföldi A. nem meggyőző érvelésével (Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum 1944, 54 sk) nem gondolhatunk rendszeres ujoncozásra a Balkánról.

³⁸ ILS 9002; PIR II 102, No. 409, v. ö. Huelsen, Ausonia 2, 1907, 67 skk; Wagner, i. m. 79.

³⁹ CIL III 5331 = ILS 2734, v. ö. Oxe (BJb. 135, 1930, 72) megjegyzését, amely szerint T. Attius Tutornak külön képessége volt germán segédc csapatok vezetésére. Az a tény, hogy egymásután három auxiliát vezetett, amelyek nevében egy-egy germán törzs neve szerepel, a véletlennek tulajdonítható, annál inkább, mivel mint az ala Frontonianánál láttuk, a legénység összetétele az idők folyamán teljesen megváltozott, és Tutor sem germán, hanem a noricum Flavia Solvából származott.

⁴⁰ L. a két korábbi praefectus cursus honorumát; CIL III 5331, ILS 9200.

⁴¹ Az ötszázas létszámú ala parancsnoksága után a Daciában állomásozó ala I Batavorum milliaria praefectura lesz, amely egy csapategységben volt az ala Frontonianával Dacia nyugati határán.

⁴² Flavius, Blandi f., Batavus; Kuzsinszky, i. m. 208 sk, No. 366, Abb. 147; Bywanck, i. h.; Nagy L., i. m. V. ö. Szilágyi, Tanulmányok Budapest múltjából 8, 1941, 3.

⁴³ Általánosan elfogadott nézet, hogy a csapat 70/71-ben hagyja el Rajnát és kerül Dalmátiába, majd 80-ban már Pannóniában állomásozik (CIL XVI 26). Összefoglalólag a csapat germaniai szerepéről: Stein, Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Principat 1932, 137 sk.

⁴⁴ Összefoglalólag ezekről a csapatokról: Szilágyi, Tanulmányok 70. 8, 1941, 1 skk.

⁴⁵ Wagner, i. m. 92 skk. A palatovói diploma (Det-schew, Klio 12, 1937, 198) alapján feltételezik, hogy ez a csapat 139-ig Pannóniában állomásozik, pedig erre eddig a tartomány területén semmi bizonyíték sincs, valamint a diplomák is következetesen hallgatnak erről a csapatról. Szilágyi J. (i. m. 3.) is feltételezi, hogy a csapat Hadrianus alatt még Aquincum környékén állomásozott.

⁴⁶ Wagner, i. m. 94 sk.

⁴⁷ CIL XVI 42.

ban teljesen felmorzsolódik, és megmaradt legénységét más segédcsoportokba, így az ala Frontoniana-ba osztották be.⁴⁸ Ez a feltevés arra mutatna, hogy az ala Frontoniana egy kötelékben a cohors II Batavorummal résztvett a dák háborúban, ugyancsak jelentős veszteségeket szenvedett. Mivel pedig mindezekig a tokodi tábor megszálló csapatáról biztos adatunk nincs az I. és II. század fordulójáról, merész feltevésnek tekinthető, de meg kell említenünk, hogy a cohors II Batavorum állomásozott itt, ha csak átmenetileg is, és C. Petillius Vindex, a csapat régi katonája, átosztása és végül elbocsátása után ide vonult vissza.

A polgárjogot nyert C. Petillius C. f. Vindex, decurio, teljes római neve szokatlan az elbocsátott auxiliariusok között, különösen a nyugati tartományokból származó katonák ritkán szerepelnek ilyen teljes római névvel a diplomák végén.⁴⁹ Egyelőre nem tudjuk, mikor nyertek a katonák teljes római nevet az auxiliákban, mivel egészen egyéni elbírálások is közrejátszhattak a névadásnál, amely jelenlegi ismereteink mellett ki nem nyomozható, ezt a kérdést egyelőre nyitva kell tartanunk.⁵⁰ A 85 körül sorozott C. Petillius Vindex 25 éves szolgálatát tekintve, valószínűleg egy batavus cohors-szal jön a dunai tartományokba, átkerül egy lovas csapathoz, kisebb rangot ér el, körülbelül 25 évi szolgálat után római polgárjogot kap és letelepedik Pannoniában az egyik segédcsoport-táborhoz tartozó telepen.

3. Ala Siliana civium Romanorum. A lovas csapat 84 óta Pannoniában tartózkodik⁵¹ és 98 óta „civium Romanorum” kitüntető jelzővel ismert a pannoniai diplomákról.⁵² Feltűnő, hogy hosszú pannoniai tartózkodásának egyetlen feliratos emléke sem maradt ránk, sőt a csapatnak tulajdonított téglabélyegek feloldása is vitatható.⁵³ A 102-ben kiállított diploma, amelyen az ala szerepel, bizonyítja, hogy az alakulat nem vett

részt Traianus első dák háborújában.⁵⁴ Valószínűleg azonban a második háborúban részt vett, de még mindig nyitott kérdés marad, mikor kapja meg a csapat kétszer a kitüntető „torques”-t és „armilla”-t Traianus idejében.⁵⁵ Az epfachi feliratok az ala egyik praefectusát említik, amikor az ala Siliana c. R. torquata volt, ez a kitüntetés nem köthető egyik hadjáratához sem.⁵⁶ A gerasai cursus honorum, amelyen L. Valerius L. f., Popl. Firmus, mint alapraefectus, korábban a legis X gemina tribunusa volt, már „bis torquata, bis armillata”-nak említi az ala Silianát.⁵⁷ Aquincumban a legio II adiutrix közvetlen elődjeként a legio X gemina kezdi meg a tábor építkezését, és így feltehető, hogy L. Valerius Firmus még Pannonia inferior csapategységében kerül át a legio X geminától, az ala Silianához.⁵⁸ Ezek szerint mindkét kitüntető jelzőt vagy még a második dák háborúban vagy az ezt követő szarmata hadjáratban kapta az ala.⁵⁹ A tokodi diploma bizonyítja, hogy a csapat a dák háborúk után visszatér Pannoniába és még 110-ben itt tartózkodik. A következő években hagyja el a tartományt és megy át Daciába.⁶⁰

4. Ala praetoria civium Romanorum. Egy időben tűnik fel Pannoniában az ala Silianával.⁶¹ Mindkettő a Rajnától kerül Pannoniába a Domitianus-féle dunai háborúk veszteségeinek pótlására.⁶² Első említése kitüntető jelző nélkül történik. Feltűnő, hogy amíg Pannoniában 85 után csak 110-ben a tokodi diploma említi, ugyanilyen nevű csapat folyamatosan szerepel Moesia superior egységei között 93-ban és 100-ban.⁶³ Nincs okunk kételkedni továbbá, hogy a két dák háború közötti időben kiadott kisköszegi diplomán, amely ugyancsak Moesia superior csapategységeit sorolja fel, első helyen említett ala praetoria singularium szintén azonos alánkkal.⁶⁴ Majdnem biztosra vehető, hogy az ala említése két évtizeden keresztül a szomszédos tartományban nem jelenti a csapat áthelyezését egy másik frontszakasz táborába, hanem maga a csapat helyben marad és a tartomány egy részét, a déli részt csatolták át Pannoniából a 86-ban alakult Moesia superiorhoz.⁶⁵ Ebben az esetben meg-

⁴⁸ CIL III 14214 = ILS 9107., *Ritterling*, PWRE XII. 1569 sk., *Fabrizius*, PWRE 649., *Syme*, Am. J. of Phil. LVIII., 1937, 7 skk.

⁴⁹ A keleti tartományok városaiól származó katonák teljes római nevét nem tekintve, nyugati törzsi szervezetből besorozott katona teljes római névvel eddig csak hármat ismerünk a diplomákról: 1. L. Singeius, L. f. Rufianus, Lucensis (CIL XVI 47, Aquincum); 2. M. Ulpus Sacci f. Longinus, Belgus (Porolissum „B”, *Daicovicu*, i. h.); 3. Sex. Julius Primi f. Primus, Trevirus (CIL XVI 84). A kérdéssel összefoglalóan l. *Nesselhauf*, CIL XVI p. 194.

⁵⁰ Feltűnő, hogy Pannonia inferiorban az I. és II. sz.-ban több Petillius fordul elő: 1. L. Petillius C. f. valószínűleg auxiliarius katona (CIL III 3322, Dunakömlöd. I. szd.); 2. C. Petillius Firmus, vet. ex bf. praef. leg. II ad. p. f. és gyermekei Petillius Firmianus és Petillia... (CIL III 3559, Aquincum); 3. M. Petillius Clementinus dec. col. Aquinci (CIL III 10535, Aquincum). Egyébként a ritka név főleg Itáliában (CIL VI 1056; 39712. 36076; V 748; XI 1924, 3303) és Dalmatiában fordul elő gyakrabban (CIL III 2066, 3102, 13302, 13893, 14725).

⁵¹ CIL XVI 30, 31.

⁵² CIL XVI 42, 47; v. ö. *Wagner*, i. m. 68. A kitüntető jelzőt Domitianus dák háborúiban kapta, v. ö. *Nesselhauf*, CIL XVI 42/1. j.

⁵³ *Szilágyi*, Arch. Ért. 1942, 176, 4 k. A csapattest névrövidítésében nem képzelhető el az egyes szám.

⁵⁴ CIL XVI 47. Szemben *Jung* (Fasten der Provinz Dakien 1894, 106) és *Nesselhauf* (i. h. 42/1. j.) véleményével l. *Wagner*, i. m., 68.

⁵⁵ An. Ép. 1930, No. 92 (Gerasa).

⁵⁶ CIL III 5775, 5776 = ILS 1369. *Stein*, i. m., 152.

⁵⁷ *Jones*, JRSt 18, 1928, 148.

⁵⁸ *Szilágyi*, Bp. Tört. I., 500.

⁵⁹ *Alföldi*, Bp. Tört. I., 189.

⁶⁰ A carnuntumi diplomán (CIL XVI 61) már nem szerepel, lehetséges azonban, hogy előbb résztvett Traianus parthus-háborúiban és csak 118-ban kerül Daciába. — Tábor a Daciában Gyalu mellett volt, v. ö. *Wagner*, i. m. 67 skk.; *Szilágyi*, A dáciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek (Diss. Pann. II 21) 1946, 10.

⁶¹ CIL XVI 31.

⁶² *E. Stein*, i. m. 148.

⁶³ CIL XVI 39, 46.

⁶⁴ CIL XVI 54, v. ö. a tartomány meghatározásánál *Nesselhauf*, u. o. I. és 9. j.

⁶⁵ *Ritterling*, PWRE XII. 1283, 1444; *Fluss*, u. o. XV. 2379; *Graf*, i. m., 32, 36/5. j.; *Wagner*, i. m., 63.

érthetjük, miért maradt ki a csapat a pannoniai diplomákból a század fordulóján és miért bukkan fel Pannonia inferior megalakulásával újra a csapatok között.⁶⁶ Az első dák háború után megváltozott az ala neve: a „singularium” melléknév arra mutat, hogy a csapatot a hadjáratban kiegészítették eques singularisokkal.⁶⁷ A kiegészítés emléke az egyik dályai sírkő, ahol egy olyan katona említésével találkozunk, aki először egy korábban Pannoniában állomásozott alaban szolgált, utána equites singulares kötelékben harcolt, végül pedig beosztották az ala praetoriába.⁶⁸ A tokodi diploma az ala praetoriát „civium Romanorum” jelzővel említi először, feltehető, hogy ezt a kitüntetést a csapat Traianus második dák háborújában szerezte.⁶⁹ A háború után visszatér állomáshelyére a Duna mellé. Pannonia inferior megalakulásával a 86-ban elcsatolt terület ismét bekebelezik Pannoniába, természetesen inferiorba. A két regölyi diploma szerint az egész II. században itt állomásozott a csapat, de a két diploma már számmal, mint ala I praetoria civium Romanorumot említi csapatunkat.⁷⁰

A cohorsok sorrendjében:

1. Cohors I Lusitanorum. Már 60-ban Pannoniában állomásozott.⁷¹ A diplomákon jelenléte a tartományban követhető az I. és II. század folyamán. Nincs tudomásunk arról, hogy elhagyta volna ezen idő alatt csak átmenetileg is a tartományt. Nem meglepetés, hogy a tokodi diplomán is megtaláljuk a csapatok között.

2. Cohors I Alpinorum (equitata). A melléknév hiányában nem dönthető el, hogy ez a lovas (equitata) vagy a gyalogos (peditata) alakulat. Mivel azonban a tokodi diploma cohorsai között a negyedik helyen egy hasonló nevű cohors I Alpinorum is szerepel, világos, hogy a többször említett hasonló nevű cohors 110-ben Pannonia inferiorban állomásozik. Mind a két cohors szerepel már a 80–85 közötti pannoniai katonai diplomákon,⁷² ezt megelőzően az egyik már 60-ban a tartomány haderejéhez tartozott.⁷³ A cohors I Alpinorum

equitata nincs rajta a 98-ból való diplomán, az is bizonytalan, hogy a 102-ből való diplomán melyik cohors I Alpinorum állomásozik még Pannoniában a kettő közül.⁷⁴ A két dák háború között Moesia superiorban feltűnik egy cohors I Alpinorum, minden jelző nélkül, valószínűnek látszik, hogy a 102-ben Pannoniában hiányzó cohors-szal azonos.⁷⁵ Amíg ugyanis a kiskőszegi diplomán Moesia superiorban felsorolt legtöbb csapattest 110-ben a „Porolissum B.” diploma szerint Daciában állomásozik,⁷⁶ addig ezek közül kettő, a korábban említett ala praetoria singularium és a most említett cohors I Alpinorum a tokodi diploma szerint Alsó-Pannoniában állomásozik.⁷⁷ Valószínűleg a Moesia superiorban állomásozó cohors I Alpinorum a lovas alakulat (equitata). A dunapentelei korai sírkő ismeretlen nevű optioja ugyanis Sirmiumból származik, tehát Dél-Pannoniában sorozták a cohors I Alpinorum equitataba.⁷⁸ Feltehető, hogy az altiszt sorozása akkor történt, amikor a csapat a dák háborúk előtt és között az akkori Moesia superiorban állomásozott.⁷⁹ Biztosan résztvett a csapat a második dák háborúban, mivel M. Vettius Latro, a cohors praefectusa, magas kitüntetéseket kapott Traianustól.⁸⁰ Valószínűleg ez a parancsnok vezette vissza a cohorsot a hadjáratból és helyezkedett el csapatával az új alsópannoniai garnizonban, mivel későbbi katonai pályáján még két alsópannoniai egységben szolgált.⁸¹ Utána a cohors a II. század folyamán a tartományban maradt.⁸²

⁷⁴ CIL XVI 42, 47.

⁷⁵ CIL XVI 54.

⁷⁶ Daicovicu, i. h.

⁷⁷ Hangsúlyoznunk kell, hogy az említett két csapat beosztása más tartományba valószínűleg nem azonos jellegű. Amíg ugyanis az ala praetoria singularium helyben marad és táborhelye Pannonia inferior szervezésével kerül át Moesia superiorból a kettéosztott tartományba, addig a cohors I Alpinorum elhagyja, mint később látni fogjuk, a korábbi Moesia superior területét és új garnizont kap Pannoniában. L. 102., v. ö. a cohors I Montanorumról (85.) és a cohors V Gallorumról (86.) mondandókat.

⁷⁸ CIL III 3352; Hampel, i. m. 23, 6. sz.; Wagner, i. m. 81; Szilágyi, Magyar Múzeum 1947, 9. Nincs okunk, hogy a sírkövet az I. szd. második felére tegyük, valószínűbb, hogy a II. szd. első évtizedeiben állították. — Valószínűleg a dunapentelei cohors I Alpinorum emléke Urbis Respectus baracskai síremléke (CIL III 10371), bár ez a kövön nincs feltüntetve, hogy a lovas vagy a gyalogos cohorsról van-e szó.

⁷⁹ A CORSARI téglabélyeg Sirmiumból (Mitrovica) nem hozható kapcsolatba a csapat itteni tartózkodásával, mivel feloldásuk is bizonytalan, v. ö. Szilágyi, Arch. Ért. 47, 1950, 24.

⁸⁰ An. Ép. 1939, No. 81; v. ö. Poinssot, Comptendu de l'Acad. d. I. et d. B. L. 1939, 138 skk. M. Vettius Latro cursus honoruma Thuburbo maiusból (Mauretania).

⁸¹ A cohors praefectus-sága után tribunus militum legionis II adiutricis p. f. lesz, majd praefectus alae Siliannae c. R. torquatae armillatae. A legio aquincumi táborozásának kezdetére l. Ritterling, PWRE XII/2 1444 skk.; Kuzsinszky, Bud. Rég. 7, 1900, 6 véleményével szemben Szilágyi, i. m. 500.

⁸² A regölyi diplomák csapatfelsorolásán szerepel, v. ö. Csalog—Alföldi, i. m. 105. A később Daciában állomásozó cohors I Alpinorum equitata nem azonos csapatunkkal, mint azt Wagner (i. m. 82 skk.) gondolja. Nem válhatott ki ez a dáciai egység csapattestünkől

⁶⁶ Hasonló a helyzet a cohors V Gallorummal, l. 86.

⁶⁷ Domaszewsky, Die Rangordnung d. röm. Heeres, 36, 73. B. Jb. Heft 117.

⁶⁸ CIL III 3272 = 10257 = ILS 2539; v. ö. Wagner, i. m. 64.

⁶⁹ Még nem így említi T. Annius Maximus Pomponianus comoi cursus honoruma (CIL V 5266 = ILS 2725), aki valószínűleg az első dák háborúban vezette az alát, de már megvan a kitüntető jelző M. Ulpianus Super dályai sírkövén, aki röviddel a második dák háború után halhatott meg (CIL III 3272 = 10257).

⁷⁰ Csalog—Alföldi, i. m. 104 sk., felsorolják a feliratokról azokat a parancsnokokat, akik Pannoniában látták el szolgálatukat.

⁷¹ CIL XVI 4, v. ö. Wagner, i. m. 162.

⁷² CIL XVI 26, 30, 31.

⁷³ CIL XVI 4; v. ö. CIL III 11213. — Egy korai sírkőről szereztem tudomást Halász Ferenc, dunaszekesi gyűjtőtől, aki lerajzolt egy sírkövet, amelyen Ti. Claudius . . . . . ciatus eqv. coh. I Alp. . . . . név olvasható ki. A követ 1940-ben találták Dunaszekcsőn, Heim Ádám püspökhegyi szőlőjében, de azóta a kő eltűnt, így csak a bizonytalan rajz alapján állapítható meg az egyik cohors I Alpinorum, talán az equitata jelenléte Dunaszekes környékén.

3. Cohors I Thracum civium Romanorum pia fidelis. A diplománkon szereplő cohors azonosnak látszik avval a csapattal, amely 90 után jön Felső-Germaniából Felső-Moesiába, ahol már 100-ban a felsorolt auxiliák között megtaláljuk.⁸³ Traianus dák háborúi előkészületeként összevont egységek közé tartozik és részt is vesz a hadjáratokban.⁸⁴ Dacia tartomány megszervezése után a csapat egy részlege az új tartományban marad,⁸⁵ másik része, mint látjuk, visszatér állomáshelyére, de ezt a területrészt átosztják Pannonia inferiorhoz.⁸⁶ A daciai részleg további története bizonytalan, ezzel szemben csapatunk pannoniai tartózkodásáról több adat maradt meg számunkra.⁸⁷ Minden valószínűség szerint nem hagyta el a II. század folyamán Pannonia inferior, ⁸⁸ sőt egyike azon csapatoknak, amelyek a késői IV. században is megmaradnak régi állomáshelyükön.⁸⁹ Kitüntető jelzői közül a „pia fidelis” a dák háború után szerepel először, arról, hogy ez a csapat részben lovasított volt-e (equitata), biztos adatunk nincs.⁹⁰

4. Cohors I Alpinorum (peditata). Nevét ismerjük az osztatlan tartomány diplomáiról 80-tól kezdve,⁹¹ majd a tartomány kettécsztása után Pannonia inferiorban kap állandó táborhelyet.⁹² Eszerint a csapat a tartományt még a dák háborúk idején sem hagyta el.

5. Cohors I Noricorum. Az előbbi csapattesthez hasonlóan már az I. szd. második felében Pannoniában állomásozik.⁹³ Az sem lehetetlen, hogy a cohors már i. u. 20 körül a pannoniai határ egyik északi szakaszát védte Brigetióban. A cohors parancsnoka L. Volcatius Primus, aki egyben a

boius és azalus civatasok praefectusa is. Talán ismerjük egy másik praefectusát, C. Nymphidius Sabinust, a későbbi praefectus praetoriot, aki ugyancsak Brigetióban vezette a cohorsot az I. században.⁹⁴ Úgy látszik, hogy csak a tartomány kettéosztásakor került át a csapat Pannonia inferiorba.⁹⁵ A II. században nincs adatunk arról, hogy a tartományt elhagyta volna.⁹⁶ A cohors története a tartományban belenyúlik a III. századba is.⁹⁷

6. Cohors I Montanorum. Az I. század második felében egyszerre két cohors I Montanorum is állomásozik Pannoniában.⁹⁸ Domitianus vagy Nerva dunai háborúiban az egyik a „civium Romanorum” kitüntető jelzőt kapja, és ezt a csapatot még 98-ban is a tartományban találjuk.⁹⁹ A kitüntetett csapatot rövidesen áthelyezik Moesia superiorba,¹⁰⁰ és ugyanez a csapat vesz részt Traianus dák háborúiban, végül 110-ben Daciában találjuk.¹⁰¹ Csak később kerül ez vissza Moesia superiorba.¹⁰² Ezzei a csapattal párhuzamosan 102-ben egy másik cohors I Montanorumot is említ az aquincumi diploma Pannoniában, amelyik később sem kapta meg a „civium Romanorum” jelzőt.¹⁰³ A csapat nem vett részt a dák háborúban, és ezt a csapatot tartjuk azonosnak a tokodi diplomán említett cohors-szal. Utána az alsó-pannoniai II. századi diplomák állandóan felsorolják a tartomány haderejében,¹⁰⁴ és nem tudunk arról, hogy a század folyamán elhagyta volna, akár rövidebb időre is a tartományt.¹⁰⁵

7. Cohors II Alpinorum. Már 60-ban Illyricumban állomásozik, 84-ben és 102-ben a diplomák Pannoniában említik.¹⁰⁶ A tokodi diploma bizonyítja, hogy a csapat még 110-ben Pannonia

sem, mint arra ugyancsak joggal rámutatott. A II. szd. elejéről származó dáciai diplomák (CIL XVI 57, Porolisum B) nem is említik ezt a csapatot, pedig felsorolásaikban a korábban Moesia superiorban állomásozott csapatokat megtaláljuk. Első említése 144-ben kiadott diplomán történik (CIL XVI 90). Egyetlen lehetőség kínálkozik, hogy a 103-ban Britanniában állomásozó cohors I Alpinorumot (CIL XVI 48), amely Hadrianus alatt eltűnik onnan, 110 és 144 között áthelyezik Daciába. Ellenkező véleményen Cichorius, PWRE VII. 239.

⁸³ E. Stein, i. m. 214. — CIL XVI 46, Wagner, i. m. 189.

⁸⁴ Wagner, i. m. 227 sk. Tévedésből cohors I Thracum Germanicanak említi ezt a csapatot, holott a csapatfelsorolásban csak „civium Romanorum” jelzővel van megemlítve.

⁸⁵ CIL XVI 57; An. Ép. 1944, No. 58.

⁸⁶ L. 83.

⁸⁷ Általában nem tartják azonosnak a cohors I Thracum sagittariorummal, amelyik csapat a II. század közepén tűnik fel Daciában (CIL XVI 90, 107, 108), v. ö. Wagner, i. m. 189 skk.; Alföldi—Csalog, i. h. 105.

⁸⁸ A Pannoniában állomásozó három cohors I Thracum biztos szétválasztására a regölyi diplomával kapcsolatban l. Csalog—Alföldi, i. h. 106.

⁸⁹ Not. dign. Occ. XXXII 59; Cichorius, PWRE IV. 337.

⁹⁰ Bizonytalan C. Placidius Castianus ebben a cohors-ban szolgált-e az I. és II. század fordulóján (CIL V 4957 = ILS 6713), v. ö. Wagner, i. m. 188. A feliraton Castianus a cohors I Thracum equitata praefectussága után a legio X gemina p. f. tribunus milituma lett.

⁹¹ CIL XVI 26, 30, 31, 47.

⁹² CIL XVI 61, 112, 113, 123, 132 és a két diploma Regölyből (An. Ép. 1944, No. 102; 1947, No. 37).

⁹³ Összefoglalólag Wagner, i. m. 172 sk.

⁹⁴ A cohors brigetiói tartózkodásáról összefoglalólag Barkóczy, Brigetio (Diss. Pann. II 22) 11 és 18 v. ö. ILS 1322 (Dessau megjegyzésével szemben).

⁹⁵ CIL III 10791. Saria—Hoffiller, Neue Inschriften aus Jugoslawien 1938, 102 sk., No. 227 felirat nem tudjuk, melyik noricum segédesapatra vonatkozik.

⁹⁶ CIL XVI 123; An. Ép. 1944, No. 102; 1947, No. 37.

⁹⁷ Nagy T., Arch. Ért. 1940, 51 skk.; v. ö. Szilágyi, Arch. Ért. 1942, 186, 17 k.

⁹⁸ CIL XVI 30, 31.

⁹⁹ CIL XVI 42.

¹⁰⁰ CIL XVI 46.

¹⁰¹ CIL XVI 54; An. Ép. 1944, No. 58.

¹⁰² CIL XVI 111; v. ö. Wagner, i. m. 169.

¹⁰³ CIL XVI 47.

¹⁰⁴ CIL XVI 61, An. Ép. 1944, No. 102; 1947, No. 37; CIL XVI 123, 131.

¹⁰⁵ Palestinából ismerünk egy diplomát, amely szerint 139-ben egy cohors I Montanorum állomásozott Syria Palaestina tartományban (CIL XVI 87). A csapat biztosan Hadrianus zsidó hadjárata idején került ide. Lehetséges, hogy ez Pannoniából került keletre, de az sem lehetetlen, hogy a II. században Moesia superiorban állomásozott hasonnevű csapata vett részt a hadjáratban. — Valószínűleg összefügg a zsidó hadjárat C. Vibius Celer Papirius Rufus cursus honoruma (CIL X 6426) Circeiből. A felirat szerint Rufus előbb egy cohors I Montanorum praefectusa volt, utána a cohors I Flavia Hispanorum mill. equitában szolgált — e két csapat Moesia haderejéhez tartozott a II. szd. elején —, végül pedig az ala I Ulpia singularium praefectusa lett — ez utóbbi Syria haderejéhez tartozott a II. században.

¹⁰⁶ CIL XVI 4, 30.

inferiorban van, valószínűleg korábbi állomáshelyén.¹⁰⁷ Utána nem sokkal áthelyezték a csapatot Felső-Pannoniába.¹⁰⁸

8. Cohors II Asturum et Callaecorum. Az I. szd. 80-as éveiben Pannoniában állomásozott.¹⁰⁹ A tokodi diploma legkorábbi emléke Alsó-Pannoniából, ahol a II. század folyamán végig táborozott.¹¹⁰ Valószínűnek látszik, hogy a regölyi diplomákon említett cohors II Nerviorum et Callaecorummal azonos.¹¹¹ Mindeztől semmit sem tudunk a csapat történetéről az I. és II. század fordulóján, pedig ebben az időben a dunai csapatok erős mozgásban vannak. Semmi bizonyítékunk sincs arra nézve, hogy a cohors 85 és 110 között Pannoniában lett volna.

9. Cohors VI (helyesen: III) Lusitanorum. A tokodi diploma mindkét tábláján határozottan VI számot olvashatunk, mégis fel kell tételeznünk, hogy ez a szövegező vagy a véső hibája. Bár egy cohors VI Lusitanorumot ismerünk a II. században Raetiában, eddig ennek semmi emléke. Pannoniából mindeztől nem ismertünk ilyen csapatot.¹¹² Mivel a tokodi diploma csapatfelsorolásában a cohorsok a számok sorrendjében következnek, feltűnő, hogy a cohors VI Lusitanorum megelőzné a cohors V Gallorumot. Ez csakis úgy következhetett be, hogy a Pannoniában jól ismert cohors III Lusitanorum számát elírták, a hármas számjegy vonalait a hatossal tévesztették össze.

Pannonia inferiorban a II. századi diplomák végig említik a cohors III Lusitanorumot.¹¹³ A cohors Traianus dák háborúiban jön a legio X gemina kíséretében Alsó-Germániából.¹¹⁴ A legio X gemina Traianus dák háborúinak vége felé Aquincumban építkezik, katonáit több feliratos kő említi itt, nem véletlen tehát, hogy a legióval együtt áthelyezett cohors is 110-ben Pannonia inferiorban állomásozik.¹¹⁵

10. Cohors V Gallorum. Domitianus dunai háborúi alatt jön ez a cohors Germaniából Pannoniába; először 84-ben említi itt egy diploma.¹¹⁶ Valószínűnek látszik, hogy több más segédcsapattal együtt átosztják Moesia superiorba.¹¹⁷ Részt vesz a daciai hadjáratban, és egy részlege 110-ben még Daciában állomásozik.¹¹⁸ Nem valószínű ugyanis, hogy 110-ben a két szomszédos tar-

tományban két cohors V Gallorum állomásozott volna, hanem a daciai hadjárat után a cohors két részlegét ugyanavval a névvel jelölik.¹¹⁹ Pannoniában 110 után nincs több említés a cohors V Gallorumról, de Daciában sem találjuk utána semmi nyomát, ezzel szemben a Dunánál Moesia superiorban a II. szd. közepén találjuk.¹²⁰ Bizonytalan, hogy az alsópannoniai vagy a daciai cohors-részleg vagy időközben kiegészített cohors kerül Moesiába. Feltűnő, hogy egy másik cohors V Gallorum tűnik fel Hadrianus idejében Britanniában, így nem tartjuk lehetetlennek, hogy a másik cohors V Gallorumot a britanniai Hadrianus-fal mellé helyezték át.¹²¹

11. Vexillationes equitum ex Syria. Ilyen elnevezésű vexillatio eddigi ismereteink szerint nem fordult még elő Pannoniában. Jelenléte kétségtelenül a dák háborúkkal kapcsolatos, eltűnése pedig avval magyarázható, hogy vagy visszatért Syriába, vagy pedig más csapatot formáltak belőle, esetleg a többi lovas alakulatba itt, a tartományban szétosztották legénységét. Mindezt feltevés, amelyet csak a jövő kutatása igazolhat.

A 110-ből származó tokodi diploma teljesnek mondható csapatfelsorolást ad Pannonia inferiorból. A felsorolt csapatok az aquincumi legióval együtt feltehetőleg az egész tartomány haderejét magukban foglalták. Eszerint 4 ala és 10 cohors, esetleg a vexillatio, tehát összesen 15 egység sorakozott fel a limesen. A haderő a Duna-könyöktől a Száva torkolatáig terjedő limes-szakaszra igen jelentős, figyelembe kell vennünk azonban, hogy három év előtt a szarmata-jazigokkal kemény összecsapás volt ezen a határszakaszon.¹²² Ha megfigyeljük a tokodi diplomán felsorolt segédc csapatok korábbi történetét, érdekes tanulságokat vonhatunk le. A felsorolt csapatok zöme korábban is az osztatlan Pannoniában állomásozott, és a dák háborúk idején is készenlétben volt a Duna eme szakaszán. Valószínűleg ugyanezen a szakaszon állomásozott ebben az évtizedben 2 ala és 4 cohors (ala I Flavia Augusta Britannica, ala Siliana, cohors I Lusitanorum, cohors I Alpinorum peditata, cohors I Montanorum és a cohors II Alpinorum). A limes korábbi, Moesia superiorhoz tartozott szakaszán három csapat állomásozott eredetileg, ezek erősen kivették részüket a dák háborúkból is (ala praetoria, cohors I Thracum, cohors V Gallorum). Két csapat korábban is itt állomásozott, de a dák háborúk idején elhagyta táborhelyét és Erdélyben harcolt (ala Frontonia?, cohors I Alpinorum equitata). Pannonia más határszakaszáról jön valószínűleg 107-ben a cohors I Noricorum. Nyugatról jön a cohors III Lusitanorum (Alsó-Germania). Ismerjük a vexillatio equitum Syriae ideiglenes jellegét, végül a cohors II Asturum et Callaecorum korábbi történetéről semmit sem tudunk.

¹⁰⁷ Alsópannoniából valók a cohorsra vonatkozó I. szd.-i feliratok: CIL III 3261, An. Ép. 1913, No. 35 = Hoffiller, Vjesnik 12, 1912, 2 skk., 1 k.

¹⁰⁸ Wagner, i. m. 84 sk.

¹⁰⁹ CIL XVI 26, 31.

¹¹⁰ CIL XVI 91, 112, 113, 123.

¹¹¹ Csalog – Alföldi, i. h. 106.

¹¹² Fabricius, Germania 7, 1923, 18 skk.; E. Stein, i. m. 202.

¹¹³ CIL XVI 61, An. Ép. 1944, No. 102; 1947, No. 37; CIL XVI 112, 123.

¹¹⁴ E. Stein, i. m. 201 sk.; v. ö. Ritterling, Westd. Ztschr. 12, 1893, 239 sk.; PWRE XII. 1683.

¹¹⁵ Összefoglalóan Szilágyi, Bp. Tört. 1., 500.

¹¹⁶ Wagner, i. m. 140.

¹¹⁷ CIL XVI 39, 46, lehetséges, hogy a kisköszegi diploma (CIL XVI 54) csapatfelsorolásában a cohorsok között tizedik helyen hiányzó csapat cohors V Gallorum-ra egészítendő ki.

¹¹⁸ An. Ép. 1944, No. 58, v. ö. Daicovicu., i. h. 336.

¹¹⁹ Hasonlóképpen az ala I Britannica és a cohors I Thracum c. R.-hez, v. ö. 81.85.

¹²⁰ CIL XVI 111; v. ö. Wagner, i. m. 140 sk.

¹²¹ Szemben Cichorius (RE IV 292) és Wagner (i. m. 141) véleményével.

¹²² Alföldi, Bp. Tört. 1., 189.

Pannonia inferior megalakulásakor fegyveres erejét, a dák háborúk alatt itt tartalékban levő csapatokon kívül (Pannoniában 6, Moesia superiorban 3), a dák háborúkban kipróbált és ott felszabadult alakulatokból kapta, néhány csapat Nyugatról is jött erősítésként, talán éppen a 107-es szarmata háborúk idején. Nem szabad elfelejtenünk, hogy 110-ben Daciában még nagy csapat-egységek állomásoztak, a nehezen áttekinthető terület pacifikálása és a határvédelem kiépítése érdekében.¹²³ Daciában tehát sok segédcsoport még nem szabadult fel, pedig a 107-es háború bebizonyította, hogy a dunai határ középső része a római birodalom sebezhető pontja és sürgős megerősítésre szorult. A megerősítés eredményeit láthatjuk a tokodi diploma 15 egységében.

A tokodi diploma után időben következő diploma a carnuntumi, amely a tartományban állomásozó auxiliák csak egy részét sorolja fel.¹²⁴ Teljes csapatfelsorolásnak tekinthetjük azonban a 148 október 9-re keltezett két regölyi diplomát. A tokodi diplomával szemben ez az okmány pár 18 csapatot sorol fel.¹²⁵ Világos, hogy 110 és 148 között újabb csapatokkal erősítik Pannonia inferior haderejét. Okot szolgáltatott erre a Traianus halála után kitört szarmata háború, zömmel bizonyosan ekkor jöttek az erősítések, de az is lehetséges, hogy még később is jön egy-két segédcsoport a szarmaták által állandóan veszélyeztetett határszakaszra.¹²⁶

II.

Traianus dák háborúi után és Hadrianus alatt lefolyt szarmata háború előtt beállott nyugalmi állapot alsópannoniai hadrendjéről a tokodi diploma csapatfelsorolása ad felvilágosítást. A szarmata háború és a nagy markomann-szarmata háború között ismét hosszabb nyugalmi állapot volt Pannonia inferiorban.¹²⁷ A II. század közepén beállott nyugalmi állapotot több, tömeges katonai elbocsátás jelzi. A kiadott diplomák közül a legteljesebb csapatfelsorolásnak látszik a két regölyi diploma 148-ból.¹²⁸

Ritka véletlennek köszönhető, hogy Regölyben (Tolna megye), két szomszédos telken, egymásutáni két esztendőben (1942 és 1943) két római katonai elbocsátólevél került felszínre.¹²⁹ A két

diplomát egy napon, i. u. 148 október hó 9-én két katona kapta, akik ugyanazon csapatnál szolgáltak; ennek megfelelően a két elbocsátólevél szövege a tulajdonosok nevén kívül teljesen azonos. Így az első regölyi diploma ismertetése után¹³⁰ a másik azonos szövege természetesen új hadrendi¹³¹ adatokat nem hozott, csupán az vált világossá, hogy a diplomák lelőhelye nem mond semmit a tulajdonosok korábbi hazájára,¹³² sem szolgálati helyükre.¹³³

Az első regölyi diploma ismertetése a diplomán felsorolt segédcsoportokat egyenként tárgyalta.¹³⁴ Mindkét diplomán 5 ala, vagyis lovas és 13 cohors vagyis részben gyalogos segédcsoport van felsorolva összesen, tehát 18 auxilia. Bebizonyosodott a két diploma alapján, hogy a korábban ismert két, töredékes, alsópannoniai diplomán is ugyanezek a segédcsoportok voltak felsorolva, számszerint tehát ismét 18.¹³⁵ Feltehetjük tehát, hogy a két regölyi diplomán és a két töredéken Pannonia inferior összes segédcsoportja fel van sorolva.¹³⁶ A II. szd. első felében a katonai diplomákon általában a csapatok felsorolása számozásuk szerint történt, vagyis miután megemlítette az okmány, hogy összesen hány ala-ból és utána hány cohorsból történt elbocsátás, felsorolja ezeket számozásuk szerint, előbb az alakot, utána a cohorsokat, kezdve az egyes sorszámukon föl a legmagasabb számúig.¹³⁷ Nem így látjuk a felsorolást a két

magaslat keleti oldalán volt. Az általa megadott helyrajzi számok a földtulajdonosok lakóhelyére, nem pedig a diplomák lelőhelyére vonatkoznak. Az 1950-ben történt terepbejárás és próbaásatás a diplomák lelőhelyén sem római falakat, sem cserepeket nem talált, mint ahogy azt Csalog írja.

¹³⁰ Csalog — Alföldi, i. h. 100 skk.

¹³¹ Csalog, i. h. 198 skk.

¹³² Az első diplomát az eraviszkus törzsből származó Reidomarus kapta, a másikat pedig az azalus törzsbeli Fuscus. Az eraviszkusok legdélibb epigraphikus emlékének lelőhelye Alsószentiván (CIL III 3325, XVI 112; Gráf, i. m. 29), messze északra fekszik Regölytől. Tévedésen alapul Nagy Lajos megállapítása (Bp. Tört. 1., 1942, 237), aki a regölyi diploma lelőhelyét tévesen Dunaszekcsőre tette, és így az eraviszkusok határát messze délre kiterjesztette. A második diploma szerint Regöly környékét, ugyanilyen joggal, azalus területnek vehetnők, ha nem tudnók, hogy a törzs Felsőpannoniában, Brigetio környékén lakott (Barkóczi, Magyar Múzeum 2, 1946, 60 sk.; Brigetio, Diss. Pann. Ser. II. No. 22, 10 skk.). — Ettől függetlenül természetesen a regölyi földvár egyik jelentős őslakos központ a Kapos völgyében. V. ö. Alföldi, Num. Közl. 28–29, 1939–40, 19 sk.; Magyar Múzeum 2, 1946, 55 sk.

¹³³ Az 1950-es terepbejárás és próbaásatás megcáfolta azt a korábbi feltevést, hogy Regölyben római auxilia tábora lett volna, v. ö. Csalog (i. h. 200) feltevést.

¹³⁴ L. i. h. 103 táblázatot és a következő felsorolást.

¹³⁵ CIL XVI 112 (Alsószentiván); 113 (Adony), mindkettőt ugyancsak egy napon adhatták ki 151 és 160 évek között. A datálásra l. Nesselhauf, CIL XVI 112/1 és 6. j.

¹³⁶ Az óbudai, 167-ből származó diploma a csapatok közül csak tizenhármát említ (CIL XVI 123). Az öt csapat hiányát talán a meginduló szarmata-háború magyarázza, v. ö. Csalog — Alföldi, i. h. 106 sk.

¹³⁷ Elég itt hivatkoznunk az egyik szőnyi diplomára, amely Londonba került (CIL XVI 69): felsorolja a Britanniában állomásozó összes segédcsoportokat, számszerint ötvenet.

¹²³ CIL XVI 57; An. Ép. 1944, No. 58, v. ö. Daicoviciu, i. h. 335; Radnóti, Ant. Hung. I, 1947, 41 sk.

¹²⁴ CIL XVI 61.

¹²⁵ An. Ép. 1944, No. 102; 1947, No. 37.

¹²⁶ Kornemann, Kaiser Hadrian und der letzte grosse Historiker von Rom 1905, 28 sk.; Premierstein, Das Attentat der Konsulare auf Hadrian (Klio Beiheft 8) 1908, 71 skk.; C. Julius Quadratus Bassus (Sitzungsber. d. Bayr. Akad. Heft 3) 1934, 35 skk.; Patsch, i. m. 157 sk.; Alföldi, Bp. Tört. 1., 1942, 189.

¹²⁷ Alföldi, i. m. 191. — Antoninus Pius uralkodása idején Pannoniában elrejtett kincsleleteket inkább a tartomány északi szomszédjainak, a quadoknak betörésével hozhatjuk kapcsolatba, nem a szarmatákkal, v. ö. Radnóti, Folia Arch. 3–4, 1941, 106 sk.

¹²⁸ An. Ép. 1944, No. 102; 1947, No. 37.

¹²⁹ Csalog József (i. h. 198) hibásan határozta meg a két diploma lelőhelyét, az nem a regölyi szőlőhegyen, hanem a regölyi határ Szárazd felé eső részén, a Kapos és Koppány patakok összefolyásánál kiemelkedő csekély

regölyi diplomán: számozásuk szerint látszólag össze-vissza vannak a csapatok felsorolva, különösen szembeutó ez a cohorsoknál, mivel mind az öt ala I számot visel, tehát ezeknél a sorrend mindegy

alae:

1. ala I. Flavia Britannica ∞
2. ala I. Thracum vet. sag.
3. ala I. Brittonum c. R.
4. ala I. Praetoria c. R.
5. ala I. Augusta Ituraeorum

cohortes:

1. coh. III. Batavorum ∞ vex.
2. coh. I. Alpinorum equ.
3. coh. I. Thracum Germ.
4. coh. I. Alpinorum ped.
5. coh. I. Noricorum
6. coh. III. Lusitanorum
7. coh. II. Nerviorum et Callaecorum
8. coh. VII. Breucorum
9. coh. I. Lusitanorum
10. coh. II. Augusta Thracum
11. coh. I. Montanorum
12. coh. I. Campanorum vol. c. R.
13. coh. I. Thracum c. R.

i. u. 148. okt. 9.

A katonai diplomák gyűjteményes kiadásában H. Nesselhauf úgy vélekedik, hogy éppen Antoninus Pius uralkodása alatt (138–161), tehát a regölyi diplomák kiállítása idején megbomlik a csapatok felsorolásában a számozás rendje, de ennek okát nem tudja megadni, kételkedik abban, hogy felsorolásuk rendje kapcsolatban lett volna táborhelyükkel.¹³⁸ A regölyi diplomák csapatfelsorolásából kiindulva vegyük most sorra a csapatokat és igyekezzünk azok táborhelyét Alsó-Pannoniában meghatározni.

A felsorolt öt ala közül az első a két regölyi diplomán az ala I Flavia Augusta Britannica miliaria civium Romanorum. A csapat korábbi történetéről már a tokodi diplománál volt szó, alsó-pannoniai¹³⁹ tartózkodását 150-ben megszakítja a mauretaniai háború, amikor mindkét Pannoniából öt alából alkotott jelentős erőt képviselő vexillatio megy Afrikába, köztük az ala I Flavia Augusta Britannica.¹⁴⁰ Utolsó említése Pannonia inferiorban 167-ben történik.¹⁴¹

A lovas csapat táborhelye mai tudásunk szerint nem határozható meg egyértelműen. Az ala egyetlen alsópannoniai feliratos köemlékét Dunapentelén találták,¹⁴² egy a későrómai kőláda-sírba másodlagosan beillesztve.¹⁴³ A három darabra tört sirtábla oromzata megsérült. A háromszögletű oromban rozetta. A két domborműves mezőt két

oldalán két oszlop keretezi. A felső mezőben katona mellképe félkörívű fülkében, a sarkokban akantuszos díszek. A második képmezőben katona (calo) két lovat vezet. Alul keretben felirat (XXXVIII. t. 1.):

VLP ENVB[I]CO
SESQVIPLI ALAE ...
BRITAN ANN XXXV
[.....]
ESSA ET SVCCO
FRA ET HEREDES
F C

A felirat kiegészítve: Ulp(io) Enub[i]co sesquipli(cario) alae [I] Britan(nicae) ann(or)um XXXV [.....] essa et Succo frat(res) et heredes f(aciendum) c(uraverunt).

A felirat második sora végén hely van a csapat számának és talán az „FL” betűcsoportnak, A Flavia rövidítésének. A felirat szerkezete és a sesquiplicarius Ulpus neve a II. szd. első évtizedeire helyezi a sírkő állításának idejét. Ezt a keltezt a domborműves képmezők is alátámasztják.¹⁴⁴ A képmezők ábrázolásai és díszítő elemei határozottan Aquincumban vagy közvetlen környékén a II. század legelején működött kőfaragó műhelyek formakincsét mutatják.¹⁴⁵ A sírkő tehát Aquincum környékén készült, és nem eredeti rendeltetésének megfelelően került le a Dunán Dunapentelére, hanem ottani másodlagos beépítése egy nagyobb kőszállítással függött össze.¹⁴⁶ A Dunapentelére szállított római köveknél megfigyelhető volt, hogy a szállítmányok északról, a Duna folyásának megfelelően kerültek ide. Feltehető tehát, hogy sírkövünk is Aquincum és Intercisa közötti Duna-szakasz egyik táborával van összefüggésben. Ha Aquincumot, mint ala-tábort, a II. századról lévén szó,¹⁴⁷ már nem vesszük figyelembe, akkor ezen a szakaszon három auxilia-tábor jöhet tekintetbe.¹⁴⁸ A három segédc csapat-tábor közül az egyik, az adonyi cohors-tábor,¹⁴⁹ tehát csak kettő jöhet számításba, mint az ala I Flavia Britannica állomáshelye: a nagytétényi (Campona) és a százhalombattai (Matrica). A nagytétényi táborban, mint látni fogjuk, más

¹⁴⁴ Hofmann, i. m. 60 skk.

¹⁴⁵ Felépítésében emlékeztet a szélstenekkel díszített sirtáblára, amelyet 100-ra datálnak (Hofmann, i. m. 65, 45 k.; Schober, i. m. 88 sk., 98 k.). A mellkép viszont egy másik csonka aquincumi sirtáblához áll egészen közel, amelyiken megtaláljuk a háromszögű oromzaton a rozettát is (Hofmann, i. m. 64, 44 k.), de ezt a követ még az I. századra datálja Schober (i. m. 117 sk., 131 k.). A két lovat kantárjánál tartó lovász képtípusa még az I. századból való és éppen Aquincumra jellemző (Hofmann, i. m. 40 sk.), végül pedig az akantuszos rozettákat viszontlátjuk C. Castricius sírkövén (Hofmann, i. m. 68 sk., 47 k.; Schober, i. m. 76, 80 k., v. ö. Nagy T., Bp. Rég. 13, 1943, 463 skk. részletes datálással).

¹⁴⁶ Először erről a kérdéstről Nagy L., Arch. Ért. 40, 1923–26, 114 skk. A rómaikorban történt kőszállítások kérdése Intercisába még nem tisztázott, de ezt bővebben kifejteni most nem feladatunk, v. ö. Szilágyi, Magyar Múzeum, 1947, 8 sk.

¹⁴⁷ Az aquincumi legiós-tábor építkezéséről összefoglalólag: Szilágyi, Bp. Tört. 1., 491 sk., 499 sk.

¹⁴⁸ Graf, i. m. 104 sk.

¹⁴⁹ L. később. 105.

¹³⁸ CIL XVI p. 176.

¹³⁹ L. 81.

¹⁴⁰ CIL XVI 99, v. ö. Wagner, i. m. 23 sk. — T. Varius Clemens parancsnoksága is erre az időre esik (CIL III 5211, 5212, 5214, 5215 = ILS 1362 a–b, Dobó, Inscriptiones extra fines Pannoniae... Diss. Pann. I. 12., 49 sk., 270–273 sz.). Ugyanerre az expedícióra utal egy veteranus sírköve Tipasából (An. Ép. 1914, No. 241).

¹⁴¹ CIL XVI 123.

¹⁴² M. Nemzeti Múzeum, Jelentés 1911, 155 skk., „a” és „c” számok.

¹⁴³ M. N. ... lelt. sz.: 74/1911, 2.

lovas alakulatok váltják egymást a II. század első felében, marad tehát a százhalombattai, ahol az I. században egy lovas csapat, az ala I Scubulorum tartja az őrseget.¹⁵⁰ Nem dönthető el egyelőre, hogy az ala Scubulorum távozása után milyen lovas alakulat foglalta el a tábor az I. század második felében.¹⁵¹ Lehetséges, hogy az ala I Scubulorumot felváltó lovas alakulat utóda Matricában az ala I Flavia Augusta Britannica miliaria civium Romanorum.

Távolabbról hozzájárul az ala táborhelyének meghatározásához a két regölyi diploma tulajdonosának származása, amely szerint az egyik eraviscus, a másik pedig azalus volt. A két katonasorozásakor a csapat valahol Alsó- és Felső-Pannonia határterületén, az eraviszkuszok földjén állomásozott.¹⁵² A törzs területéhez tartozó határszakasz nagyjában megfelel az Aquincum-Intercisa közötti szakasznak, ha tehát az ala táborhelyét egyelőre nem is sikerül pontosan meghatározni, azt mégis leszögezhetjük, hogy az ala a II. század első felében Alsó-Pannonia északi részén állomásozott, Aquincum körzetében.

A csapatfelsorolásban a lovas csapatok között második helyen az ala I Thracum veterana sagittariorum¹⁵³ áll. A csapat emlékeinek nagy hányada Nagytétényben (Campona) és környékén összpontosul. A kutatás Nagytétény¹⁵⁴ (Budapest XXI. kerület) belterületén egy római tábor tiszta volt. A tábor méretei megfelelnek egy ötszázas alának, így az ala I Thracum veterana tábora lehetett.¹⁵⁵ Az ala emlékeinek kisebb része Rác-

almásról¹⁵⁶ és Dunapenteléről való.¹⁵⁷ Mivel az ala emlékei Dunapentele alatt a limes mentén eddig nem kerültek elő,¹⁵⁸ feltehető, hogy itteni emlékanyaga (kizárólag feliratos kövek) másodlagos felhasználásra kerültek Intercisába, és a táborhoz itt nincs semmiféle közük.¹⁵⁹ Feltehető, hogy a Dunapentelén talált feliratos kőanyag Nagytétényből származik, ahol a csapat legalább 150 évig táborozott. A tartomány székhelyéről, Aquincumból való feliratos kövek más elbírálás alá esnek, mivel a székhelyen az ala katonái többször megfordulhattak, sőt temetkezhettek.¹⁶⁰

A nagytétényi táborban az ala elődje a tokodi diplomáról is ismert ala Frontoniana.¹⁶¹ Hadrianus szarmata háborúi után kerül a Daciába távozott csapat helyére. Hogy közvetlenül váltja egymást a két lovas csapat, arra Axeto curator sírköve a bizonyíték, amely nem készülhetett a II. század második évtizedénél sokkal később.¹⁶² Az ala korábbi állomáshelyét tekintve feltűnő, hogy Britanniában egy ala I Thracum 103-ban még szerepel a malpasi diplomán,¹⁶³ viszont az összes britanniai auxiliákat felsoroló szőnyi diplomán, 122-ben már hiányzik.¹⁶⁴ Ebben a tartományban különben is a II. században teljesen hiányoznak az alanak emlékei.¹⁶⁵ Távozását Britanniából 103 és 122 közé tehetjük, ezen időközben távozik a nagytétényi táborból az ala Frontoniana Daciába, és tűnnek fel az első feliratok a thrák ala katonáival Alsó-Pannoniában. A Nagytéténytől északra fekvő albertfalvai őslakos telepen¹⁶⁶ előkerült diploma-töredék, amely az ala legkorábbi emléke, Hadrianus uralkodásának utolsó éveiből egy C. Octavius nevű katonának szól, közelebbi törzsi meghatározása nélkül, neve

¹⁵⁰ A székesfehérvári múzeum 1944-ben ásatott a százhalombattai táborban. Az ásatás több átépítést határozott meg. A legalsó rétegből származik a székesfehérvári múzeum téglabélyege, amely azonos a tác-fővenyepusztai ásatásokból előkerült és az ala nevét megőrző téglabélyeggel, v. ö. Szilágyi, Arch. Ért. 1942, 179, 7/b k.

¹⁵¹ Az ala történetére l. Wagner, i. m. 64 skk.; Szilágyi, i. h. 179 sk. Kb. i. u. 60-ban helyezik át Moesiába, majd később Germaniába megy.

¹⁵² Az azalus Fuscus besorozását az ala I Fl. Britannica mill. c. R.-ba, aki így Felsőpannoniából származik, egyelőre nyitott kérdésnek kell tekintenünk. Miután az ala már 102-ben biztosan Pannoniában, és a tokodi diploma szerint 110-ben Pannonia inferiorban van (CIL XVI 47; l. korábban), a legkésőbbben 123-ban sorozott Fuscus nem tudjuk, milyen módon került az alába. Az egyik lehetőség, hogy apja már ebben a csapatban szolgált és már ő került Felső-Pannoniából Alsó-Pannoniába, később fia is beáll ugyanebbe az alába (v. ö. Magyar Múzeum 1946, 60), de az is lehetséges, hogy a sorozásnál többször nem tartották be a tartományi határokat. Tévedésen alapszik azonban az a magyarázat (Csalog-Alföldi, i. h. 104), amely szerint a csapat 105-ben Brigetióban állomásozott volna (CIL XVI 49). A brigetioi diploma a cohors I Flavia Britannica említ, nem pedig a mi alakulat.

¹⁵³ Állomáshelyét ide helyezi Wagner, i. m. 69; Szilágyi, Tanulm. 9, 234.

¹⁵⁴ A tábor méreteit Paulovics István határozta meg ásatással 1935/36-ban (Il limes romano in Ungheria, 14 sk., 14–15 k.; v. ö. Gráf, i. m. 104; Nagy L., Az Esküteri római erőd, 77 k.). A méretek: 205 × 190 m.

¹⁵⁵ Az eddigi kutatások (a táborból) nem hoztak olyan adatot, amely kétségtelenné tenné, hogy az ala I Thracum itt állomásozott, de a környéken előkerült sok felirat szinte biztossá teszi e feltevést.

¹⁵⁶ CIL III 10327; leletkörülményekről: Arch. Anz. 1905, 101.

¹⁵⁷ Arch. Ért. 25, 1905, 231; 29, 1909, 241.

¹⁵⁸ Szilágyi, Arch. Ért. 1942, 175.

¹⁵⁹ A korábbi felfogással szemben, amely szerint az ala I Thracum Dunapentelén az I. század közepe óta állomásozott (Hekler, ÖJh. 15, 1912, 179), csak mint őrszolgálatot teljesítő csapatot említik Rácalmáson és Dunapentelén (Nagy T., Bp. Tört. 1., 1942, 415; Szilágyi, Magyar Múzeum 1946, 9), bár ezt sem tartjuk adatokkal alátámaszthatónak.

¹⁶⁰ CIL III 10432 (= 3465); Szilágyi, Bud. Rég. 15, 1950, 460 sk., 10 k. Az utóbbi töredékes felirat kiegészítése a csapatnévre igen valószínű.

¹⁶¹ L. 81 skk.

¹⁶² Mahler, Arch. Ért. 1905, 231. A feliraton a h. s. e. formula még megvan, de már a D. M. betűk vezetik be a szöveget, v. ö. Wagner, i. m. 71.

¹⁶³ CIL XVI 48.

¹⁶⁴ CIL XVI 69. — A stanningtoni diplomán Nesselhauf (CIL XVI 70/3.j.) a töredékes belső oldalon az 5. sorban AC ET PICEN... A betűcsoportokat ala I Thracumra és ala Picentianara egészíti ki. A kiegészítés a 124-ből származó diplomán bizonytalan, mert az első betűcsoportból csak a C vagy inkább G biztos, ennek pedig más kiegészítése is elképzelhető (ala I Tungro-rum).

¹⁶⁵ E. Stein (i. m. 154) szerint a britanniai ala és az Alsó-Germaniában állomásozó ala I Thracum azonos, ez azonban nem bizonyítható.

¹⁶⁶ A több év óta folyó ásatások első jelentését l. Nagy T., Ant. Hung. 3, 1949. 49 skk.

nem sokat árul el.¹⁶⁷ Az ala katonái a II. században nem thrák nevűek, inkább egy nyugati tartomány szokásos névadását tükrözik.¹⁶⁸ Az ala idehelyezése után azonban már helyben sorozták a legénységet, így Vibius Saturnus duplicarius¹⁶⁹ és Oxetius, Naevionis f. eraviscus, Alsó-Pannoniából származnak.¹⁷⁰ Az ala katonáinak sírkövein éppen a legkorábbiak díszítésére megtaláljuk a két lovat vezető lovász (calo) képtípusát, amelyek egy aquincumi kőfaragóműhely készítményei és közvetlenül kapcsolódnak az ala Frontoniana katonáinak sírköveihez.¹⁷¹ Az ala I Thracum veterana sagittariorum¹⁷² a nagytétényi táborban marad a II. század folyamán, legénységét a markomann háborúk után thrákokkal kiegészítik.¹⁷³ Utolsó emléke az alanak egy a III. század közepén állított mérföldkő.¹⁷⁴

Az ala I Brittonum civium Romanorum emlékei az alsópannoniai limes tolnamegyei szakaszáról ismertek. Egyik régebben ismert emléke: M. Domitius Secundinus decurio oltárköve Tolna és Mözs között került¹⁷⁵ elő, táborhelyét tehát ezen a környéken kell keresnünk.¹⁷⁶ Egy eddig ismeretlen feliratos követ találtaunk a szekszárdi múzeumban, amelynek közelebbi lelőhelyét nem adja meg a leltár, annyit megállapíthatunk, hogy

¹⁶⁷ A publikálatlan diplomát, Nagy Tibor kartársunk, az albertfalvai ásatások vezetőjének szívességéből, alkalmunk volt megtekinteni, fogadja ezért köszönetünket.

¹⁶⁸ Arch. Ért. 1905, 231: Axeto, Ulpia Ingenua, Ulpus Optatus, Ulpia Sensuta, Caius Arruntius; CIL III 10609: Aelius Victorinus, Aelius Licinianus, Aelia Flavia. — Bizonytalan, ebből az alából való-e Ulpus Valentinus, fia ugyancsak Valentinus, leánya Meitime és Aelius Provincialis (CIL III 3401). — A II. szd.-ban épült egy kisméretű Mithraeum Nagytétényben, amelyet 1935-ben tártak fel (Paulovics, II limes romano 12, VI t., 16). Az egyik oltárkövet Valerius Valens veteranus állította (Paulovics, Mahler-Emlékkönyv 1940, 227. 11. j.), a másikat P. Aelius Brinco. Az utóbbiról nem tudjuk ugyan, hogy az ala katonája volt, de neve elárulja, hogy nyugati kelta, és Hadrianus alatt kapott polgárjogot.

¹⁶⁹ Arch. Ért. 23, 1903, 234, 9 k.: Vibius Saturnus állít sírkövet Csákvár környékén 70 éves atyjának, Vibianusnak, Deivonis f.-nak és 40 éves korában elhalálozott anyjának, Atezissanak és testvérének, Valentinusnak. Vibius Saturnust valószínűleg Csákvár környékén sorozták be és osztották be a közeli limes-szakasz egyik auxiliájába.

¹⁷⁰ CIL XVI 123.

¹⁷¹ Axeto, curator (Arch. Ért. 1905, 231) és Aelius Victorinus (CIL III 3677 = 10609; Hofmann, i. m. 64, 51 sz., 43 k.). — V. ö. 81/32. j.

¹⁷² A csapat teljes neve megmaradt Ti. Plautius Felix Ferruntianus egykori praefectura cursu honorum (CIL VIII 619 = ILS 2210) Mactarban (Africa). A praefectus a csapatot Pannonia inferiorban vezethette, a II. szd. közepén.

¹⁷³ Összeállítva a thrák legénység: Paulovics, Mahler Emlékkönyv 227/11 j. (CIL III 3394, 3393). Az az állítás, amely szerint a csapat kiegészítése mindvégig Thraciából történt volna, nem állja meg a helyét, adataink szerint ez csak a II–III. század fordulóján volt így, v. ö. Bp. Tört. I., 504.

¹⁷⁴ CIL III 10624 (I. u. 251).

¹⁷⁵ CIL III 3305. Lelelőhelyére nézve l. Römer, Arch. Közl. 4, 1864, 54; talán egy szentélyből való egy másik Hercules oltár (CIL III 3304), amelyet egy M. Ulpus Gemellus állított, v. ö. Wosinszky, Tolna vármegye története az őskortól a honfoglalásig, 734 skk.; 165–166 k.

¹⁷⁶ Csalog – Alföldi, i. h. 104.

Tolna megye területéről jött elő (XXXVIII. t. 2.):¹⁷⁷

I. o. m. | Cl(audius) Celer | veter(anus) alae | Brit(onum), pro | salute suae | et suorum | v. s. l. l. m.

Amint láttuk, a csapat 110-ben még nincs Pannonia inferiorban, azt sem tudjuk, honnan jön Pannoniába, lehetséges, hogy Hadrianus vagy Antoninus Pius uralkodása alatt szervezik.¹⁷⁸ Feltehetőleg Alsó-Pannoniában marad a II. század folyamán, két egyszerre kiadott töredékes diploma csapatfelsorolásában, a 151–160 közötti évekből, neve az alak között elhelyezhető.¹⁷⁹

Az ala táborhelye nem határozható meg egyértelműen. Tolna környékén az eddigi kutatás nem állapított meg római táborot,¹⁸⁰ bár a távolsági adatok a limes-úton Alta Ripa állomásnak megfelelnek.¹⁸¹ Nem tekinthetjük azonban a római limes ezen kevésbé átkutatott szakaszán az összes római táborokat ismertnek, nemcsak hogy ásatással nem tisztázták ezeket, de még módszeresen be sem járták az összes lelőhelyet a Duna mentén, így még nem tekinthetjük itt sem lezártnak a tábor kérdését.¹⁸² Annyit azonban biztosan megállapíthatunk, hogy az ala I Brittonum tábora Tolna környékén lehetett, vagy a tolnai szakasz egyik, a lelőhelytől távolabb eső pontján, esetleg Böleskén.

A negyedik helyen álló ala I praetoria civium Romanorum történetét már korábban vázoltuk. Táborhelye Dalj (Dálya) = Teutoburgium (Jugoszlávia), régen ismert ala-tábor.¹⁸³ Daljon az ala I praetorián kívül az ala I civium Romanorum is több feliratos emléket hagyott hátra, ezért általában II. századi megszállójának ezt a csapatot,

¹⁷⁷ Szekszárdi M.: 14/1933 lelt. sz. A fényképet és pontos leírást Novák József kartársamnak, a szekszárdi múzeum vezetőjének köszönöm.

¹⁷⁸ E. Stein, i. m. 245.

¹⁷⁹ A két regolyi diploma alapján a CIL XVI 112 és 113 diplomák felsorolásában az alak között az 5. helyen levő csapat egészíthető ki az ala nevével. Ezt a helyet Nesselhauf (i. h. j.) az ala I Britannica c. R.-re egészítette ki. Valószínűnek látszik, hogy az ala I (Flavia) Britannica c. R., amely milliaria volt, az első helyen van említve a két töredékes diplomán is, így ezen a helyen az ala I Flavia Gaetulorum betoldás biztosan eszik (i. h. 112/1 j.). A CIL XVI 112 töredéken az 5.-ik helyen a BRITT. rövidítés biztosan Britt(onum)-ra utal, a CIL XVI 113 diplomán a BRITT. rövidítés hiba is lehet. Feltehető azonban az is, hogy az ala I Brittonum c. R. az ala-felsorolás első helyén van az említett két diplomán, és így az ala I Britannica c. R. „milliaria” jelzés nélkül került az 5.-ik helyre.

¹⁸⁰ Római emlékekről Tolna határában; Wosinszky, i. m. 800.

¹⁸¹ Graf, i. m. 109. — Határozottan táborról beszélnek: Csalog – Alföldi, i. h. 103 sk.

¹⁸² Legutóbb Böleskén is, terepbejárás alkalmával, egy eddig ismeretlen római tábor körvonalai bontakoztak ki. A felszínen mutatkozó körvonalak igazolása természetesen csak ásatással történhet; ez a jövő kutatás feladata.

¹⁸³ Graf, i. m. 113. — Az I. században itt az ala II Hispanorum Arvacorum állomásozott (Wagner, i. m. 47 sk.). A belegi diplomán, 85-ben együtt van felsorolva az ala I civium Romanorummal az alak felsorolásában (CIL XVI 31), de ezután az ala II Arvacorum végleg eltávozik Moesia inferiorba.

nem pedig az ala praetoriát tartották.¹⁸⁴ Pedig az ala I civium Romanorum egyetlen I. századi emléke távol Daltól, Becinban került elő, és így nem bizonyít az ala dalji táborozása mellett.¹⁸⁵ Az biztos, hogy az ala I civium Romanorum az I. század végén, ha rövidebb ideig is, Pannónia déli részén, a Fruska Gora környékén állomásozott,¹⁸⁶ azon a területen, amelyet Domitianus idején átosztanak Moesia superiorhoz, de az I. szd. utolsó évtizedeiben ezen a területen már nem halunk róla semmit. M. Ulpius Super sírköve, mint láttuk, nem bizonyít a csapat dalji tartózkodása mellett, hanem éppen az ala praetoria itteni táborozásának emléke.¹⁸⁷ Vannak azonban Daljon az ala I civium Romanorumnak is emlékei, csak hogy ezek a II. század legvégére és a III. század elejére mutatnak.¹⁸⁸ Az ala I civium Romanorum tehát a II. század legnagyobb részét távol tölti Pannoniától, emlékei későbbi korból valók. A henchir—fradis-i cursus honorum összefüggéseiben az ala I civium Romanorum alsópannoniai tartózkodására mutat a III. században, mivel P. Messius Saturninus a legio II adiutrix tribunussága után lesz a praefectus alae civium Romanorum.¹⁸⁹ Ezzel szemben tudjuk, hogy 110-ben még a csapat Daciában van¹⁹⁰ és utána talán Keletre megy.¹⁹¹ Kétségtelen tehát, hogy Teutoburgium helyőrsége a II. században nem az ala I civium Romanorum, hanem az ala I praetoria singularium civium Romanorum. Kétségtelen, hogy az ala praetoriát emlegető cursus honorumok a II. században a csapattest alsópannoniai helyőrségében működő tiszteket emlegetik,¹⁹² ezek közül az utolsó M. Rossius Vitulus, aki Marcus Aurelius és Commodus idejében lehetett az ala prancsnoka.¹⁹³ A II. század végén tehát az ala a markomann-szarmata háborúkban résztvevő, és ennek következtében a Keleten emlegetett ala praetoriától biztosan különbözik.¹⁹⁴ A II. századi alsópannoniai

töredékes diplomákon az alak felsorolásában következetesen a negyedik helyen szerepel,¹⁹⁵ viszont a 167-ből való katonai elbocsátó levél már nem említi az ala praetoriát négy más segédesapattal együtt, ezt a hiányt Pannonia inferior csapatai között már a nagy markomann-szarmata háború bevezetésének tekinthetjük.¹⁹⁶ Marcus Aurelius uralkodása után az ala emlékeit már nem ismerjük Pannonia inferiorból, ha nem tartjuk azonosnak a keleti hasonló nevű csapattal,¹⁹⁷ akkor feltehetjük, hogy a csapat elpusztult a háborúban, és táborát a Keletre visszatért ala I civium Romanorum foglalja el Teutoburgiumban.¹⁹⁸

A regölyi diplomák csapatfelsorolásában az alak között utolsó helyen van az ala I Augusta Ituraeorum. Ez a csapat a tokodi diplomán még nem állomásozik Alsó-Pannoniában, hanem a dáciai csapatok között van 110-ben felsorolva.¹⁹⁹ A dák háborúk előtt ez a lovas csapat Arrabona táborában állomásozott,²⁰⁰ majd Trajanus dák háborúi előtt közvelelenül Aquincum környékén állomásozott.²⁰¹ Jól elválnak Pannoniában az ala I. századi emlékei, a II. század emlékeitől nemcsak formában, hanem főleg területileg is. Az I. század elejéről és középeről származó emlékek Győr környékén vannak, az I. század végén Aquincumtól délre állomásozhatott a csapat, végül a II. századi emlékek Pannonia inferior legkeletibb részén, Sirmium környékén kerültek elő.²⁰² Egyetlen veteránus által állított oltárkö nem illik be ebbe a területi elosztásba, ez a tartomány fővárosából: Aquincumból került elő.²⁰³

¹⁹⁵ CIL XVI 112, 113. Helytelen kiegészítés: *Neseshauf*, i. h. 3. j., mivel a negyedik hely nem rövid több betűt enged meg, mint kettőt. A helyes sorrend a töredékes diplomákon: 1. ala I Britannica mill. c. R., 2. ala I Thracum vet., 3. ala I Aug. Ituraeorum, 4. ala I praetoria c. R., 5. ala I Brittonum c. R.

¹⁹⁶ CIL XVI 123; v. ö. *Csalog—Alföldi*, i. h. 106 sk.

¹⁹⁷ *Cichorius*, PWRE I. 1262. V. ö. An. Ép. 1933. No. 210, 211.; *Seyrig*, Syria 14, 1933, 161.

¹⁹⁸ Fennáll még az a lehetőség is, hogy a III. század folyamán a csapat nevére lekopik a „praetoria”, és csak mint ala I civium Romanorum szerepel tovább, és így a két csapat azonos lenne. Ezt a merész feltevést azonban egyelőre semmivel sem tudjuk igazolni.

¹⁹⁹ CIL XVI 57; An. Ép. 1944, No. 58. Egyetlen dáciai felirata Vecelről a II. század első feléből származik (CIL III 1382).

²⁰⁰ *Wagner*, i. m. 52 skk.

²⁰¹ CIL XVI 42. — Biztosan I. századból való sírkő Dunapenteléről Iantumalius, Blattonis f. stéléje, amelyet eddig egy (egyébként) ismeretlen ala II Thracummal hoztak kapcsolatba (*Mahler*, Arch. Ért. 1909, 242, 8; 1910, 319, 18 k.; *Schober*, i. m. 112, No. 244; *Hekler*, ÖJh 15, 1912, 242; Arch. Anz. 25, 1910, 386; *Wagner*, i. m. 73). A töredékes felirat utolsó sorában az ala neve biztosan I Ituraeorum). A helyes olvasásra Erdélyi Gizella kartársnő hívta fel figyelmünket.

²⁰² CIL III 10222. — Ide kell sorolnunk a guberevci-i veteránus sírkövet is: *Premenstein—Vulic*, ÖJh 6, 1903, Bb. 59, No. 97.

²⁰³ CIL III 3446, v. ö. *Rómer—Desjardins*, i. m. 22 sz.; CIL III 10382. — A szentendrei CIL III 15171 feliratot helyesen olvasta *Nagy L.*, Arch. Ért. 50, 1937, 111. Az ő olvasása szerint a felirat nem vonatkozik erre az alara, hanem a legio II adiutrixre. — Az aquincumi oltárkö, amelyet egy veteránus a III. században állított, nem elég bizonyíték a csapat itteni átmeneti táborozására. v. ö. *Szilágyi*, Tanulmányok Bp. multjából 9, 1941, 234; *Csalog—Alföldi*, i. h. 105.

¹⁸⁴ *Wagner* (i. m. 26 sk.) szerint az ala praetoriát váltja fel a táborban Trajanus uralkodása alatt.

¹⁸⁵ *Domaszewsky*, Röm. Germ. Korrespbl. 1911, 75; An. Ép. 1911, No. 237.

¹⁸⁶ CIL XVI 26, 30, 31, v. ö. *Domaszewsky*, i. h.; *Graf*, i. m. 17.

¹⁸⁷ L. 84., másképp *Wagner*, i. m. 27, 63.

¹⁸⁸ CIL III 10256; An. Ép. 1912, No. 129.

¹⁸⁹ *Poinssot*, Compte rendu de l'Acad. des Inscr. et des Belles Lettres 1932, 69; An. Ép. 1932, No. 34, v. ö. *Wagner*, i. m. 27.

¹⁹⁰ CIL XVI 57.

¹⁹¹ *Seyrig*, Syria 14, 1933, 159; An. Ép. 1933, No. 207.

¹⁹² Helyesen mutatott rá *Csalog—Alföldi*, i. h. 104 sk.

¹⁹³ An. Ép. 1911, No. 7 = *Dobó* I². 414 sz.; An. Ép. 1914, No. 248 = *Dobó* I². 415; *Ritterling*, Germania 1, 1917, 133 sk.; *Alföldi*, Századok, 1936, 22/7. j.

¹⁹⁴ Így *Csalog—Alföldi*, i. h. 105. M. Valerius Lollius byllisi cursus honorum (CIL III 600 + 14203 = ILS 2724) egy nagy csapatkötelékben említi az ala praetoriát. A csapatkötelék összes csapatai, amelyek Mesopotamiában harcoltak, eredetileg Syriában és Egyiptomban állomásoztak a II. században, egyetlen egy sem való a dunai tartományokból. Nem valószínű, hogy ez a csapatkötelék, amelyet Lollius, Traianus vagy Lucius Verus alatt vezetett a 19 keleti csapat mellett, egy panóniai csapatból választott lovasságból állott volna, v. ö. *Cichorius*, PWRE I. 1258.

Az ala II. századi táborhelyét egyelőre nem ismerjük, de valahol a pannoniai limes legdélibb szakaszán kell keresnünk. Mint lehetőség kínálkozik a Tisza torkolata alatt a jobboldalon fekvő surduki nagyméretű tábor, ahonnan fontos út vezetett a Bánáton keresztül Daciába.²⁰⁴ A dunai átkelést Surduknál talán egy ellenerőd is bizonyítja.²⁰⁵ A surduki táborban eddig semmi emlék sem mutat arra, hogy benne egy ala állomásozott volna, hozzátehetjük azonban, hogy a helyben talált téglabélyegek csak olyan csapattestektől valók, amelyek nagy területen, több táborban építkeztek, illetőleg oda téglát szállítottak.²⁰⁶

Az ala I Augusta Ituraeorum a II. század folyamán Pannonia inferiorban marad,²⁰⁷ rövid időre megy csak el Mauretaniába 150-ben a pannoniai lovas-különítménnyel.²⁰⁸ A III. századból nem maradt fenn emléke a Szerémség területén, mivel azonban másutt sem ismerjük emlékműveit, az aquincumi oltárból arra kell következtetnünk, hogy ebben a században is részt vett Pannonia inferior védelmében. Bizonytalan, milyen okból jut el Rómába e század folyamán.²⁰⁹

Egybevetve a regölyi diplomán felsorolt lovascsapatok táborhelyeit, megállapítható, hogy az első helyen álló ala I Flavia Britannica c. R. valahol Aquincum környékén, talán Százhalombattán állomásozott; a második: az ala I Thracum veterana sag. Nagytétényben táborozik. Délebbre haladva a pannoniai limes mentén, a harmadik helyen említett ala I Brittonum c. R. vagy Bölszéken vagy Tolnán, de biztosan a tolnai szakaszon védi a birodalmat. Még délebbre Dáljon (Teutoburgium), a Dráva torkolata alatt az ala I praetoria sing. c. R. állomásozott a II. században. Végül az utolsó helyen felsorolt ala I Augusta Ituraeorum valahol a Tisza torkolata környékén, talán Surdukban alkotja a védelmi láncot. Ezek szerint a regölyi diploma lovas-csapatainak felsorolása *topográfiai sorrendben* történt, északról délre; egyetlen kivétel a két első, ahol talán fel vannak cserélve a csapatok.²¹⁰ Nézzük meg most ilyen szempontból a cohorsokat.

²⁰⁴ Ljubic, Vjesnik, 1, 1879, 97 skk.; Fröhlich, Arch. Ért. 12, 1892, 40 sk. Az utóbbi megadja a tábor méreteit is (300 × 400 m.). Összefoglalólag, v. ö. Gráf, i. m. 116.

²⁰⁵ A balparton Čentánál nagy kiterjedésű sánc, éppen szemben a surduki táborral, v. ö. Marsigli, Danubius Pannonico-Mysicus 2, 1726, 9, 5 t., XI.

²⁰⁶ Szilágyi, A pannoniai bélyeges téglák (Diss. Pann. II. 1.), 89, 33 sz.; 92, 51 sz. — Egyetlen kivétel egy magánbélyegek között felsorolt bélyeg: PAISB, amely azonban egyelőre nem oldható fel (Szilágyi, i. m. 109. 53 sz.). — Másfajta téglabélyegnél (A I S) felvethető feloldás az ala Ituraeorum sagittariorumra, de erről a bélyegről csak azt tudjuk, hogy Sirmiumból került elő, feloldása azonban más lehetőségeket is ad, v. ö. Szilágyi, Arch. Ért. 1942, 176, 3 k.

²⁰⁷ CIL XVI 112, 113, 123.

²⁰⁸ CIL XVI 99.

²⁰⁹ CIL VI 421 = ILS 2546; Wagner, i. m. 54.

²¹⁰ A feltételezett sorrend megvan a CIL XVI 99 és 123 diplomákon, ahol az első helyen az ala I Thracum vet. áll. Az időben közbeeső két diplomatöredéken (CIL XVI 112, 113) előbb a 150-ben Mauretaniában harcolt egységeket sorolja fel egymásután, azután az itthonmaradt kettőt. Talán ebből is arra következtethetünk, hogy a két diplomatöredéket nem sokkal 150 után bocsátották ki.

A cohorsok között első helyen áll a cohors III Batavorum milliaria. Mindkét diplomán a névhez hozzá van fűzve a „vexillatio” szó, amely arra mutat, hogy a cohors egyik része 148-ban távol van a tartománytól. Nem tudjuk, hogy a csapat egy részlege hol járt ekkor, lehetséges, hogy Afrikában²¹¹ volt. A II. század első két évtizedéből való diplomák még nem említik Pannonia inferiorban,²¹² ekkor valószínűleg még Raetiában állomásozik, ahol utoljára egy 107-es diploma említi.²¹³ Az áthelyezés valószínűleg Hadrianus uralkodásának első éveiben történt, és alkalmat adott rá a nagyobb csapatmozdulat a szarmata háború idején.²¹⁴ Feliratok és téglabélyegek tanúsága szerint a cohors táborhelye²¹⁵ Pannonia inferiorban Adony (Vetus Salina). Feliratok bizonyítják, hogy a csapat a III. században is Adonyban állomásozik, és legénységét, sőt tisztjeit is germaniai batavusok földjéről kapta.²¹⁶

A cohorsok sorában a második helyen a cohors I Alpinorum equitata áll. Tábor a II. század folyamán Dunapentele²¹⁷ (Intercisa), az Adonytól délre fekvő legközelebbi auxiliatábor. A cohors egyetlen feliratos emlékét ismerjük Dunapenteléről: egy sírkőtöredéket a II. század elejéről.²¹⁸ Biztos feloldású téglabélyege Dunapenteléről eddig nem ismeretes.²¹⁹ A csapat dunapentelei állomáshelye mellett bizonyít az alsószentiváni diploma, amelyet egy Ulpius, Biaisconi f., lovas, a cohors kiszolgált katonája kapott.²²⁰ A katona az eraviszkusz, tehát a cohors-nak már 25 évvel a diploma kibocsátása előtt, 136 körül az alsópannoniai limes, az eraviszkusok földjén levő szakaszán kellett állomásoznia. Mivel az eraviszkusok területén álló többi tábor (Nagy-tétény, Százhalombatta, Adony) helyőrségeit már többé-kevésbé meghatároztuk, a cohors tábor a terület legdélibb részén Intercisa lehetett.

A korábbi kutatás gyakran összekeverte a két hasonló alpesi cohors állomáshelyét, és így gyakran a pentelei cohors I Alpinorum equitatát helyezték Dunakömlődre.²²¹ Ennek oka, hogy a

²¹¹ Csalog — Alföldi, i. h. 105.

²¹² A tokodi diplomán nem szerepel; CIL XVI 61.

²¹³ CIL XVI 55. — Már nem említi 147-ben egy diploma Raetiában (CIL XVI 94).

²¹⁴ A sokat emlegetett lovas-bravur, amely Hadrianus szemeláltára történt és egy metrikus feliraton nyert megörökítést (CIL III 3673 = ILS 2558), könnyen erre a csapatra vonatkozhat, szemben Wagner (i. m. 96) véleményével.

²¹⁵ A cohors adonyi feliratairól és téglabélyegeiről: Wagner, i. m. 95 sk. — A CIL III 3752 téglabélyeg a cohors III Batavorum Antoniana-ra feloldható bélyeg hibás olvasása lehet, amely bélyegfajta Adonyban gyakran előfordul (COH III B ANT). Így a cohors III Pannoniorumot ki lehet zárni, mint lehetőséget, Adony megszállói közül (v. ö. Wagner, i. m. 179).

²¹⁶ CIL III 3345; Alföldi, Arch. Ért. 1941, 39 o; An. Ép. 1935, no. 163; Alföldi, Pannonia, 1935, 184 sk.

²¹⁷ Összefoglalólag Intercisáról l. Paulovics, A dunapentelei római telep. (Arch. Hung. 2.) 42 skk.; Gráf, i. m. 106 sk.

²¹⁸ L. 84/78. j.

²¹⁹ CIL III 14108; Szilágyi, Magyar Múzeum 1947, 9.

²²⁰ CIL XVI 112.

²²¹ Legutóbb még bizonytalan álláspontot foglalt el Wagner (i. m. 80 sk.), és Csalog — Alföldi (i. h. 105) még határozottan a cohors dunakömlői táboráról írtak.

cohors I Alpinorum peditata is a közelben, Dunakömlődön állomásozott. Innen származtatták egy oltárkövét, amely eredetileg Hőgyészen volt egy gyűjteményben, és innen került a Magyar Nemzeti Múzeumba.²²² Az oltárkövet P. Clodius Severus, a cohors I Alpinorum equitata praefectura állítja Fortuna salutarisnak.²²³ Az oltárkő datálásánál segítségünkre van az a tény, hogy két augustus közös consulatusa van megemlítve, ez pedig legkorábban 161-ben Marcus Aurelius és Lucius Verus uralkodását idézi.²²⁴ Hozzátehetjük, hogy ez a cohors legkésőbbi felirata Pannonia inferiorból; feltűnő ugyanis, hogy a cohors 167-ben már nem szerepel a felsorolt itteni csapatok között, nem is hallunk többet róla, így valószínűleg a markomann-háborúban felmorzsolódott.²²⁵ Dunapentelén, üresen maradt táborába, a markomann-szarmata háborúk idején jön Keletről a cohors I milliaria Hemesenorum.²²⁶

A felsorolásban harmadik a cohors I Thracum Germanica. Éppen a regölyi diplomák tanúsága szerint Pannoniában a II. században három különböző cohors I Thracum állomásozott.²²⁷ Ezek közül kettő Pannonia inferiorban teljesített szolgálatot, és mint a regölyi diploma harmadik cohorsának mellékneve bizonyítja, ezek közül az egyik korábban Germaniában állomásozott. A cohors I Thracum Germanica 110 és 148 között jött Pannoniába, mert a tokodi diplomán még nem találjuk meg, valószínűleg tehát Hadrianus szarmata háborúja idején és az alsópannoniai limes megerősítésére rendelik. Germaniában is több cohors I Thracum állomásozik, és közülük nem könnyű kiválasztani csapatunkat, általában itt két hasonló nevű cohors történetét ismerjük. A Germania superiorban állomásozó cohors I Thracum Traianus dák háborúinak idején Moesia superiorba jön.²²⁸ A rajnamenti Bendorfban volt tábora, ahova nem tér vissza többé.²²⁹ Résztvesz a dák háborúban és 116-ban még a dunai tartományokban van. Germania superiorban 116-ban ismét feltűnik a cohors I Thracum, most már „civium Romanorum“, valószínűleg azonos az előbbi csapattal, de a dák háborúban szerzi kiténtető jelzőjét és így tért vissza Germaniába.²³⁰ Lehet, hogy csak átmenetileg tartózkodik a Rajna mellett, mivel táborhelyét ebből az időből nem ismerjük, és nagyon valószínű, hogy rövidesen visszatér a Dunához; Pannonia superiorban kap állandó

táborhelyet.²³¹ A Germania inferiorban, Remagenben állomásozó cohors I Thracum talán már korábban, de legkésőbb a Flaviusok uralma idején tűnik el Germaniából.²³² Általában azonosnak tartják a később Britanniában állomásozó csapattal, amelynek emlékei azonban ott ismeretlenek Hadrianus kora előtt.²³³ Ennél a cohorsnál csak az a lehetőség áll fenn, hogy esetleg Traianus korában a Dunánál járt, de semmiképpen sem azonos egyik Pannoniából ismert cohors I Thracummal sem.²³⁴ Egyik eddig említett germaniai thrák cohors emlékeihez sem csatlakozik egy wormszi felirat, amelyen L. Octavius Celer egyidőben a cohors VII Breuccrum és a cohors I Thracum praefectura.²³⁵ Feltűnő, hogy az említett két cohors közül egyik sem szerepel az alsópannoniai tokodi és carnuntumi diplomákon, viszont a regölyi diploma tanúsága szerint 148-ban mindkettő már Pannonia inferiorban áll, tehát valószínű, hogy a wormszi feliraton szereplő két csapat egyszerre jön Germaniából Alsó-Pannoniába, és így a feliraton szereplő cohors I Thracumot azonosnak kell vennünk az alsópannoniai diplomákon és feliratokon szereplő cohors I Thracum Germanicával.²³⁶

A cohors állandó állomáshelye a fehérmegyei Baracspusztán található tábor, Dunapentelétől délre.²³⁷ A táborban ásatás mindezideig nem volt, körvonalai azonban jól láthatók, keleti feléből a Dunapart leszakadása következtében nagyobb darab hiányzik. A táborból több, a cohors I Thracum Germanica monogramját viselő téglát ismerünk.²³⁸ A tábor közelében ismerünk egy mérföldkövet Maximinus Thrax idejéből (235–238), az Aquincumból számított LV mérföld jelzésével.²³⁹ A többi Baracspusztán előkerült fel-

²³¹ E. Stein, i. m. 214. — A tótvázsonyi diploma katonája, aki Treviriből származik, és 138-ban bocsátják el a cohors kötelékéből, mutatja, hogy a csapat a II. szd. második évtizedében még a Rajnánál volt, v. ö. CIL XVI 84. A cohors legkésőbb II. szd. végéről származó emléke a brigetioi sírkő (CIL III 4116; Barkóczi, Brigetio, Diss. Pann. II 22., 12. t., 2), szemben a korábbi megállapítással (v. ö. Hofmann, i. m. 67, 54 sz.; Wagner, i. m. 188). Semmi sem mutat arra, hogy a sírkő a III. szd. elején készült volna, képtípusa a II. szd.-i lovas-ábrázolást őrzi primitív formában.

²³² Lehner (Westd. Ztschr. Korr. 22, 1903, 65 skk.) remageni táborozását Vespasianus idejéből mondja, ezzel szemben a cohors kölni sírkövei későbbiek, Domitianus korából származnak, v. ö. Klinkenberg, BJb 108, 1902, 94, 27. sz.

²³³ Cichorius, PWRE IV. 338; E. Stein, i. m. 213/375. j.

²³⁴ Lehetséges, hogy a tiburi Claudius Paulus cursus honoruma (CIL XIV 3625) a cohors dáciai tartózkodásának emléke, amely egyúttal azt is jelenti, hogy a cohors már Traianus idejében Britannia haderejéhez tartozott.

²³⁵ CIL XIII 6212.

²³⁶ A két regölyi diplomán kívül a CIL XVI 112, 113, 123. Az utóbbi diplomán a c. R. jelzöt is megtaláljuk, de csak az elbocsátó levél külső oldalán. Hogy mikor kapta a kiténtető jelzöt a csapat pannoniai tartózkodása alatt, nem tudjuk.

²³⁷ Wosinszky, i. m. 755 sk.; Gráf, i. m. 107.

²³⁸ Wosinszky, i. m. 669 sk., v. ö. CIL III 10672 (CHO I T G).

²³⁹ CIL III 10639.

²²² Römer—Desjardins, i. m. 61; Wosinszky, i. m.

II. 73.

²²³ CIL III 3315.

²²⁴ Liebenam, Fasti. 23. — A felirat betűi és ligatúrái ugyan inkább már a következő századfordulóra mutatnak; így nem dönthető el teljes bizonyossággal az oltárkő keletkezése.

²²⁵ CIL XVI 123.

²²⁶ CIL XVI 131, 132. Az egyik diploma (131) helytelen datálása késztette Wagnert (i. m. 142), hogy a cohors milliaria Hemesenorumot már Hadrianus korában Alsó-Pannoniába helyezze, ez nyilván tévedés.

²²⁷ Csalog—Alföldi, i. h. 105 sk.

²²⁸ E. Stein, i. m. 213 sk.

²²⁹ Fabricius, ORL Nr. 2 (Bendorf) 1937, 26 sk.

²³⁰ CIL XVI 62.

irat, így L. Valerius Onesimos Aesculapiusnak szentelt felirata és egy bucinator által ugyancsak Aesculapiusnak dedikált oltárkö, nem ad közelebbi adatot arra nézve, hogy ezek is a cohors I Thracum Germanicában szolgáltak-e.²⁴⁰ Ezzel szemben a közeli Böleskéről ismerünk egy szarkofág-feliratot, amely T. Septimius Tatulust és fiát, Septimius Constans-ot említi, a cohors két katonáját.²⁴¹ Eddig még nem látjuk bizonyítottan, hogy a II. században Aquincum környékén nagy tömegben előkerülő COHORTIS feliratú téglák ettől a csapatától származnának.²⁴²

Még délebbre haladva, a csapatfelsorolásban negyedik helyen álló cohors I Alpinorum peditata táborhelyéhez érünk Dunakömlődre (Lussonium)²⁴³ A csapat legfontosabb emléke Dunakömlődön egy bázis, amelyet a cohors Marcus Aurelius tiszteletére állított 163-ban.²⁴⁴ A kömlődi ú. n. Bottyán-sáncból, amely azonos a táborral, került elő a többször említett két Dolichenus-háromszög.²⁴⁵ Az egyik háromszögon olvasható dedikáció az ajándékozó nevét is megőrizte számunkra: P. Lucillius centurio neve olvasható. A név után a csapattest nevét kétféleképpen olvasták. Utóbbi időben inkább elfogadott feloldása volt, hogy a csapat a cohors I Alpinorum equitata,²⁴⁶ azonban a rövidítés feloldását újabb megvizsgálás után, a betűk kötése és a pontok elhelyezését figyelembe véve, COH.I.AL.PED, tehát cohors I Alpinorum peditata-ra kell javítanunk.²⁴⁷ A Dolichenus-háromszög tanúsága szerint a cohors átvészeli a markomann-szarmata háborúkat is és még a III. században is a tartomány haderejéhez tartozott.²⁴⁸ Nem tudjuk határozottan megállapítani, hogy a mursai felirat, amelyet Septimius Severusnak és két fiának dedikál egy cohors I Alpinorum, a két alpesi cohors közül melyik állította és átmeneti mursai tartózkodására utalna.²⁴⁹ Valószínű azonban, hogy a dunakömlődi cohors I Alpinorum peditata állítja a követ, amelyről a markomann háború után már maradt emlékünk, szemben az equitata-val, amely valószínűleg eltűnik a nagy háborúban.²⁵⁰

²⁴⁰ Wosinszky, i. m. 722 sk.

²⁴¹ CIL III 10299.

²⁴² Szilágyi, Tanulmányok ... 9, 1941, 235 skk; Bud. Rég. 14, 1945, 68 skk.

²⁴³ Gráf, i. m. 108.

²⁴⁴ CIL III 3318.

²⁴⁵ Rómer—Desjardins, i. m. 11 skk., 28 sz., 5—6 t.; Domaszevsky, Westd. Ztschr. 14, 1895, 60, 4 t., 1.; Drexel, Strena Buliciana 1924, 60, 17. sz.; Paulovics, Arch. Ért. 47, 1934, 40 skk., 54 k.

²⁴⁶ CIL III 3316/17, v. ö. Wagner, i. m. 82/16. j.

²⁴⁷ Rómer—Desjardins, i. m. eredetileg is így oldották fel, őket követi Finály, Arch. Ért. 20, 1910, 182 = An. Ép. 1910, No. 153.

²⁴⁸ A Dolichenus-háromszög datálására: Drexel, i. m. 64; Radnóti, Arch. Ért. 1948, 144 sk. — A dunakömlődi Dolichenumból való L. Julius Passenianus praefectus oltárköve is, amelyen nincs kiírva a parancsnok csapatának neve (CIL III 10297).

²⁴⁹ CIL III 10269; tévesen helyezi a cohors átmeneti mursai tartózkodását az I. és II. szd. fordulójára, illetőleg a II. szd. elejére Szilágyi, Arch. Ért. 77, 1950, 22.

²⁵⁰ CIL XVI 132 (Adony) diplomatöredéken a dunapentelei cohors I Hemesenorummal együtt szerepel.

Az ötödik helyen a felsorolásban a cohors I Noricorum áll. A cohors történetével részletesen már a tokodi diplomával kapcsolatosan foglalkoztunk. Korábban megállapították már, hogy a csapat táborhelye a II—III. században az Őcsény melletti Szigetpusztán²⁵¹ volt. Ottani tartózkodásának döntő bizonyítékai a Szigetpusztán talált téglabélyegek.²⁵² Az eddigi kutatások a dunakömlődi és Őcsény—szigetpusztai táborok között nem találtak római táborra, tehát a csapatok egymásutánja a táborok sora szerint folytatódik.

A következő csapattest a felsorolásban a hatodik: cohors III Lusitanorum. A tokodi diploma csapatfelsorolásánál már megismertük és így tudjuk, hogy 110-ben említi először Pannonia inferiorban. Ennek a csapatnak nevét kell látnunk egy várdombi töredékes feliraton, amelyen a harmadik sorban COH...LV betűcsoportok között, kitört helyen, a III-as szám elfért.²⁵³ A töredékes feliratú sírkő szerint az elhalt, Venimantius ismeretlen nevű fia és Gallia Lugdunensisből, Vellaunodunumból származik.²⁵⁴ Mint a cohors III Lusitanorum katonája tehát egyik nyugati tartományból lett sorozva, és megerősíti azt a feltevést, hogy a csapat Germania inferiorból Traianus dák háborúi idején kerül a Dunavidékre. A háború után pedig Várdombon lesz végleges táborhelye, ahol már igen régen egy római tábor emlékeit tartja számon a kutatás.²⁵⁵ Várdomb táborhelye a következő tábor a limes mentén Őcsény—Szigetpusztától délre.

A hetedik cohors a felsorolásban a cohors II Nerviorum et Callaecorum. Már a regölyi diploma ismertetésénél megállapították, hogy azonos a cohors II Asturum et Callaecorummal.²⁵⁶ Ugyanakkor azt is hangsúlyozták, hogy táborhelye nem ismeretes. Várdombtól délre az eddig ismert legközelebbi tábor Dunaszekcső²⁵⁷ (Lugio). A kis távolság Várdomb és Dunaszekcső között, továbbá az árvizes térség nem teszi valószínűvé, hogy Várdomb és Dunaszekcső között római tábor lett volna. A csapat emlékeként felsorolták a batinai lelőhelyű téglabélyegeket.²⁵⁸ Az alsópannoniai segédc csapatok téglabélyegei azonban legtöbb esetben nem egy táborhelyre korlátozódnak, hanem egy-egy limes-szakaszra vagy körzetre, legtöbbször elterjedésük a Duna folyásának megfelelően a gyártó csapattest táborától délre van. Ez az eset látszik fennforogni ennél a téglabélyegnél is. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy fel-

²⁵¹ Nagy T., Arch. Ért. 1940, 50.; Csalog—Alföldi, Arch. Ért. 1943, 106.

²⁵² Nagy T., i. h.; újabban Szilágyi, Arch. Ért. 1942, 186, 17 k.

²⁵³ CIL III 3302.

²⁵⁴ Holder, Altceltischer Sprachschatz III. 170. — Kiepert, Atlas Antiquus XI. Ef.

²⁵⁵ Wosinszky, i. m. 650; Gráf, i. m. 110.

²⁵⁶ Csalog—Alföldi, i. h. 106.

²⁵⁷ Gráf, i. m. 110 sk.

²⁵⁸ Ritterling, Arch. Ért. 40, 1923—26, 85; Szilágyi, Diss. Pann. II. 1., 92, XXV. t. 50—52; Wagner, i. m. 91. — Nem biztos, hogy a két fajta, egymástól elütő téglabélyeg típus azonos csapattesttől származna, v. ö. Szilágyi, i. m. 93, XXV. t. 53. Ez utóbbi feloldása azonban nem fogadható el cohors II Hastriferorumnak.

tehető, miszerint a cohorsnak a dák háborúk előtt és után két különböző helyen volt tábora. A II. században nem valószínű, hogy Batinán állomásozott volna.²⁵⁹ Mai ismereteink szerint táborát egyelőre nem tudjuk meghatározni.

Nyolcadik a felsorolásban a téglabélyegeiről jól ismert cohors VII Breucorum.²⁶⁰ A tartományban elszórt, nagyszámú téglabélyegei alapján állandó táborhelyét meghatározni nem lehet, csupán feliratos emlékei mutatják azt, hogy a cohors állomáshelye Dunaszekeső volt.²⁶¹ A dunaszekesői tábor jelentősége, a dunapenteleivel együtt, Dacia meghódításával erősen megnőtt. Biztos, hogy a szarmaták földjén átvezető egyik legfontosabb útvonal, amely tovább keletre Szegednél kelt át a Tiszán és a Maros völgyét követve haladt Dacia felé, Dunaszekesőnél indult ki Pannonia inferiorból.²⁶² Az állandó átkelés biztosítására valószínűleg már a II. században épült ellentábor a Duna balpartján. Az ellentábor és a hosszú út ellenőrzése azt jelentené, hogy egy segédcsoport nem tudta volna ebben a csomópontban a védelmet ellátni, és így feltehető, hogy már a II. században két csapat állomásozott volna Lugio kettőstáborában. Az egyik biztosan a cohors VII Breucorum, a másik talán a korábban említett cohors II Asturum et Callaecorum volt.

A cohorsok között a kilencedik helyen a cohors I Lusitanorum áll. Annak ellenére, hogy ez a csapat majdnem két évszázadig tartózkodik valószínűleg egy helyen, Pannoniában, a csapatról nagyon keveset tudunk. Táborhelyére egyetlen távoli támpont, hogy egy 85-ben kiadott diplomát a pannoniai iasi törzsből származó katona kapta.²⁶³ Ismeretes, hogy az iasi törzs a Dráva középső folyásának környékén lakott, távol a limestől,²⁶⁴ de a katonai sorozás szempontjából, földrajzi fekvését tekintve, a hozzá legközelebb fekvő táborkörzethez, a Dráva torkolatánál fekvő táborokhoz tartozhatott. A Dunaszekesőtől délre fekvő, már ebbe a körzetbe tartozó tábor a kölkedi tábor (Altinum).²⁶⁵ A cohors I Lusitanorum állomáshelyéhez talán még adatot szolgáltat a libarnai cursus honorum.²⁶⁶ A cursus honorum szerint Q. Attius Priscus egyszerre vezényli Nerva sweb

háborújában a cohors I Hispanorum, cohors I Montanorum és cohors I Lusitanorumból álló egységet. A hármas kommandóból következik, hogy valószínűleg eredetileg egymáshoz közel állomásozó csapatokat vezényeltek egy közös parancsnok alatt a Pannonia északi részén lefolyt háborúba, mégpedig olyan határrészről, ahol ebben az időben nyugalom volt. Az itt említett cohors I Montanorum, amint látni fogjuk, a Dráva torkolatáig terjedő limes-szakaszon állomásozik Nerva alatt, és biztosan egy kötelékbe tartozott a cohors I Lusitanorummal.²⁶⁷ A cohors I Hispanorumról nincs közelebbi adatunk, csak azt tudjuk, hogy már 60-ban Pannoniában állomásozott.²⁶⁸ Feltehető, hogy mindhárom cohors a pannoniai limes déli szakaszán, mindenesetre a Dráva torkolatától északra állomásoztak, ahol ebben az időben valóban nyugalom volt.

A felsorolás tizedik helyén áll a cohors II Augusta Thracum. Bizonytalan, honnan kerül a II. század közepén Alsó-Pannoniába. Feliratos emlékanyag mindezideig hiányzik. A kölkedi tábortól délre a batinai tábor következik az alsó-pannoniai limes-táborok sorában,²⁶⁹ de innen sem ismerünk a cohorsra vonatkozó emlékanyagot.²⁷⁰

Ha a csapatok eddig követett topográfiai elhelyezése helyes, akkor a következő, a tizenegyedik cohors, a cohors I Montanorum táborhelyét valahol a Dráva torkolata körül kell keresnünk. Ha elfogadjuk, hogy ez a cohors I Montanorum az a csapat, amely nem hagyja el Pannoniát, és azt is feltételezzük, hogy egy helyben maradt, akkor a Dráva torkolata felett kell keresnünk táborát, itt egyetlen lehetőség, a Zmaljevac-i (vörösmarti) tábor.²⁷¹ Ellenkező esetben a dályai (Teutoburgiur) ala-tábor alatt a Duna folyása mentén kell keresnünk egy római tábor.²⁷² A legközelebbi lehetőség a sotini auxilia-tábor, ahol a III. században a későbbben szervezett cohors II Aurelia Dacorum állomásozott.²⁷³ Mindkét lehetőség azonban kizárólag feltevés. Az előbb említett libarnai felirat, mint a cohors I Lusitanorum, I Montanorum és I Hispanorum közös vezényletének emléke, inkább zmaljevaci tábor lehetősége felé hajlik.²⁷⁴ Ezzel szemben a circei cursus honorum, amelyen C. Vibius Celer Papirius Rufus előbb a cohors I Montanorum praefectusa, utána pedig a cohors I Flavia Hispanorum mill. eq. tribunusa, végül pedig az ala I Ulpia singularium praefectusa lett, inkább a második lehetőség valószínűsége mellett van.²⁷⁵

²⁵⁹ L. 103.

²⁶⁰ Wagner, i. m. 101 sk.

²⁶¹ CIL III 10278 (Septimius Severusnak dedikált bázis 201-ből); 10277 (Caracallának dedikált bázis 204-ből).

²⁶² Alföldi, Bp. Tört. I., 191. — A II. szd.-i összeköttetés bizonyítéka az IMP jelzésű téglabélyeg, v. ö. Cs. Sebestyén, Dolgozatok... (Szeged) 2, 1926, 152 sk.; Szilágyi, Diss. Pann. II. 1., 103, 76. sz.; A. A., Gli studi romani del mondo 2, 1935, 281. — Másként áll a helyzet a Maros menti út mellett előkerült SISC jelzésű téglabélyeggel (Borza, Banatul in timpul Romanilor 1943, 78; Szilágyi, Diss. Pann. II. 23., 104 sk.), amelynek szálítása a Száva—Duna—Tisza—Maros vízi úton is történhetett.

²⁶³ CIL XVI 31.

²⁶⁴ Saria—Hoffiller, i. m. 268 sk.; Mayer, Vjesnik 16, 935, 69 sk.

²⁶⁵ Gráf, i. m. 111. — Egyike a legjobban megmaradt táboroknak, ahol mindeddig semmiféle kutatás nem volt.

²⁶⁶ CIL V 7425 = ILS 2720 = Dobó, i. m. 266, 400 sz.

²⁶⁷ Ennek emléke a felsőnáni diploma (CIL XVI 42), i. u. 98-ból.

²⁶⁸ Wagner, i. m. 147 sk.

²⁶⁹ Gráf, i. m. 111 sk.

²⁷⁰ A batinai téglabélyegek nem hozhatók kapcsolatba ezzel a cohors-szal, v. ö. Szilágyi, i. m. 92.

²⁷¹ Gráf, i. m. 112.

²⁷² A Szerémségben a kutatás hiányai miatt még a korábban feljegyzett táborok helyét is nehéz meghatározni.

²⁷³ Brunšmid, Vjesnik 1901, 139, v. ö. Gráf, i. m. 113 sk. — A cohors II Aurelia Dacorumról v. ö. Wagner, i. m. 129.

²⁷⁴ L. a 266. j.

²⁷⁵ CIL X 6426.

A cohors I Flavia Hispanorum mill. eq. ugyanis 93-ban Moesia superiorban állomásozik,²⁷⁶ utána pedig átkerül Dacia haderejéhez.²⁷⁷ Az ala I Ulpia singularium a dák háborúk után szervezett csapat, amely valószínűleg Traianus parthus háborúi idején jut el Keletre.²⁷⁸ Ilyen összefüggésben inkább azt kell hinnünk, hogy a cohors I Montanorum a II. század első évtizedeiben a Dráva torkolatától délre állomásozott. Teljessé teszi a bizonytalanságot Q. Caecilius Redditus katonai pályája, aki 102-ben a Pannoniában állomásozó cohors I Montanorum,²⁷⁹ utána pedig 105-ben a cohors I Britannica milliaria c. R. parancsnoka, amely csapat a két dák háború között Moesia inferiorban és a dák háborúk végével Daciában állomásozik.²⁸⁰ A különböző nagyobb egységekben fel-fel bukkanó cohors I Montanorum táborhelyét jelenlegi ismereteinkkel meghatározni nem tudjuk, csak annyit állapíthatunk meg, hogy valahol a Dráva torkolatánál kell keresnünk táborhelyét a II. század folyamán.

A tizenkettedik cohors I Campanorum voluntariorum civium Romanorum táborhelyét is a dunai limes szlavóniai szakaszán, a Dráva torkolatától keletre kell keresnünk.²⁸¹ Biztos adatot szolgáltat egy slankameni téglabélyeg, amely ennek a csapatnak névrövidítését mutatja.²⁸² Egyik bánostori felirat egy Saccularis nevű praefectust említ,²⁸³ akit viszont egy római városi cursus honorumon, mint „praefectus coh. primae voluptariae Campanorum in Pannonia inferiore” látunk viszont.²⁸⁴ Már korábban igyekeztek időhöz kötni a cohors feltűnését Alsó-Pannoniában,²⁸⁵ most a tokc-di diploma alapján még közelebbről sikerül idehelyezését időhatárok közé szorítanunk; biztosan 110 után került a csapat Dalmatiából Pannonia inferiorba, de már Hadrianus uralma alatt, mivel az ala I Flavia Gaetulorum, amelynek élére Saccularis Alsó-Pannoniában a cohors I Campanorumban töltött szolgálat után kerül, vagy Traianus parthus háborúiban, de legkésőbb Hadrianus zsidó-háborújában végleg elhagyja Pannonia inferiorra és végleg Keletre megy.²⁸⁶ A cohors I Campanorum alsópannoniai tábora a limesen Bánostor és Slankamen között keresendő, talán éppen Bánostor mellett.²⁸⁷ A csapat még a III. század elején is itt állomásozott, mivel ismer-

jük egyik oltárkövét Sirmióból, amelyet a csapat nevében az egyik veteranus-altsízt állított.²⁸⁸

Utolsónak említi a regölyi két diploma a cohorsok közül a cohors I Thracum c. R. nevű csapatot. A csapat történetével már korábban foglalkoztunk, itt csak állomáshelyét kívánjuk közelebbről meghatározni.²⁸⁹ Táborhelyének megállapításához segítségünkre jönnek ebben a cohors téglabélyegei Novi Banoveciből²⁹⁰ és egy oltárkö a szomszédos Stara Pazovában.²⁹¹ Az antik Burganaeaban, Novi Banovecától délre fekvő „Gradina” nevű helyen felismerhető táborban állomásozott a cohors.²⁹² Bizonyítékunk van arra is, hogy a cohors alsópannoniai története messze benyúlik a IV. századba is, valószínűleg a tartomány pusztulásáig védte ezen a környéken a dunai határt.²⁹³

Összegezve az alsópannoniai auxiliák elhelyezését 148-ban, a következő limes-táborok helyőrségeit állapítottuk meg északról délre haladva (1. kép):

(1) ala I Flavia Britannica mill.	Aquincum — Intercisa között (Százhalombatta?)
(2) ala I Thracum veterana sag.	Nagytétény
(1) cohors III Batavorum mill.	Adony
(2) cohors I Alpinorum equitata	Dunapentele
(3) cohors I Thracum Germanica	Baracspusztá
(4) cohors I Alpinorum peditata	Dunakömlőd
(3) ala I Brittonum c. R.	Tolna vagy Bölske
(5) cohors I Noricorum	Őcsény — Szigetpuszta
(6) cohors III Lusitanorum	Várdomb
(7) cohors II Nerviorum (Asturum) et Callaecorum	Dunaszekeső(?)
(8) cohors VII Breucorum	Dunaszekeső
(9) cohors I Lusi-anorum	Kölked
(10) cohors II Augusta Thracum	Batina(?)
(4) ala I praetoria c. R.	Dalj
(11) cohors I Montanorum	Zmaljevác vagy Šotin(?)
(12) cohors I Campanorum vol. c. R.	Bánostor vagy Slankamen
(5) ala I Augusta Ituraeorum	Surduk
(13) cohors I Thracum c. R.	Novi Banovec

²⁷⁶ CIL XVI 39.

²⁷⁷ Wagner, i. m. 151 sk.

²⁷⁸ CIL XVI 106; v. ö. Nesselhauf, i. m. 1. j.

²⁷⁹ CIL XVI 47.

²⁸⁰ CIL XVI 49; Wagner, i. m. 104 skk.

²⁸¹ A tartomány délkeleti csücskébe helyezi: Csalog — Alföldi, i. h. 106.

²⁸² Szilágyi, Diss. Pann. II. 1., 91, XXIV. t. 46 sz. feloldása helyett ezt javasolom, mivel a cohors I Cantabrorum nevű csapatról eddig nincs tudomásunk Pannoniában. A téglabélyeg utolsó betűje M lehet, nem pedig NT ligatúrában; v. ö. Szilágyi, Arch. Ért. 77, 1950, 24/69. j.

²⁸³ CIL III 1248, v. ö. CIL III p. 2277.

²⁸⁴ CIL VI 3520 = ILS 2731.

²⁸⁵ Wagner, i. m. 114 skk.

²⁸⁶ Wagner, i. m. 35, v. ö. 100.

²⁸⁷ Gráf, i. m. 114 sk.

²⁸⁸ CIL III 3237 (I. u. 212-ből).

²⁸⁹ L. 85.

²⁹⁰ Szilágyi, i. m. 93, XXV. t., 62–71.

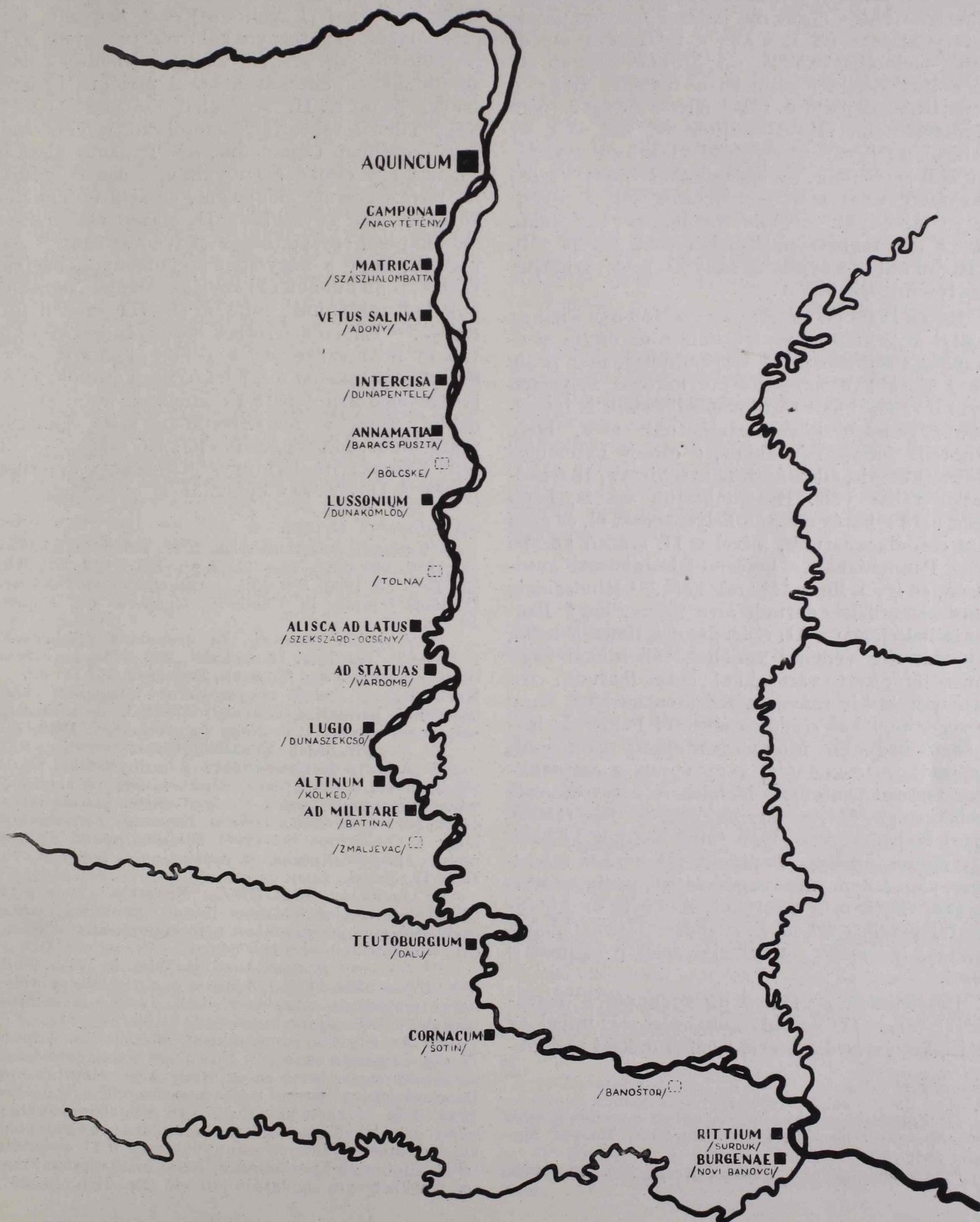
²⁹¹ CIL III 15138⁵.

²⁹² Gráf, i. m. 116.

²⁹³ Not. dign. Occ. XXXII 59 „Caput Basantis” nevű helyen említi Pannonia secunda tartományban, v. ö. Oichorius, PWRE IV. 337.

PANNONIA INFERIOR LIMESE A II. SZÁZAD KÖZEPÉN.

1. kép

Az összesítő táblázat mutatja, hogy a regölyi diplomákon felsorolt csapattestek sorrendjében nincs rendszerelenség, ha a csapatok ez alkalommal nincsenek is számok szerint felsorolva; állomáshelyeik egymásutánjában, tehát topográfiai-lag vannak egymásután megemlítve. Amint valaki a limes-úton végigutazott, érintve az összes auxilia-táborokat és a táborok helyőrségeit egymásután felírta: készülhetett az a jegyzék, amelyből először az öt ala-t, majd a tizenhárom cohorsot sorolta fel a diploma kiadásához szükséges jegyzékszerű-dokumentum. Ennek alapján a helytartó számontarthatta Pannonia inferior segédesapatait és terjeszthette fel Rómába a tartomány segédesapat-haderejét, amely csapatokból azután az elbocsátás császári rendeletre történt. Hogy a csapatlista alapján a táborhelyek őrségeit nem mindenütt sikerült azonosítanunk, azt még az ásatások és egyéb topográfiai kutatások hiányában kell keresnünk. Az alsópannoniai limes északi szakaszán, ahol már jobban ismerjük a segédesapat-táborokat, ott az azonosítás biztosabb, mint a déli szakaszon, ahol kevesebb ásatás volt, és itt inkább a következő kutatásuktól várhatjuk feltevéseink igazolását.

Ha most felkételezük, hogy a 148-ban kiadott regölyi diplomák csapatfelsorolása az összes alsópannoniai segédesapatot megemlítette, már pedig ezt a korábban hangoztatott katonai helyzeten kívül a táborokban történt elhelyezések is igazolták, egyenesen következtethetünk arra, hogy Pannonia inferiorban ekkor, a classis Pannonica kisebb táborait, állomásait nem tekintve, 18 segédesapat tábor volt. Hozzátehetjük azt is, hogy mind a 18 a határ mentén helyezkedett el, és ezen nem csodálkozhatunk, mivel a II. század közepe egész Pannoniában a határra felsorakozott katonaság, és így a limes-táborok kora.²⁹⁴ Mindeztideig nincs semmiféle adatunk arra nézve, hogy Pannonia belsejében a II. században a limesen belül, egy második védelmi vonallal, táborokkal vagy éppen erősített városokkal számolhatunk. Ha találtunk is kis számban feliratos köveket vagy bélyeges téglákat segédesapatoktól Pannonia belsejében nagyobb útesomópontokon, azok csak átmeneti tartózkodásról vagy éppen a csapatokhoz tartozó katonák ideiglenes kihelyezéséről tanúskodnak.²⁹⁵ Az auxilia-táborok felsorolását figyelembe véve, két olyan tábor maradt ki azon a területen, amelyet Pannonia inferiorhoz számítottunk, ahová nem jutna segédesapat, pedig a kutatás már tisztázta a táborokat. Az egyik az Aquincumtól északra fekvő szentendrei tábor (Ulcisia Castra), a másik a zmaljevaci (vörösmarti) tábor.

Részletesebben kell foglalkoznunk a szentendrei tábor II. századi helyőrségével, mivel az utolsó két évtized ásatásai a tábor építési periódu-

sait nagyjában tisztázták.²⁹⁶ Összefoglaló ismertetés hiányában az előzetes jelentésekből igyekszünk kiválasztani a tábor II. századi történetére vonatkozó adatokat. A jelentésekből megállapíthatók a legkorábbi építkezési periódus alaprajzi formái: kőtábor legömbölyített sarkokkal, beugró négyszögletes kaputornyokkal, a sarkokon trapéz-alapú belső tornyokkal.²⁹⁷ Ezt az építkezést az első jelentés a Severus-dinasztia korából származtatja.²⁹⁸ A porta praetoriánál és a porta decumanánál folytatott későbbi ásatások két, időben erősen elütő periódust tisztáztak — a négyszögletes kaputornyokkal (I. periódus) és a nagyobb, elől patkóalakú kaputornyokkal védett kapuk (II. periódus) —, de a rövid vázlatos jelentések nem adnak újabb adatokat a korai periódus idejére, azokat nem a II. századból származtatják.²⁹⁹ Nagy Tibor a tábor történetéről szólva feltételezi, hogy korábban Commodus, sőt Traianus alatt is lehetett egy csapat Szentendrén, a cohors millaria nova Surorum elődjeként, de sem Commodus korához, még kevésbé a II. század első feléhez nem kapcsol egy építkezési periódust sem.³⁰⁰ Azt hisszük, hogy a négyszögű kaputornyos, bástyás tábornak, több dunavidéki analógia alapján, korábbinak kell tartanunk, mint a II–III. század fordulójára.³⁰¹ Ebben az esetben a szentendrei első kőtábornak nem szükséges a cohors millaria nova Surorum pannoniai megjelenéséhez kötnünk. Építkezése tehát nem tehető a Commodus-utáni évtizedekbe, tehát a markomann-szarmata háborúk utáni időbe, hanem az itt építkező csapatot a II. szd. közepén itt járt egységek között kereshetjük.³⁰² A II. szd.-ban épült tábornak természetesen a

²⁹⁶ Nagy L., Arch. Ért. 50, 1937, 109 sk.; Arch. Ért. 52, 1939, 140 skk.; Nagy T., Arch. Ért. 1942, 261 skk.; Bp. Rég. 13, 1943, 392 skk. — Összefoglalóan Paulovics, Il limes romano in Ungheria, Quaderni del Impero, 10 skk.

²⁹⁷ A porta praetoria és decumana építkezésére l. Nagy T., Bp. Rég. 13, 393 skk., 35. és 38. k.; a belső saroktoronyra: Nagy T., Arch. Ért. 1942, 272 sk. 6 k. — Közbeiktatott belső négyszögletes tornyokról vagy bástyákról hallunk a tábor déli falánál is, de ezek alaprajza nem ismert, v. ö. Nagy L., Arch. Ért. 1939, 140.

²⁹⁸ Nagy T., Arch. Ért. 1942, 272.

²⁹⁹ A porta decumanánál pl. a toronyban két padló-ról beszélve, a felső periódushoz számítja a coh. mill. nova Surorum bélyegét, amelyet a jelentés szerint az északi torony falából vettek ki. Ugyanígy nem mondja, hogy a Censorinus bélyeggel ellátott lezouxi sigillata melyik építkezési periódust datálja, v. ö. Nagy T., Bp. Rég. 13, 396 sk.

³⁰⁰ Arch. Ért. 1942, 278. — Feltételezi, hogy a kőtábor alatt esetleg földtábor is volt. Erről azonban az újabb előzetes jelentésekben nem kapunk adatokat, így egyelőre kételkednünk kell benne.

³⁰¹ Nowotny, Sitz. d. Akad. d. Wiss. in Wien. Phil.-hist. Klasse 204, 1925, 178 skk. v. ö. a nagytétényi tábor korai periódusát (Paulovics, i. h. 12 sk.) és a dunapentelei kőtáborújjabb kutatásait, l. 105.

³⁰² Az előzetes jelentésekben több utalást kapunk II. szd.-i sigillata anyagról. Különösen biztos datálást ad az északnyugati belső saroktorony alsó rétegéből való Paternus lezouxi mester sigillataja (Nagy T., Arch. Ért. 1942, 273). Nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre a tábornak körülvevő sáncrendszer kerámiai anyagára vonatkozóan, amely szintén visszanyúlik még a II. századra, tehát a tábor első periódusára. Itt is Iustus lezouxi mester fenékbélyeges sigillataja jött elő (Bp. Rég. 13, 397).

²⁹⁴ Pannonia superiorban is ebben az időben csak limestáborokról beszélhetünk l. Barkóczi, Magyar Múzeum 1946, 64.

²⁹⁵ Összefoglalólag: Szilágyi, Arch. Ért. 77, 1950, 19 skk.

markomann háborúk után a szír cohors alaposan átépíti, de ez a nagyarányú átépítés most minket közelebbről nem érdekel.³⁰³

A szentendrei tábor II. századi helyőrségeként az eddigi kutatás eredménye nyomán két segédcsoport jöhet számításba: a cohors I Ulpia Pannoniorum és egy közelebbről meg nem határozott thrák cohors, amelynek téglabélyege a porta praetoria alsó rétegű kövezete alatt egy csatornából jött elő. A cohors I Ulpia Pannoniorum téglabélyegei is a tábor alsó rétegében kerültek elő, és a kutatás eddig mint átmenetileg itt állomásozó csapatot tartotta számon.³⁰⁴ Ezt a csapattestet azonban a II. századi diplomák Pannonia superior csapatjai között említik.³⁰⁵ Aquincum építkezésébe, úgy látszik, a III. században kapcsolódik be, amikor Pannonia superior nagy részét átcsatják Pannonia inferiorhoz.³⁰⁶ Feliratos emlékanyaga azonban inkább a felsőpannoniai limes Esztergom környéki szakaszára utal, ahol tábora lehetett.³⁰⁷ A cohors I Ulpia Pannoniorumot nem tarthatjuk a szentendrei tábor megszálló csapatának a II. században, de itteni építkezése arra mutat, hogy Ulcisia Castra tábora nem tartozott Caracalla előtt Pannonia inferiorhoz. A szentendrei tábor porta praetoriajából közölt bélyeges téglák (COH P T) talán egy cohors I Thracum első építkezését mutatja, amely csapatot joggal tarthatunk a tábor II. századi helyőrségének.³⁰⁸ Ezt a téglabélyeg-típust eddig Aquincumban olyan leletegyüttesből ismerjük, amely talán a legiós-tábor első építési periódusából való.³⁰⁹ Ha kiegészítésül a cohors I Thracum nevet elfogadjuk, akkor a szentendrei tábor első építkezési periódusát a II. szd. elejére kell tennünk, ha nem is Traianus, de talán utódjának, Hadrianusnak uralkodása idejére, viszont nyitott kérdés, melyik cohors I Thracum építkezett itt.³¹⁰ Nem szabad figyelmen kívül

hagynunk azt sem, hogy Pannonia superiorban is állomásozik egy cohors I Thracum c. R., amely csapatnak táborhelyét eddig nem ismerjük.³¹¹ A szentendrei tábor II. századi története eszerint csak igen laza kapcsolatban áll Aquincummal, és így Pannonia inferior egész védelmi rendszerével.³¹² A további hadtörténeti adatoktól kell várnunk annak megerősítését, hogy Ulcisia castra Traianustól Caracalláig valóban Pannonia inferiorhoz tartozott-e? Ebben az esetben a két tartomány határa Pilisszántótól kezdve a vörösvári völgy északi vonulatán végig haladva, valahol Békásmegyer és Szentendre között érte el a Dunát.³¹³

Az alsópannoniai kevésbé ismert déli szakaszról ismerünk egy római tábor Zmaljevac (Vörösmart) határában. A tábor aránylag közel van a batinai táborhoz (Kiskőszeg), de lehetséges, hogy már a II. században önálló helyőrsége volt.³¹⁴ Az eddig hitelesen előkerült régészeti anyag a táborból a cohors III Alpinorum téglabélyege.³¹⁵ A cohors III Alpinorum eddigi adataink szerint a III. század folyamán kerül csak Pannonia inferiorba,³¹⁶ így a zmaljevaci tábor II. századi megszállóiról semmi adatunk sincs, tehát az is feltételezhető, hogy ez a tábor csak a Marcus féle háborúk után épült.

Összefoglalva: sem a szentendrei, sem a zmaljevaci tábor helyőrségei nem mondanak ellent a regölyi diplomákon felsorolt segédcsoportok nagy egységének, amelyben mi Pannonia inferior egész haderejét látjuk. Ehhez az egységhez hozzászámítva a tartományban állomásozó legio II adiutrix-et, 148-ban, tehát a II. század közepén megkaptuk egy felsorolásban Alsó-Pannonia római fegyveres erejét.

III.

A regölyi diplomák korábbi részletes ismertetése meggyőzőtt minket arról, hogy a segédcsoportoktól a kiszolgált katonák elbocsátása egy-

³⁰³ Nagy L., Arch. Ért. 1937, 112; 1939, 133.

³⁰⁴ Nagy L., Arch. Ért. 1939, 143 sk.

³⁰⁵ Wagner, i. m. 177 sk.; Barkóczi, i. h. 62 skk. Ha elfogadjuk a CIL XVI 64 diploma Ritterling által javasolt kiegészítést (Wagner, i. m. 177/713. j.), akkor már 116-ban Pannonia superiorban állomásozott.

³⁰⁶ Szilágyi, Tanulm. Bp. multjából 9; megerősítettek ezt a feltevést az ú. n. helytartói palotából előkerült téglabélyegek, amelyekben ugyancsak megtaláljuk az „Antoniniana” kitüntető jelzőt, v. ö. Szilágyi, Bp. Rég. 14, 1945, 77 sk.; 29 k., 75–76.

³⁰⁷ Feliratos emlékanyagát felsorolja Wagner, i. m. 178, hibás lelőhelyekkel. A CIL III 10349 lelőhelye Vértesacsa; An. Ép. 1909, no. 145 lelőhelye Tatabánya; a legújabban ismertetett feliratos kő, amely a csapat egyik katonáját említi Esztergom–Szentgyörgymezőn került elő; Szilágyi, Bp. Rég. 15, 1950, 522 skk., 2–3 k.

³⁰⁸ Nagy T., Bp. Rég. 13, 393 sk., 34 k.

³⁰⁹ Egyetlen biztos analógiája az Óbudán, a Kórház és Szél-utca sarkán talált bélyeg: Szilágyi, Tanulmányok ... 9, 1941, 235 sk., 43 k. A leletegyüttesről l. Szilágyi, Bp. Rég. 13, 350 sk. Nem lehet azonban ezt a típust általánossággal a többi ú. n. Cohortis téglabélyegekkel kapcsolatba hozni és ezért az egész csoportot Traianus korára helyezni, amint ezt az ú. n. helytartói palotánál tette Szilágyi J. (Bp. Rég. 14, 1945, 137/33. j.), mivel ez a fogazott keretű típus itt egyetlen téglával sincs képviselve.

³¹⁰ A három cohors I Thracumról Pannoniában a II. században l. 93.

³¹¹ Felsőpannoniai emlékanyaga összefoglalva: Barkóczi, Magyar Múzeum 1946, 61 és 66. A diplomák szerint 113 és 133 között érkezett a tartományba, v. ö. CIL XVI 76, 77, 84.

³¹² Az a korábbi felfogás, hogy Ulcisia castra táborában a II. században az aquincumi legio II adiutrix egyik különítménye állomásozott, az újabb kutatások világánál megdőlt, v. ö. Nagy L., Arch. Ért. 1937, 109 sk.

³¹³ Szemben Gráf, i. m. 39 sk. megállapításaival. Nyitott kérdés marad ebben az esetben az aquincumi collegiumok sírkövei Szentendrén; v. ö. Nagy L., Arch. Ért. 1937, 90. Mivel azonban ezek a sírkövek mind másodlagos felhasználásban kerültek elő és továbbá az is feltételezhető, hogy a collegiumok tagjainak bizonyos távolságban sírköveket állítottak, a szentendrei kövekből nem okvetlenül következik, hogy az ulcisia castra-i telep közigazgatásilag alá volt rendelve az aquincumi municipiumnak, majd később a coloniának. Ezt a lehetőséget Nagy Lajos is megemlíti (i. h.).

³¹⁴ A cohors I Montanorummal kapcsolatban, l. 95.

³¹⁵ Dombay János kartársunk hívta fel figyelmünket erre az adatra, aki rövid próbaásatást végzett a táborban. Az előkerült téglabélyeg jelenleg a pécsi múzeumban van.

³¹⁶ Wagner, i. m. 85 sk. — Téglabélyegek a Zmaljevack környéki Bán és Bellye helységekből: CIL III 3759.

egy nagyobb egységből történt. Az egységet természetesen mindig a pillanatnyi hadi helyzet határozta meg. A regölyi diplomák esetében ez az egység az egész alsópannoniai limesre vonatkozik, amelyből a felsorolás szerint csak a cohors III Batavorumnak egy része vexillatioként van távol a tartománytól. A II. században, a határookra felsorakozott hadrendi felállítás idején az egységek természetesen egy-egy limes-szakaszra vonatkoznak. Így magyarázható meg ez a topográfiai felsorolás, amely az elbocsájtás okmányánál egy állomáshelyük szerinti jegyzéket használt. Ez a tény új perspektívákat nyit a katonai diplomák hadtörténeti értékeléséhez. Feltehető ugyanis, hogy azokon a diplomákon is, ahol a csapatok felsorolása a tartomány haderején belül a számozás sorrendjében történt, egy nagyobb egység csapatait ugyanígy topográfiailag fogták egybe és azután számok szerint rendezve, előbb az alakot, majd a cohorsokat csoportosították. Ennek alapján azután egy-egy tartományi egység vagy limes-szakasz csapatait topográfiailag fel lehet sorolni, ha néhány auxiliának táborhelyét ismerjük, a még ismeretlen egységeket táborokhoz köthetjük. Megkísérelhetjük ennek alapján az egész római birodalom területén, a már ismert katonai diplomák alapján, a csapategységeket a táborokban elhelyezni. Mivel jelen tanulmányunkba ez az általános alkalmazás nem fér be, egyelőre feltevéseink igazolására Pannonia inferior katonai diplomáit vesszük sorra.³¹⁷ Alsó-Pannonia különösen alkalmas ilyenféle kísérletre, mert a most ismertetett tokodi diploma éppen megalakulásának időpontjára vet fényt, a két regölyi diploma pedig 40 évvel később mutatja be a tartomány védelmi szakaszának végleges megszilárdulását. Megkönnyíti ezt a kísérletet még az a tény is, hogy Alsó-Pannoniában csak egy legio van, a tartomány északi határán állomásozó legio II adiutrix az egész II. század folyamán, és így a tartomány összes segédcsapata ehhez a nagyobb taktikai egységhez nyert beosztást. Nem tudjuk még, hogy áll a helyzet a több legiós tartományokban, ahol valószínűleg az auxiliaris táborhelyek egy-egy legio taktikai egységnek vannak alárendelve, s itt a felsorolás is talán taktikai egységekként történt.

Hasonlítsuk össze mindennek előtt a tokodi diploma csapatjegyzékét a regölyi diplomák jegyzékeivel. A tokodi diploma tanúsága szerint 110-ben négy lovas alakulat: ala állomásozott Alsó-Pannoniában, 148-ban azonban már öt ilyen alakulatot említ meg a regölyi diploma, feltehetőleg tehát időközben eggyel megnőtt az ala-táborok száma. A tokodi diplomán első helyen említett ala I Flavia Britannica mill. c. R., továbbá a negyedik helyen említett ala I praetoria c. R. megvan a regölyi diplomákon is. Tehát ezek a csapatok állomáshelyeiken maradtak (Százhalombatta? és

Dalj). A tokodi diploma másik két alaja: az ala Frontoniana és az ala Siliana c. R. helyére 110 és 148 között az ala I Thracum veterana sag. és az ala I Brittonum c. R. jön. A helyőrségsere egészen kézenfekvő a nagytétényi táborban (Campona), ahol az ala Frontonianát váltja fel az ala I Thracum veterana.³¹⁸ Az ala Frontoniana feltehetőleg 118-ban a Marcius Turbo-féle hadjáratban hagyja el Alsó-Pannoniát és kerül a veszélyeztetett Daciába.³¹⁹ Az ala Siliana c. R. és az ala I Brittonum c. R. csapatokról sokkal kevesebbet tudunk, de feltehető, hogy a két csapat hasonló módon váltja egymást, az alsópannoniai limes középső szakaszán, talán a böleskei táborban.³²⁰ Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a 114-ben kiadott carnuntumi diplomán három ala szerepel, amelyek közül az egyik az ala I Flavia Britannica mill. c. R. vexillatióban távol van a tartománytól, valószínűleg résztvett Traianus Parthus háborúiban.³²¹ A másik két ala a Nagytétényben állomásozó ala Frontoniana és a tokodi diplomán nem szereplő ala I Flavia Gaetulorum. Ha elfogadjuk, hogy az elbocsátás egy-egy limes-szakaszról történt a II. században, akkor a két északi táborban (Nagytétény, Százhalombatta?) állomásozó csapat mellett az ala I Flavia Gaetulorum ebben az időben a harmadik táborban, Böleskén állomásozott és már 110 és 114 között felváltotta itt az ala Silianát.³²² Az ala I Flavia Gaetulorum nagy feliratos emlékéanyaga, amely alsópannoniai tartózkodására is vonatkozik, a tartomány határain kívül jött elő, így emlékszerű bizonyítékaink böleskei táborából nincsenek.³²³ Ezt a csapatot váltaná azután fel Hadrianus uralkodása alatt az ala I Brittonum c. R. Ha érvelésünk helyes, akkor az ala Siliana nem egyidőben hagyja el a tartományt az ala Frontonianával és távozik Daciába, hanem korábban 110 és 114 között.

A tokodi és regölyi diplomák összehasonlításából kiderül, hogy az újonnan jött ötödik lovasalakulat az ala I Augusta Ituraeorum.³²⁴ Valószínűleg 118-ban a szarmata háború kisebb átrendezést követelt Dacia keleti és Alsó-Pannonia déli részén, ekkor került át Dacia keleti frontjáról³²⁵ a csapat a Tisza torkolatának környékére, talán Surdukra.³²⁶ Ez a tábor valószínűleg már Traianus dák háborúi előtt is ala-tábor volt és

³¹⁸ A sok Aquincum-környéki lelőhelyről származó emlék közül az egyik feliratos sírkő Nagytétényből való, CIL III 3400.

³¹⁹ L. 89.

³²⁰ L. 90.

³²¹ CIL XVI 61.

³²² L. 83/60 j.

³²³ Wagner, i. m. 35. — Egyik praefectura volt L. Flavius Secularis Alsó-Pannoniában, aki a coh. I Campanorum voluntariorum tribunusa volt ugyanebben a tartományban (CIL VI 3520 = 2731). Lehetséges, hogy Sex. Attilius Senecio praefectus is még Pannonia inferiorban vezette Hadrianus alatt az alát és a csapattal együtt megy el a zsidó háborúba (CIL VI 3505).

³²⁴ L. 91 sk.

³²⁵ Daicoviciu, i. m. 333 sk.; An. Ép. 1944, No. 58; Radnóti, Ant. Hung. I. 1947. 39 skk.

³²⁶ L. 92.

³¹⁷ Rövidesen megkíséreljük a dunai limes egységeinek és Daciának hasonló feldolgozását, de azt reméljük, hogy ez a módszer eredményekre fog vezetni a germániai, britanniai, syriai, mauretaniai határvédelem megismerésében is.

már az I. szd. végén is itt egy lovas-alakulat állomásozott. Ez a védelmi szakasz azonban Traianus dák háborúi előtt, már Domitianustól kezdve, Moesia superiorhoz tartozott,³²⁷ és Surduk megszálló csapatát ebben a tartományban felsorolt ala-k között kell keresnünk az I. és II. század fordulójáról származó diplomákon.³²⁸ Minden valószínűség szerint az ala II Pannoniorum állomásozott itt az I. század utolsó évtizedeiben és a dák háborúk idején.³²⁹ A második dák háború alatt, amikor a Bánát felvonulási terület volt és ezért jelentős római haderő szállta meg, feleslegessé vált az itteni tábor, az ala elhagyja állomáshelyét és Daciába megy.³³⁰ 110-ben, amikor az ala II Pannoniorum már Dacia haderejéhez³³¹ tartozott, a szurduki tábor talán nem áll üresen, feltehetőleg a Daciából visszaért syriai lovas vexillatio tartja megszállva.³³² Eszerint az ala I Augusta Turaeorum alsópannoniai elhelyezése nem jelent új tábort, hanem egy korábbi ala-tábort száll meg Hadrianus uralma alatt.

Másként van ez a cohors-táborokkal. A tokodi diplomán felsorolt tíz cohors-szal szemben a regölyi diplomákon tizenhármát sikerült topográfiailag elhelyeznünk. Feltételezve ismét, hogy a II. század első felében a viszonylagos nyugalom idején a csapatok nem változtatták helyüket, nyolc cohors azonos a két diplomán, így táborhelyüket is könnyen meghatározhatjuk. A mindkét diplomáról ismert cohorsok biztosan meghatározható táborhelyei északról délre haladva: Dunapentele = Intercisa (cohors I Alpinorum equitata), Dunakömlőd = Lussonium (cohors I Alpinorum peditata), Ócsény–Szigetpuszta = ad Latum³³³ (cohors I Noricorum), Várdomb = ad Statuas (cohors III Lusitanorum), Dunaszekeső = Lugio (cohors II Nerviorum et Callaecorum),³³⁴ Kölked = Altinum (cohors I Lusitanorum), egy tábor a Dráva torkolata környékén (cohors I Montanorum)³³⁵ és Novi Banovei = Burganae (cohors I Thracum c. R.). A tokodi diplomán felsorolt további két cohors közül a cohors V Gallorum, emlékanyaga szerint, valahol a déli szakaszon, Szlavóniában állomásozott.³³⁶ Nagyon valószínű, hogy állomáshelyét Traianus utolsó éveiben vagy Hadrianus uralkodása alatt átadja a cohors I Campanorum voluntariorum c. R. csapatnak, amelyiket már a regölyi diplomákról ismerünk.³³⁷ Végül fennmarad a cohors II Alpinorum, amelyik

102-ben már Pannonia ezen limes-szakaszán állomásozott.³³⁸ Ha azonosnak vesszük ezt a csapatot a későbbi Felső-Pannóniában állomásozó hasonnevű csapattal, akkor ez a csapat 110 és 133 között cserélhette táborhelyét, és helyezték át Alsó-Pannóniából Felső-Pannóniába.³³⁹

A regölyi diplomák felsorolásában a cohorsok között első helyen álló cohors III Batavorum 107 és 148 között érkezett a tartományba, valószínűleg Hadrianus szarmata háborúja idején.³⁴⁰ Adonyi táborhelyén legutóbb végzett ásatások bebizonyították, hogy ezen csapat itteni táborozása előtt egy másik segédcsoport állomásozott itt, az I. század végén és a II. század elején.³⁴¹ Tehát Vetus Salina (Adony) már a tokodi diploma kiadása idején, 110-ben is, auxilia-tábor volt. Könnyen lehetséges, hogy a cohors II Alpinorum a II. század első évtizedeiben Adonyban állomásozott. Persze, ez csak feltevés, mivel ezen a környéken emléke nem maradt ránk.³⁴²

A II. század első felében Pannonia inferiorba érkezett három cohors közül kettő: a cohors I Thracum Germanica és a cohors VII Breucorum egyszerre jönnek Germaniából, mégpedig valószínűleg Hadrianus alatt, a szarmata háború keserű tapasztalatai után a limes erősítésére.³⁴³ Az első felépíti a baracspusztai tábort, a másik talán a dunaszekesői fontos Duna-átkelőt erősíti meg. Ugyancsak ebben az időben vagy talán még később jön Alsó-Pannóniába a cohors II Augusta Thracum. Ezzel befejeződik Pannonia inferior határának erősítése a II. század nagy erőpróbájáig, a markomann-szarmata háborúig.

Az alsópannoniai diplomák közül azonban egyik időben még a tokodi (110) és a regölyi (148) közé iktatható.³⁴⁴ A carnuntumi diploma, amelyet 114 szeptember 1-én kapott Nertomarus, az ala Frontoniana egyik katonája, korban nagyon közel van a tokodi diplomához.³⁴⁵ Vessük össze táborhelyek szerint a carnuntumi diploma felsorolt csapatait a tokodi elbocsátólevél csapataival. A számozásuk szerint felsorolt csapatok közül csak két alat és hat cohorsot találunk a carnuntumi okmányon, illetőleg meg van említve, hogy a harmadik lovascsapat, az ala I Flavia Augusta Britannica mill. c. R. egy expedícióban távol van pillanatnyilag a tartományból. Megállapítható

³²⁷ PWRE. XV² 2353.

³²⁸ CIL XVI 39, 46, 54.

³²⁹ CIL III 10223; Wagner, i. m. 60 skk.; Szilágyi, Arch. Ért. 77, 1950, 24.

³³⁰ Wagner, i. m. 61.

³³¹ An. Ép. 1944, no. 58.

³³² L. 86.

³³³ Csalog, Arch. Ért. 1941, 105 sk.

³³⁴ Már korábban sikerült bebizonyítani, hogy a tokodi diplomán szereplő cohors II Asturum et Callaecorum és a regölyi diplomákon szereplő cohors II Nerviorum et Callaecorum azonos csapatok, l. 86.

³³⁵ Zmaljevác vagy Sotin, l. 95 sk.

³³⁶ Ettől a csapattól származtathatjuk a CVC jelzésű téglabélyegeket Slankamen környékéről, v. ö. Fröhlich, Arch. Ért. 12, 1892, 118; Szilágyi, Arch. Ért. 77, 1950, 24/67. j., aki már gondol erre a kiegészítésre.

³³⁷ L. 96.

³³⁸ CIL XVI 47; Wagner, i. m. 84.

³³⁹ Wagner, i. m. 84 sk.; Barkóczi, Magyar Múzeum 1946, 65.

³⁴⁰ L. 92.

³⁴¹ L. 105.

³⁴² Megfelelő indokolás nélkül említi meg nyomát Aquincumban: Szilágyi, Tanulmányok... 9, 14; Bp. Tört. I., 495 sk. — A csapat dunabogdányi emlékanyaga már a II. szd. derekáról való, tehát azután hogy a csapatot áthelyezték Felső-Pannóniába, v. ö. CIL III 3646; 10589, Schober, i. m. 44, Nr. 92. — A pannóniai limes alsó szakaszáról való feliratos emlékek viszont még az I. szd. közepéről származnak (CIL III 3261; An. Ép., 1913, Nr. 35), v. ö. Wagner, i. m. 84; kiegészítése a CIL III 3302 könél téves, l. 85 sk.

³⁴³ L. 93.

³⁴⁴ Nem számítjuk itt az albertfalvai diploma-töredéket, amelyet Nagy Tibor fog rövidesen ismertetni.

³⁴⁵ CIL XVI 61.

tehát, hogy a felsorolt 9 csapat kevesebb a tokodi diplomán felsorolt 15-nél, tehát nem jelentheti a tartomány egész, segédc csapatokból álló haderejét.

Az ala-k közül már előbb felsoroltuk a tartomány északi részén (talán Százhalombattán) állomásozó ala I Flavia Britannica mill. c. R.-ot, szerepel a Nagytétényben állomásozó (Campona) ala Frontoniana, és a harmadik lovas alakulatot, az ala I Flavia Gaetulorum-ot, az ala Siliana korábbi táborában helyeztük el, talán Bölskén.³⁴⁶ A carnuntumi diploma hat cohorsa közül a két cohors I Alpinorum (közelebbi megjelölés nélkül) feltehetőleg 114-ben is a dunapentelei (Intercisa) és a dunakömlődi (Lussonium) táborokat foglalta el. Ugyanígy feltételezzük, hogy a cohors I Lusitanorum Kölkeden (Altinum) és a cohors III Lusitanorum Várdombon (ad Statuas) állomásozott, mint azt korábbi fejtegetéseinkben már megállapítottuk. A cohors I Montanorum pedig, mint ahogy azt is már korábban kifejtettük, valahol a Dráva torkolatánál védte a határt. A felsorolás ötödik helyén szerepel a cohors II Augusta Nervia Pacensis milliaria Brittonum.³⁴⁷ Ezt a csapatot a Daciába vezető út kulcspontján, Dunaszekcsőn (Lugio) tételezhetjük fel leginkább. Ebben a táborban a tokodi és regölyi diplomák alapján korábban a cohors II Asturum et Callaecorum, később pedig a cohors II Nerviorum et Callaecorum állomásozott.³⁴⁸ Ha figyelembe vesszük, hogy a hosszúnevű cohors 159-ben Dacia Porolissensisben³⁴⁹ állomásozott, sőt az is lehetséges, hogy jó néhány évtizeddel előbb már Dacia superior³⁵⁰ hadrendjéhez tartozott. Lehetséges, hogy ez a csapattest nem Statius Priscus helytartósága idején kerül Alsó-Pannoniából Daciába (157),³⁵¹ hanem jóval előbb, Hadrianus szarmata háborúi idején.³⁵² Lehetséges, hogy Hadrianus szarmata háborúiban a dunaszekcsői táborból kiinduló csapat egy része ide visszatér, és neve fennmarad a helyére visszakerült cohors II Asturum et Callaecorum nevében, mert evvel egyesítik. Az egyesítés megmagyarázná a regölyi diplomák cohors II Nerviorum et Callaecorum nevét.³⁵³ A csapat zöme azonban feltétlenül elkerül Daciába.

A carnuntumi diploma tehát a következő alsópannoniai táborok helyőrségeit sorolja fel 114-ben: Nagytétény, Százhalombatta, Dunapentele, Dunakömlőd, Bölske?, Várdomb, Duna-

szekcső, Kölked és talán Zmaljevac, vagyis a csapatok szerint az ala Frontoniana, ala I Flavia Britannica mill. c. R. (amelyik éppen expedícióban van), cohors I Alpinorum (eq.), cohors I Alpinorum (ped.), ala I Flavia Gaetulorum, cohors III Lusitanorum, cohors II Augusta Nervia Pacensis mill. Brittonum, cohors I Lusitanorum és cohors I Montanorum. Mind a kilenc tábor már 110-ben, a tokodi diploma idején áll, és földrajzilag Pannonia inferior limesének egyik szakasza Aquincumtól a Dráva torkolatáig. Feltűnő, hogy a Dráva torkolatán alul, Daltól délre és keletre, egészen Moesia határáig egyetlen csapatot sem említ a diploma, tehát a carnuntumi diploma is úgy látszik egy egységből történő elbocsátás emléke, de ebben az esetben nem a tartomány egész határszakaszáról történt az elbocsátás. Hogy miért, arra itt nem tudunk egyelőre feleletet adni. Az aquincum—dráva torkolati szakaszon kívül maradt két tábor, amely már 110-ben meg volt szállva, az adonyi és az ócsényszigetpusztai. Adonyban feltételezhetően ebben az időben váltja le a cohors II Alpinorumot, a cohors III Batavorumot, azért nincs helyőrsége megemlítve, hogy miért nem kapunk adatot az ócsény—szigetpusztai táborban állomásozó cohors I Noricorumról, arra egyelőre feleletet nem tudunk adni.

Az alsópannoniai diplomák a II. században, az elbocsátást illetően, mindig egy topográfiai egységre vonatkoznak, eszerint tehát 110-ben a tartomány egész határmentéről történt elbocsátás, 114-ben csak az aquincum—drávatorkolati szakaszcól, végül 148-ban, 151/160-ban és 167-ben ismét az egész tartomány területéről.³⁵⁴ Világos, hogy az elbocsátás csak nyugodt időkben történt, amikor a szarmaták nem fenyegették a tartományt. Pannonia inferior auxiliáris helyőrsége a II. században a Duna-menti táborokban a mellékelt táblázat szerint helyezkedhetett el (2. kép).

IV.

Pannonia inferior limes-táboraiban, az aquincumi legiós-tábort leszámítva, eddig csak három auxiliarius táborban történt kutatás.³⁵⁵ A kutatások mind a három helyen tisztázták a megszállás időpontját, tehát az első építkezést, továbbá sikerült szíjjelválasztani az egyes építkezési periódusokat. A három tábor: Nagytétény (Campona), Adony (Vetus Salina) és Dunapentele (Intercisa). Az ásatások eredményei kiegészítik és alátámasztják a diplomák új feldolgozása által leszűrt eredményeket.

A nagytétényi tábor ásatásai három építési periódust különböztetnek meg, egy lekerekített

³⁴⁶ L. 90.

³⁴⁷ Wagner, i. m. 111 sk.

³⁴⁸ L. 86. és 94.

³⁴⁹ Wagner, i. m. 171 sk.; CIL XVI 110; Dečev, Klio 30, 1937, 187 skk.

³⁵⁰ A nova-zagorai diploma (CIL XVI 90) egyes hiányzó cohors-nevei kiegészíthetők evvel a csapattesttel (i. u. 144).

³⁵¹ Cheesman, i. m. 158/1. j.; Wagner, i. m. 172.

³⁵² Nesselhauf, CIL XVI 110/6. j.

³⁵³ A Szekszárdon talált COH II BR téglabélyegeket Szilágyi János (Arch. Ért. 1942, 186 sk., 18 a—b k.) ettől a csapattól származtatja és egy ottani tábor helyőrségének tartja. Mivel azonban eddig Szekszárdon (Alisca) mindeztideig nem figyeltek meg római tábor, csak Ócsény—Szigetpuszta tábora jöhet a közelben számításba.

³⁵⁴ CIL XVI 123 (Óbuda). Ezen a diplomán hiányzó öt csapatot már valószínűleg a markomann-szarmata háború tartja lekötve, és ezért nincs belőlük elbocsátás, v. ö. Csalog—Alföldi, i. h.

³⁵⁵ Nem számítjuk itt a szentendrei táborban folytatásokat, mivel ennek a tábornak Alsó-Pannoniához való tartozása legalább is vitatható. Ugyancsak nem számítjuk a százhalombattai táborban (Matrica) 1943-ban lefolyt kutatásokat, mert ennek az ásatásnak jegyzetanyaga a háborús pusztítások miatt csak hézagosan maradt ránk, és így eredményei nem dolgozhatók fel.

TÁBOROK	I.U.	110	114	148	167
<i>Nagytétény</i>		ALA FRONTONIANA		ALAI THRACUM VETERANA	
<i>Szászhalombatta</i>		ALA I. FLAVIA	BRITANNICA C. R.		
<i>Adony</i>		COH. II. ALPIN. EQUIT.	^{/IN EXP./} ?	COH. III. BATAVORUM	?
<i>Dunapentele</i>		COHORS I. ALPINORUM	EQUITATA		?
<i>Baracspusztá</i>		—	—	COH. I. THRACUM GERMANICA	
<i>Bölcske?</i>		ALA SILIANA	ALA I. FI. GAETUL.	ALAI BRITTONUM	?
<i>Dunakömlőd</i>		COHORS I. ALPINORUM	PEDITATA		
<i>Öcsény-Szigetpuszta</i>		COH. I. NORICORUM	?	COHORS I. NORICORUM	
<i>Várdomb</i>		COHORS III.	LUSITANORUM		
<i>Dunaszekcső</i>		COH. II. AST. ET CALL.	COH. II. N.P. BRITT.	COH. II. ASTURUM ET CALLAECORUM	
		—	—	COH. VII. BREUCORUM	
<i>Kölked</i>		COHORS I.	LUSITANORUM		
<i>Batina</i>		—	—	COH. II. AUGUSTA THRACUM	
<i>Zmajevac?</i>	}	COHORS I. MONTANORUM			
<i>Sotin?</i>					
<i>Dalj</i>		ALA I.	PRAETORIA C. R.		
<i>Slankamen</i>		COH. V. GALLORUM	?	COH. I. CAMP. VOL.	?
<i>Surduk</i>		VEXIL EQ. SYR?	?	ALA I. AUGUSTA ITURAEORUM	
<i>Novi Banovci</i>		COH. I. THRACUM C. R.	?	COH. I. THRACUM C. R.	

sarkú tábor, négyszögletes beugró kaputornyokkal, egy önálló periódust jelentenek a sarkokon épült kerek bástyák és végül a sarkokon kiugró legyezőalakú tornyok.³⁵⁶ Mind a három építési periódus kőtábor, palánktábor ezen a helyen mindezekig nem találtak.³⁵⁷

Az adonyi táborban a cohors III Batavorum kőtábora alatt három palánk-tábor találtunk³⁵⁸ (3. kép). Az első palánk-tábor rétegéből és a tábor vallumának betöltéséből mint korhatározó kerámia: póvidéki terra-sigillata darabok, pikelyes, citromsárga mázas és szürke északitáliai csészék kerültek elő. Kiástuk a tábornak két kerek tornyát a nyugati oldalon, de a palánkkonstruktóit nem sikerült tisztáznunk, a következő palánktábor építkezése ezt tönkretette. Azt állíthatjuk, hogy eddig ez a legkorábbi táborunk Pannóniából, amelyet ásatásból ismerünk az I. szd. elejéről. A beugró kerek tornyok a palánk mellett eddig teljesen ismeretlenek voltak tartományunkban. A második palánk-tábor falát képező, egymástól átlagosan 250 cm-re elhelyezett kettős cölöpsornak mintegy 15 m hosszúságban egyik szakaszát kaptuk meg: a cölöplyukakat, helyenkint még bedűlt gerendákkal. Minden kettős cölöphöz a belső oldalon egy ferde támasztó járult. Hasonlóképpen sikerült tisztáznunk a harmadik palánktábor konstrukcióját és egyik kerek tornyát. Ennél a kettős oszlopok 140 cm-re voltak egymástól. Az oszlopok közét földdel tömték meg, míg külsejét gerendával látták el, vagy pedig ágfonással erősítették. A ferde belső támasztók nyomait itt is megtaláltuk. Ehhez a konstrukcióhoz tartozó négyszögű leásások (120×130 cm) egyikében — ezek szerepe a konstrukcióban még nem tisztázott — sok kerámia került elő, amelyek a II. század legelejéről valók (Traianus—Hadrianus). Közöttük van egy IANV F bélyegzővel ellátott Drag. 37. típusú terra-sigillata darab. Tudjuk azt, hogy Ianus mester La Madeleineben, Heiligenbergben és végül Rheinzabernben dolgozott.³⁵⁹ Fellépését Heiligenbergben i. u. 90—95 közé teszik, később pedig átköltözött Rheinzabernbe, az itteni műhelyek legkorábbi képviselője.³⁶⁰ Az adonyi töredék még heiligenbergi működésének terméke,³⁶¹ de minden bizonnyal táborunk árkába

³⁵⁶ Paulovics, Il limes romano un Ungheria Quaderni del Impero, 12.

³⁵⁷ Újabb ásatásokat vezetett a táborban az 1949. és 1950. években Fülep Ferenc, akinek ismertetése rövidesen megjelenik.

³⁵⁸ Az adonyi tábor az 1949-ben és 1950-ben épült budapest—mohácsi műút földmunkálatai során tártuk fel. A Duna mellékága nagy részét már elmosta, de a megmaradt délnyugati sarokban sikerült megállapítanunk a tábor építési periódusait. Az ásatás részletes publikációja most van előkészületben.

³⁵⁹ Pannóniai elterjedésére l. Juhász Gy., A brigetioi terra sigillaták (Diss. Pann. II. 3), 142, 128 sz.

³⁶⁰ Forrer, Die röm. Terrasigillata-Töpfereien von Heiligenberg-Dienschheim und Ittenweiler in Elsass, 156; Juhász Gy., i. m. 15.

³⁶¹ Ianus edényeit fényes, csillogó mázzal vont be, amint azt a mi darabunkból is láttuk. Bár az adonyi darab kis töredék, de úgy technikája, mint formakincse (szőlőlevél), végül a bélyegző elhelyezése is a mester heiligenbergi darabjaira emlékeztet, v. ö. Forrer, i. m. 29. t.

már a II. szd.-ban került. Ha most figyelembe vesszük azt a tényt, hogy az első számú kőtábor a harmadik palánk-tábor bizonyos konstrukciós részeit felhasználja és nívója is megegyezik az előbbivel, akkor a kettő között nagy időbeli eltolódás nem lehetett. Hozzátehetjük azt is, hogy az utolsó palánktáborban Traianusnál későbbi érem nem került elő, és a nagy tömegben előkerült kerámia is erre az időre utal.

Az első kőtáborban kerültek elő azután a cohors III Batavorum téglabélyegei, amelyek azt mutatják, hogy a harmadik számú palánktábor ez a cohors építi át kőtáborra a II. század legelején, minden valószínűség szerint Traianus utolsó éveiben vagy Hadrianus uralkodása elején. Közvetlenül a cohors ideérkezése előtt egy másik csapatnak kellett a harmadik palánktáborban állomásoznia, és ez a tokodi diploma szerint a cohors II Alpinorum lehetett.³⁶² Az első kőtáborban folyt le Hadrianus császár szemeláttára egy batavus katona lovasbravúrra, aki átúszta a Dunát és fegyverével kitűnő célzásáról tett tanúságot.³⁶³ Ez az adat is megfelel a cohors idehelyezéséről mondottaknak. Az első számú kőtábor még egy későbbi második számú kőtábor is követi, amelyből ugyancsak a cohors III Batavorum emlékei kerültek elő, de ez utóbbit még a mult században történt útépités csaknem teljesen tönkretette.

Az Adonytól délre fekvő legközelebbi táborhelyen, Dunapentelén (Intercisa) az eddigi kutatások során semmi olyan emlékeanyag nem került elő — bár itt a kutatás már teljesen lezártnak tekinthető —, amely arra mutatott volna, hogy a tábor az I. században már állt volna (4. kép). A kőtábor itt is egy palánktábor előzte meg, amely szintén rövid életű volt (XXXIX. t.). Az ásatások folyamán a legkorábbi rétegekből előkerült kerámia a II. század legelejéről származik, és így kézenfekvő az a meggondolás, hogy a tábor keletkezését mint Traianus dák háborúi alatt kiépült hídfőt, mint stratégiai bázist fogjuk fel. A kőtábor első nívója itt is megegyezik a palánktábor nívójával. A metszetekben a palánktábor valluma teljes épségben megmaradt. Az átépítés a leletek szerint már Hadrianus alatt bekövetkezett és nagyságára ugyanaz, tehát azonos csapat végezte, mint a korábbi palánktábor építkezését. A diplomák tanúsága szerint ez a csapat a cohors I Alpinorum equitata volt amelynek feliratos emléke is maradt Dunapentelén.³⁶⁴ Valószínűnek látszik, hogy a kőtábor építésének ideje egybeesik az adonyi tábor építésével.

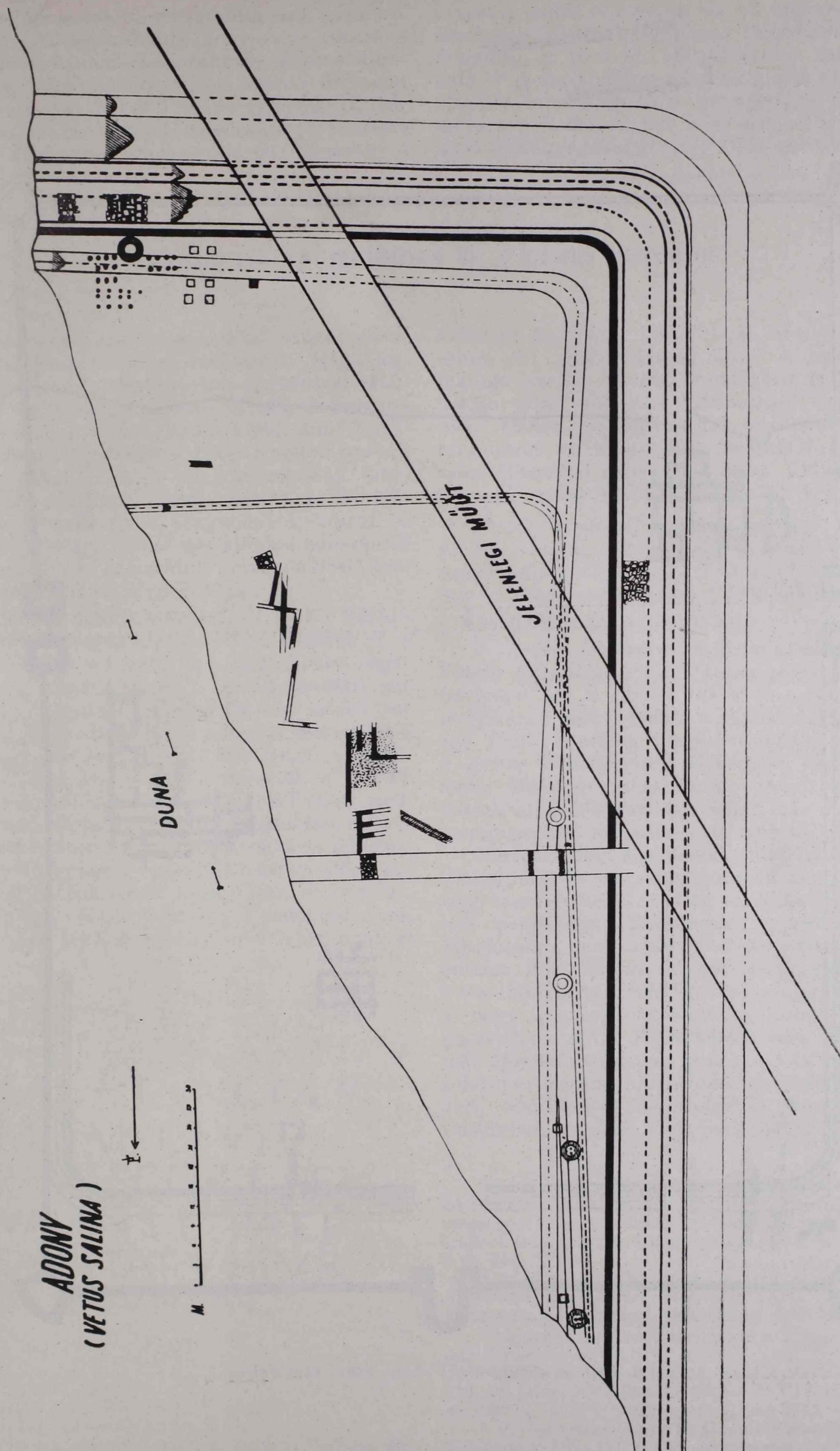
Miként a csapatok növekedése is Hadrianus szarmata háborújával függ össze, úgy az alsó-pannóniai táborok átépítése is ennek a császárnak életében történhetett (118/19). A dunapentelei helyőrség nevét már nem találjuk a 167-es óbudai

³⁶² L. 102.

³⁶³ L. 92.

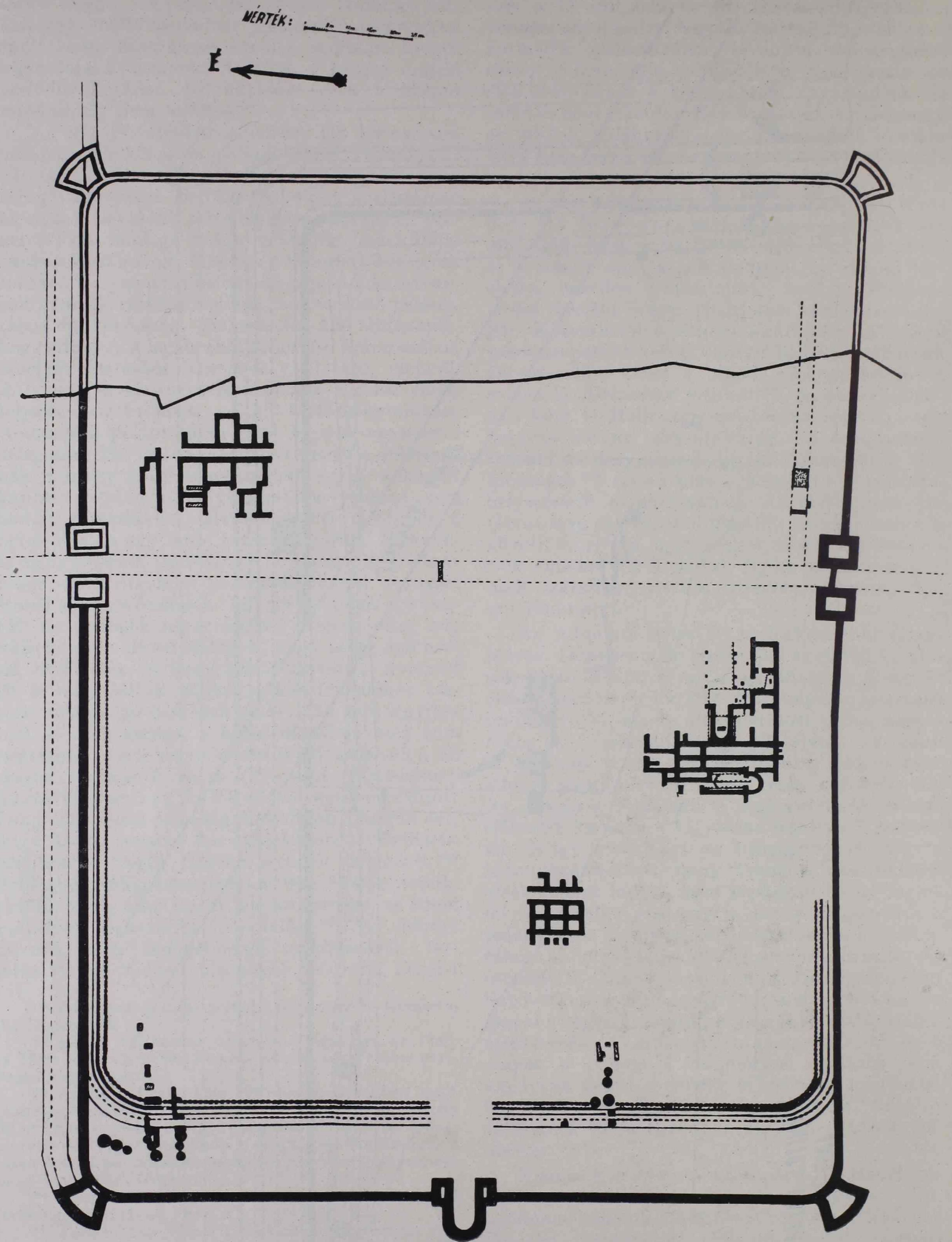
³⁶⁴ L. 92.

3. kép. Az adonyi római tábor. (Vetus Salina).

4. kép. A dunapentelei római tábor. (Intercisa).

diplomán, mivel később sem említik ezek az okmányok, fel kell tételeznünk, hogy ez a csapat a markomann-szarmata háborúban, Marcus Aurelius alatt, felmorzsolódott. Az adonyi diplomatöredék, amelyet 168 és 190 között adtak ki, már az intercisai tábor új keleti helyőrségét,³⁶⁵ a cohors milliaria Hemesenorumot sorolja fel. Ugyanezt a

csapatot említi egy másik kisebb diplomatöredék, amelynek közelebbi datálása lehetetlen, de feltehetőleg ez is a II. század utolsó harmadából való.³⁶⁶ A markomann-háborúk idején újabb nagy átépítés tapasztalható a dunapentelei táborban, de ez a periódus itt már nem érdekel bennünket, mert leletanyagával átmegy a III. századba.³⁶⁷

Radnóti Aladár és Barkóczi László

ATTRIBUTIO AQUINCUMBAN ÉS A VÁROS DECURIOI

Pannónia őslakos törzseinek rómaikori életéről alig szólnak feliratos emlékeink. Még legtöbbször a civitas Eraviscorum említésével találkozunk,¹ de ezek az adatok is alig mondanak többet a civitas pusztá nevéen kívül, amit történetileg hasznosítani lehetne. Csupán annyit tudunk meg egy oltárból,² hogy az eraviszkuszok szervezete még Philippus Arabs idején is fennállt volna, de hogy milyen körülmények között és milyen helyzetben, eddigi adatainkból nem derült ki. A legújabban bemutatott civitas-felirat³ erre vonatkozólag adhat felvilágosítást.

A köemlék feliratos részét az újabb korban másodszori felhasználásakor erősen levésték (l. a jelentésben közölt képet), de a beírt terület nagyságát meg lehet állapítani. Az utolsóelőtti sor II vir(i)-je ugyanis kapcsolódik az utolsó sor MVN AQ-jához. Baloldalt a feliratos rész szélét a Valens név első betűje jelzi. Ami magát a szöveget illeti, eltérően az első említéstől, a CIVIT (alulról 5. sor) előtt nem M, hanem AT állott, csak a T vízszintes felső szára és az A baloldala a levés következtében eltűnt. Az A előtt is felfedezhető egy függőleges vésés. Ha ezt az előző sor COL-jával hozzuk össze, amely után szintén látható még egy vésési nyom, egy V baloldali szára, a kiegészítés [in]colu | [mit] at(e) lehet, gyakori

kifejezés fogadalmi feliratoknál, amely előtt pro salute et ... szokott még állni.⁴ A legfelső megmaradt sornak az első említésben is jelzett A betűje előtt világosan felismerhető egy N alsó része. Ennek kiegészítése már bizonytalanabb, de tekintettel az utána álló fogadalmi formulára, talán [Iuno | ni regi] na[e] lehet. Ennek alapján az egész szöveg rekonstrukciója (1. kép):

[I(ovi) o(ptimo) m(aximo) et Iuno | ni regi] na
[e pro | sal(ute) et in] colu | [mit] at(e) civit
(atis) [E]ra] viscor(um) T(itus) Ael(ius) | Va
lens et P(ublius) Ael(ius) | [Du]bitatus II vir(i)
| mun(icipii) Aq(uincensis).

P. Aelius Dubitatus Hadrianustól, T. Aelius Valens Antoninus Piustól kapta polgárjogát. Feliratunkat így a 138 és 194 közé eső évek valamelyikének két legfőbb aquincumi tisztviselője egy tőlük látszólag független, önálló szervezet, a civitas Eraviscorum üdvéért és jólétéért állította. Mivel az emlék korát egészen 194-ig tolhatjuk ki, a két duumvir lehet már a polgárjog szempontjából második nemzedék is.

Mármost ha Aquincum municipium-korából ismert decurióinak neveit nézzük végig, kiderül, hogy tizenegy közül öt viseli az Aelius nevet, kettőnek polgárjoga Traianusra, egynek pedig a Flaviusokra megy vissza.⁵ A csoportból első pillanatra kiűt három decurio neve, akiknek felirata 193-ból való, tehát több mint egy évtizeddel a nagy markomann-szarmata háborúk okozta pusztulások után. Ez a három név valószínűleg már újonnan betelepült embereket takar.⁶ Ha ezt a hármat leszámítjuk, Aquincum ordo-jának eredeti, alapításkori összetételéről kapunk képet; túlsúlyban vannak azok, akik polgárjogukat az

I O M E T I V N O
N I R E G I N A E P R O
S A L E T I N C O L V
M I T A T C I V I T E
R A V I S C O R T A E L
V A L E N S E T P A E L
D V B I T A T V S T I V R
M V N A Q

1. kép

³⁶⁵ CIL XVI 132.

¹ Alföldi, Arch. Ért. 1939, 108 skk.

² CIL III 10418; Arch. Ért. i. h.

³ Az új szerzemények közt megemlíti: Szilágyi, Bp. Rég. XV., 320. old., 52. j.

³⁶⁶ CIL XVI 131. A diploma bizonytalan datálása készítette a kutatókat arra, hogy a cohors milliaria Hemesenorum alsópannóniai tartózkodását már Hadrianus korától számítsák, ez bizonyosan tévedés, v. ö. Wagner, i. m. 142.

³⁶⁷ A cikk angol fordítása a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelenő „Acta Archaeologica Hungarica” legközelebbi számában nyer közlést.

⁴ Ugyanez a formula fordul elő a 2. jegyzetben idézett feliratban is.

⁵ Aeliusok: CIL III 3347, 10355; Arch. Ért. 1905, 223; Bp. Rég. XV., 320. — Ulpusok: CIL III 10334 (u. a.: 10377), 14341⁶. — Flavius: CIL III 3347.

⁶ P. Petronius Clemens, C. Iul. Victorinus, C. Val. Valentinus. CIL III 10398. A második ezek közül egy 198-ból való kövön is szerepel: CIL III 14347.

alapító császártól nyerték. A többiek pedig már korábban romanizált őslakos családból, esetleg kiszolgált auxiliariusoktól származnak.

Érdemes ezt összevetni más pannóniai városok ordo-jának összetételével. E korból csak Carnuntum szolgáltat összehasonlításra elegendő számú decuriót; de ezek között egy sincs, aki polgárjogát az alapítónak, Hadrianusnak vagy utódjának köszönhetné. Carnuntum már 15-ben legiót kapott, egyébként is fontos kereskedelmi pont, amelyet Velleius is érdemesnek tartott megemlíteni. Polgári telepe korán kialakult kereskedőkből, veteránokból, így korábban megindult a lakosság tagozódása is. Nem volt itt szükség a város municipiummá-emelésekor mesterséges kiválasztásra, arra, hogy egyeseket a peregrinus joghelyzetből kiemelve a város vezetőrétegébe vegyennek be. Aquincumban ellenben még a városi tanács nagyrészt is a helyi őslakosság elemei töltik ki, mégpedig olyanok, akiknek polgárjoga fiatalabb magánál a városénál is. Talán éppen Hadrianus ittlétével⁷ és a municipium rangjának megadásával függ össze az, hogy P. Aelius Firmus, akinek apja még egynevű kelta⁸ ember, a császárnak állít fogadalmi feliratot hálából az aedilitas elnyeréséért.⁹ Ez a fogadalom szokatlan azok között a hasonló tárgyú felajánlások között, amelyek városi tisztségek elnyeréséért történtek. Ilyenekben gyakoribb az, hogy a fogadalmat teljesítő személy a városnak épít vagy állít valamit, Ael. Firmus viszont közvetlenül a császárhoz fordul, nyilván azért, mert Hadrianus jelenlétében történt a municipium megalapítása és az ő aedilitas-ának elnyerése is.

Kérdés, mi történt magával a civitas Eraviscorummal, amelynek vezetőrétegéből szerintünk sokan a római jogú város polgáraivá váltak? Általában az a felfogás, hogy az I. szd.-ban szokásos katonai felügyeletet a II. szd.-ra a civitasok önkormányzata váltotta fel, amikor a törzset a saját soraiból kikerülő praepositus vezetésére bízták.¹⁰ Ilyen praepositusokat azonban — Dalmáciával ellentétben¹¹ — Pannóniából nem ismerünk.¹² A civitas Eraviscorum egyetlen, későbbi, ismert tisztviselője egy jelentéktelen hivatalt tölt be: tabularius. Polgárjoga szintén Hadrianusra megy vissza.¹³ A civitas jelentősége a II. szd. elején egyébként is megcsappant, csak arra kell gondolnunk, hogy az állandóra letelepedett

legio territoriumát és a municipium területét is csak az őslakosság földjeiből hasíthatták ki.¹⁴

Visszatérve feliratunkra, amelyből kiindultunk, feltűnő, hogy éppen a két duumvir állította azt a civitas üdvéért, mintha valamiféle kapcsolat állott volna fenn hivatalosan is a municipium és a civitas között. Hogy ez a kapcsolat mi lehetett, arra nézve viszonylag távoli analógiát kell felhoznunk. Tárgyalt feliratunkkal egykorú a tergestei (Trieszt) decurio-testület egy érdekes határozata.¹⁵ Az analógia azért távoli, mert az északitáliai városok helyzete egyéb szempontból alig hasonlítható össze a dunamentiekével. A határozatban többek között ez áll: „... ut manifestatur caelestibus litteris Antonini Aug Pii, ... uti Carni Catalique attributi a divo Augusto rei publicae nostrae, prout qui meruissent vita atque censu, per aedilitatis gradum in curiam nostram admitterentur ac per hoc civitatem Romanam apiscerentur ...” Az „életük és vagyonuk alapján erre méltók”-on a két törzs arisztokráciája értendő. Aquincumban ennek a rétegnek még nagyobb is volt a szerepe, mint Tergestében.

A Carni és Catali törzsek viszonya Tergestéhez az *attributio* (alárendelés) volt, ami azt jelenti, hogy egy alacsonyabb jogú közösséget egy magasabb fokon álló közösség közigazgatása alá osztanak be, egy peregrinus jogú civitást egy latin vagy római jogú város alá.¹⁶ Ezt a rendszert már a köztársaságkorban használták, a nyugati birodalomrészen a peregrinus jogú törzsek kormányzásának szokásos módszere, sőt, mint a nyugtalanító népek fékentartására, úgy látszik, jól bevált módszert, Dácia elfoglalása után bevezették még az aldunai tartományokban is.¹⁷ Bár közvetlen adatunk erre eddig nem volt, a II. szd.-tól kezdve Pannóniában is rendszeresíthették. Az így attribuált közösséget az attribuáló közösség tisztviselői vezetik, míg magának csak kisebb hivatalai lehetnek. Az attribuált civitas tagjai egyénenként az aedilitas rangján keresztül bekerülhettek a városi tanácsba — Ael. Firmus is éppen ezért a rangért hálás Hadrianusnak! —, ez azonban, úgy látszik, nem volt általános minden attributióánál, ha erre külön császári engedély kellett. Mindenesetre a „desiderium publicum” a tergestei feliraton arra utal, hogy ez a szokás erősen el lehetett terjedve.

Növeli a hasonlóságot Tergeste és Aquincum között az, hogy Tergeste a korábbi források szerint csak a Carni törzs egy faluja,¹⁸ mint ahogy Aquincum is bizonyára csak egy telepe volt az eraviskusz törzsnek az I. szd.-ban.¹⁹ Sajnos, még nem

⁷ Weber, Untersuchungen zur Gesch. d. Kaisers Hadrianus, 153 skk.

⁸ Rusco: Holder, Alteitlicher Sprachschatz, II., 1250; Dottin, Manuel pour servir à l'étude de l'Antiquité Celtique, 1906, 98.

⁹ Arch. Ért. 1905, 223.

¹⁰ Alföldi, Századok LXX., 1936, 23; Bpest Tört. I., 159.

¹¹ CIL III 14324, Patsch, Hist. Wanderungen am Karst und an der Adria, Die Herzegowina einst und jetzt, 104.

¹² CIL III 3525 és Bp. Rég. XV., 320, 57 j. lenne az eddig ismert két praep., de mindkettő értelmezése kétséges. Lásd még a 23. sz. j.

¹³ Arch. Ért. 1939, 113.

¹⁴ V. ö. Rostowtzev, Gesellschaft u. Wirtschaft, I., 197; Stähelin, Die Schweiz in röm. Zeit, 179.

¹⁵ CIL V 532 = ILS 6680.

¹⁶ Kornemann, PW—RE. Suppl. VII., „Attributio”. Schulten, Rh. Mus. 1895, 515 skk. Hirschfeld, Kleine Schriften, 75, 94. Chilver, Cisalpine Gaul, 23 skk.

¹⁷ Kornemann, i. h. 68. Rostowtzev, i. m. I., 338, 342.

¹⁸ Kahrstedt, Göttingische Gelehrte Nachrichten, Phil.-hist. I., 1927, 4.

¹⁹ V. ö. Arch. Ért. 1939, 113. és CIL XVI 61. Mindkét helyen őslakosok edetmegjelölése, a municipium korát megelőző időből.

ismerjük eléggé, hogy a polgárváros milyen mértékben és mennyire épült korábbi, őslakos előzményre. Utca rendszerének részbeni zezugos volta arra mutat, hogy nem egyszerre történt letelepedés eredménye, amint erre sok más római várás derékszögű utcarendszere a példa,²⁰ hanem korábbi talán őslakos telep rendezetlen utcahálózatát követi. Különösen, ha meggondoljuk, hogy a Gellérthegy, ahova általában a civitas központját lokaizálni szokták, eddig még semmi nyomát sem adta rómaikori telepnek.²¹ A foglалásutáni időkből egyedül az albertfalvai őslakos telep ismert.²²

A pannóniai civitasok attributiójáról eddig nem kaptunk biztos értesülést. Kuzsinszky B. galliai és germániai analógiákra hivatkozva a civitasok autonómiája mellett foglalt állást.²³ Attributio lehetőségét csak újabban vetették fel.²⁴ Valójában ez volt a legkézenfekvőbb módja annak, hogy a még kellőképpen nem romanizálódott őslakosságot bevonják a tartományi adminisztrációba, úgy, hogy vezetését mégis a régi arisztokrácia tartotta meg kezében, az a réteg, amelyre az őslakosság köréből a római uralom kezdetétől fogva a leginkább számíthatott.²⁵ Az őslakosság e rétegének római polgárrá emelkedése megindult már szinte a foglалás után azonnal.²⁶ Tagjai, ha bekerültek az ordo-ba, mint a város vezetéséből is részesedő réteg, egyben az attribuílt civitas felett is felügyeletet gyakoroltak. A civitas névleges önállóságát mégis megtartotta, ezért szerepelhet továbbra is feliraton, azonban már a fent vázoltakból is következik, hogy közte és a város lakossága között erős keveredés indulhatott meg, amint erre szép példát ismerünk Tridentumból (szintén Észak-Itália), ahol már Claudius idejére sem lehetett a kétféle közösség tagjait szétválasztani polgárjog szempontjából. Ezt a kérdést Claudius úgy oldotta meg, hogy megadta a polgárjogot az azt eddig csak biórló, attribuílt lakosságnak is.

„*Quod ad condicionem Anaunorum etc. . . pertinet, quorum partem delator adtributam Tridentinis, partem ne adtributam quidem arguisse dicitur, tametsi animadverto non nimium firmam*

idgenus hominum habere civitatis Romanae originem: tamen cum longa usurpatione in possessionem eius fuisse dicatur et ita permixtum cum Tridentinis, ut diduci ab is sine gravi splendidi municipi iniuria non possit, patior eos in eo iure, in quo esse se existimaverunt, permanere beneficio meo . . .“ (CIL V 5050 = ILS 206).

Következményében hasonló lehetett ehhez a rendelethez a Constitutio Antoniniana-é Aquincumban, sőt, ha csak pannóniai szempontból nézzük Caracalla rendeletét, ez lehetett indítéka is. Azonban itt meggondolandó az, hogy a Severusdinasztia alatt Aquincum lakossága már nem a régi. Általában a Marcus-háborúkat követő időben nagyméretű betelepedést tételez fel a kutatás a meggyérült lakosságú provinciába.²⁷ Az ebből a korból való decuriók névanyaga tényleg ezt is tükrözi. Mindössze két Aeliusszal találkozunk,²⁸ viszont új nevek jelennek meg: Antonius, Septimius, Pompeius, Atilius, Atticus, Roscius stb. A 193-ban feltűnt Juliusok és Valeriusok megszaporodnak. Meglepően sok az Aurelius, akik Caracallától kaptak polgárjogot. A helyi őslakosság elemeit ezek között kell keresnünk, bár fedhetnek már ezek a nevek keletieket is: pl. M. Aur. Aepictetianus.²⁹

Miután a 212-es császári rendelkezés megadta az őslakosságnak a polgárjogot, a peregrinus jogú civitasnak el kellett volna tűnnie a tartomány életéből. Valójában így is lehetett; az attribuílt civitas territóriumuma minden megkülönböztetés nélkül végleg beolvadt a város territóriumába. Ha mégis Philippus alatt hallunk még róla, már nem érthettek azon mást, mint a colonia Septimia Aquincum városi körzetének egy részét, mint egy táj vagy település elnevezését.

Eredményeinket összefoglaljuk: az őslakos törzseket, amelyeket az i. u. I. szd.-ban Pannóniában a katonai kormányzás tartott felügyelete alatt, a II. szd.-ban nem függetlenítték és nem adtak nekik autonómiát, amint ez megtörtént Dalmáciában, hanem vezető osztályát kiemelve és római polgárrá téve, a római jogú városok irányítása alá helyezték. A törzsi arisztokrácia a város decuriotestületébe került fokozatosan be; ez nagy valószínűséggel állapítható meg Aquincumban, egy-két, belső területi civitástól eltekintve pedig hasonló lehetett a helyzet a többi civitas esetében is. Ezáltal a katonai kormányzat az őslakosság romanizált felső rétegének kezébe adta a tartományi lakosság egy jelentős részének közigazgatását.³⁰

Mócsy András

²⁰ Emona: Jahrb. f. Altertumskunde, VII, 1913, T. II.

²¹ B. Bónis, Bp. Rég. XV., 348 skk.

²² Nagy T., Ant. Hung. III., 49 skk.

²³ Solva, 108. Az itt ismertetett felirattal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a princepsok a katonai uralom idején is megvoltak, jelenlétükből nem lehet a katonai ellenőrzés megszűntére következtetni.

²⁴ Alföldi, Bp. Tört. I., 159 sk., Bibliographia Pann. VI. = Diss. Pann. II. 17., 17 old. — v. ö. Századok, 1936, 25.

²⁵ Jellemző példa erre, hogy 35-ben i. e., Siscia ostromakor, a néppel ellentétben a város előkelői megakarták nyitni a kaput Octavianus előtt: Appian. Illyr. 23; Dio 49, 37.

²⁶ Augustustól kapott polgárjog: CIL III 3377, Tiberiustól: 3691, 10902, Nervától: 3546. Claudius bőkezűsége e tekintetben közismert.

²⁷ Legutóbb: Barkóczy, Brigetio, 13, 27.

²⁸ CIL III 3368, 10347.

²⁹ CIL III 10481, 10570.

³⁰ Utólag értesültem, hogy Nagy Lajos 1946. júl. 30-án a „Corona Archaeologica” előtt előadást tartott „Az oppidum Eraviscorum fennállásának egy újabb budai köemléke” címmel (Ant. Hung. I., 1947, 107). Valószínűleg az általunk itt tárgyalt feliratról volt szó, azonban az előadás tartalmát, sajnos, nem sikerült meg tudnom.

ATTRIBUTIO IN AQUINCUM AND THE MUNICIPAL DECURIONES

On an inscription published not long ago (Budapest Régiségei XV, 1950, 329) the civitas Eraviscorum is again mentioned. We tried to read and supplement the inscription in the following way: [I(ovi) o(ptimo) m(axi)mo] et Iuno | ni regi | na [e] | pro sal(ute) et in]colu[m] [mit]at(e) civit(atis) [E] | ra]viscor(um) T(itus) Ael(ius) | Valens et P(ublius) Ael(ius) [Du]bitatus II vir(i) | mun(icipii) Aquincensis).

The two duumviri received their citizenship from Hadrian and Antoninus Pius respectively: i. e. from the emperor who founded the municipium, or his immediate successor. Now, if we survey the names of the Aquincum decuriones in the municipium-period, we see, that besides one Flavius and two Ulpii, the majority is represented by the Aelii (see note 5). From this follows, that when the town was founded, a great part of the original inhabitants were selected into the ordo of the municipium. One of the decuriones P. Ael. Firmus (Arch. Ért. 1905, 223) whose father — Rusco — still bore a single Celtic name, erected an inscription for Hadrian ob honorem aedilitatis. In this connection perhaps we may presume that Aquincum was inaugurated in the presence of Hadrian. (see Weber, Unters. z. Gesch. d. Kais. Hadr. 153 pp.). — On the other hand, e. g. in Carnuntum we have no knowledge of decuriones who received citizenship from the founder himself. During the longer development of the town, there was already a division among the inhabitants, so that an artificial selection was not necessary.

The origin of the Aquincum decuriones is similar to the rise of the aristocracy of two tribes — attributed to Tergeste —, which had been ensured by Antoninus Pius (ILS 6680): ut Carni Catalique attributi . . . rei publicae nostrae, prout qui meruissent vita atque censu, per aedilitatis gradum in curiam nostram admitterentur ac per hor civitatem Romanem apiscerentur . . . It can be no mere chance that Ael Firmus expresses his gratitude toward the emperor because of the aedilitas.

Besides the fact, that the autochthonous aristocracy became part of the ordo of the municipium, the civitas Eraviscorum also lost its importance at the beginning of the second century, because the territories of the legio and of the municipium were cut off from its territories. We may presume, that in the same way as the Carni and Catali were attributed to Tergeste, the Eravisci were attributed to Aquincum. Till now, an autonomy was presumed, but no data support this, we know of no praepositus civitatis in Pannonia.

The leadership of the civitas remained also at the time of the attributio in the hands of the Eraviscan aristocracy. This could easily happen, as the upper layer of the original inhabitants quickly identified its interests with those of the Roman conquerors (cf. Appian. Illyr. 23. — Cass. Dio 49, 37). So we can understand that the two highest municipal officials of Aquincum erected an altar for the welfare of the civitas with peregrine right.

The differences in a community, whose members had two sorts of right, were ended by the Consitutio Antoniana, but the inhabitants intermingled also previously to a great extent (see ILS 206 pp). After Caracalla the name „civitas Eraviscorum“ only meant a part of the Aquincum territory of the colonia septima, as a place-name, or the name of a geographical region. (see Arch. Ért. 1939. 266 pp.). In this period there is also a great change in the names of the decuriones: we find only two Aelii, and several Crispi, Iulii, Valerii, Pompeii, Attici, who did not figure up to this time. These are Orientals, who settled here after the great Marcomannic-Sarmatian wars. The majority consists of the Aurelii and we have to look for the former members of the civitas Eraviscorum among them.

András Mócsy

SZTÁLINVÁROSI (DUNAPENTELEI) CIPPUS-TÖREDÉK SAJÁTSZERŰ KATONAI SZEREKKEL

A dunapentelei római tábor porta decumana-jának spolia-iból, az 1928-ban felszínre került kőemlékek közül, már alkalmunk volt egy palimpsestus-feliratú mérföldkövet ismertetni.¹ Az itt lelt kőemlékek közül ezúttal egy szerény, de formai részletei miatt eléggé jelentős, magasdomborműves töredékkal foglalkozunk (XL. t. 1. kép).

Nem annyira szoborról, mint inkább domborműves sírkőről hasították le annak idején. Anyaga mészkő. Magassága 74, szélessége 40, legnagyobb vastagsága 16,5 cm. A M. Nemzeti Múzeumba került. Leltári száma 13—1929. 1. Minden valószínűség szerint katonát ábrázolt álló helyzetben. Feje, felső karjai, jobblába teljesen hiányzanak, bal lábából mindössze a felső comb elülső része maradt meg. Hátról durva hasadási felület látható.

Ruházata — a meglevő balkézelőből is következtetve — meleg ujjas tunika, helyi, pannóniai jellegű, vastag gallérral a nyak két oldalán. Derékon alul, lapos félgömbbel és szíjvégszerű másik fémformával díszített öv (cingulum militiae) szorítja ezen ruházatot — az öv felett kibuggyanóan — a testhez. Az övet elől nagy kerek korong

tartotta össze, amelyet lehasítottak, helye azonban jól látszik. A részben tehát bennszülött-jellegű ruházat másik érdekessége ez a korongos övdísz, amely, mint a dunavidéki germán ábrázolásokkal kapcsolatban megállapíthattuk, ősgermán viselet-maradványnak tekinthető.² Felső ruhája, elől a mellen szépen redőzött köpenye (sagum), jobb vállán lehetett megerősítve; a redők ívben a hastápig ereszkednek le, majd a bal vállra vetődtek. Redős és ívelt vetődései vannak a tunika övalatti részének is.

Melléhez szorított balkezében irattekercset tart, amelyen jobbkezének kinyújtott mutató- és középujja is pihen. Balkezének kis ujján — kis kerek ékkövel díszített formájú — gyűrű látható (XL. t. 2. kép.).

Bal alsó karja (részben az irattekercs alatt) hosszánégyszögű, tokszerű lapos tárgyat szorít testéhez. A vonallal szegélyezett tárgyból alul, lapos száron, szívidomú tárgy csüng le. Ez is vonallal szegélyezett s legalul gömböcskével ékített. Fontos, hogy nem a tok közepéből nyúlik ki, hanem merőlegesen lóg(!). A lapos tok mögül fenn pedig

¹ Arch. Ért. 1949. 55 k.

² Budapest Régiségei XIV, 1945, 217 k. és 272.

egy hajlottcsőrű, dúscollazatú madár, *sas feje* nyúlik ki felfelé. Utóbbi faragványok jelen összetételben felette érdekesek, magukban állók és igen problematikusak.

Első tekintetre sasfogantyús törre, illetve *törtokra* gondolunk. Ilyenmű analógiák, különösen a későrómai katonai viseletben nem hiányzanak,³ amikor is, elől éppen hatalmas fémkarikával díszített, derékövvel együtt fordulnak elő. A bal alsókarral odaszorított tok vagy tárgy azonban ezúttal egyáltalában nem kelti bennünk *tör-hüvely* benyomását. Ahhoz egyfelől nem eléggé hosszú, másfelől túlságosan széles, továbbá lefelé nem keskenyedik. A jól megformált csőrű, szemű és homlokú, csomós pelyhekkkel borított vaskosnyakú sasfejből — mint feltételezett fogantyúból — nagyobb, az alatta látható hüvely- vagy tokszerű tárgynál minden esetre hosszabb pengére s így hüvelyre kell következtetnünk. A hatalmas fogantyúval szemben aránytalanul, szinte lehetetlenül kurta lenne az itt ábrázolt esetleges hüvelyrész. Szélessége viszont erősen meghaladja a törhüvely megkívánt szélességét. Ily nagymérvű aránytalanságot még helybeli, kevésbé ügyes kőfaragónál sem tételezhetünk fel. Így többféle magyarázattal, megoldással kell próbálkoznunk.

Meg kell említenünk mindennek előtt Bienkowski feltevését, aki egy danielsbergi domborművön hasonló helyzetű tárgyban egy tekercset vagy *írószert* vél felismerni.⁴ A tekercset az itt kézben tartott tényleges tekercs-ábrázolás miatt eleve el kell vetnünk. Írókészletnek pedig a hossz-négyszögű lapos tárgyból fenn és lenn kilógó tárgyak mondanak ellent.

Legkülönbözőbb tárgyak végződtek sasfejes fogantyúval. E tekintetben csak egy *dunapentelei, sasfejes bronzfogantyút* (XL. t. 3. kép.) mutatunk be (a M. Nemzeti Múzeumban) természetes nagyságban. Belül üresen öntött töredék. Tagolt gyűrűvel átfogott levélkehelyből nő ki a sasfej, jól cizellált pehelycsomókkal, csőrében valami tárggyal. Kis mérete miatt az ilyenmű tárgyak sem hozhatók kapcsolatba köemlékünk hasonló ábrázolásával.

Bár kis mérete miatt nehezen hozható kapcsolatba emlékünkön szereplő sasfejjel, egy A. J. Evans által ismerttetett⁵ Naronai emlék mégis bizonyos meggondolásokra késztet bennünket. Ott vasból való igen széles és rövid *késsel* van dolgunk, amely palmettás keretből kiemelkedő, griff-fejes bronzfogantyúban végződik. A fogantyúhoz mértelen feltűnő a késpenge szélessége, aminek aránytalanságát Evans is hangoztatja. Evans különben a kést a naronai seviri szertartásaival hozná kapcsolatba, mint *áldozati kést*, amely rendszeren állatfejes (oroszlán, sas) fogantyúban végződik. Evans óta ily késfogantyúknak számos példáját

ismerjük (itt-ott vaspengé-maradékkal is) a germán- és a dunai limes mentéről (pl. Szőnyből mindjárt négyet, Dunapenteletről is egyet a N. Múzeumban, az egyik szőnyi pl. párdűfő-fogantyús). M. Bieber szerint e szélespengéjű tárgyak *beretvá-kések* voltak.⁶ A szélesség és rövidség aránytalansága egyik magyarázata lehetne a köemléken látható rövid és széles toknak, s ez esetben a sasfejes eszközben áldozati kést is láthatnánk. Domborműves töredékünknek inkább harcosra valló ruhaviselete és általában jellege nem engedi meg azt a feltevést, hogy az Augustalisok testületéből való egyént lássunk benne.

C Petronius Philippus oltárának egyik oldalán (XL. t. 4. kép. — XLI. t. 1. kép.) *Asseria-ból* (jelenleg Zara-ban a Museo San Donato gyűjteményében) áldozati eszközök láthatók. Kosfej mellett *sasfejes, rövid, de széles kést* látunk. A sasfej vaskossága teljesen összevág a mi emlékünkön láthatóéval, de a késpenge arányai is tökéletesen megegyeznek a dunapentelei „tok” arányaival. Az Asseria-i ábrázolás döntő adat lenne emlékünk ábrázolásának megértésénél, ha a „tok”, alól nem lógna ki az a bizonyos harmadik, még eddig meg nem magyarázott tárgy.

Használat közben látható ily *áldozati kés* a belgrádi múzeum egy díszes márvány-tömbjén (XLI. t. 2. kép.) — egy kos-áldozat kapcsán.⁸ Ennek mérete és arányai is teljesen megfelelnek a dunapentelei töredéken ábrázoltaknak.

A sáutigardi múzeum két fogadalmi oltárának az oldalán 3—3 ily rövid áldozati kés látható egy-egy (háromszögű) tartóban.⁹ Egy harmadik, ugyanott levő oltár oldalán látható áldozati kés pengéje legalább oly széles, mint amilyen hosszú.¹⁰

Mindeddig figyelmen kívül hagytuk a hossz-négyszögű tárgy alól vagy abból lecsüngő harmadik tárgyat. Ez a szalagon, a nehézkedés törvénye szerint merőlegesen, lelógó valami a legnagyobb valószínűség szerint *pecsét-tok* lehet. A pecsét pedig csakis egy *diploma*-ról csünghet le. Katonáról van szó, akinek síremlékén katonáskodásának jelvényeit, rekvizitumait mind megörökítették. A hossz-négyszögű, keretes kétlapos diploma nagysága tökéletesen megfelel a rajta levő kézfej arányainak.

Ezzel a megállapítással pedig egyszerre világos lesz a sasfejes tárgy értelmezése is: az alsó karral kissé felhúzott *sasfejes kard-markolattal* van dolgunk. Olyan karddal, amilyent a III. század praetorianusai s a későrómai császárok különösen kedveltek.¹¹ Ha megfigyeljük 2. képünkön a diploma hossz tengelyének és a kard vonalának irányát, azok eltérnek egymástól, ill. metszik

⁶ Die ant. Skulpturen u. Bronzen . . . in Cassel. 1915. 628. sz. — Irodalmukat közli: Germania 16, 1932.

⁷ Oesterr. Arch. Inst. Führer d. das K. K. Staatsmus. in S. Donato in Zara 1912, No. 349, — CIL III 9935.

⁸ I. Petrovic, Starinar 8—9, 1933—34, 313 kk. — A fényképet dr. Petrovic (Belgrad) szíveségének köszönöm.

⁹ Haug—Sitt—Gössler, Die röm. Inschriften u. Bildwerke Württembergs² 1914, 323. és 452. sz.

¹⁰ U. o. 455. sz.

¹¹ Daremberg—Saglio „Praetoriani” címszó, 5786. kép.

³ V. ö. Bienkowski, Zur Tracht des röm. Heeres in der spätrömischen Kaiserzeit. Österr. Jahreshefte Bd. XIX—XX. Beibl. 261—280. Abb. 117—119.

⁴ Id. h. 263.

⁵ Antiquarian Researches in Illyricum. Archaeologia XLVIII, 1884, 77. Pl. 2.

egymást. A kard tehát nem tartozott ahhoz a „tok“-hoz. Egyszerűen arról van szó, hogy a kard maga, ill. annak tokja, mint annyi más emléken is előfordul, a ruha alatt eltűnik.

A *síremlék* keletkezésének *korára* is a meg-tárgyalt rekvizitumokból következtethetünk első sorban. A *tunica manicata* — Bienkowski szerint¹² — csak a III. század második felében, Gallienusnál lett általánosabb katonai viseletté.¹³ A vele együtt megjelenő övviselet a nagy karikával, valamint (az itt nem konstatálható) az alsó lábszárakat is borító nadrág is a III. században lesz mint keleti és barbár öltözködési mód bevetté Nyugaton is a Keletről származó csapatokkal kapcsolatban. A hemesai cohors állomáshelyén, Dunapentelén, pedig ez egészen természetesnek látszik. Az övnek ezen formája különösen gyakori pannóniai kőemlékeinken.¹⁴

A madárfejes tör-, illetve kard-markolat is, mint már említettük, késői divat, ott találjuk p. o. mint hosszú, egyenes kardok markolatát még a velencei San Marco négy késői császárszobrán is.¹⁵

E korjelző kritériumok, amelyek emlékün

készítési idejét legkorábban a III. század második felére teszik, különösebb jelentőséget nyernek azáltal, hogy a másodlagos felhasználásból, be-falazásból előkerült töredék viszont az intercisai (dunapentelei) — még konstatálható — *castellum porta decumana*-ja építésének, helyesebben átépítésének késői mivoltához is szolgál némi időjelző támponttal. *Terminus post quem*-et jelent az 1931-ben kiásott, a *porta decumana* be-járatát elzáró, patkóalakú bástya keletkezésére vonatkozólag. Egyéb spoliákkal együtt ebbe építhették be a szétdarabolt sírkövet is.¹⁶

Ha a két tény: a ruházat és kardmarkolat divatjának idejét s a lezáró bástya építésének korát (a valentinianusi erődépítés idejét) össze-vetjük; sajátos katonai felszerelése miatt, tud-tunkkal, eddig egyedülálló kőemlékün keletke-zésének idejét a III–IV. századok találkozása körüli, talán inkább közvetlenül az előtti időre tehetjük. Számolnunk kell ugyanis azzal, hogy jóval régebbi, elhagyott vagy feldúlt temető sír-köveit és egyéb kőemlékeket használtak fel a patkóalaprajzú hatalmas bástya építéséhez.

Járdányi-Paulovics István

BRUCHSTÜCK EINES GRABSTEINS MIT SONDERBAREN MILITÄRREQUISITEN, AUS SZTÁLINVÁROS (DUNAPENTELE)

Fund vom Jahre 1928 aus den Spolien der Porta Decumana des Castellums. Kalkstein, Grösse 74 × 40 cm Im Ung. Nationalmuseum. (Taf. XL. 1–2.)

Die Gewandung bestand aus einer Ärmeltunica, die um die Hüften von einem *cingulum militiae* zusammengehalten war; die Brust bedeckt ein *sagum*.

In der auf die Brust gelegten linken Hand ist eine *Schriftrolle* zu sehen, auf der auch der ausgestreckte Zeige- und Mittelfinger der rechten Hand ruht. Am kleinsten Finger der Linken ist ein Ring zu erkennen.

Der linke Unterarm presst oberhalb der Schriftrolle noch einen flachen Gegenstand an den Leib, aus dem oben — scheinbar — ein *Adlerkopf* herauswächst und der unten einen herzförmigen Abschluss hat.

Dieses vogelgeschmückte „Futteral“ erinnert auf den ersten Blick auf einen *Dolch* mit Adlergriff in der Scheide. An Analogien fehlt es, besonders bei der spätrömischen Militärtracht, durchaus nicht.³ Die „Scheide“ scheint indessen für eine Dolchscheide nicht lang genug; andererseits ist sie für einen Dolch zu breit.

¹² Id. h. 268.

¹³ Viszont *Alföldi*, Zeitschr. f. Numism. 38, 1928, 159, Anm. 1. kimutatta, hogy a *tunica manicata* csak a rhetorok invektívájából került Gallienushoz s így csak közvetve lehet az időmeghatározásnál tekintetbe venni.

¹⁴ Csak kiragadott példaképpen említjük *Aur. Bitus cornicen* aquincumi sírkövét (*Kuzsinszky*, Budapest Rég. VII, 1900, 35.), valamint *M. Aurelius Silvanus* dunapentelei kőkoporsójának két kis alakját (*Paulovics*, Arch. Hung. II., I. t.).

¹⁵ V. ö. *Wilpert*, Bullettino Comunale 50, 1922, 33 és 35. — *Delbrueck*, Diptychen. — *L'Orange*, Studien zur Geschichte des spätantiken Porträts, Abb. 32. — *Delbrueck*, Antike Porphyrtwerke, T. 31, 32.

Bienkowski in einem in ähnlicher Lage abgebildeten Gegenstand auf einem Relief von Danielsberg eine Rolle oder ein *Schreibgerät* vermutet.⁴

Einen Anhalt geben einige andere Denkmäler: die *Opfermesser*⁵, die nach der Meinung Biebers *Rasiermesser* wären.⁶ Auf der einen Nebenseite des Altars aus Asseria in Zara Taf. XL. 4. sind Opfergeräte zu sehen: unter ihnen ein Widderkopf und ein kurzes, aber breites Messer.⁷ Auf einem Marmorblock in Belgrad (Taf. XLI. 1–2) sehen wir dieses kurze Opfermesser sogar bei der Opferung eines Widders.⁸ Die Kürze und Breite dieser Opfermesser passen vollkommen zu den Massen des „Futterals“ an dem Bruchstück aus Dunapentele. Doch, diese Erklärung ist auch unhaltbar.

Es blieb bisher unbeachtet der unten sichtbare herzförmige Gegenstand, der auf einem Streifen herabhängt. Wir haben hier mit einer *Siegelkapsel* zu tun. Mit dieser Feststellung wird uns sogleich klar, dass das „Futteral“ eigentlich ein *Diplom* ist. Von einem Soldat ist die Rede, an dessen Grabstein wurden fast seine sämtliche militärische Requisiten verewigt. Der vogelgeschmückte Gegenstand ist auch kein Dolch oder Messer, sondern ein *Schwert mit Adlerkopf*, wie es der Prätorianer des III. Jahrh. und mit Vorliebe die spätrömischen Kaiser¹¹ u. ¹⁵ tragen. Es handelt sich wohl um ein verdecktes Schwert, das auf anderen Denkmälern oft genug hinter einem Gewand verschwindet.

Diese „Requisiten“ sind gleich auch chronologische Kriterien, die in Zusammenhang mit anderen Indizien die Entstehung unseres Denkmals frühestens in die zweite Hälfte des III. Jahrh. festlegen.

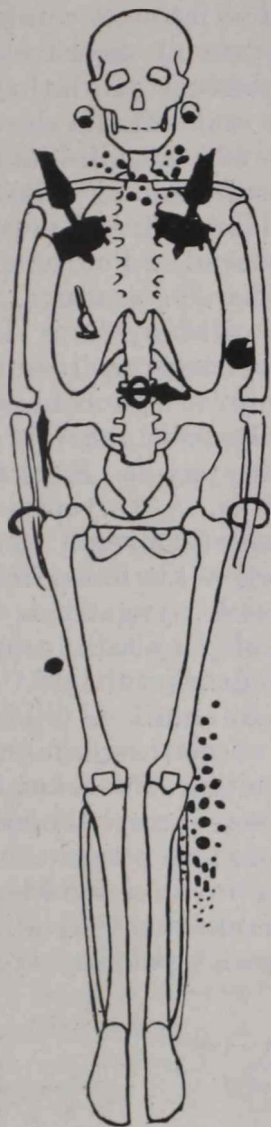
Stefan Járdányi-Paulovics

¹⁶ Arch. Ért. 1932–33, 144 kk.

A TISZALÖKI ÉS A MÁDI LELET

Tiszalökön az Árpád-utca 17. sz. ház udvarán 1948-ban egy női sír került elő. (A leletbejelentés után a sír környékén próbaásatást végeztek, de sem más leletet, sem további sírt nem találtak.) A találók szerint a sír kb. 180 cm mélyen feküdt és minden lelet ebből az egy sírból került elő. A síregyüttes a Magyar Történeti Múzeum Régészeti Osztályán van (12/1948 lelt. sz.), a csontváz a Magyar Természettudományi Múzeum Ember-tani Osztályára került.

1. kép

A sír leleteit az alábbiakban ismertetjük (a sír rajzát az 1. kép mutatja): 1. A lábszárcsontok környékén 9 kerek és 3 hosszúkas kalcedon gyöngy (XLII. t. 7.), 1 fehér krétagyöngy, 5 lecsapott-sarkú hasábformájú karneol gyöngy, 1 profilo-zott kalcedon-achat gyöngy, 1 nagyobb, konikus borostyán gyöngy, 1 nagyobb üveggyöngy (XLII. t. 6.); 2. A nyaknál 7 lapos kerek borostyángyöngy, egy világoszöld, rovátkolt, pasztagyöngy (XLII. t. 6.), 7 gömbalakú, kis sárga karneolgyöngy, 29 világoszöld üvegpsztagyöngy (XLII. t. 5.), 1 kagylóból faragott csüngő (XLII. t. 1.); 4 festett, hosszúkas krétagyöngy (XLII. t. 3.), 1 világoszöld, gömbölyűre csiszolt smaragdgyöngy (XLII. t. 5.),

3 zöld üveggyöngy, 3 sötétkék üveggyöngy (XLII. t. 5.), 1 barra pasztagyöngy, 1 profilo-zott kék üveggyöngy (XLII. t. 4.), 3 fehér üveggyöngy, 6 lila üveggyöngy, 1 kék berakásos lapos gyöngy (XLII. t. 4.), 1 rombuszalakú üveg, fog'alat nélkül (XLII. t. 2.). 3. A fejnél polyäder gombú arany függőpár lilászörös üvegberakással (XLIII. t. 1–2.). 4. A bal könyök belső oldalán kerek bronztükrő erősen megrongált állapotban (XLIII. t. 10.); 5. A vállaknál ezüst lemezből készült fibulapár (XLIV. t.). Mindkét fibula lábvége letörött. Az egyik példány 24, a másik 22 cm hosszú, a fejlap szélessége 12 cm. A kengyel két bázisánál, a fej- és a láblapon, háromszögalakú, préselt ezüstlemezececskék vannak felszögezve és aranyozás nyomait mutatják éppen úgy, mint az öntött merevítőlécek a fejlap két oldalán. A fejlap tetején állatfejekből alkotott csoport ül, amely 2 sematizált madárfejből és egy nagy emlősállat-fejből áll. A fibuláknak kétsoros rúgószerkezetük volt a tengelyek végein gombokkal. Úgyszintén gomb ül az oldalmerevítőlécek tetején is. Az oldalöntvények díszítését egymásba kapcsolódó indasor és sekély ékvágásos háromszögek képezik. A kengyelvégeket rovátkolt drót díszítette, ennek ma már csak az egyik fibula láblapján van meg a nyoma (XLIV. t. 2.). A kengyel két oldalán ékvágásos minta van aranyozás nyomaival. 6. A jobb mellkason rosszezüstből készült, aláhajlí-tottlábú fibula (XLIII. t. 4.), dőlt kereszttel díszítve, lába profilo-zott, szerkezete alulhúros. 7. Alatta erősen töredékes vaskés (XLIII. t. 9.). 8. A gerinc közepe táján volt az aranyozott ezüst öveszat (XLIII. t. 3.). Rombuszalakú, öntött szíjszorító lemezén szimmetrikus elrendezésű, spi-rális indadíszítés van, szé-én rovátkolás. A csat-karikán gyöngysor-utánszat látszik, a csattövis állatfej-formájú és vége egyenesen levágott. 9. A csuklónál ezüst karperecek, kissé kiszélesedő, nyitott végekkel (XLIII. t. 5–6.). 10. A nyak táján töredékes csonthenger (XLIII. t. 7.). 11. A jobb combcsont külső oldalán agyagból készült orsógombot találtak (XLIII. t. 8.).

Mádon az állomástól nyugatra folyó építkezés-nél 1951 júniusában egy ÉNy–DK irányítású csontvázat találtak. A találók szerint a csontváz lábánál egy kétfülű edény volt, amelyet a kiásáskor csakánnyal széjjeltörtek. A sír a bemondás szerint 170–180 cm mélyen volt. A benne talált leleteket felküldötték a Magyar Történeti Múzeum Régészeti Osztályára. A múzeumi kiküldött a kö-vetkező napokban a sír környékét átkutatta, de további sírra nem akadt, csak a már megtalált sír földjéből tudott még apróbb töredékeket, gyöngyszemeket összeszedni. A csontok erősen korhadt állapotban voltak, azokat megmenteni nem tudták. A tárgyak eredeti helyzetéről, az edényét kivéve, semmit sem tudunk. A múzeumba került leletek leírását az alábbiakban adom: 1. Ezüstlemez fibula láblapjának töredékei (XLIV. t. 9.). A felszegezett lemez nyomát mutatja a két

szeg. 2. Stilizált állatfej-alakú gomb (XLV. t. 9.), amely valószínűleg a fejlap tetején volt. 3. Profilált gombok (XLV. t. 10–12.), valószínűleg a tengelyek végeiről. 4. Fehérbronz tükör (XLV. t. 8.), sugaras díszítésű hátlappal erősen töredékes állapotban. 5. Aranyfülbevaló-pár (XLV. t. 12.4), kiszélesedő csüngőrészén félgömbökkel és granulációval díszítve. 4. Ezüstcsat vastag tömör karikája és állatfejvégű tövise (XLV. t. 2.). 7. Kis, ezüstcsat szíjszorító lemeze (XLV. t. 7.). 8. Rovátkolt végű ezüstkarperec töredékei (XLV. t. 6.). 9. Ezüstlemez pántból hajlított szíjbújtató (XLV. t. 15.). 10. Felcsavart végű ezüstdrót-karikán lógó, baltaalakú csüngő (XLV. t. 3., 5.). A karikán egy hajlított ezüstpánt is van, amellyel hozzákapcsolták ahhoz a tárgyhoz, amelyen függött. Egy ép és egy töredékes darab. 11. Ezüst pántszalag töredékei (XLV. t. 16.). 12. Felcsavart végű ezüstkarika töredéke (XLV. t. 14.). 13. Ezüst pitykék töredékei (XLV. t. 13.). 14. Edénytöredékek, közöttük két peremtöredék. Az egyik edényoldal töredékén besímitott háromszögekből álló díszítés (XLV. t. 19.). 15. Gyöngysor: borostyán, üveg és pasztagyöngyök, lecsapottsarkú hasábformájú karneolgyöngyök, kis, kerek kalcedongyöngy, apró zöld pasztagyöngyök, millefiori és krétagyöngy (XLVI. t. 1–4.).

A tiszalöki és a mádi sírlelet a magyarországi népvándorláskori emléktanyag egyik jellegzetes csoportjához, az ezüstlemez fibulák köréhez szolgált újabb adatokat.¹

Beninger összeállítására óta Csongrádról², Gyulaváriból³ és Kiskunfélegyházáról⁴ ismerünk ehhez a körhöz tartozó leleteket.

Az ezüstlemez fibulák körébe tartozó magyarországi leletek általában nem rendszeres ásatások eredményei; szakszerű megfigyelés nélkül kerültek napvilágra, és éppen ezért az időrendbe való besorolásuk és népi meghatározásuk nagy nehézségekbe ütközik. Nem ismerjük előfordulásuk pontos körülményeit, de hiányoznak a temetési szertartásra vonatkozó megfigyelések is. Ez annál inkább sajnálatos, mert mint a leletek és az a néhány hitelesítő ásatás, amelyet a lelőhelyeken utólag végeztek, mutatják, nem temetőrészekkel állunk szemben, hanem egyedülálló sírokkal.

A szóbanforgó leletek legkiemelkedőbb és legfontosabb darabjai az ezüstlemezből készült, félkorongos fejű fibulák. Jellegzetességük a síma lemezből való alapforma, a fejlapon és a láblapon a kengyel alapjainál préselt lemezkékkkel, felszegezett palmettákkal vagy kőberakásos gallérral való díszítés; a fejlap két szélén merevítőlécek

alkalmazása; állatfejek szerepeltetése a fejlap tetején. A csoport tulajdonképpen kevésbé változatos formákból áll, ahol még a díszítésekben sem nagy a változatosság, a szereléseket illetően pedig teljes a megszokotthoz való ragaszkodás.

Elterjedési területük a Kaukázustól és a Krim-től Spanyolországig húzódik. Mire nyugatra ér, készítés módja megváltozik és csak egy díszítésfajtára szorítkozva, szegényessé válik. Spanyolországban öntött példányok vannak, palmettadíszítéssel.⁵ Már a bresciai példány is ide sorolódik.⁶

Fibula típusunk a Pontus vidékén fejlődött ki az aláhajtottlábú fibulából, itt a fejlődés összes fokozatai megtalálhatók. A kiindulási forma, amelyen a félkörös fej és a rombusz-formájú láb mellett az aláhajtott láb szerkezete még megvan, a krimi példányokban jól látható.⁷ Ugyancsak ebből a fejlődési szakaszból való a maroslekencei fibula, amely a 300 körüli időben kerülhetett sírba.⁸ A marosszentannai félkörösfejű fibulák nem aláhajtott lábúak.⁹ A fejlettebb formát (az aláhajtott láb elmarad) a Pontus vidékén nemesak egyszerű bronz, hanem arannyal borított és kövekkel kirakott példányok is képviselik. Egy keresi katakombasírban az ilyen ékköves fibulát a vele talált érem a legkorábban a IV. század végére keltezi.¹⁰ De keletebbre is otthonos a kisalakú lemezfibula, így a Kaukázusban¹¹ és a Čegem¹² vidékén is. A Dnyeper-vidéken szintén vannak az egyszerű formák mellett arannyal borítottak.¹³ Ezek a kis lemezfibulák már a IV. század végén messze nyugatra is eljutnak, amint azt az V. század elején elásott trapraini lelet mutatja, ahonnan 2 drb került elő.¹⁴ A fábiánsebestyénai példány¹⁵ is ahhoz a fejlődési szakaszhoz tartozik, mint a marosszentannai félkörösfejű fibulák. (Beninger téves adatokat kapott, és ezeknek alapján Szentes—beregáti lelőhelyűnek veszi és kapcsolatba hozza az ottani többi lelettel.)¹⁶

A fibulaforma további fejlődése jól figyelemmel kísérhető a kaukázusi,¹⁷ krimi,¹⁸ novorosszjiszki¹⁹ és kosibejevi²⁰ példányokon.

⁵ Zeiss, i. m. 98–100.

⁶ Åberg, Die Goten und Longobarden in Italien, 25. kép.

⁷ Salin, i. m. 9–10 l., 13/a kép.

⁸ Beninger, Westgotisches Brandgrab von Maros—Lekence, Mannus, 1938, 30. l. füz., 126–127.

⁹ Kovács, Dolgozatok, Kolozsvár, III., 1912, 62, 66, 72, 52. ábra.

¹⁰ Brenner, Bericht d. Röm.—Germ. Kommission (1912), 1925, 271.

¹¹ Kalitinskij, Quelques types de la fibule à deux pelles en Russie, Seminarium Kondakovianum, II., XXXIII. t. 4.

¹² Kalitinskij, i. m. XXXIII. t. 5.

¹³ Chojnovski gyűjtemény, Varsó. Gloger, Germanen in Osteuropa, Mannus—Bibl. 154, 157–58.

¹⁴ Zeiss, i. m. 98.

¹⁵ Csallány G., Dolgozatok, Szeged, 1932, XLIX. t. 7.

¹⁶ Beninger, i. m. 16.

¹⁷ Kalitinskij, i. m. XXXIII. t. 16–17.

¹⁸ Salin, i. m. 15. kép.

¹⁹ Kalitinskij, i. m. XXXIV. 18.

²⁰ Pósta. Régészeti tanulmányok az Oroszféldön, II. rész. 576 l., 327. kép.

¹ Behatóan foglalkozott vele: Salin, Die altgermanische Tierornamentik, 10–19. — Åberg, Die Franken und Westgoten in der Völkerwanderungszeit, 41–59t — Beninger, Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa, Mannus Bibl. 51, 1931, 15–31 és 125–130. — Zeiss, Die Grabfunde aus dem spanischen Westgotenreich, 97–102. — Párducz, Dolgozatok, Szeged, XIV., 1938, 124–138.

² Párducz, i. m. 124–138.

³ Fettich, Magyar Múzeum 1945, 64–71.

⁴ Említve: Török, Dolgozatok, Szeged, 1936., 150 l., 134. A lelet a háború alatt elpusztult.

A mi nagyméretű, merevítőléces fibuláink legkorábbi, egyben legegyszerűbb példányát is a Krimből ismerjük.²¹ Ugyancsak a Krimből valók a legkései, ismert lemezfibulás leletek.²²

Legbehatóbban Beninger foglalkozott az ezüstlemez-fibulák kérdésével, s a középeurópai anyag összeállítását is neki köszönhetjük.²³ A pontusi germán emléksanyag osztályozásakor kiragadja a 3. emlékcsoportot és azt egységes, élesen elhatárolt „kultúrának” jellemzi, névszerint nyugati gótnak. Ennek a csoportnak fő jellegzetessége az ezüstlemez-fibula. A leleteknek Középeurópában való sűrűségét úgy magyarázza, hogy a gyors nyugati gót átvonulás mellett még egy 435-ig tartó nyugati gót letelepülést is feltételez ezen a területen, amelynek két szélső pontja Mezőkászony és Prága vidéke volna. Az ezüstlemez fibuláknak a marosszentannai temető fibuláival való összevetéséből és ez utóbbi temető edényeinek az ezüstlemez fibulás sírok igen gyér számú edényeivel való összehasonlításából adódnak legfőbb érvei. Beninger feltevése alátámasztaná (az ausztriai és csehországi leletek) azt az Alpoktól északra haladó, Északgalliába való vándorlási vonalat, amelyre Salin gondolt, s amivel szemben Åbergnek aggodalmái voltak. A pontusi seregek, az alánokkal együtt rátalálva erdélyi rokonaikra, magukkal ragadják azokat és 400 körül felbukkannak Középeurópában, mondja Beninger.

Erdély nyugati gót leletanyagát jól ismerjük. Ha Erdély gótjainak ilyen nagyarányú beköltözésével számolhatnánk, azt a leletek egész sorának kellene bizonyítani. Ezt azonban a leletek legalább is eddig, nem látszanak igazolni. A marosszentannai félkörösfejú, kis fibulákból Magyarországon kevés van. Az újabb leletek közül ide számíthat a malajdoki temető szórványként előkerült fibulája.²⁴ A malajdoki temetőben fibulákon és csatokon figyelhető meg a gót hatás, olyan tárgyakon, amelyek, mint Párducz mondja, ebben a korban nemzetköziesek. Erdélybe Marosszentanna gótjaival kerültek, de Párducz kétségesnek látja, hogy az Alföldre is az ő közvetítésükkel jutottak volna el, mert egyéb vonatkozásban a malajdoki emlékcsoport és Marosszentanna gót anyaga között semmiféle kapcsolatot nem talál.

Az ezüstlemez fibulás leletek edényeinek a marosszentannai temetőével való összevetése egyelőre megnyugtató eredményt nem szolgáltathat az előbbiekből kevés edénye miatt.²⁵ A magyarországi lemezfibulás leletek közül eddig csak a bakodpusztaiban és az itt bemutatott mádi leletben ismerünk edényt. A bakodpusztairól Beninger is azt mondja, hogy bizonyosan nem nyugati gót.²⁶

A mádi edénynek csak nagyon kevés töredéke került be a múzeumba. Ahhoz azonban elég, hogy megállapíthassuk, hogy nemcsak az az egy edény volt a sírban, amelyet a találók kétfüles edénynek jelöltek meg és a csontváz lábánál találtak volna, mert kétféle peremdarab van a töredékek között, tehát eredetileg két edény volt a sírban. Az egyik töredéken jellegzetesen hún kori besímitásos háromszög-díszítés van (XLV. t. 21).

Marosszentannán is éppen a lemezfibulás sírok állanak a legrosszabbul edények dolgában. Az 5 sír közül 3-ban nem volt edény; a 46. sírban csak egy darab kézzel formáltat találtak, a 40. sír edénytöredékeiről pedig nem lehet pontosan megállapítani, — mint Kovács I. mondja, — hogy e sír mellékletét alkották-e.²⁷

Nagyméretű ezüstlemez fibulákat Marosszentannán nem találtunk, Magyarország és Ausztria területéről pedig ezek teljesen kifejtett példányai ismeretesek; úgy látszik, hogy nem itt alakultak ki. Ezeket a magyarországi lemezfibulákat olyan leletekkel együtt találták, amelyeket Marosszentannáról nem ismerünk (bordáshátú tükör, polyaeder-függő, kalcedongyöngy, karkötők). Viszont a marosszentannai temető jellegzetességeit, pl. a púposházú fésűt, nem találjuk meg a hazai lemezfibulás leletekben.

Nagyméretű lemezfibulát eddig 14 zárt leletből ismerünk Magyarországról, bár még a zárt lelet kifejezést is nehéz ezekre a leletekre használni, mert valószínűleg sok lelettárgy nem került be ezekből a sírokból a múzeumokba és utólag bekeveredett tárgyakkal is számolhatunk. Bakodpuszta,²⁸ Balsa,²⁹ Csongrád,³⁰ Csorna,³¹ Gyulavári,³² Kiskunfélegyháza,³³ Mezőkászony,³⁴ Szabadbattyán,³⁵ Szendrőlád,³⁶ Székely,³⁷ Heves megye (Maklár ?),³⁸ Budapest környéke (?),³⁹ Tiszalök, Mád.

Nem választhatók el olyan élesen az ezüstlemez fibulák az aranylemezekkel borított, ékkövekkel kirakott fibuláktól sem, mint azt Beninger teszi. A szilágysomlyói II. lelet⁴⁰ némely fibulája nemcsak alak és szerkezet, hanem díszítésének beosztása tekintetében is mutat kapcsolatot a merevítőléces, préselt lemezekkel vagy palmettákkal díszített lemezfibulákkal. Ilyen elemek a szilágysomlyói lelet egyes fibuláin (Fettich, XVIII. t.

²⁷ Kovács, i. m. 331.

²⁸ Hampel, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, I. t. 1.

²⁹ Beninger, i. m. 3. kép.

³⁰ Párducz, Der gotische Fund von Csongrád, V—VI. t.

³¹ Hampel, i. m. III. 13. t. — fényképben: Alföldi, Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk, Arch. Hung. IX., VIII. t.

³² Fettich, Nyugati gót lelet Gyula határából, 65—67.

³³ lásd a 4.

³⁴ Hampel, i. m. 44. t. — Beninger, i. m. 4. kép.

³⁵ Beninger, i. m. 5. kép.

³⁶ Hampel, i. m. III. 43. t. 4—6.

³⁷ Hampel, i. m. III. t. 5. t. 2 és 11. t. 1 a—b.

³⁸ Hampel, i. m. III. 44. t. 1—3.

³⁹ Említve Beningernél, i. m. 20. — Seminarium Kondakovianum II. 105.

⁴⁰ Fettich, A szilágysomlyói II. kincs, Arch. Hung. VIII.

²¹ Salin, i. m. 16. kép.

²² Répnikov, Quelques cimetières du pays des Goths de Crimée, Izv. Imp. Arch. Komm., 1916, 19. füzet, 1—80.

²³ Beninger, i. m. 15—31.

²⁴ Párducz—Korek. Arch. Ért. 1946—48. 309 l., LXVI. t. 5, 309—310 l.

²⁵ Részletesen foglalkozott vele: Zeiss, Wiener Prähistorische Zeitschrift, XX., 1933, 30—32.

²⁶ Beninger, i. m. 28.

1—2, XXIII. t. 2, XXV. t. 1) a láblapon a háromszögalakú, a fejlapon félkör alakú rekeszmunkák a kengyelalapoknál. A szilágysomlyói fibulák is voltak merevítőlécek, ugyanolyan alkalmazásban, mint az ezüstlemez fibulák (Fettich, VIII. t. 1—3, letört merevítőlécek). Egy erdélyi gót lelet ismertetése kapcsán László Gy. is közöl szilágysomlyói merevítőléceket.⁴¹ A mezőkászonyi, szabadbattyáni merevítőlécek mintája talán ennek utóda. A nagyváradi fibula⁴² fejlapjának szélén az ékvágásos díszítés lehet a rekeszmunkával készített perem rokona is. A bakodpusztai, perjámosi⁴³ és balsai fibulák fej és láblapján a kövekkel kirakott gallérek szintén a szilágysomlyói kör ékközdíszítéseinek emlékei. A pántok a balsai, bakodpusztai, esztergomi⁴⁴, budapest-környéki⁴⁵, valamint a Lom-i⁴⁶ fibulák fej-, ill. láblapjának közepén, hosszában a szilágysomlyói lelet néhány darabján is megtalálhatók (Fettich, XXIII. t. 2, XXV. t. 1).

Érdekes itt megemlíteni Kossina feltevését, hogy a hún betörés Kelet-Európa gótjainál aranyban való szegénységet idézett elő, s ennek köszönhető az asszonyírok nagy ezüstitfibulái.⁴⁷

A mádi leletben felcsavart ezüst karikán a rábapordányi lelet⁴⁸ karkötőjén lévő baltaalakú csüngő rokonát látjuk (XLV. t. 3.). A rábapordányi leletben aranylemezzel borított, rekeszes almandin- és filigrándíszes fibulapár van, a szilágysomlyói fibulák rokona. A nagy ezüst karika, amelyről az előbb említett csüngők függenek, megfelel a szilágysomlyói lelet aranykarikájának. A lelet keleti gót jellegű.

Baltaalakú csüngőket Marosszentannáról szintén ismerünk, a 43. sírból, ugyancsak felcsavart karikán függenek. Ugyanilyen csüngőket ismertet Pósta az egykori kievi kormányzóság területéről.⁴⁹ A bökénymindszenti leletben is megvannak, keleti gót jellegű fibulákkal és bronztükrökkel együtt.⁵⁰

A magyarországi ezüstitfibulás leletek közül hétben volt sugarashátú bronz tükör. Ugyanígyeket találtak a Laa-i, Lom-i, Kassa-i, Untersiebenbrunni⁵¹ leletekben is. Itt meg kell jegyezni, hogy a tükröket általában már eltörve tették a sírba, gyakran nem is összes töredékeiket. A tükrök olyan formájúak, mint amelyek a kaukázusi sírokban leginkább az V. századtól kezdve kerülnek elő. Ez a késő kaukázusi alak, a volgai forma továbbfejlődése.⁵² A lemezfibulás csoport időrend-

jének szempontjából érdekes, hogy ezeket a tükröket általában csak az V. századtól kezdve használták. Marosszentanna gót sírjaiban tükröt nem találtak, nem ismeretesek a spanyolországi nyugati gót anyagban sem.

A tiszalöki lelet csavart indával díszített öntött ezüst csatja (XLIII. t. 3) a kassai,⁵³ bácsordasi,⁵⁴ gávai,⁵⁵ csoportba tartozik. Ennek a csatfajának ez eddig a legegyszerűbb formája Magyarország területéről. A csat alapformája díszítetlenül már a IV. század második felében megvan a malajdoki temetőben.⁵⁶ Gyökereit ugyanott találjuk meg, ahol az ezüstlemez fibulákét.⁵⁷ A Tiszalök—Kassa—Gáva-csoport nyugati gót jellegű leletekben sehol sem fordul elő.

A bácsordasi, gávai, kiskunfélegyházai, dombovári⁵⁸ csatok lapjának végén hasonló fogalmazású állatfej-csoportot látunk, mint a lemezfibulák egy részének fejlapján (tiszalöki, mezőkászonyi, gyulavári, balsai, Laa-i,⁵⁹ Marchélepot-i,⁶⁰ Picardia-i,⁶¹ Arcy Ste. Restitue-i⁶² és Lom-i fibulák). Két kampócsőrű madárfej között vadállatfej. A fanoi fibula⁶³ fejlapján is ez a csoport ismerhető fel erősen elmosódott formában. Ezek természetesen nem pusztán díszítő elemek, hanem a pontusvidéki művészet felhasználásában egy ősi világszemlélet jelképei. — Åberg a páviai, valamint az aquileiai csatokat (a dombovári, gávai, kiskunfélegyházai⁶⁴ maszkos csatok testvérpéldányai) keleti gótnak tartja.⁶⁵ Véleményéhez Beninger is csatlakozik.⁶⁶ A bácsordasi leletben II. Theodosius 443-ban vert arany solidusa van. A lelet az V. század 3 harmadába illeszthető be. Az ezüstlemez fibulás leletek korának meghatározásakor Åberg az untersiebenbrunni leleteket, a 375. évi betörést véve alapul, a 400 körüli időre teszi.⁶⁷ Ugyancsak ezt a 400 körüli időt tartja határnak a régibb- és újabb jellegű lemezfibulákra vonatkozóan (láblap legnagyobb szélessége a kö-

⁵³ Beninger, Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei, 160—162. l. 28. t. 273.

⁵⁴ Lindqvist, Vendelkulturens Ålder och Ursprung, 24. 6. ábra.

⁵⁵ Márton, Prähist. Zeitschrift, 1912, 168. l., 6. kép.

⁵⁶ Párducz—Korek, i. m. 312. l., LXV. t. 5. — A csat-típus szép levezetése Petersennél, IPEK, 1930, 59—65, a kalischi csattal kapcsolatban.

⁵⁷ Collection Khannenkov, Kiev, 1901, IV. IX. t. 380e 24. l. — Salin, i. m. 292. kép. — Jenny, Germanische Altertumskunde, 11. t. 8.

⁵⁸ Hampel, i. m. II. 688.

⁵⁹ Beninger, Germanengräber von Laa a. d. Thaya Eiszeit u. Urgeschichte, VI., 1929, 143—155. l., VII. t. 1—2 kép.

⁶⁰ Boulanger, Le cimetière franco-mérovingien et carolingien de Marchélepot, II. t. 2.

⁶¹ Boulanger, Le mobilier Funéraire Gallo—Romain et Franc, XXIV. t. 1.

⁶² Åberg, i. m. 69. kép.

⁶³ Åberg, i. m. 26. kép.

⁶⁴ Képe közölve: Müller—Kualess, Vorgeschichte der deutschen Stämme, III. 503. t. 2. Amit az 502. t. 1. sz. alatt mutat be, az nem a kiskunfélegyházai, hanem a dombovári csat, viszont a dombováriak jelzi a gávai példányt.

⁶⁵ Åberg, Goten u. Longobarden, 78. l., 10. kép.

⁶⁶ Beninger, Die Germanischen Bodenfunde, 161.

⁶⁷ Åberg, Franken u. Westgoten, 54 sk l.

⁴¹ László, Közlemények, Kolozsvár, 1941, 2—4. t.

⁴² Hampel, i. m. II. 693. — Åberg, Die Franken und Westgoten, 71. kép.

⁴³ Hampel, i. m. III. 6. t. — Åberg, i. m. 67. kép.

⁴⁴ Hampel, i. m. II. 5. (csak egy fibula említve).

⁴⁵ Említve Beningernél, v. ö. a 39.

⁴⁶ Welkov, Germania, XXVI., 1942, 48—50 l., 10. t. A 1—3.

⁴⁷ Kossina, Germanische Kultur im 1. Jahrtausend nach Christus, Mannus—Bibl. 50, 1932, 104.

⁴⁸ Alföldi, i. m. 37. l., X—XI. t.

⁴⁹ Pósta, i. m. 512 l., 285 kép; 22—23.

⁵⁰ Hampel, i. m. III., 56. t. 12 — A lelet fibuláinak keleti gót körbe való sorolása: Åberg, i. m. 64—67, 244.

⁵¹ Kubitschek, Jahrbuch f. Altertumskunde V., 1911, 32—74 l., V. t. 3, 11.

⁵² Rau, Die Hügelgräber römischer Zeit an der unteren Wolga, 94 l., 90. kép C.

zéptől lefelé). A régibb ezüstlemezfibulák keltezéséhez új adatot szolgáltatott az 1939-ben előkerült tekerőpataki lelet.⁶⁸ Az elrejtett kincsleletben Gratianus aureusok is vannak, amelyeknek osztott körirata a 375 utáni időkre utal.⁶⁹

A székelyi, mezőkászonyi és bakodpusztai leleteket Åberg a 450 utáni időre, a dombovári és gávaiakat az V. század végére helyezi azon az alapon, hogy az ékvágás 450 előtt nem lép fel a germán csatokon. A galliai lemezfibulákat a rászegecselt lemezek miatt az V. század első felébe vagy a középebe utalja⁷⁰. Beninger fel fogása szerint az ékvágásos csatokkal már az V. század első felében is számolhatunk, így a székelyi leletet az V. század első feléből keltezi. A mezőkászonyi leletet a Laa-ival egykorúnak veszi és az V. század második negyedére határozza meg. A gávai, dombovári, bakodpusztai leleteket nem tartja nyugati gótnak. A gávait, a 4. pontus-germán csoportba sorolva (keleti gót), az V. század második felére teszi.⁷¹ Párducz a csongrádi leletet a 420-430-as időből származtatja, Fettich a gyulavári fibulákat szintén az V. század első feléből.

A tiszalöki leletet csavartindás csatja miatt nem lehet a század elejére helyezni, mert e díszítés megjelenésével a gávai és a többi rokon leletek szerint, csak a század közepén számolhatunk.⁷² Erre mutat a tiszalöki fibula kengyelén és oldalmerevítőjén az ékvágás is és a lábforma.⁷³ A lemezfibulák leletek körén belül a tiszalöki fibula a mezőkászonyi, gyulavári, Lom-i és Maikop-i⁷⁴ példányokkal van a legszorosabb összefüggésben. A leletben a rosszezüst, aláhajtottlábú fibula a legrégibb tárgy.

Hogy a lemezfibulának milyen erős hatása volt, mutatja a sádovetzi lelet. A fibula fejlappjának szélén felismerhető az S alakú indával díszített merevítőlc utánzata, amely már semmi gyakorlati célt nem szolgál, hanem csak a régi formára való emlékezés.⁷⁵

Az elterjedési térkép, — tekintve a kutatás hiányosságait, — nem ad megoldást az ezüstlemez fibulák kérdésében. Látjuk, hogy a keleti germánok körén belül otthonos, de ezen kívül is megtalálható, így pl. Kammunta és Kambylte⁷⁶ emlékei között. Az elterjedési térkép három nagy csoportot mutat, amelyeket bizonyos helyi sajátosságok jellemeznek. A keleti csoportban megvan minden fejlődési szakasz, de a kifejlődött formák kevés változatot képviselnek. A Yalta melletti Suuk Su temetője (alsó réteg) mutatja, — a sírokban talált érmek alapján — hogy még a VII. században is használatban volt ott az ezüstlemez

fibula.⁷⁷ A középső csoportban (Középeurópában) még magán viseli az erős pontusi nyomokat, az ékköves fibulák hatását, de már megjelenik rajtuk az ékvágás és díszítő részeiken, majd magán a fibulán a csavartinda. A nyugati területen már mind a pontusi elemek, mind a provinciális hatások nagyon kis mértékben érvényesülnek, helyi fejlődés indul meg, egyféle díszítéssel. A Carpio de Tajo-i temető leletei szerint, ahol már pajzstövises csatokkal együtt fordulnak elő, használatuk a VI. századba is átnyúlik.⁷⁸

Spanyolországban a leletegyüttesek képe nem hasonlít a középeurópaiakhoz. Sem a bordáshátú tükör, sem a polyäder függő, sem a dunai területek leleteinek jellegzetes, részben pontusi eredetű gyöngyei, sőt a karkötők sem ismeretesek.

Északfranciaországban, ott, ahol jelentős nyugati gót bevándorlással nem számolhatunk, több ezüstlemezfibulák lelet van, mint a déli, nyugati gót területen.

A magyarországi lemezfibulák leletek közül hetet a felső Tisza vidékén találtak, nem messze egymástól, úgy tűnik, mintha itt — szűkebb területen — egy népesoport asszonyainak sírjaira bukkantak volna. Az ezüst fibulák, az ezüst csatok, az arany fülbevalók e csoport vezetőrétege asszonyainak hagyatékát jelezheti. Nem tűnnek ki azonban világosan, hogy ennek az időnek, ennek a csoportnak melyek voltak a többi leletei, a temetői.

A magyarországi germán emléktárgy rendszer felgyűjtése és kidolgozása előtt erre a kérdésre nehéz választ adni, mert addig sem a germán anyag népi szétválasztására, sem pedig időrendjére nézve nem áll elegendő adat rendelkezésünkre.

A nagyalakú ezüstlemez fibulák leletekben előforduló ékvágásos és csavartindás csatok, a fibulák ugyanilyen fajta díszítései, az V. századi tükrök, a szilágysomlyói körrel való rokonság, az a körülmény, hogy a leletek egy része az V. század közepéig is használatban lehetett⁸⁰ — amikor a hun birodalom központja már az Alföldre tevődött át — a lelőhelyek földrajzi fekvése, a marosszentannai temető emlékeivel való szorosabb kapcsolatok hiánya nem kedveznek annak a feltevésnek, hogy itt a nyugati gótok hagyatékával állunk szemben.

A nyugati gótok települését ezen a területen történetileg bizonyítani eddig nem lehetett.⁸¹

⁷⁷ Répnikov, i. m. 77. sír.

⁷⁸ Zeiss, Die Grabfunde aus dem spanischen Westgotenreich, 99.

⁷⁹ Åberg, Franken u. Westgoten, 59 sk l.

⁸⁰ Itt meg kell említeni, hogy Kühn az északfranciaországi aranyborításos lemezfibulákat, amelyeket a lemezfibula alapra tovább képzett helyi készítményeknek tart, a VI. század kezdetére helyezi (Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in der Rheinprovinz, Textband 105—106).

⁸¹ Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung, Ostgermanen. Die Westgoten bis zur Begründung des Tolosanischen Reiches, 400—462 l. és 462 l. l. j. — Zeiss W. P. Z. XXI/1933, 33-32.

⁶⁸ Székely, Folia Arch. V., 27—99.

⁶⁹ v. ö. Radnóti, Numizmatikai Közöny XLI., 1942, 13 sk l.

⁷⁰ Åberg, i. m. 55—56.

⁷¹ Beninger, i. m. 27—29.

⁷² v. ö. Bácsordas, II. Theodosius 443-ban vert arany solidusával.

⁷³ Åberg, i. m. 54 sk l.

⁷⁴ Müller—Kuales, i. m. III. t. 2.

⁷⁵ Welkov, Germania, 1935, 18. t.

⁷⁶ Chantre, Recherches Anthropol. dans le Caucase III. 1887, XVI. t. 7. — 8, XVII. t. 3.

Az eddigi leletek a Bánátban, ahol az V. század elején még feltételezhetően éltek nyugati gótok,⁸² nagyon kis számúak (4 töredék fibula az aradi és a temesvári múzeumokban; 3 és 5. sz. alatt közölve a Beninger-féle felsorolásban és a perjámosi lelet).

A gepidák V. századi emlékegye még nincsen felgyűjtve. Ennek a munkának elvégzése után tisztázódik majd az az ő szerepük is az ezüst lemezes fibulák kérdésében.

Kovrig Ilona

НАХОДКИ В сс. ТИССАЛЁК И МАД

В 1948 году была найдена могила женщины на дворе дома № 17 ул. Арпад в с. Тиссалёк. Она оказалась одиночной. Раскопки, произведенные после заявления, не открыли ни дальнейших могил, ни другого рода находок. По сообщению открывших ее лиц, могила лежала на глубине 180 см. и все находки поступили из нее. Найденные предметы были перенесены в Археологический Отдел Венгерского Исторического Музея, а скелет передан на хранение Антропологическому Отделу Венгерского Естественнонаучного Музея.

В инвентаре могилы имеются следующие находки: 1) 9 круглые и 3 продолговатые бусинки из халцедона (см. табл. IV, 7), 1 бусинка из белого мела, 5 карнеольных бусинок в виде бруска с отсеченным углом, 1 профилированная бусинка из халцедонагата, 1 янтарная бусинка конической формы, 1 стеклянная бусинка (табл. XLII, 6) — они все были найдены около ножных костей скелета; 2) 7 плоских, круглых янтарных бусинок, 1 светло-зеленая пастовая бусинка с насечками (табл. XLII, 6), 7 желтых, круглых бусинок из карнеола, 29 светло-зеленых пастовых бусинок с насечками (табл. XLII, 5), 1 брелок, вырезанный из раковины (табл. XLII, 1), 4 окрашенные, продолговатые бусины из мела, 1 светло-зеленая, округленная бусинка из изумруда (табл. XLII, 5), 3 зеленые, стеклянные бусины, 3 темно-голубые стеклянные бусины (табл. XLII, 5), 1 бурая, пастовая бусина, 1 профилированная, синяя, стеклянная бусина (табл. XLII, 4), 3 белые, стеклянные бусины, 6 лиловых стеклянных бус, 1 плоская, синяя бусина с инкрустацией (табл. XLII, 4), 1 стеклянная пластинка ромбовидной формы без оправы (табл. XLII, 2) — все они обвивали шею скелета; 3) пара золотых серег с многофасетной кнопкой и лилово-красной стеклянной инкрустацией (табл. XLIII, 1—2), найденных у головы умершей; 4) круглое зеркало из бронзы в сильно поврежденном состоянии, лежавшее у внутренней части левого локтя (табл. XLIII, 10); 5) пара пластинчатых фибул из серебра (табл. XLIV); ножки фибул отломаны; один экземпляр имеет длину 24, другой же — 22 см.; ширина головной части составляет 12 см.; у базы приемника по обеим сторонам прикреплены прессованные, серебряные пластинки треугольной формы; они — подобно распоркам — носят следы золочения; на торце головки находится группа звериных голов, состоящая из 2 стилизованных птичьих голов и 1 головы крупного млекопитающего; фибулы имеют пружины расболенные в 2 рядах; на коннах осей имеются кнопки; на распорках видны также кнопки; боковые части фибул украшены сцепляющимися, извилистыми веточками и неглубоко высеченными треугольниками; концы приемников украшены проволокой с насечками, но это украшение сохранилось только на нижней пластинке одной из фибул (табл. XLIV, 2); по обеим сторонам приемника виден высеченный узор с остатками позолоты; фибулы лежали около плеч; 6) на правой стороне грудной клетки была найдена фибула из недоброкачественного серебра — с подогнутой ножкой (табл. XLIII, 4), украшенная крестиком в виде печатной буквы х; 7) под ней находился железный нож, имеющий сильно

фрагментарный вид (табл. XLIII, 9); 8) под серединой позвоночного столба лежала поясная пряжка из позолоченного серебра (табл. XLIII, 3), на ромбовидной пластинке которой виден извилистый узор симметричного рисунка, а на краях сделаны насечки на кольце изображен ряд бус; игла оформлена в виде звериной головы с срезанным концом; 9) у кисти скелета были несомкнутые, серебряные браслеты с несколько расширенными концами (табл. XLIII, 5—6); 10) около шеи был найден фрагмент костяного кольца (табл. XLIII, 7); 11) у внешней стороны бедровой кости правой ноги лежало глиняное прясло (табл. XLIII, 8).

В июне 1951 года при постройках, произведенных в западном направлении от жел. дор. станции с. Мад был найден скелет, лежавший по линии сев.-зап. — ю.-вост. Лица, открывшие скелет, сообщили, что у ног стоял сосуд с двумя ручками, который был разбит при раскопке. Могила имела — по сообщению упомянутых лиц — глубину см. 170—180. Инвентарь могилы был доставлен Археологическому Отделу Венгерского Исторического Музея. Прибывший представитель музея немедленно исследовал близлежащий район вокруг могилы, но не открыл других погребений, а в вынужденной из могилы земле нашел еще несколько фрагментов и бус. Кости были в столь истлевшем состоянии, что невозможно было взять их. О положении найденных предметов — за исключением сосуда — мы не имеем никаких сведений. В музей были переданы следующие находки: 1. фрагменты ножки пластинчатой фибулы из серебра (табл. XLV, 1); оставшиеся гвоздики свидетельствуют о том, что пластинка была прикреплена ими к фибуле; на головной части находится кнопка в виде звериной головы (табл. XLV, 9); профилированные кнопки (табл. XLV, 10—12) отпали, повидимому, с концов осей; 2. зеркало из белой бронзы (табл. XLV, 8) со спинкой, украшенной радиально расходящимися лучами в сильно поврежденном состоянии; 3. пара золотых серег (табл. XLV, 4—4a), украшенных полусферами и грануляцией на расширяющейся височной части; 4. массивное кольцо и игла серебряной пряжки (табл. XLV, 2); игла изображает звериную голову; 5. зажимная пластинка небольшой серебряной пряжки (табл. XLV, 7); обломки серебряного браслета с насечками на концах (табл. XLV, 6); 8. топоробразный брелок на кольце из серебряной проволоки (табл. XLV, 3, 5); на кольце имеется и серебряная дощечка, при помощи которой брелок был прикреплен к предмету; 9. обломки серебряной ленты (табл. XLV, 16); 10. обломок серебряного кольца с изогнутым концом (табл. XLV, 14); 11. фрагменты серебряных кнопок (табл. XLV, 13); 12. фрагменты сосуда, среди них 2 обломка канта; на фрагменте боковой части сосуда видны треугольные узоры (табл. XLV, 19).

Вышеописанные находки расширяют сведения, относящиеся к одной из самых характерных групп венгерских археологических памятников, происходящих из времен переселения народов, к пластинчатым фибулам из серебра.

Эти фибулы широко распространены от Кавказа и Крыма до Испании.

Пластинчатые фибулы возникли из фибул с подогнутой ножкой на территории Причерноморья, где они известны во всех стадиях их развития. Исходная форма, на которой при полукруглой голове и ромбовидной ножке имеется еще и конструкция с подогнутой ногой, наглядно видна на крымских экземплярах.

⁸² Schmidt, i. m. 436. — Patsch még Radagaisus expeditiója idején is feltételezi, hogy ezek annyian voltak, hogy az expeditióban jelentős számmal résztvettek, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa V. Wiener Sitzungsber. 1933, 67.

Следующая ступень развития, охарактеризованная отсутствием подогнутой ножки, представлена экземплярами не только из бронзы, но и из золота, украшенными драгоценными камнями. Экземпляр такой фибулы, найденный в одной катакомбе в Керчи, относится — судя по дате на монете, бывшей там же — к концу IV века. Но пластинчатые фибулы небольшого размера распространены и на Кавказе и в окрестностях ущелья Чегемы. Помимо простых экземпляров в музее Варшавы имеются и фибулы накладного золота из окрестностей Днепра. Пластинчатые фибулы небольшого размера в конце IV века распространились и на Западе, о чем свидетельствуют находки в Traigrain, скрытые в земле в начале V века.

Дальнейшее развитие фибул можно проследить по экземплярам, найденным в Крыму, на Кавказе, в Новороссийске и Кошибееве.

Самые ранние параллели венгерских фибул большого размера с распорками известны нам также из Крыма. В Крыму были открыты и самые поздние находки пластинчатых фибул (в Суук-Су).

Венгерские находки, содержащие пластинчатые фибулы из серебра, обретенные в случайных раскопках. Они были открыты дилетантами и поэтому определение возраста и принадлежности их связано со значительными трудностями. Нам неизвестны ни условия, при которых они были обнаружены, ни данные, относящиеся к ритуалу погребения. Это тем более досадно, что эти находки были найдены не на общих могилах, а, как дополнительные исследования доказали, в могилах — одиночках.

Вопросу пластинчатых фибул из серебра самое большое внимание уделил Бенингер, который систематизировал весь материал, открытый в Средней Европе. Довольно большое распространение этих фибул в средних частях Европы приписывается названным ученым западным готам, осевшим здесь вплоть до 435 г. По мнению Бенингера область, заселенная западными готами, простиралась от г. Праги до с. Мезёкасонь. Готские войска, продвигавшиеся вместе с аланами от Черноморья, нашли своих единоплеменников в Трансильвании и захватив их с собой, появились в Средней Европе около 400 г.

Но если бы предполагаемая иммиграция трансильванских готов произошла в действительности, то это должно было бы подтвердиться множеством находок. Но эти доказательства до сих пор отсутствуют. Небольшие пластинчатые фибулы с полукруглой головой, найденные в Марошсентанне (в Трансильвании), представлены в Венгрии только малочисленными экземплярами. К числу новых открытий сюда относится фибула с могильника Малайдок. Готское влияние здесь чувствуется на фибулах и пряжках, прилегающих к предметам, которые по мнению археолога Пардуца, открывшего могильник, являлись в данное время интернациональными. Пардуц находит крайне сомнительным предположение, будто бы они были принесены западными готами на венгерскую равнину, так как между находками Марошсентанна и Малайдок нет никакой генетической связи.

Сопоставление керамики из Марошсентанна с находками, содержащими пластинчатые фибулы из серебра, пока не может привести к успокоительным результатам в виду того, что керамика в названных находках представлена только немногочисленными экземплярами. В венгерских местонахождениях всего только два раза была найдена керамика — вместе с пластинчатыми фибулами —, но находка Бакодпуста — как признал это и сам Бенингер — не носит западноготского характера. Да и могилы в Марошсентанне, содержащие пластинчатые фибулы из серебра, довольно бедноваты в отношении керамики. В трех из 5 могил вовсе не было найдено керамики, в одной (№ 46) был сосуд, сформованный руками, а в последней (№ 40) — обломки посуды, о которых трудно сказать принадлежат ли они к инвентарю могилы или нет.

Пластинчатых фибул крупного размера среди находок из Марошсентанна нет. На территории Венгрии и Австрии были найдены только вполне

развитые экземпляры подобного типа, поэтому надо полагать, что этот тип возник по всей вероятности не в названных странах. Венгерские пластинчатые фибулы оказались среди таких предметов, которые в находках Марошсентанна отсутствуют (зеркало с ребристой спиной, бусы из халцедона, полужаберные серьги, браслеты), а характерные предметы могильника Марошсентанна (костяные гребенки с выпуклой спинкой) в свою очередь неизвестны в венгерских местонахождениях серебряных пластинчатых фибул.

Пластинчатые фибулы крупного размера были найдены в Венгрии в следующих местах: Бакодпуста, Бальша, Чонград, Чорна, Дьюлавари, Кишкунфеледхазы, Мад, Мезёкасонь, Сабадбаттьян, Сендрёлад, Секей, ком. Гевеш, окрестности Будапешта (?) и Тиссалёк. В большинстве могил находки указывают на неполноту инвентаря.

В 7 местах из перечисленных было найдено зеркало с расходящимися лучами на спинке. Подобные же экземпляры были найдены и в Laa, Lom, Kassa, Untersiebenbrunn. Надо отметить, что зеркала были вложены в могилы уже в сломанном виде, иногда даже отсутствуют некоторые обломки. Они представляют собой тип, который так часто встречается в могильниках Кавказа, начиная с V века. Этот кавказский тип возник из форм, распространенных в волжском районе. С точки зрения хронологии находок с пластинчатыми фибулами небезынтересно, что эти зеркала были в употреблении только с начала V века. В готских могилах в Марошсентанне нет ни одного зеркала. Они не встречаются также и в западноготских находках Испании.

Литая серебряная пряжка с извилистыми узорами, найденная в Тиссалёк, входит в одну группу с подобными находками из Кашша, Вагордаш и Гава. Она представляет простейший экземпляр этого типа. Основная форма пряжки без орнаментики известна нам еще из второй половины IV века (Малайдок). Ее корни нужно искать — как и корни пластинчатых фибул из серебра — на северном побережье Понта.

На торцах пластинки пряжек, найденных в Вагордаш, Гава, Кишкунфеледхазы и Домбовар, видна такая же группа звериных голов, как на головной части некоторых пластинчатых фибул: между двумя птичьими головами с изогнутым клювом имеется несколько более крупная голова дикого зверя. Они представляют собой не только элементы орнаментики, но и символы какого-то древнего верования, примененные искусством.

Спиральный узор на пряжке из Тиссалёк не допускает датировать находку самым началом V века, так как такого рода узоры появляются только около середины названного столетия. Это подтверждается и насеченными орнаментами разпорок.

Картина, набросанная о распространении находок, вследствие пробелов, отмечаемых в исследованиях, не освещает все подробности вопроса серебряных пластинчатых фибул. Такие фибулы были в фаворе прежде всего у восточных германцев, но они попадаются и среди находок из Kammunta и Kambylte. На карте распространения можно различать 3 группы, охарактеризованные определенными местными особенностями. В восточной группе представлены все ступени развития, но отдельные формы не отличаются особым разнообразием. Могильник в Суук-Су возле Ялты доказывает, что серебряные пластинчатые фибулы — судя по датировке там же найденных монет — употреблялись и в VII веке. Фибулы средней группы (Средняя Европа) отражают еще влияние причерноморских экземпляров, украшенных драгоценными камнями, но проявляются на них также и насечки, равно как и извилистые узоры. В западной группе как черноморские мотивы, так и провинциальные особенности отесняются на задний план, фибула приобретает особую местную форму с специальной орнаментикой. Судя по находкам Carpio de Tajo, где они появились совместно с пряжками, имеющими гербовую иглу, применение их перешло из VI в. Состав испанских находок совершенно другой, нежели состав средне-

европейских. Там неизвестны ни зеркала с ребристой спинкой, ни полифасеточные серьги, ни столь характерные для придунайских местонахождений бусы, происходящие большей частью с побережья Понта, ни браслеты.

В северных частях Франции, где вовсе невозможно считать с западнотетским влиянием, имеется больше находок с пластинчатыми фибулами из серебра, нежели на юге, где влияние западных готов было довольно сильно.

Семь из венгерских местонахождений пластинчатых фибул расположены на верховьях р. Тиссы, не слишком далеко друг от друга, производя впечатление, как будто бы они представляли собой могилы женщин одной и той же народности. Богатство инвентаря (серебряные фибулы, пряжки, золотые серьги) указывает на то, что в этих местах были погребены женщины высшего, господствующего слоя. А где находятся обычные могильники этой народности, это нам пока неизвестно, да и не будет известно впредь до полного собрания и систематической обработки германских находок в Венгрии. Без этого немыслимы

почины ни по определению роли отдельных германских племен, ни по установлению хронологии.

Наличие пряжек с насечками и спиральными узорами в находках, содержащих серебряные пластинчатые фибулы крупного размера, бронзовые зеркала V века, родственность с культурой Силадьшомльо, равно как и обстоятельство, что одна часть найденных предметов была в употреблении и около середины V века, когда центр гуннской империи был перенесен на венгерскую планину, далее расположение отдельных местонахождений и, наконец, отсутствие всякой тесной связи с находками Марошсентанна — все это не говорит в пользу предположения, будто бы мы имеем дело с наследием западных готов. Кроме того, нельзя упускать из виду, что исторически невозможно доказать присутствие ни одного западнотетского поселения на интересующей нас территории. В то же время нельзя забывать, что и наследие гепидов V века также еще не собрано полностью. По окончании собрания материала должна выясниться и их роль в вопросе серебряных пластинчатых фибул.

И. Ковриг

1. kép. A kutatások előrehaladása az aquincumi katonaváros és legio-tábor (Óbuda) területén 1951 elejéig:

1–3. sz. munkahelyek: Fürdőosztályos lakóépület (középkori vízvezeték alatti rétegben).

4. sz. munkahely: Úttest, kemence és lakóháznyomok a *canabae* területén.

5. sz. munkahely: Hosszú egyenes falba beleépített nagy, körösfalú építmény (újabbkori körkemence mellett).

6. sz. munkahely: Három sor pilléres, nyitott csarnokos, egy sor helyiséges építmény nyomai.

7. sz. munkahely: Régebben feltárt, publikálatlan építmény a Sztálin-híd alatt.

8. sz. munkahely: Sáncárok nyoma a Szőlő-utca-ban.

9. sz. munkahely: Észak-déli irányú úttest és esetleg vastag fal nyomai.

10. sz. munkahely: Kő+kavics+sóder rétegződés a Szőlő-utca 8. szám alatt.

11–12. sz. munkahelyek: Úttest nyomai és kelet-nyugat irányú kőfalas csatorna a Gyűrű-utcánál.

13. sz. munkahely: A Kálvin-utcai középkori kastély-romok mellett észak-déli irányú út nyomai.

14. sz. munkahely: Elágazás a főcsatornából a Flórián-téri katonai fürdő felé.

14/a sz. munkahely: Elszigetelten fennmaradt vastag falcsanak a Pacsirta-utcánál.

15–16. sz. munkahely: Kemencenyomok a Flórián-tér és a Kálvin-utca sarkánál.

17. sz. munkahely: A főcsatorna vonala.

18. sz. munkahely: Vastag faldarab, ettől kissé északra fűthető lakóház részlete.

19. sz. munkahely: Jelentős vastagságú kelet-nyugati irányú faldarab a Szentlélek-téren.

20. sz. munkahely: Még a múlt évszázad folyamán megfigyelt fal a Kisduna-ág medrében.

21–24. sz. munkahelyek: Lakóháznyomok a Vörösvári-út udvarain.

21. sz. munkahely: Olaj- és szőlőprés, kemencek, csatornahálózat és észak-déli irányú sáncárok maradványai a Vörösvári-út 22. szám alatt.

25. sz. munkahely: A legio „nagyobbik fürdője” a Flórián-téren.

26. sz. munkahely: Kelet-nyugat irányú vastag falak nyomai a Flórián-tér északi végén.

27., 30–35., 42–43. sz. munkahelyek: Kutatóárkok a legiotábor nyugati védőfala megkeresése végett.

28. sz. munkahely: Régebbi ásatás publikálatlan eredményei. (A Kórház- és a Szél-utca sarkán.)

29. sz. munkahely: Régebbi ásatás publikálatlan eredményei.

32–33., 43. sz. munkahelyek: A korábbi legio-tábor nyugati fala, megtalált sáncárok, fal és torony nyomai.

36. sz. munkahely: Vízigyűjtő medence a Majláth-utca és a Flórián-tér sarkán.

37. sz. munkahely: Régebbi ásatás publikálatlan eredménye (*Valetudinarium*).

38. sz. munkahely: Régebbi ásatás publikálatlan eredményei (*horreum*).

39. sz. munkahely: Mult évszázadban megfigyelt kelet-nyugat irányú fal a Kisduna-ág medrében.

40. sz. munkahely: A régi izraelita temető beépítése alkalmával megfigyelt *praetorium*-maradványok.

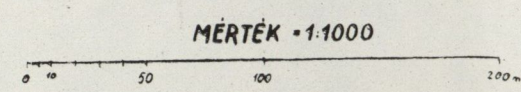
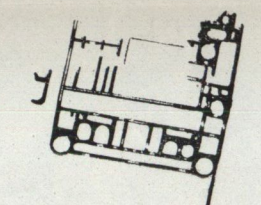
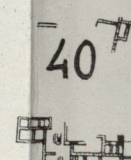
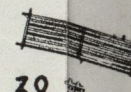
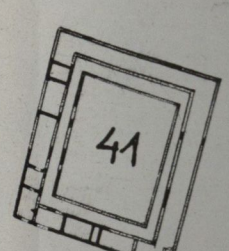
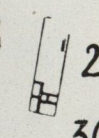
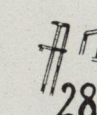
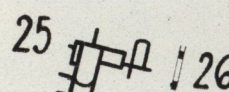
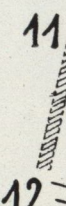
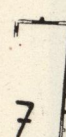
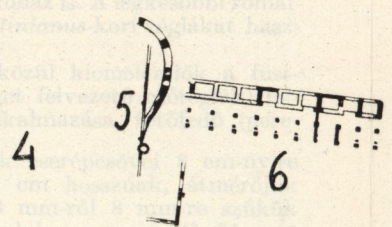
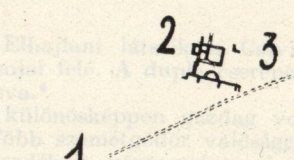
41. sz. munkahely: Régebbi ásatás publikálatlan eredménye a Szél-utcánál (*forum*, árucsere-csarnok a barbárokkal).

44. sz. munkahely: Régebbi ásatás publikálatlan eredménye: égetett agyag fürdőmedence.

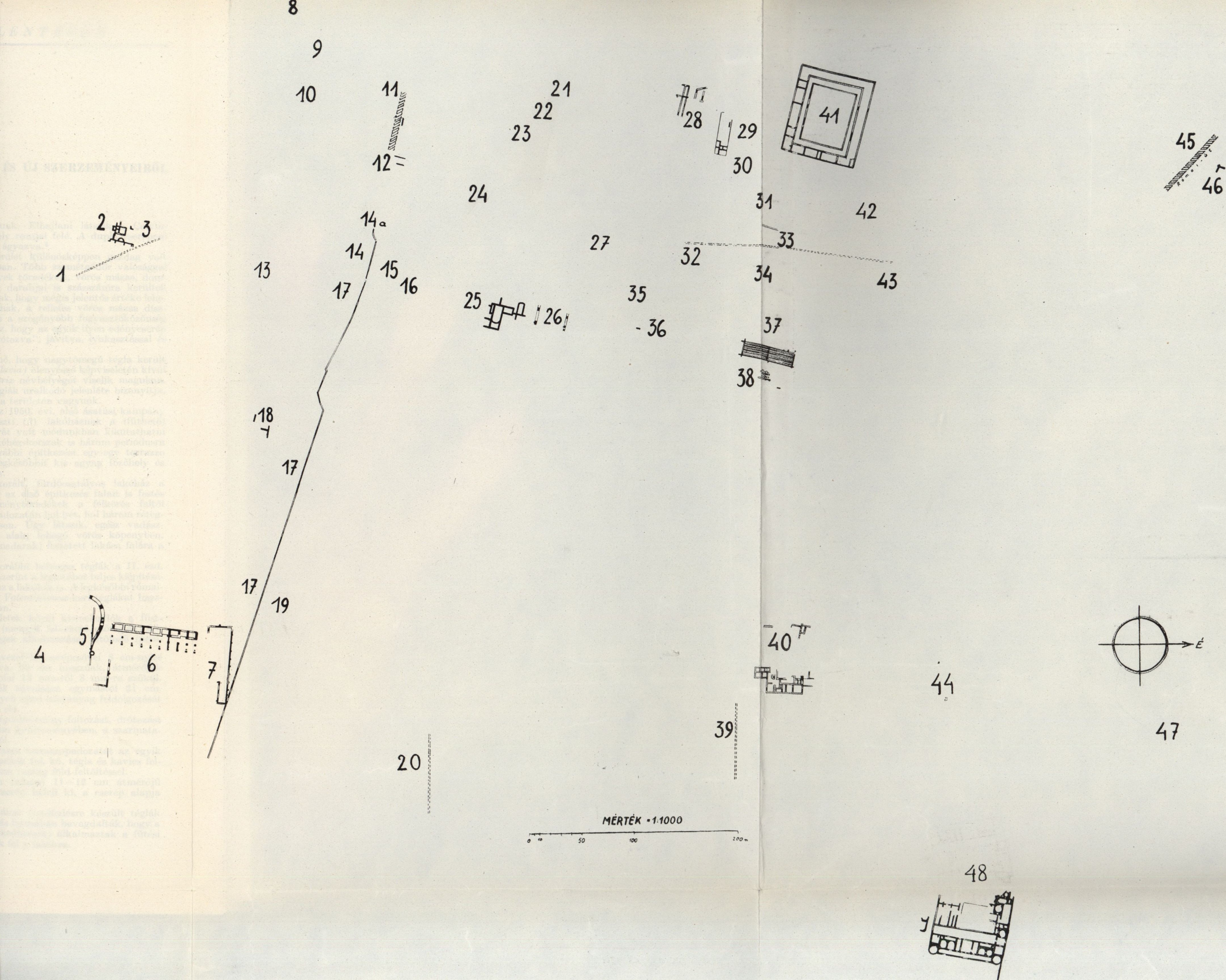
45–46. sz. munkahelyek: Úttest és lakóház nyomai a Szél- és a Szellő-utcák sarkánál.

47. sz. munkahely: A tábor belsejére valló építmények nyomai a Folyamőr-utca 7. sz. alatt.

48. sz. munkahely: A helytartói palota maradványai a Hajógyárszigeten.

ELŐZETES JELENTÉS AZ AQUINCUMI MÚZEUM ÁSATÁSAIRÓL ÉS ÚJ SZERZEMÉNYEIRŐL AZ 1949–1950. ÉVEKBEN

Az Aquincumi Múzeum (a Budapesti Történeti Múzeum ókortörténeti osztálya) közmunkákkal kapcsolatos leletmentő, ill. tervszerű ásatásai az 1949–1950. években csak Óbudára és a múzeum területére szorítkoztak.

Az előbbi esztendő során csak hat állandó ásatási munkásával volt módjában az építkezések kapcsán a leletek megmentése, közben olykor kisebb jelentőségű tervszerű kutatásokat is végezhetett.¹ Az 1950. év azonban a múzeum történetében kiemelkedően gazdag ásatási eredményeket hozott. A Magyar Tudományos Akadémia, majd a Budapesti Várorendezési Intézet² segítségével és közreműködése tette lehetővé, hogy az óbudai hídfő körzetét, ill. a legiotábor nyugati falának a vonulattól végre tervszerűen kikutathassuk.

Ezen kétévi ásatásaink eredményeiről³ és a múzeum új szerzeményeiről szándékozom most jelentéssel szolgálni. Beszámolómat nem a kutatások időrendjében teszem meg, hanem topográfiai sorrendben haladok D.-ről É. felé.

Az óbudai szigeti Hajógyár a III. Kiscelli-u. 10. szám alatt (l. az 1. kép) az 1–3. sz. pontokat) hatemeletes pontházát építtetett munkásai számára. Az alapozási földmunkát figyelemmel kísértük, majd az első falnyomok stb. mutatkozása után tervszerűen kikutattuk az építendő munkás-lakópalota helyét.⁴

A *canabae* (a legiotábor melletti lakótelep) területén vagyunk ezen a helyen. Gazdag kereskedő, de inkább a legio egyik tisztjének a fényűző lakása állhatott itt a korábbi rómaikorban. A római uralom hanyatlása idején beletemetkeztek az új, „barbár” betelepülők a lakóhelyiségek terrazzo padozataiba.

Másodlagosan felhasznált, verses feliratos síremlék⁵ került elő az egyik késő római kori temetkezésből. Elhelyezésének a módja (fordítottan!) arra mutat, hogy az itt temetkező új betelepülők már nem értékelték az írásos emlék-megőrkítést és nem értették a latin feliratot.

A római kori rétegek felett viszont középkori cserépcső-vízvezeték (a térképen 1 és 3 számok irányában) mutatkozott, amelyet mintegy 90 m hosszúságban biz-

tosan megállapíthattunk. Elhajlani látszik a Calvin-utcai középkori kastély romjai felé. A dupla cserépeső erős, habarcsos falba ágyazva.⁶

Ez az ásatási terület különösképpen gazdag volt kerámiai⁷ leletanyagban. Több szemétködő valósággal ontotta a cserépedények töredékeit, vörös mázas, dom-borképes díszedények darabjai is százszámra kerültek elő. Meg kell említenünk, hogy mégis jelentős értéke lehetett a „samosi áru”-nak, a reliefes vörös mázas díszedénynek, legalább is a szegényebb fogyasztóközönség szemében. Erre utal az, hogy az egyik ilyen edénycserép ólomhuzallal volt „drótozva”, javítva, lyukasztással és szegecseléssel.⁸

Általánosan feltűnő, hogy nagytömegű téglák kerültek elő, de a *legio IIII F(lavia)* elenyésző képviselőjén kívül mind a *legio II adiutrix* névbélyegét viselik magukon. A katonai bélyeges téglák uralkodó jelenléte bizonyítja, hogy a katonai kolónia területén vagyunk.

Voltaképpen — az 1950. évi, első ásatási kampány során — a katonatiszti (?) lakóháznak a (fűthető) fürdőszobáit és udvarát volt módunkban kikutathatni (2. kép). Maga a lakóház-korszak is három periódusra különül el. A két korábbi építkezést egy-egy terrazzo padozat jellemzi, a legkésőbbi kis agyag főzőhely és agyagba rakott falazás.

A fényűzően dekorált, fürdőosztályos lakóház a középső⁹ periódus, de az első építkezés falait is festés díszítette. A falfestménytöredékek a félkörös faltól Ny.-ra levő helyiség padozatán hol két, hol három rétegben feküdtek egymáson. Úgy látszik, egész vadász-jelenetet (íját feszítő alak, lobogó vörös köpenyben, exotikus vadállatok, madarak) festetett lakása falára a ház tulajdonosa.

Egyáltalán a legkorábbi bélyeges téglák a II. szd. I. évtizedéből valók, eszerint a legiotábor teljes kiépítésével egyidőben létesült ez a lakóház is. A legkésőbbi római kori sírokban pedig *I. Valentinianus*-kori téglákat használtak fel másodlagosan.

Az építészeti részletek közül kiemelendők a füst-lyuk,¹⁰ a *tubus*¹¹-okat (meleget felvezető csőteglák) fel-erősítő kampós vasszögek alkalmazása, tetőfedő (pere-

⁶ A középkori vízvezeték cserépcsővei 8 cm-nyire vannak egymásra tolva, 39 cm hosszúak, átmérőjük 12,5–16 cm. A cserépfal 13 mm-ről 8 mm-re szűkül. A két cserépcsővezeték távolsága egymástól 21 cm.

⁷ A kerámiai és egyéb apró leletanyag feldolgozását Sz. Póczy Klára készíti elő.

⁸ Hasonló *terra sigillata*-edény-foltozást, drótozást láttam a gyulai múzeum gyűjteményében, a szarmata-jazig föld leletanyagából.

⁹ A későbbi építkezés terrazzopadozatát az egyik helyen pl. 41 cm-rel emelték fel, kő, téglák és kavics felhordásával. Másutt 72 cm vastag föld-feltöltéssel.

¹⁰ A füstlyukat (a falban) 11–12 cm átmérőjű (belső tér!), hengeres cserép béleli ki, a cserép alapja kiégetett agyag.

¹¹ Itt is lábas téglákat (tetőfedésre készült téglák peremeit közepén féltojás formában bevagdalták, hogy a melegített levegő közlekedhessék) alkalmazták a fűtési rendszerben és szegezték fel a falsíkra.

¹ Egy ízben a M. Tudományos Tanács anyagi hozzájárulása segített teljesebben befejezni egyik ásatásunkat.

² Utóbbi intézmény Óbuda új városszabályozási tervének az előkészítése végett, a műemlékvédelem mintaszerű szemmel tartása jegyében, „röntgeneztette meg” a Sztálin-híd óbudai hídfője körüli házak udvarain és szabad térségeken a föld belsejét. Munkáját a múzeum-mal tökéletes együttműködésben végezte.

³ Az 1949. évi kutatások eredményeiről a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat felolvasó ülésén 1950. III. 11-én rövid előadás keretében adtam első beszámolómat.

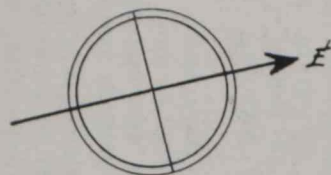
⁴ 1950. VII. 25. — Az építésvezetőségnek és a Hajógyár tulajdonosainak előzetesükükért köszönetemet fejezem ki.

⁵ Ismertetése: Acta Acad. 1951.

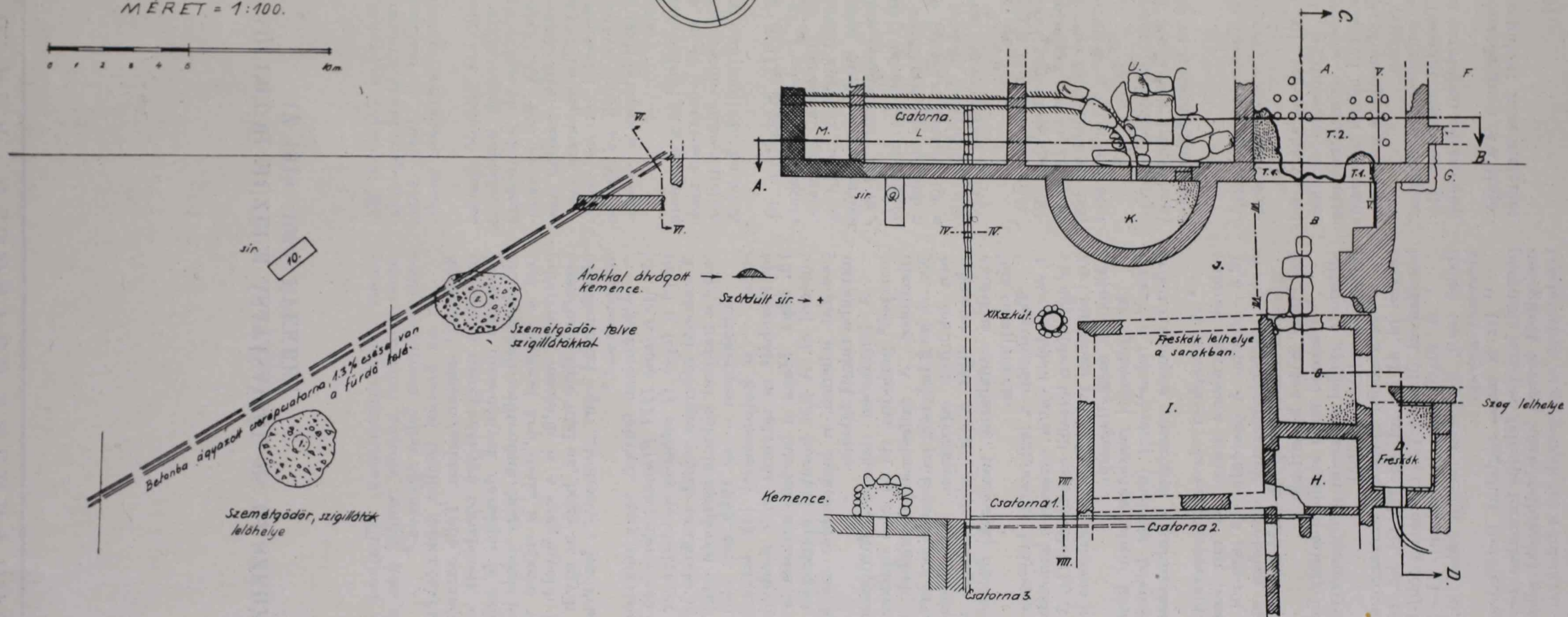

KISCELLI - UTCA 10.
1950. V-X.

MÉRET = 1:100.

ÁSATÁS ALAPRAJZA / I. KORSZAK./

2. kép. A Kiscelli-u. 10. szám alatt feltárt római lakóházrész és középkori vízvezeték alaprajza.

mes) téglából (gúlaszerűen) összeállított csatorna (a legalsó építkezésben), cserépcső vezetékben folytatódó ólomvízeső (a fürdőhelyiségekből).¹²

Az udvar mészkő fedőlapjai alatt 20 cm vastag sóder-réteg. Ez a bolygatatlan talajon feküdt, eszerint az udvar (és az *apsis*-os *frigidarium*) szintjét nem emelték fel az újjáépítés alkalmával. A hidegvízű medence vizét elvezető csatorna oldalai kövekből, fenéke terrazzo-leöntésből állott (belső mérete: 18 × 28 cm).

A modern beépítés DNy-i sarkában, egy kis agyagtűzhely¹³ mellett, de kb. 10 cm-rel magasabban alapozva, kőlap-sír került elő. Fenéke peremes téglából kirakva. Az oldalak kőlapjait habarcs nélkül, agyaggal illesztették össze. Egymás után kétszeres temetkezés történt benne.¹⁴

A sírok közül megemlítendő még egy gyermeknek való ólomkoporsó, amelyet nagy „fali téglával” fedtek le.

A leletek közül fontosak még a sírkövek,¹⁵ továbbá csont- és bronz haj- és varró-, sőt himzőtűk, *antefixum*-ok, agyag- és bronzmécsek, köteknő, nagy agyag *amphora*-k.

A III. Lajos-u. 169–171. sz. lebontott házak helyén, a zsinagóga mellett (É.-ra) kívánta az óbudai Hajógyár megépíttetni mintaszerű kulturpalotáját. A Budapesti Városrendezési Intézet az engedélyt ahhoz a feltételhez kötötte, hogy előbb kutató árkokkal meg kell vizsgálni, nem rejlik-e fenntartandó műemlék-rom a beépítésre szánt helyen. Így húztunk ezen a ponton három árkot,¹⁶ amelyekkel nem tisztáztuk ugyan az

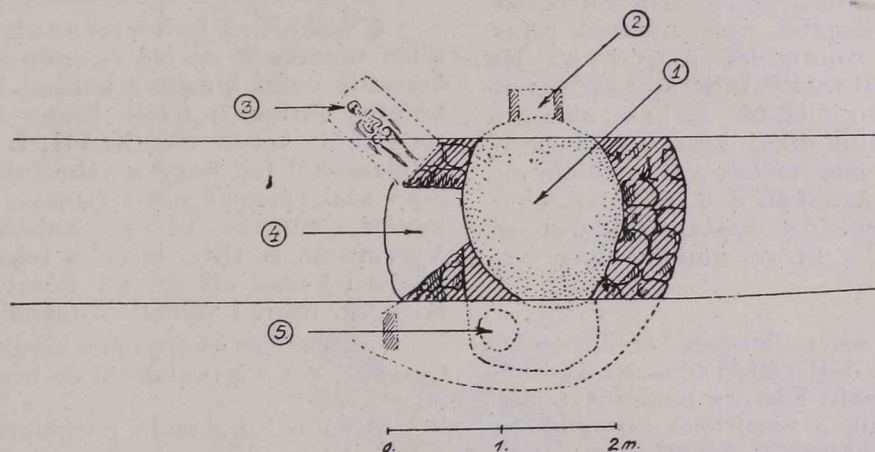
itt állott *canabae*-i kis lakóházak alaprajzait és utca-hálózatrészletét, de megállapíthattuk, hogy a „táborváros”-nak talán a legszegényesebb részének kiszedett falai fölé fog kerülni egy szocialista gyár pazar kulturothona.

Padló alatti fűtőteres lakóház azonban ezen a helyen¹⁷ is jelentkezett. A *hypocaustum*-oszlopocska itt homokkőből készült, felül téglalakú tetőlappal.¹⁸ Egy másik kutatóárokban É.-D.-i irányban menő úttestet vágtunk át. Ez mindössze 2,20 m széles, két oldalán egy-egy m széles járdával, ezek alatt csatorna vonult. A két keskeny¹⁹ csatorna oldalai vékony kőlapokból, fenekük hol apró kövek lerakásából, hol szabályosabb kőlapburkolatból, hol téglasorból állott. Az úttest két szélét élére állított kőlappal szegélyezte.²⁰

Itteni árkaink felszínre hoztak IV. szd.-i téglasírokat is. A VINCENTIA-téglabélyegek és az érmek alapján ítélve, a század 2. felében temetkeztek itt elődeink. Az egyik téglasír mellékletei között olyan bronz T-fibula akadt, amelynek megvolt a biztosító szerkezete²¹ is.

Ezen a munkahelyen azonban a legfontosabb leletünk²² egy főzőhelyes és kürtőnyílásos kemence. Egy IV. századvégi téglasírt beleástak az oldalába. Mellette benyomott díszítésű (tojástagok és levéldísz) „pannóniai áru” cserepei mutatkoztak. Kürtőjét praktikusán a hosszabb tengely végénél²³ építették meg, nem a kemence tér közepén, mint ma szokás. **3. kép.**

Továbbra is kutatandó probléma marad a körfalas építmény²⁴ rendeltetése, sőt kora is. Az 1950. évben mintegy 75 m hosszúságban²⁵ sikerült megállapítanunk

3. kép. Az óbudai zsinagóga mellett feltárt kemence alaprajza.

(1. a kemence rostélyja; 2. a kürtőnyílás; 3. beletemetkezés a kemence szélébe; 4. a kemence nyílása; 5. félhenger alakú vájat, főzőhely?)

¹² Az ólomcső 5–6 cm-es átmérőjű, a szomszédos helyiségben 10 cm átmérőjű cserépcsőbe torkollik bele, végül ez falazott, peremes téglával fedett (11 cm magas, 21 cm széles) csatornában folytatódik.

További csatorna-fajtánál a fenék és a fedés peremes téglá, az oldalak gyenge habarcsba rögzített vastag tégladarabok (űrméret: 15 × 15 cm).

¹³ A főzőhely 15 cm széles, 18 cm magas, agyagfala 12 cm vastag. Előtte két kis kőlap padkául szolgált.

¹⁴ Az első gyermek-temetkezés mellékletei közül fontos a vasveretes ládika, arany fülbevaló, csont-karperec. A későbbi elhunyt kúp alakú üveg poharat és talán üvegkorsót kapott „hosszú” útjára.

¹⁵ Egyik épebb sír emlék egy *hast(atus) l(egionis) II ad(iutricis)*-t nevez meg.

A szomszédos telken az ásatást és feltárást még folytatni fogjuk.

¹⁶ Egyáltalán a Városrendezési Intézet költségén húzott árkokkal nem egész alaprajzok, építmények tisztázása és teljes feltárása volt a cél, hanem másutt is csak támpontok gyűjtése ahhoz, hova tervezzenek a város-szabályozási tervek készítése során pontházakat avagy parkokat?

Azonban a Városrendezési Intézet „röntgenezései” így is sokszorosan hasznosak voltak nemcsak *Aquincum* topográfiájának további tisztázásához, hanem nagyszámú új adatot és leletanyagot nyertünk a rabszolgáltatásadalmi tartományi főváros életszínvonalához is.

¹⁷ Összesítő térképünkön l. a 4. sz. munkahelyet.

¹⁸ Az A-árokban, a 4. sz. ponton. A padozatot tartó oszlopocska átmérője kb. 16, megmaradt magassága 38 cm. A tetőlap: 24 × 18 × 9 cm.

¹⁹ Szélességük kb. 26, magasságuk 25 cm.

²⁰ Az úttest felépítése a szokásos három réteg.

²¹ Még 13 cm hosszú vaskés, szívalakú bronzcsat.

²² Az A-árokban. A tojásdad formájú kemence. tengelyvonalai 140 és 168 cm. A kürtője homokkő lapokból van összeállítva, belméretei: 53,5 × 38,5 cm. A tüzelőtér magassága, a rostéllyal együtt, 38 cm. A kemence oldalfala 33 cm vastag.

²³ A lángnak így körül kell nyaldosnia az égető teret, míg a mai megoldásban rögtön a szabadba hatol a láng a közepén létesített nyíláson át.

²⁴ Római- és középkori edénycserepek a majdnem egészen kiszedett falalapozásig vegyesen előkerülnek.

²⁵ A Lajos-u. 168. sz. ház előtt, ill. a 164–166. sz. telkeken.

(párhuzamosan húzott árkokkal) a körbe menő fal vonulatát, és ugyanakkor egy korábbi, egyenesen K.—Ny. irányban haladó falat²⁶ és több IV. szd.-i sírt találunk.

A temetkezők nyomora (IV. századi „barbár” be-települők?) változatos technikában tudta lehelyezni ezeket a sírokat.²⁷ A lebontott falsík tetejébe, padkájára, oldalába, kivételesen a bolygatatlan földbe vágták be azokat. A téglakoporsók tégláin olvasható bélyegek közül a legkésőbbiek a 375 körüli időkben készültek.

Az apró leletek közül (1950-ben) egy sírkőtöredéket említünk meg, amelyen csak ez olvasható: ... pro salute Iul[i . .] Maximi...

A városszabályozási vizsgálatok kapcsán húztunk kutató árkot a Polgár-téren is. A 7. sz. ház előtt átlag két m vastag fal jelentkezett, mindjárt a mai járdaszint alatt, az úttest (modern) másik oldalán²⁸ pedig (szintén magasan) terrazzo pádozat és faldarabok kerültek elő egy római kori építményből. A II. szd. elejére utaló (LE XC bélyeggel) és a IV. szd. 2. feléből származó téglák (AP IOVINI bélyeggel), valamint Vespasianus-érem egyaránt kerültek itt napfényre, de hát omladékból, ami ezért nem jelenti, hogy a hely lakott volt az egész római-koron át.²⁹

Falfestménydarabok (a II. szd. derekára valló sávos festéssel, vörös, fehér, sárga, kék és zöld csíkokkal, mezőkkel) és hatszögletű padlótéglák is mutatkoztak az omladékból.

Ezen a helyen egyébként topográfiai kutatás szempontja adott volna elsősorban fontosságot a vizsgálatnak. A legiotábori kutatás hagyománya³⁰ szerint ugyanis a tábor déli védőfalát használták volna fel a Calvin-utcai középkori kastély északi erődítési falául. Ezt a feltevést szükséges volt ásatással kivizsgálni, ezért húztunk árkot a Calvin-utcai középkori romterület mögött is. Ha ugyanis valóban a tábor déli falát³¹ találták meg régebben a Kulcsár-u. és a Szentlélek-tér sarkán, akkor a Kulcsár-u.—Polgár-tér—Calvin-utcai középkori kastély vonalában³² a Polgár-téren meg kellett volna találnunk a legiotábor déli várfalát. Azonban a 6. és 7. sz. előtt mutatkozó (egyébként megfelelően vastag) faldarab elszigetelt építmény lehet, és a 13. sz. munkahelyen sem találtunk táborfalnyomot.

Állandóan gondolunk azon feltevés érvényessége kivizsgálására is, vajjon a déli táborfal a Naszád- és Tavas-z-u. (utóbbinak az északi házsora helyén) vonalában rejlik-e? Ezért húztunk a Szentlélek-téren is egy hosszú, É.—D.-i irányú kutatóárkot, amelynek a végén, a tér és a Tavas-z-u. sarkánál,³³ 440 cm mélységben, legalább 164 cm vastag fal jelentkezett. Teljes vastagságát a modern járda miatt nem állapíthattuk meg. K.—Ny. irányú fal lehetett.

Ezek az esetleges táborfal-nyomok a legiotábor későbbi, nyugatabbra és délebbre helyezett periódusának a jelei lehettek, ha mégis a tábor védőfalának a tartozékai. Szintén a II. építkezés maradványa, talán a DNY.-i saroknál, a védőfal tövében feltételezhető sáncárok betöltődés-nyoma,³⁴ amely Óbudán a Szőlő-u. 66. sz. ház előtt, 1949-ben a beton főcsatorna

építése kapcsán mutatkozott az árok oldalában. Közeli-ben egy Aurelianus-dupladénár szórványként került elő. Az egykori sáncárok (?) szélessége felül 240 cm. Iránya: K.—Ny. (?).

Különben a főcsatorna építése kapcsán hatalmas terra sigillata-szemétdögör és több késő római kori sír leletei gazdagították Aquincum gyűjteményét. Had-történeti szempontból meglepő és új adat a Szőlő- és a Kiscelli-u. sarkán előkerült sír egyik tégláján olvasható bélyeg:

... IC VII C.

Probus császár erősen kopott antoninianus-a feletti rétegből (4. kép.)

4. kép. A legio septima Claudia első írásos emléke Aquincum-ban. Téglabélyeg.

Eszerint a III. szd. vége felé (?), alighanem a Diocletianus—Galerius-féle újjáépítés során, a [I]eg(io) VII C(laudia) vagy mégis³⁵ a [I]eg(io) VII G(emina?) téglaszállítmányaival (dunai hajókon) támogathatta (aldunamenti táborából) az aquincumi erődítési építkezéseket.

Egyébként a VII. Claudius császár-féle dandárnak több katonája származott Kelet-Pannóniából, tehát lehet, hogy járt a legio vidékünkön háborús alkalmakkal és veszteségeit a helyszínen pótolhatta.

A Szőlő- és a Szőlőkert-utcákat összekötő rövid névtelen utcában³⁶ az előbb említett sáncárok folytatását kerestük volna kutató árkokkal. Itt 48 cm vastag kavics-körteg (úttest?) felett bronz aquila (sas hadijelvény töredéke?) került elő (XLVII. t. 2. kép). Egyelőre nem tételezzük³⁷ fel, hogy a táborfalat követő via sagularis alapozási rétegeit metszettük volna itt át, mivel a köves, kavics, murvás sávok szabálytalanul rétegződnek. Viszont az is igaz, hogy a telek végében, a még álló modern házak alá ér egy kösor, amely esetleg vastag, K.—Ny. irányú falnak a darabja lehet.

Ugyanitt szórványként került elő egy agyagdörzstál-töredék, két kigyóalakokkal és benyomott díszítéssel ékesítve.

Tovább kutatandó probléma³⁸ a Szőlőkert-u. 8. és 10. sz. házak udvarain, valamint a Pacsirta- és a Kerék-utcák több pontján ásott árkainkban kb. két m mélységben jelentkező, kődarabokból, kavicsból és murvából összetevődő, széles kiterjedésű rétegződések mibenléte. Árvízlerakódás? Udvar? Gyakorlótérsegek? Építmények alapozásai voltak vajjon? Véletlen, hogy eddig csak a legiotábor területén találtunk ilyen (45–120 cm vastag) kő-kavics-murva rétegeket? Viszont figyelembe veendő az is, hogy nagy területekre látszik kiterjedni ez a sokréteges kőzetlerakódás (?).

Az épülő Sztálin-híd óbudai feljárója helyén az 1949. évben sürgősen bontották le a házakat. Ezek pincéiben mi is sietve húztuk meg kutató árkainkat (úgyszintén udvaraikon és szobáikban is), mielőtt azokat törmelékkel betöltötték volna. A Calvin- és a Pacsirta-utcák között így sikerült a főcsatorna (cloaca) további szakaszait³⁹ nyomunkövetnünk. K.—Ny. irányú ez a 120 cm mély, 85 cm széles (belméretekben!) kőfal-csa-

²⁶ Összesítő térképünkön az 5. sz. munkahely. Az előző kutatáshoz és a 6. sz. építményhez: Budapest Régiségei 15, 1950, 479.—

²⁷ Volt félig-téglasír is, amelynek csak a tetejét rakták ki téglákból, egyik oldala a pusztá föld, másik oldala a használaton kívül helyezett fal.

²⁸ Összesítő térképünkön a 18. sz. munkahely.

²⁹ A 6. és 7. sz. előtti vastag fal azonban középkori is lehet, a belőle kiszedett római kori téglát (a legio II ad. bélyegével) a javításkor is behelyezhették.

³⁰ Bud. Tört. I/2., 360. o. (Nagy L.).

³¹ Budapest Régiségei 12, 1937, 270 (Nagy L.).

³² Összesítő térképünkön a 7—18—13. sz. munkahelyek irányában.

³³ Összesítő térképünkön a 19. sz. munkahely. Az egykori (XIX. szd.-i) fogadalmi emlékmű helyén.

³⁴ Összesítő rajzunkon a 8. sz. munkahely.

³⁵ A VII g(emina) vagy a VIII (Augusta) nevére erőltetett volna a kiegészítés, már csak azért is, mivel azok messzi provinciákban táboroztak. Ritterling E., P. W. — R. E., Legio c., 1642. —

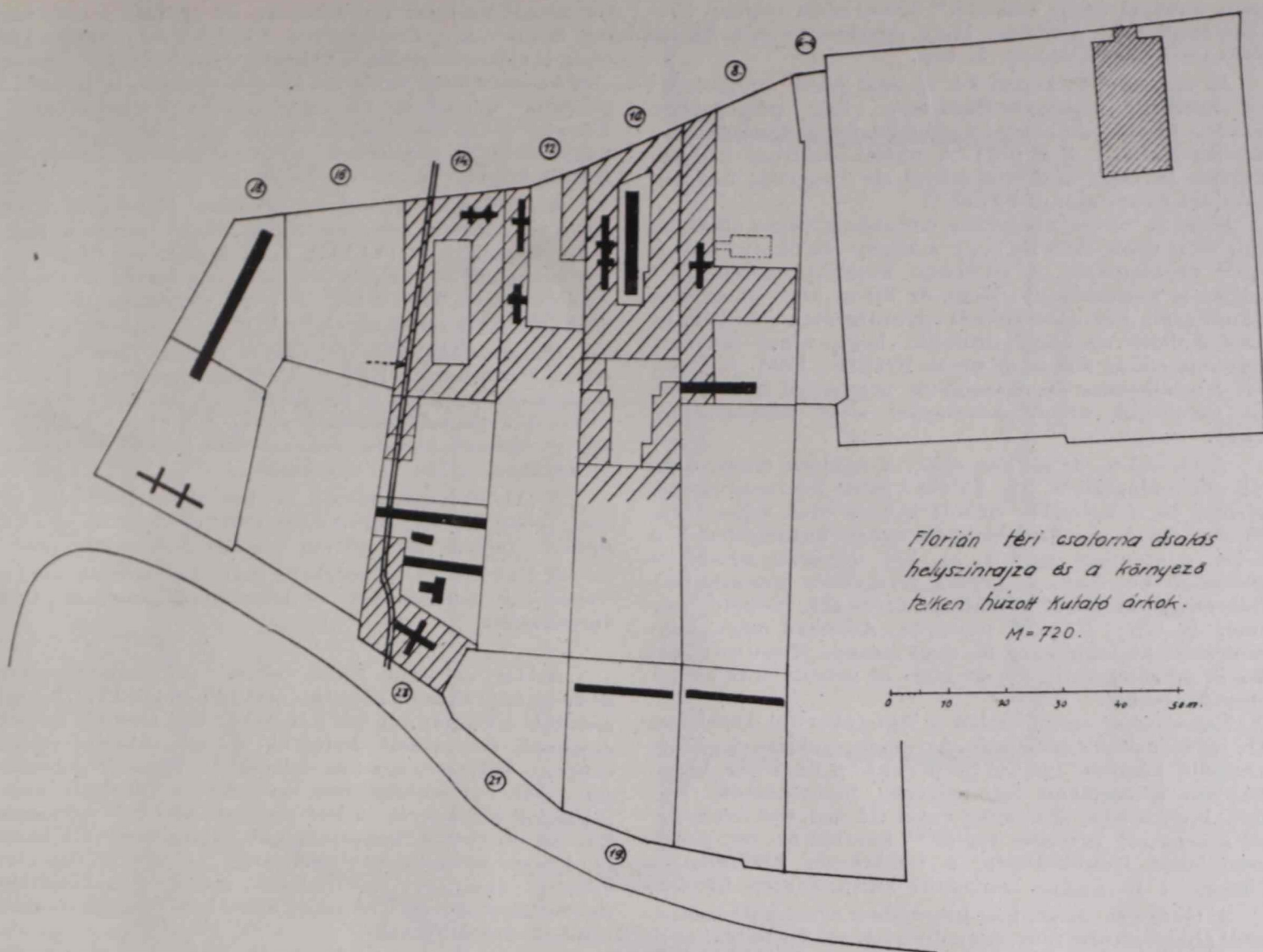
³⁶ A 17. 195 hrsz. telken, egy lebontott ház helyén. Összesítő térképünkön a 9. sz. munkahely.

³⁷ A bronzsárny kiegészítéséhez pl.: Ókori lexikon I., VIII. t. 365. k.

³⁸ Összesítő térképünkön a 10. sz. munkahely.

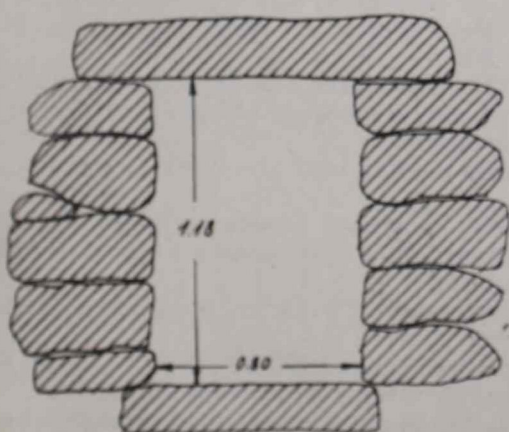
³⁹ Összesítő térképünkön l. a 17. sz.-ok vonalát.

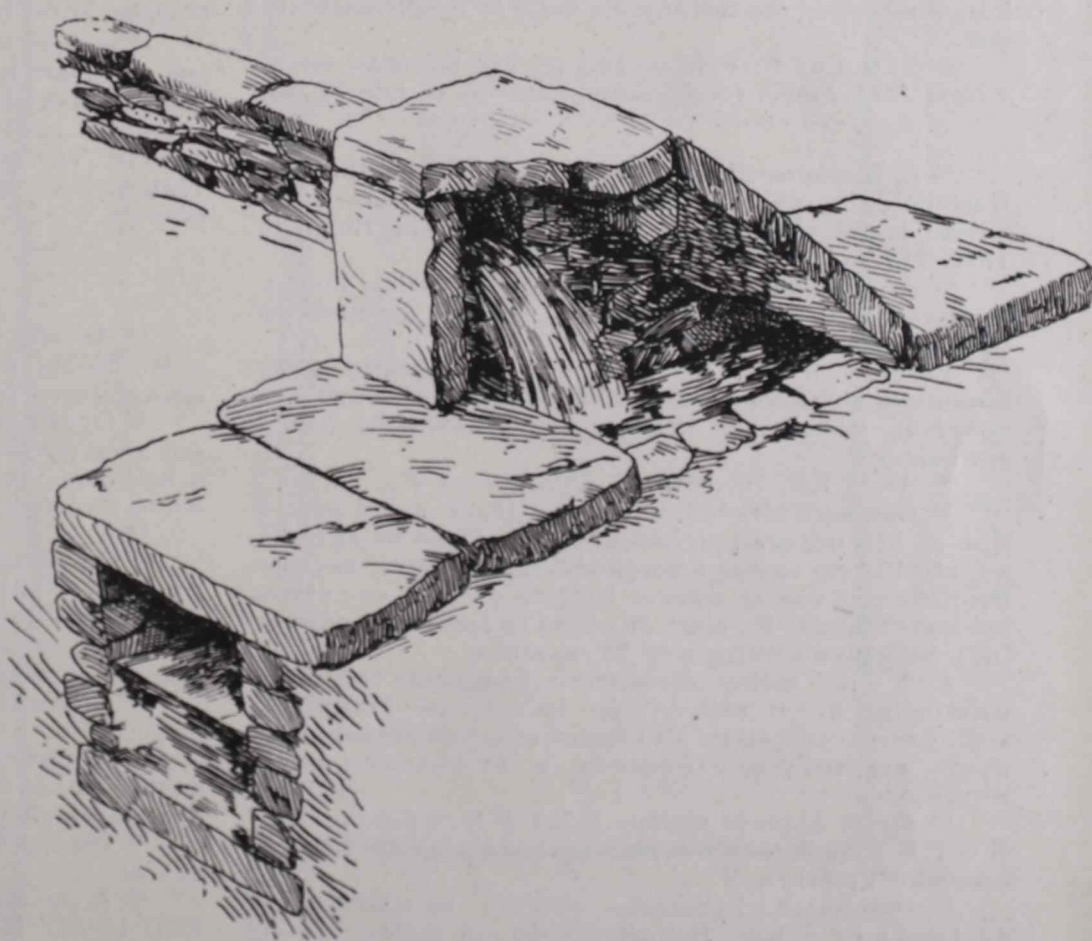

5. kép

G-H metszet
1:20.

6. kép

7. kép

torna, amelyet eddig összesen⁴⁰ 520 m hosszúságban állapíthattunk meg. Feltűnő, hogy egyenes vonala három ízben törik meg (élesen). **5. kép.**

Az összesítő térképen 14. sz.-mal jelölt munkahely-nél akadtunk csatornaelágazásra. Egy magasabban haladó, kisebb oldalág torkollik bele a főcsatornába (6.—8.; **XLIX. t. 3. képek**). A mellékesatornát követni akartuk kereszt-árok húzásával, de (beépítés folytán) mindjárt nyomtalanul eltűnt.⁴¹

Most, a városszabályozási kutatások végre alkalmat adni látszóttak arra is, hogy a közép- és ókori kutatók régi⁴² problémáját, a Gyűrű-u. különös vonalának a nyitját is megáshassuk. Maga az úttest alatt és az utca házudvarain húzott árkokkal egyaránt arra a megállapításra kellett azonban jutnunk, hogy nincs régészeti hagyománya és alapja az utcák (Gyűrű-, Föld- és Szőlőkert-) találkozására által kialakult négyszögű házesoportnak, nem rejlik ennek házalapjai alatt bástyatorony. **9. kép.**

A Gyűrű-u. 5. sz. ház előtt, a modern úttest alatt 223 cm mélységben, kb. 25 cm vastag kő+murvaréteg töltötte be a keresztbe húzott kutató árok teljes terjedelmét. Az 5. sz. ház udvarán ennek megfelelően 8 m széles, a szemben levő 4. sz. ház udvarán ismeretlen szélességű kő+kavics+murva rétegződés mutatkozott. Első meggondolással római kori úttestnek ítélt meg, amely K.—Ny. irányt⁴³ mutatna. Azonban lehet, hogy természeti kialakulás ez is, mert azonos létesítménynek látszik a Szőlőkert-u. 12. sz. alatt és másutt is talált kőrétegződésekkel.

Topográfiai szempontból a legiótábor-fal közelében (II. periódusban!) lehetünk. Az egyik árokban 6—7 cm átmérőjű kögolyó (*glans*, parittyakő?), az itteni téglasírookban a téglákon legióbélyegek mutatkoztak. Feltűnő, hogy a *legio X Gemina* korai (II. szd. első évtizedéből származó) bélyeges tégláit⁴⁴ használták fel, de ez másodlagos igénybevévés, a temetkezés különben is mintegy 1 m magas római kori kulturrétegen történt.

A Gyűrű-u. 5. sz. ház pincéjében római kori csatornát⁴⁵ állapítottunk meg. A modern ház alá legalább hat m hosszúságban ér, amikor oldalra elágazás és kiszélesedés volt megfigyelhető. Lehet, hogy összefügg az előbb említett főcsatornával,⁴⁶ amely a Sztálin-híd tengelye irányából éppen ide tartana, ha vonalát meghosszabbítanók.

A Gyűrű-u. 7. (Föld-u. 12.) sz. ház udvarán esetleg a *legio III Flavia* történetéhez kaptunk új adatot. Két

⁴⁰ L. Budapest Régiségei 13, 1943, 354; 14, 1945, 454. Hasonló pl. a plovdivi falazott vízvezeték (de ennek feneke is falazás): Bulletin de l'Inst. Arch. Bulg. 15, 1946, 217. o., 128. és 129. kép.

⁴¹ A csatorna fedő kölapjain zöldzománcos, hullámvonalas díszű és fekete mázas cserepek kerültek elő (mind az ókor végére jellemzőek).

Eszerint a IV. szd.-ban, a rabszolgatartó világbirodalom civilizációjának a hanyatlása idején, már nem tartották jókarban a *cloaca*-t, sőt a hálózatba bele is építkeztek.

⁴² Arch. Ért. 76, 1949, 65 (Schaushek J.).

⁴³ Összesítő térképünkön a 11—12. sz.-okkal jelezve. A 4. sz. ház udvarán pl. három rétegből épül fel az összesen kb. 107 cm vastag kölerakódás avagy úttest-ágyazás. Felül 65 cm vastag réteget különít el 3—4 cm vastag kavicsos földszív. Ez alatt 26 cm-re iszapréteg (5 cm vastag). Lejjebb a kőréteg még 29 cm széles.

A 8 m széles úttestszerű kőágyazás belsejében (felszínétől 5 cm mélyen) ép bronzfibula került elő, vékony égési csík alatt. Ez viszont arra vall inkább, hogy mégis mesterséges létesítmény a kő+kavics+murva rétegződés.

⁴⁴ Egyik koporsó-téglán: L X C P F, másikon: LEG X G P F X G (a végén duplán nyomva). Mindkét bélyeg köralakú keretben.

⁴⁵ Oldalfalait habarcsba rakták, mészkőlapokból áll feneke és földése. Belméretei: 70 cm széles, 120 cm magas.

⁴⁶ L. az összesítő térképen a 11—12—14—17 számok egyazon vonalba esését!

terrazzo⁴⁷ padozat mutatkozott itt egymás felett, közben 25 cm vastag földfeltöltés. A két építési periódus közt téglák is előkerültek, rajta ez a bélyeg:⁴⁸ . . . III F. Viszont *Antoninus*-stílusú falfestménytörödékekkel is történt a második építkezés talajegyengetése, „elplanírozása”. Eszerint a IV. *Flavius*-féle dandár a II. szd. közepe táján vagy előbb is megfordult itt, de legalább téglaszállítmányt küldött *Aquincum*-ba.

A Délbudai téglagyár (azelőtt: Bohn-gyár, III. Bécsi-út 166. sz.) udvarán munkásfürdő építése kapcsán 4 db. kőkoporsó⁴⁹ (**XLVIII. t. 1. kép.**), egy téglasír és egy egyszerű elföldeléses⁵⁰ temetkezés került megint elő 1950 tavaszán. Kor: a III—IV. szd. fordulója. Feliratot csak egy kőkoporsó oldalába véstek.

Elszigetelten álló, feltűnően vastag (265 cm) faldarab mutatkozott 1949 nyarán egy (modern) csatorna-árok ásása kapcsán a Pacsirta-u. 20. sz. ház déli szélé előtt. Folytatását azonban egyik irányban (K.—Ny.-i irányt látszott tartani) sem találtuk kutató árkaikkal. (A térképen a 14a. sz. munkahely.)

A III. Solymári-utca 2. sz. ház előtt (1949-ben) egy nagyjában K.—Ny. irányú *aquaeductus*-t vágtak át. Felépítése: falazat (kb. 40 cm vastag), benne cserépcső.⁵¹

A Flórián-tér körzetében, kerületén számos ponton végeztünk kutatásokat és közmunkák kapcsán megfigyeléseket.

A III. Calvin-u. 16. sz. telken⁵² problematikus létesítmény bontakozott ki kutatóárkunkban (**XLIX. t. 2. kép.**), amellyel a Flórián-tér felé a főcsatornába torkolló mellécsatorna folytatását kerestük volna. Annak nyoma veszett, helyette egymás felett két téglasor jelentkezett, 104 cm szélességben (két szélén félhenger alakú téglákkal keretezve). A két téglapadlót (?)⁵³ egymástól 30—40 cm vastag, habarcs nélküli agyagréteg választotta el. Ebben üvegcserépet találtunk. Az agyagréteg alatt vékony hamusáv. A téglasor szélén mészkőtörödékek (levéldíszítéssel, 20×20 cm-es méretben) és égett mészkőtömbök mutatkoztak.

Három építkezés helyezkedik itt el egymás fölött. Égető kemencével van dolgunk, amely emeletekkel rendelkezett volna. Később római kori lakókunyhó nyomorúságos fűtési berendezkedése volt ez?

E mellett a kérdéses rendeltetésű „építmény” mellett mindjárt közvetlenül tártuk fel a **XLIX. t. 4. képe** látható fűtőkemencét avagy tűzhelyes lakókunyhót. Feneke, ill. padlója agyagba rakott kősor, oldalfalai alul szintén ez, de feljebb már csak agyagba ágyazott téglasor. Az oldalfalakat⁵⁴ peremes (tetőfedő) téglákkal bélelték ki. Az „építmény” belméretei: 197×135 cm.

⁴⁷ Az alsó terrazzopadozat 7, a felső 3 cm vastag volt. Előbbi a bolygatatlan őstalajon, utóbbi iszapos agyagrétegen feküdt.

A Gyűrű-(Föld-)utcai kertekben, udvarokon végzett ezen próbaátadások leletei tudományos feldolgozását a helyszíni megfigyelésbe beállított fiatal szaktársaktól (Gerő Győző és Pekáry Tamás) várom.

⁴⁸ V. ö. Sz. J., A pannóniai bélyeges téglák, 40—41.

⁴⁹ Az előző Bohn-téglagyári kőkoporsóleletekről: Bp. R. 15, 1950, 305.—

Az 1950. évi Bécsi-úti csatornafektetés alkalmával jelentkező sírok és sírépítmények publikálását Pekáry Tamás hivatott elvégezni.

⁵⁰ Összesítő térképünkön már kívül esik ez a munkahely.

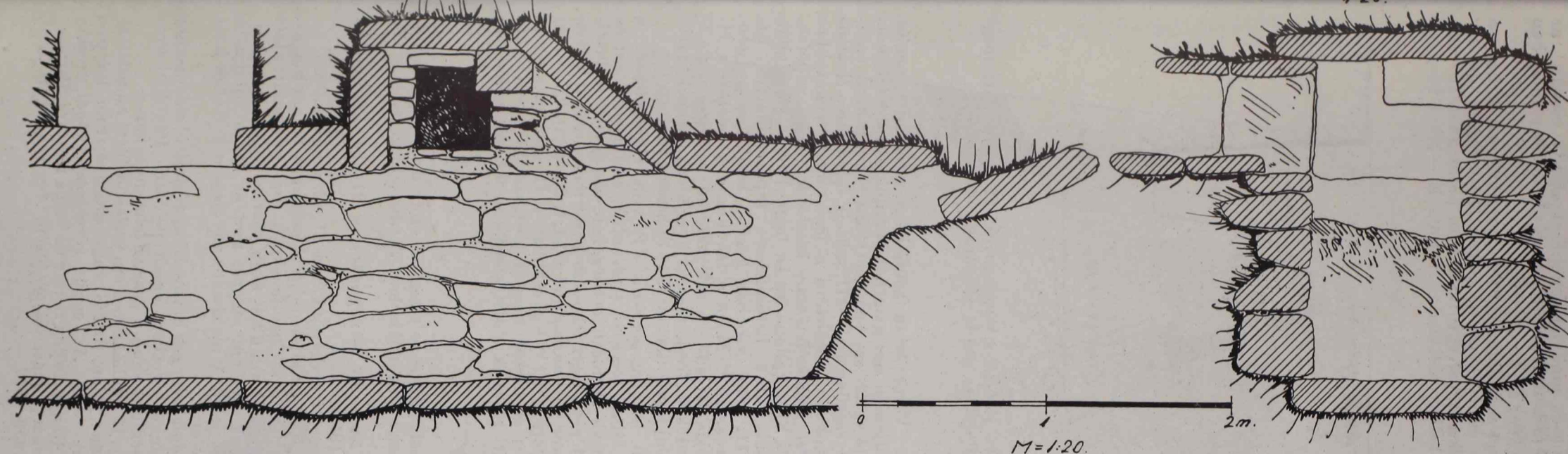
⁵¹ A vízvezetéki cserépcső hossza mintegy 40, átmérője kb. 10 cm volt. Ez a hely szintén kívül esik már összesítő térképünkön.

⁵² Összesítő térképünkön a 15. sz. munkahely. 1949 nyarán.

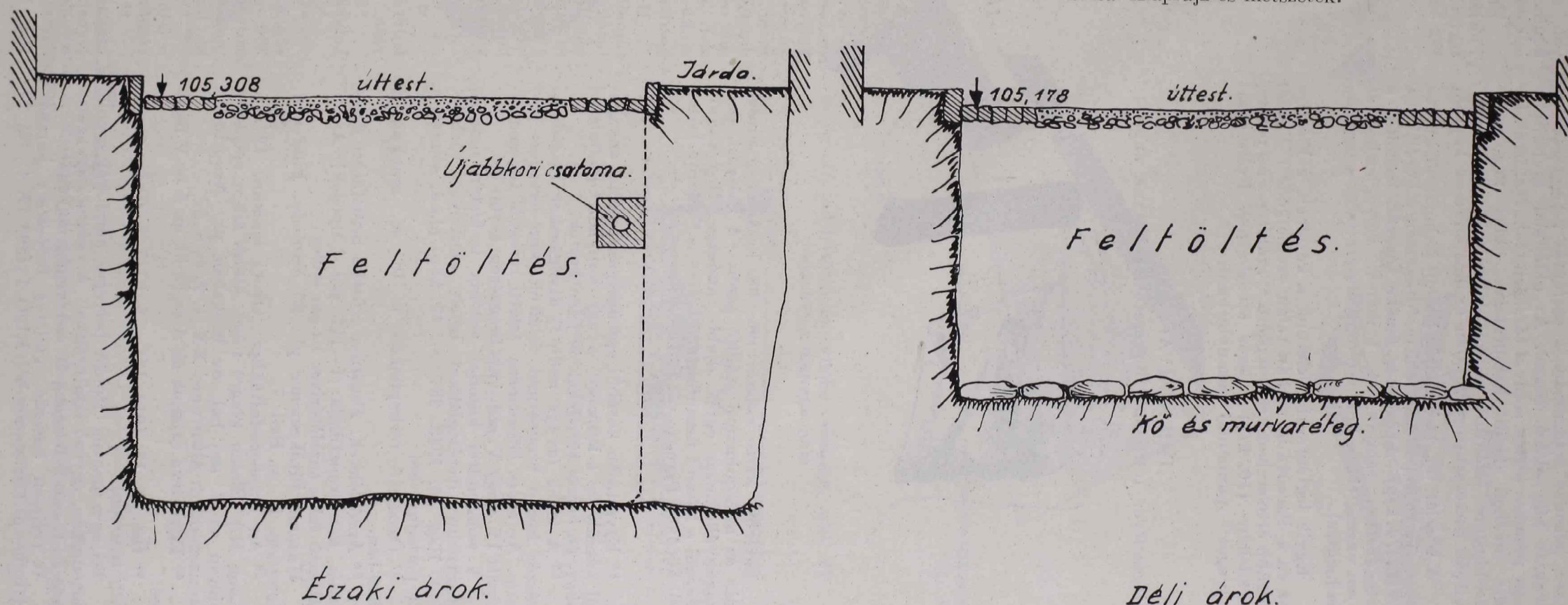
⁵³ A téglákon a bélyegek: LEG II APF; EG III F, LEG II AD. Mellettük római kori kulcs is előkerült.

⁵⁴ A hátsó oldalfal 74 cm magasságban maradt fenn. A téglák oldalfal 30—34 cm vastag. Az egyik téglán a bélyeg: . . . G. II. A.

5–8. kép. A főcsatorna, valamint a Kálvin- és Pácsi-utcák közötti terület kikutatása. Alaprajz és metszetek.

9. kép. Keresztmetszetek a Gyűrű-utcai modern úttest alatt.

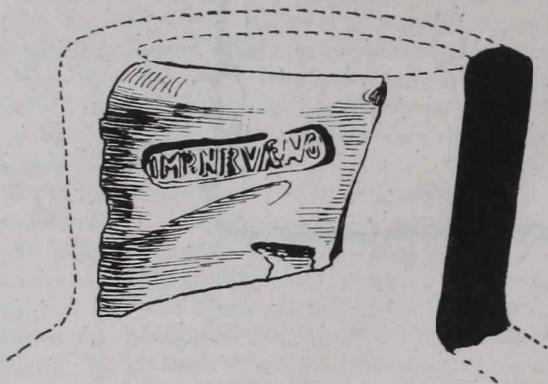
Az oldalfal⁵⁵ téglái közül került elő a késő római-korra jellemző zöldzománcos cseréptál peremtöredéke, rárakott kígyóalakú dísszel. Az oldalfalat kívülről is nagy peremes téglák sorával támasztották, zsáuzták ki. Fala tövében (belül) hamuréteget, ebben kés- vagy dárdahegyet találtunk. A két különleges „építmény” nyilván összetartozott,⁵⁶ talán azonos szerepet kaptak.

A Flórián-tér 14.⁵⁷ sz. ház helyén is húztunk kutató árkot. Terrazzopadozat, alatta fűtőkemence került⁵⁸ itt elő (L. t. 4. kép). A tüzelőtér feneke sározás, lesímitás a bolygatatlan talajon. A kemence vályogburkolatát 5 cm vastag tiszta homokréteg választotta el a terrazzo padozattól.

Egyik legfontosabb leletünk a közelben, a Flórián-tér és a Pacsirta-u. sarkán talált szemégtöredékből való. Tágabb értelemben vett *amphora*,⁵⁹ szállítóedény peremtöredékén (10. kép) először olvashatunk ilyen gyári bélyeget⁶⁰ (pannóniai viszonylatban):

IMP NERVAE AVG.

Kiegészítve: (officina) imp(eratoris) Nervae aug(usti)

10. kép. *Amphora* edény peremtöredéke. *Nerva* császár agyagáru-gyárából.

Eszerint *Nerva* császár (96–98) kerámiai gyárából való ez az aquincumi szállító edény. A császári ipari magánvállalkozás egyik újabb tanúsága. Meg tudjuk nevezni a készítő manufaktúra helyét is:⁶¹ Monte Loron déli lejtőjén, Parenzo-tól É.-ra 7 km-re.

⁵⁵ Egyáltalán korábbi építmények bontási anyagából készült ez a kemence avagy kunyhó. Oldalfalából *tubus*- és *imbrex*-töredékek is jelentkeztek.

⁵⁶ A fének (avagy padló?) átvágásakor *Hadrianus* császár közép bronzérmét találtuk, ami *terminus post quem*. Az egész létesítmény feletti rétegből teljesen elkopott IV. vagy V. szd.-i kis bronzérem került elő.

A szentendrei katonai kolónia területén hasonló létesítmény (tetőtéglákkal bélelt szegényes tűzhely, Bud. Rég. 13, 1943, 397. o., 42. kép) akad, szintén a „3. periódus”-ból.

⁵⁷ Összesítő térképünkön a 16. sz. munkahely. 1949-ben.

⁵⁸ Apró leletek: *Faustina* ezüsttel befuttatott *denarius*-a, két bronzfibula: (I–III. szd.-i típusok). Az elválasztó fal a tüzelőtérben 10 cm széles.

Hasonló fűtőkemence pl.: *E. Swoboda*, *Führer d. Aguntum*, 14. o., Beil. 7.

⁵⁹ Az *amphora*-fajtákhoz: Ókori lexikon, 127. o. (Láng N.). Élesen kiugró hasú, széles szájú *amphora*, szintén az I. szd.-ból, de bronzban pl.: *Neugebauer*, *Bronzegerät d. Altertums*, XX. t. 2. és 8. o.

⁶⁰ Egybeírva találjuk az A és E, ill. az A és V betűket.

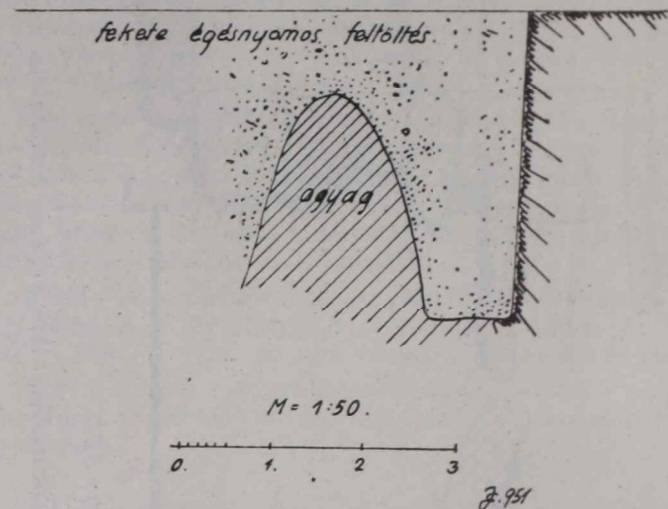
⁶¹ Öst. Jh. 17, 1914, 175–76. h., 7. j. (*Gnirs, Gregorutti* nyomán).

Teljesen azonos típusú bélyeges *amphorák* a polai múzeumban, egyező ligatúrákkal. A császári agyagáru-gyár az I. szd. 2. felétől a II. szd. végéig működött.

⁶² Teljesen hasonló, galléros fedőcsésze hombár-edényhez pl. *Carnuntum*-ból: RLtÖ. 1, 1899, IX. t., fig. 23.

Az aquincumi szállítóedény (*amphora*) fedővel⁶² volt ellátható, amilyen fedők⁶³ (galléros csészek) az aquincumi múzeumban több ép és töredékes példányban is található.

Érdemes maradandóan feljegyeznünk azt is, hogy a Flórián-tér és a Tavasz-u. sarkán (1949 őszén), gázcső-fektetés alkalmával, egy (meg nem határozhatóan) vas-tag falat kellett szétszedni. Iránya K.–Ny.-i lehetett.

11. kép. Metszet a Vörösvári-út 22. szám alatt megállapított dupla sáncárok-betöltődésről.

A III. Vörösvári-út több háza udvarán⁶⁴ megint városszabályozási szempontból húztunk kutató árkokat. Kiemelendő a 22. sz. ház kertjében⁶⁵ mutatkozó eredmény. Helyrajzilag az I–III. szd.-ok folyamán a *canabae* (katonai kolónia) területén, a legiotábor nyugatabbra helyezésével annak határán lehetünk (Ny.-i védőfala közelében). Erre vallana az is, hogy É.–D.-i irányban menő, dupla árok betömődését tapasztalhattuk itt, amelyet (11. kép) azonban később beépítkezéssel erősen megzavartak.⁶⁶ Maga a lakóház a közelében a II. szd. legelején létesült, a sok katonai bélyeges téglá,⁶⁷ stukkótöredékek, freskórészek, üvegedénycserepek⁶⁸ stb. gazdag tulajdonos (katonatiszt?) házára utalnak.

Három lakóház-periódus (?) volt elkülöníthető a római kori falak, terrazzo padozatok, csatornahálózat és fűtőkemencék egymásfölöttiségében, sőt egymásmelletteiségében. Mégis a legérdekesebb létesítmény ezen a helyen a dupla prés (mészkoalapjai a II. t. 2 képen). Ez az olaj avagy szőlőprés⁶⁹ (?) legkorábban a II. építkezés során készülhetett el, hiszen még az alsó, szárító, pörkölő kőlapok alatti réteg is téglatörmelékes, mészszemcsés „elplanírozás”.

⁶³ Újhelyi Jenő volt segítségemre az edényforma és fedőtartozéka megtalálásában. A rajzos kiegészítés is tőle való.

⁶⁴ L. összesítő térképünkön a 21–24. sz. munkahelyeket. 1950-ben.

⁶⁵ Összesítő térképünkön a 21. sz. munkahely.

⁶⁶ Az árok az alján (aljáról számítva 96 cm magasságban) 110 cm széles (feneke a mai talajszint alatt 330 cm mélységben), a két árok közt bolygatatlanul maradt talaj-ék 240 cm magas, ami az árkok minimális magasságát jelzi. A maximális távolság a két árok közt kb. két méter.

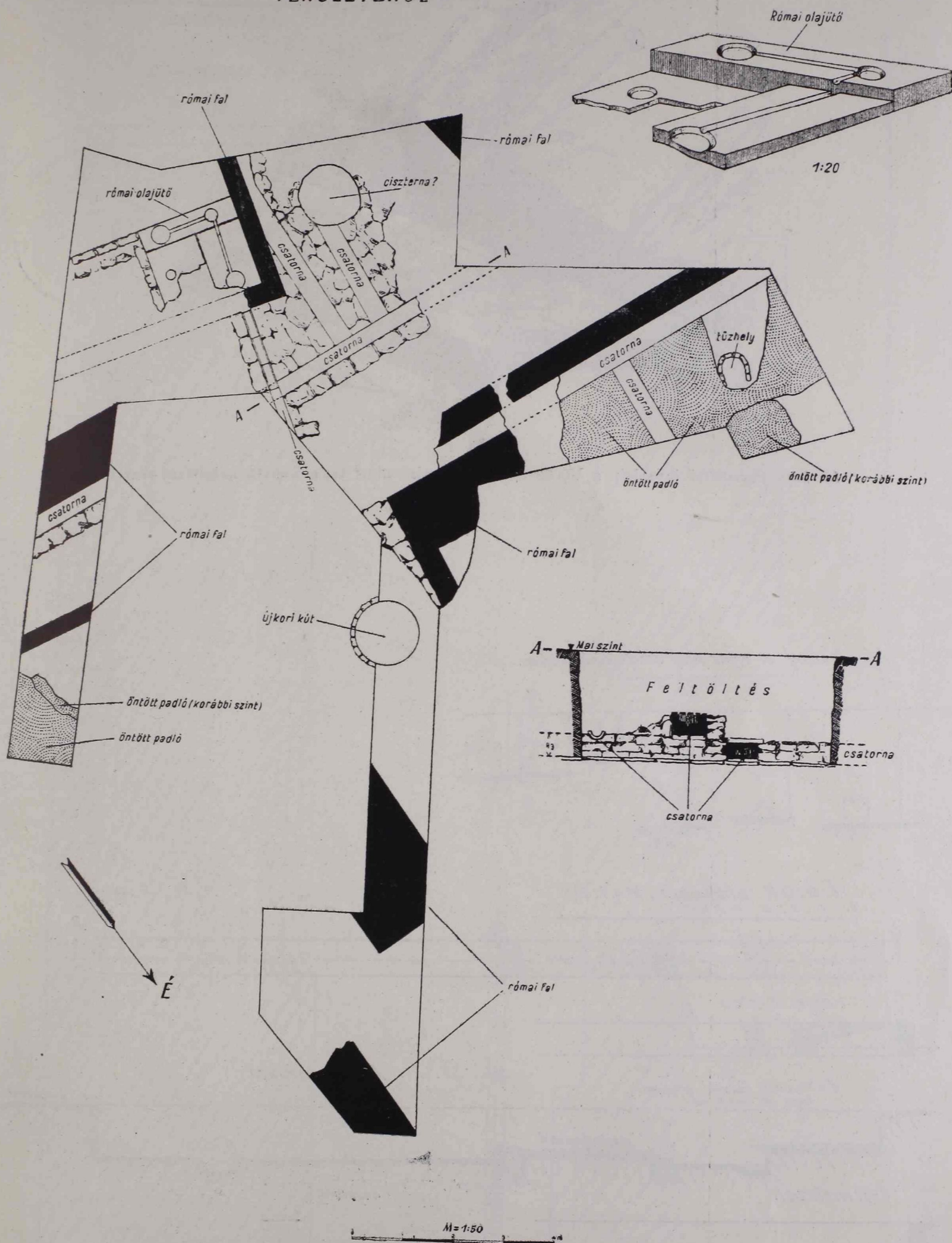
⁶⁷ A téglabélyegek közt a II. szd. elejéről származhat a félholdalakú keretben foglalt példány. Póvidéki *terra sigillata* csésze is akad a gazdag leletanyagban.

⁶⁸ Egy 13 cm hosszú, 2 cm széles (átfűrt) csontlemez (ugyaninnen) talán fürdői vagy amfiteátrumi belépési jogosítvány volt. Az egyik tüzelőcsatornából freskótöredékek (fehér alapon fekete és vörös mértani díszítés).

⁶⁹ Immár második présüzem *Aquincum*-ban. Bud. Rég. 15, 1950, 312.—

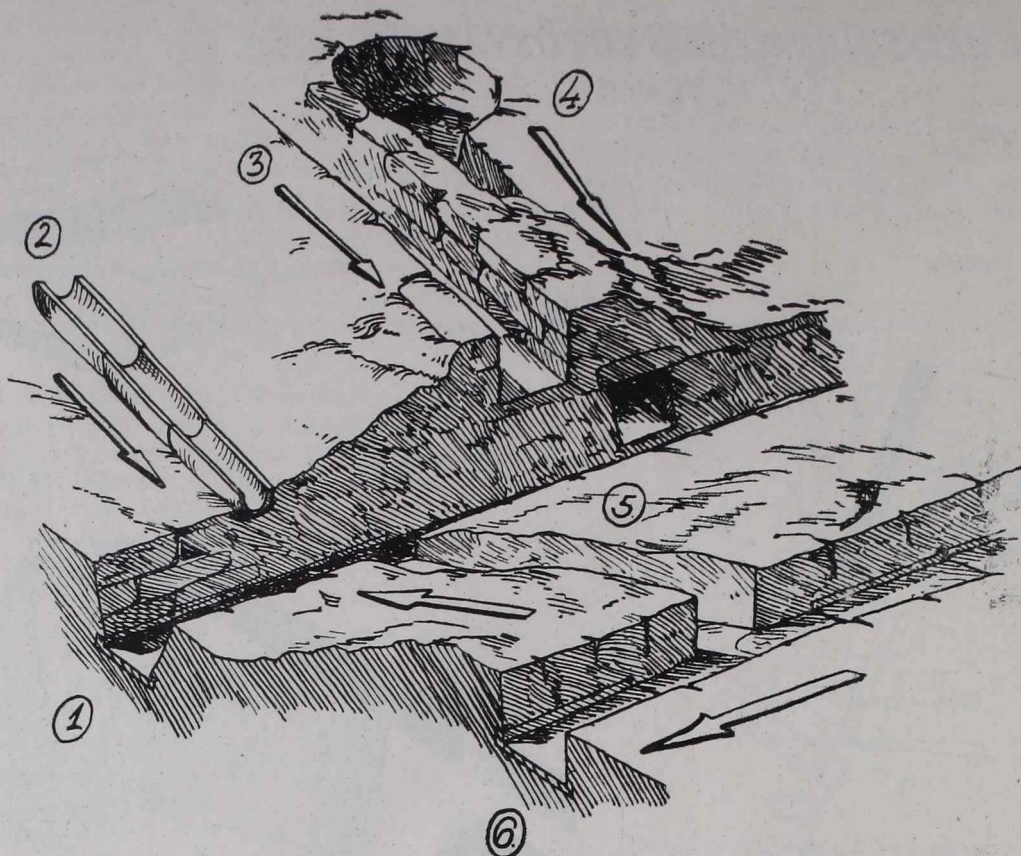

ÁSATÁSI HELYSZINRAJZ, III. ker. VÖRÖSVÁRI-ÚT 22. SZ.
TERÜLETÉRŐL

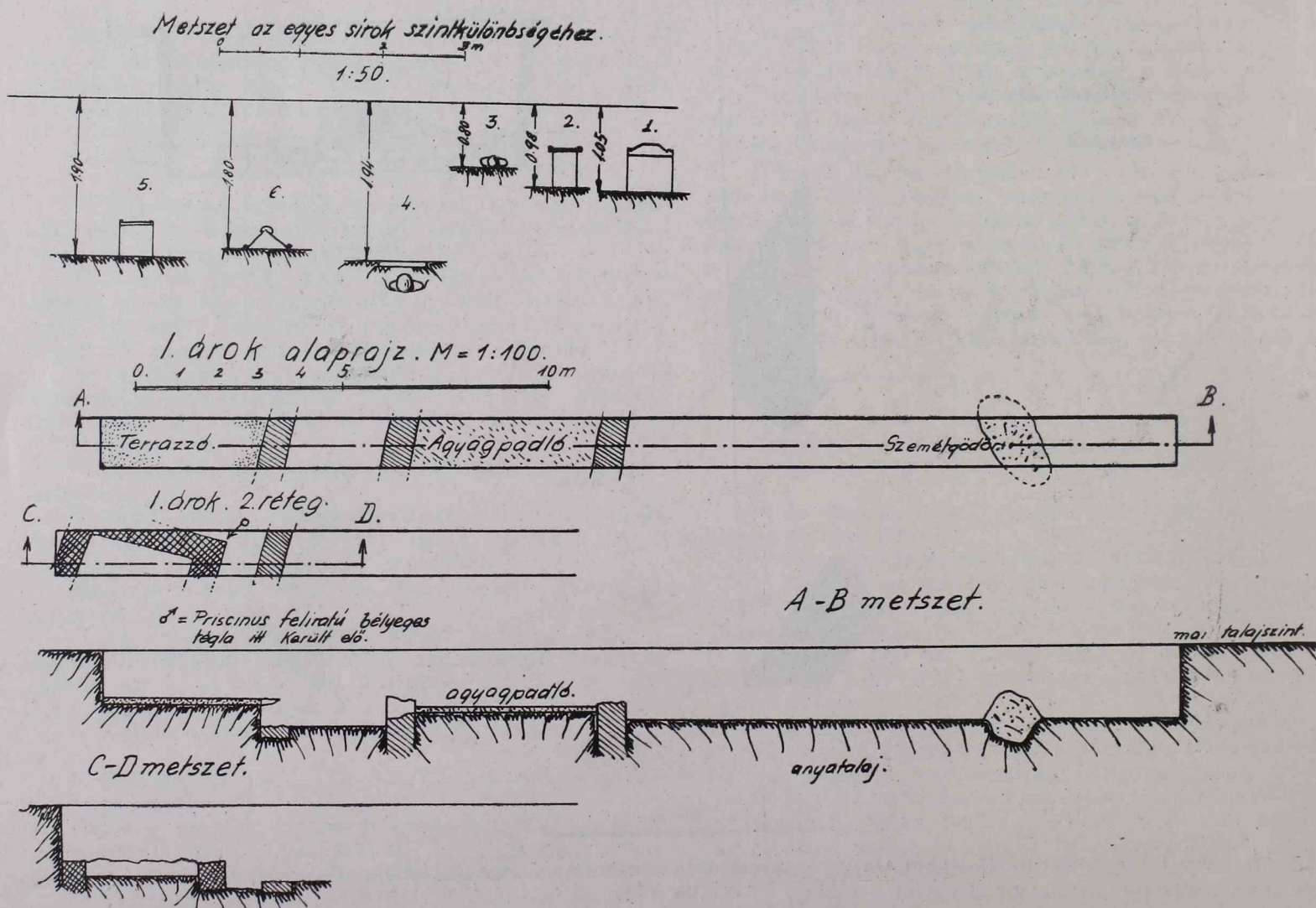

12–14. kép. A Vörösvári-út 22. szám alatt végzett ásatás eredményei áttekintésben. Alaprajz, metszet és perspektivikus kép.

15. kép. Perspektivikus kép a Vörösvári-út 22. szám alatt feltárt csatornahálózat-részeiről.

16–18. kép. Alaprajz és metszetek a Hunor- és a Körte-utca sarkán feltárt temetőrészről és lakóháznyomokról.

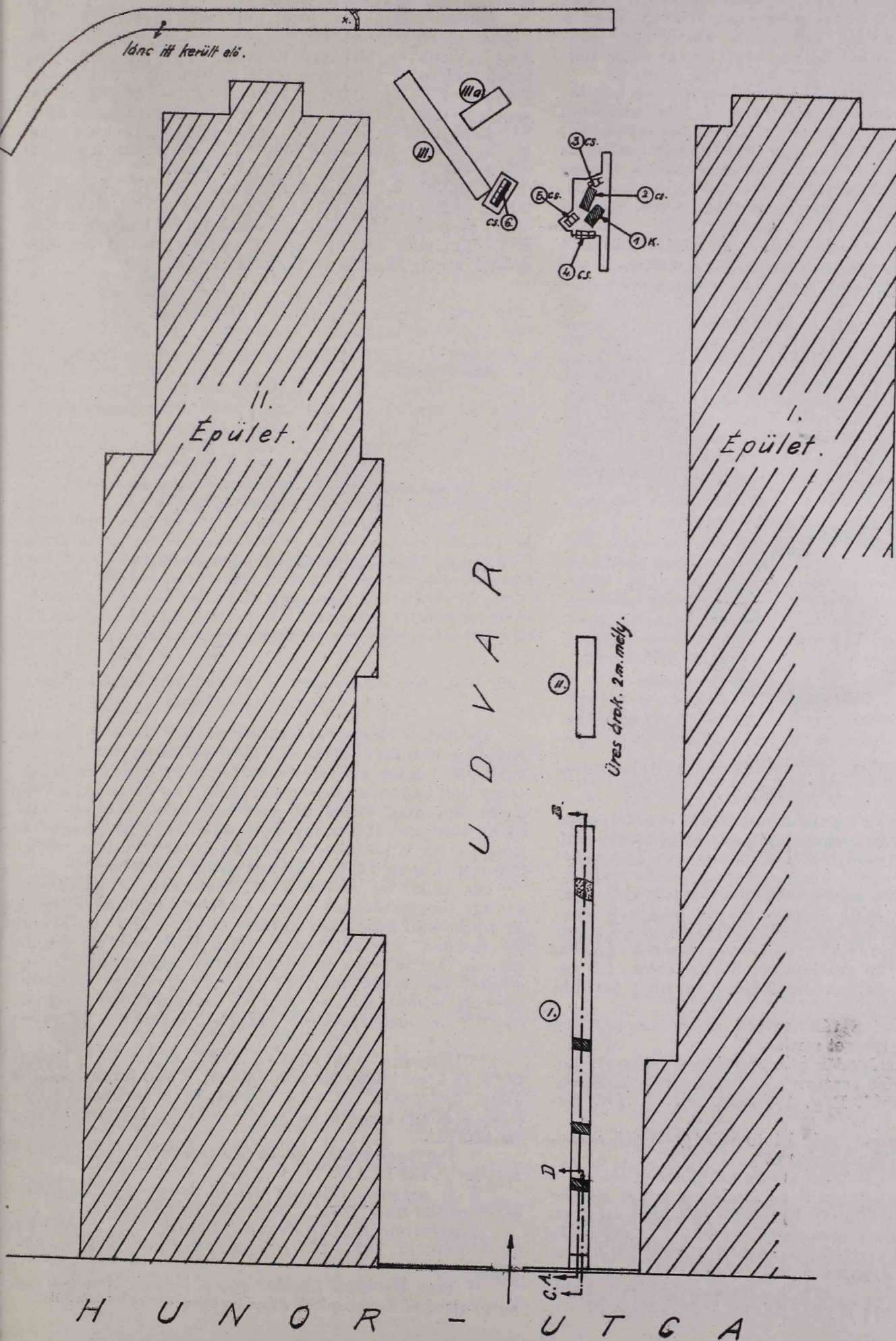

H E L Y S Z I N R A J Z .

MÉRTEK 1:200.

Drókmélység 2.50-2.80.

IV.

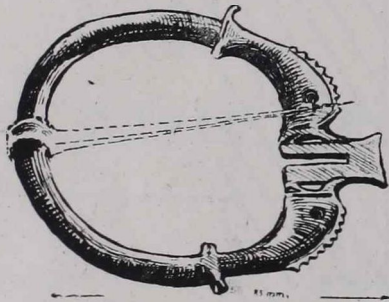
A préstől⁷⁰ hengeres cserépcsőből álló csatorna vezet el, és nagy emésztőgödör⁷¹ mutatkozott mellette, kölapokkal fedett, közuzalék burkolatú udvar alatt. Egy modern bérház csatornacsőhálózatát közelíti meg a lefolyás-biztonság és centráltság szempontjából az itteni csatornahálózat (12. és 15. kép).

Minden időben a legiotábor falán kívül vagyunk a Hunor-utcában. 1949 nyarán a 20. sz. ház udvarán (a Körte-u. sarkán) vízesőárkot ástak, amikor egy ép gyermek-kököporsó került elő. Minthogy a későrómai temetőről és ókeresztény temetőkápolnájáról közismert Raktár-utcánál⁷² vagyunk itt, szükségesnek éreztük, hogy a frissen napfényre került kököporsó környékét tervszerűen kikutassuk. A két bérház közti udvar állott rendelkezésünkre.

A kököporsóhoz végül is három téglasír és két fakoporsós⁷³ temetkezés társult ezen a kis területen (16-18. kép). Meglepő volt azonban, hogy noha (1943-ban) a két bérház alapozása alkalmával szintén késő római kori sírok kerültek elő, az udvar (a két szomszédos bérház között) felásása mégsem tárt fel összefüggő sírmezőt, mert az udvari (modern házak) részen római kori lakóház nyomai is mutatkoztak.

Mármost kérdés, beékelődik-e a lakótelepülés a temetőterületbe? Lakóház létesült elszigetelten a sírmezőn belül? Avagy talán nem egykorúak a sírok és a lakóház? Egyidőbeli beékelődésről nem lehet szó, hiszen a sírmező körülveszi a lakóházat.

A metszetfelvételek (16-17. kép) mutatják, hogy két periódusban készültek a lakóház-falak, viszont a sírok két, esetleg három szintmagasságban helyezkedtek el. A legalsó szintben jelentkező sír a nagyon kopott *Septimius Severus*-féle bronzérem és egy verdefényes *III. Gordianus* (238-244) bronzváltópénz alapján a III. szd. derekáról származtatható. A magasabban fekvő sírok valószínűleg egy, ill. két emberöltővel későbbi temetkezések nyomai.

19. kép. Delfinfejdíszes kerek fibula, a Hunor-utcai temetőből.

A falmaradványok sírházak tartozékai nem lehettek, hiszen cserépedénytöredékek százai, csonthajtuk, fal-festménydarabok,⁷⁴ *terra sigillata* díszedények cserepei,⁷⁵

⁷⁰ A prés méretei: a tányérformájú legnagyobb vájat 11,5 cm, átmérője felül 33 cm. Ebből 76 cm hosszú, 7 cm széles (felül), 3,5 cm mély termékelvezető vájat vitt a 24 cm átmérőjű, 4,5 cm mély, tányérszerű vájatba, amelyből viszont 122 cm hosszú, 8 cm széles, 4,5 cm mély vályú vezet a 33,5 cm átmérőjű, 6 cm mély további gyűjtő-vájatba.

Az alsó kölapon a tányérszerű mélyedés 19,5 cm átmérőt és 2 cm mélységet mutat.

⁷¹ Ez az emésztőgödör gömbmetszetű lehetett, kb. 2,5 m átmérővel. Két csatornával állott összefüggésben.

⁷² Legutóbb: Bud. Rég. 14, 1945, 561. — (B. Bónis É.)

⁷³ Ez a munkahely már kívül esik összesítő térképünkön, jelentősen nyugatabbra.

⁷⁴ Díszítés: zöld levelek, színes sávok-vonalak.

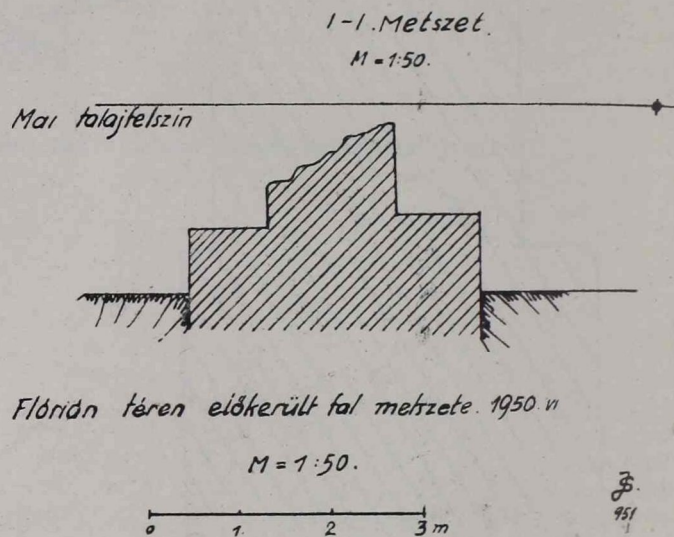
⁷⁵ Az apró leletek közül megemlíti a két delfinfejjel díszített kerek fibulát, bronzból (19. kép) amilyen pl. (állatfej nélkül) a fenékpusztai „várból” (Kuzsinszky B., A Balaton ... arch.-ja, 55. o., 67/5. kép) ismeretes. Szintén állatfejes díszítés nélkül: Jakobi, Das Römerkastell Saalburg, 509. o., 3. és 4.; Mainzer Zschr. 7, 1912, 87. o., 3/14. kép; Gaheis, Lauriacum, 38. o., 33. kép.

hatalmas agyagtál jelentkeztek a mai felszín alatt 130-150 cm mélységben, a kiszedett falnyomok térségében. A sártapasztásos, agyagos padló (140 cm mélységben!) a bolygatatlan talajon létesült. A másik padló terrazo.

Topográfiai problémánkat további ásatásokkal kell tisztáznunk a körzetben. Egyelőre arra a feltevésre kell hajlanunk, hogy a lakóházak előbbi periódust jelentenek, és a sírmező később terjeszkedett ki erre a pontra is. Azonban a sírok és a padlószintmagasságok mélységeinek a viszonya azt sem zárja ki, hogy részben egyidőben állottak fenn egymás mellett.

Fontos adatokhoz jutottunk 1950 nyarán a III. Flórián-téren végzett víz- és gázcsőfektetés alkalmával. Megfigyeltük és térképre mértük, hogy a téren végig ástott árokkal a „*thermae maiores legionis*...”-hez tartozó öt (K.-Ny. irányú) kőfalat vágtak át. Egyik fal azonban már kiugrani látszik a katonafürdő alaprajzából, máskülönben is feltűnik erős vastagságával, de azzal is, hogy 26 m távolságra tőle,⁷⁶ párhuzamosan menő (?) másik vastag fal haladt. (II. t. 1. kép).

A délibb fal felmenő részében 150 cm vastag, de 90 cm széles padka és 70-re kiugró támfal (ez D.-re néz) emeli monumentáltságát. Az északibb fal hasonló széles de padkát nem láttunk⁷⁷ ennél, viszont szintén támpillér erősíti, amely szintén D.-i oldalán épült.

20. kép. Keresztmetszet a Flórián-tér északi végében átvágott táborfalról.

Erőltetett lenne érzésünk szerint arra gondolni, hogy a délibb fal a fürdőtelep kerítése, külön védőfala lett volna. Mi inkább azt tételezzük fel, hogy a korábbi legiotábor déli védőfalának a darabjával van dolgunk, a vele párhuzamosnak látszó fal már egy belső katonai építmény zárófala. Ha ez így volt, akkor a legio „nagyobb fürdője” az I. periódus folyamán kívül feküdt a táborfalán, de annak DNy.-i, védett sarka közelében.

Az 1950. év őszén, a M. Tudományos Akadémia anyagi támogatásával, végre lehetőség nyílt arra, hogy az aquincumi legiotábor határai és kiterjedése kutatását tervszerűen megindíthassuk. Megelőző megfigyeléseim számos régi feltevés és megállapítás negatívumát, tévedését⁷⁸ tisztázták már, és így a rendszeres táborfalkutatás elindítását, az ásatási munkaközösség tagjai-val⁷⁹ való megbeszélések alapján, kizárásos módszer-

⁷⁶ Összesítő térképünkön a 26. sz.-nál, a Flórián-tér 5. és 7. sz. házak határvonalánál, a mai járda szegélye alatt, illetőleg a tér és a Kórház-utca sarkán. Utóbbi iránya meghosszabbítva egybeesnék a Kórház-u. D.-i járdájával.

⁷⁷ Vegyesen téglakörakás a falazat. Egyik téglán a bélyeg: ... EG II AD.

⁷⁸ A régebbi vélemények és feltevések legutóbbi áttekintése: Bud. Tört. I., 356-57. o. (Nagy L.)

Kuzsinszky B., Aquincum, Führer ..., 7, 62-63; Bud. Rég. 12, 1937, 270 (Nagy L.); Bud. Tört. I., 359, 363.

⁷⁹ Még: Barkóczi László, Fülep Ferenc. A felméréseket, rajzokat Schauschek János végezte,

rel kezdhettük meg: a nyugati oldalon bizonyos annyi volt, hogy a Miklós- és a Majláth-utcák helyén a *valetudinarium* (legiokórház) még benne van a tábor belsejében,⁸⁰ viszont a Szél-utcában a nagy, udvar körül egy sor helyiséget mutató építmény⁸¹ (*forum*, piachely a „barbárokkal” való árucseré számára?) már kívül volt a tábor védőfalán. Tehát — munkafeltevésünk szerint — a két építmény között kellett párhuzamos, egymást kiegészítőleg folytatódó kutató árkokkal kikutatnunk.

Az eredmények igazolták munkaközösségünk ezen feltevéseit. Több udvaron és kertben húztuk így meg árkaikat és az azokban⁸² előkerülő *vallum*-, sáncárok- és védőfal-nyomok megvonták a legiotábor nyugati védőfala egy szakaszát. (LII. t.).

Az általános kronológia tekintetében csak annyit bocsátok előre, hogy *Domitianus*–*Traianus* korában épült ki ez a korábbi legiotábor (ezen az oldalán).⁸³

A III. Folyamőr-u. 7. sz. ház⁸⁴ hátsó kertjében, a volt Leipziger-cukorgyár gazométere mellett húzott árunkkal megállapíthattuk, hogy a tábor északi védőfala még északabbra keresendő, mert itt még a tábor belsejére utaló építmények maradványai kerültek elő. Eszerint általános eredmény: a legiotábor az I. periódusban jóval északabbra és keletebbre feküdt valójában, amint azt a korábbi feltevések gondolták. Védőfalainak a vonulata valószínűleg szabálytalan⁸⁵ volt, miként pl. *Carnuntum* és *Mogontiacum* esetében is.

Az ú. n. „felhagyott óbudai izr. temető” (III. Lak-tanya-u. 27–31. sz.) régtől rómaiakori tárgyak lelőhelyeként ismeretes a szakirodalomban.⁸⁶ Általánosan a legiotábor központját, a *praetorium*-ot tételezték fel ezen a helyen, illetőleg fürdőt, amely átnyúlt volna a Hajógyárszigetre. 1950 májusában váratlanul építkezés indult meg itt, miután a temető sírjait gyorsan kiürítették. Az alapozási munkálatok figyelésével így is sok adatot jegyezhetünk fel.

Előzetes jelentésünkben annyit bocsátunk előre, hogy a hajógyárszigeti helytartói palota fontosságát megközelíti ez a Lak-tanya-utcai építmény,⁸⁷ ha eltekintünk a mozaikpadozatoktól és annak egyéb dekorációjától, tervezése változatosságától. Fürdőmedencék, padlófűtési szerkezetek, csatornázási rendszerek részletei mutatkoztak az építkezés alapozási gödreiben. Miként a Kiscelli-u. 10. sz. alatt, itt is láttunk a fürdőmedencék-nél a II. periódusban köréteggel való felemelést (XLVIII. t. 2., 3; LIII. t.).

⁸⁰ Összesítő térképünkön a 37. sz.-nál.

⁸¹ Összesítő rajzunkon a 41. sz.-nál.

Leletanyagával együtt publikálatlan. Hasonló építmény *Carnuntum*-ban, a legiotábor fala közelében: RLtÖ. 7, 1906, 89–94.

⁸² Majláth-u. 24., Ék-u. 9., Kerék-u. 15., 19., 33. sz. Összesítő térképünkön a 34., 32., 31., 33., 43. számok-nál.

Az előkerült emléktanyag és a részletes eredmények, bizonyítékok ismertetését elsősorban Barkóczy L. kártársamtól várom.

⁸³ A Majláth-u. 24. sz. alatt csatorna fedőtéglaín két-soros bélyeg *DOM(itiana)*-jelzős csapatnévvel, a *legio II adiutrix* bélyegei félholdalakú keretben (a II. szd. legelejéről). Az Ék-u. 9. sz. alatt a *vallum* felszínével egy-azon magasságban, csatorna melletti téglaburkolásból hasonló korabeli bélyeges téglá, a csatorna feneke alól *Domitianus* alig használt *dupondius*-a.

Fontos lehet, hogy a Kerék-u. 33. sz. alatt kiugró torony alapozásaként találtunk összesen 115 cm vastag, kő+kavics+murva réteget. A Kerék-u. 28. sz. alatt 100–108 cm vastag volt ez a kő+sóderréteg, belőle *Traianus* verdefényes *sestertius*-a került elő, alatta még fekete talaj, de még nem ösföld. L. a 126. old.-t.

⁸⁴ Összesítő térképünkön már kívül esik ez a munka-hely: 47.

⁸⁵ A táborok szabálytalan formái okaihoz: Mainzer Zschr. 1, 1906, 22 (*Schumacher*).

⁸⁶ Legutóbb: Arch. Ért. 1945, 118. — (*Nagy L.*). Bud. Tört. I., 446. o., 215. j. (*Nagy T.*).

⁸⁷ Összesítő térképünkön a 40. sz.-nál. Az alaprajz bizonytalan.

Meglepő volt, hogy az egyik ponton, a legalsó alapozás alatt urnasír került elő, másutt törött *balsamarium*. Ez már három korszakot, periódust különít el ezen a helyen. A bélyeges téglák hasonló elosztást mutatnak a hajógyárszigeti helytartói palota ilyenmű emlékeivel, vagyis a II. szd. elejétől a III. szd. elejéig tartó időt ölelik fel. Ezért továbbra is még az a feltevésünk, hogy a hajógyárszigeti helytartói palota mellett ezen a helyen egyazon korban állott fenn a parancsnoksági épület (*praetorium*), noha az ú. n. II *praetorium*-köemlék későkorisága⁸⁸ arra a feltevésekre készíthetne, hogy a hajógyárszigeti *legatus*-i palota kiürítése és feladása után talán éppen itt építették meg az új legioparancsnoki palotát.

Érdekes probléma marad egy 10 m hosszú, fedett állapotban fennmaradt építményrész rendeltetése. Alagút volt? *Carcer* (tömlőc)? Fűtőkamra-folyosó? (LIII. t. 2 kép). Keresztmetszete félkör. Magassága 185, legnagyobb szélessége 160 cm. Alul egy-egy padka 15–15 cm-re ugrik ki. Felül boltívelés fedi, amely 32–34 cm vastag. A boltívelésen deszkaszaluzás lenyomatai⁸⁹ látszanak. A félhengeralakú idomot mutató építmény tetején, oldalt üreges téglából nyílást találtunk. Ez szellőztető volt?⁹⁰

Ennek a különös építményrésznek az alja mintegy 50 cm vastag (földdel kevert) hamuréteggel volt borítva, amelyből imbrex-töredékek és vaddisznó-csontok is előkerültek, de korszok és tálak cserepei is.

Közegészségügyi szempontból több mint félévszázados hiányosság volt a múzeumépületekben és a látogató csoportok számára is a vízvezeték és csatornázás hiánya. Végre 1949 nyarán⁹¹ megtörtént a vízcső bevezetése. A vízcsőfektetési árok végigszelte a rommezőben a K. — Ny. irányú ú. n. római főutat és több sugárban a múzeum-épületek között és körzetét is. Néhány lelettel és adattal ezzel az alkalommal is gazdagodott tudásunk *Aquincum* „polgári városrészéről” (21.-22. kép).

A 11 m széles „főutca” felső burkolati kölapsora alól *Traianus* császár (98–117) kis bronzérme került elő, a vízcső-árok másik pontján pedig *Severus Alexander* (222–235) verdefényes ezüstérme. Ezek az érmek, mint *terminus ante quem*, illetőleg *post quem*, meghatározzák azt az időszakot, ameddig az első periódus utcáját használták, mielőtt egy későbbi időben felemelték volna az úttestet.⁹²

A múzeumépület és az oszlopesarnokos kőtarak között a vízcsőfektetés kapcsán két erős pilléralapzat mutatkozott (XLIX. t. 1 kép). Eszerint jelentős (pilléres) építmény (szentély? rejlík a múzeumi épületek alatt).

A leletek közül kiemeljük még jelentésünkben előzetes megemléssel a 41 db.-os éremleletet. Egy kis gödörben, 110 cm mélységben találtuk (egy csomóban) a verdefényes dupladenár-kincset. *Iulia Maesa*-tól (*Sept. Severus* neje) *Gallienus* császárig tartó kb. egy emberöltő császárainak az érmeit rejtették el 265 körül, nyilvánvalóan ellenséges megrohanás hírére, mint egyazon nemzedék gyűjtögetésének szegényes eredményeit.

A múzeumi gyűjtemény gyarapodásából, a szóbanforgó évek során (a szörványos köemlék-leletek köré-

⁸⁸ *Kuzsinszky B.* (Arch. Ért. 1897, 404; *Aquincum*, Führer... 195) szerint nem régebbiek *Sept. Severus* koránál.

⁸⁹ A hat db. deszka 35–36 cm széles lehetett. Az oldalfal alul terméskő-rakás, feljebb a terméskő-réteg váltakozik téglarakással, beleöntve mészhabarcsba (betonszerűen). A boltozás teteje a mai talajszint alatt 170 cm mélységben.

⁹⁰ *Schauscheck J.* szerint ez a nyílás ú. n. „beszélő cső” volt. Ha *carcer* volt itt, ez a szerepe találna a rendeltetés-hez.

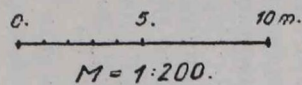
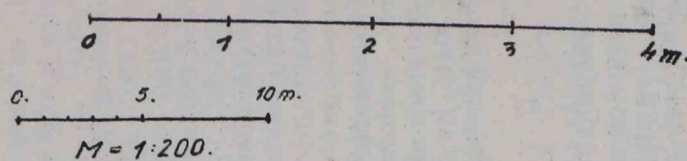
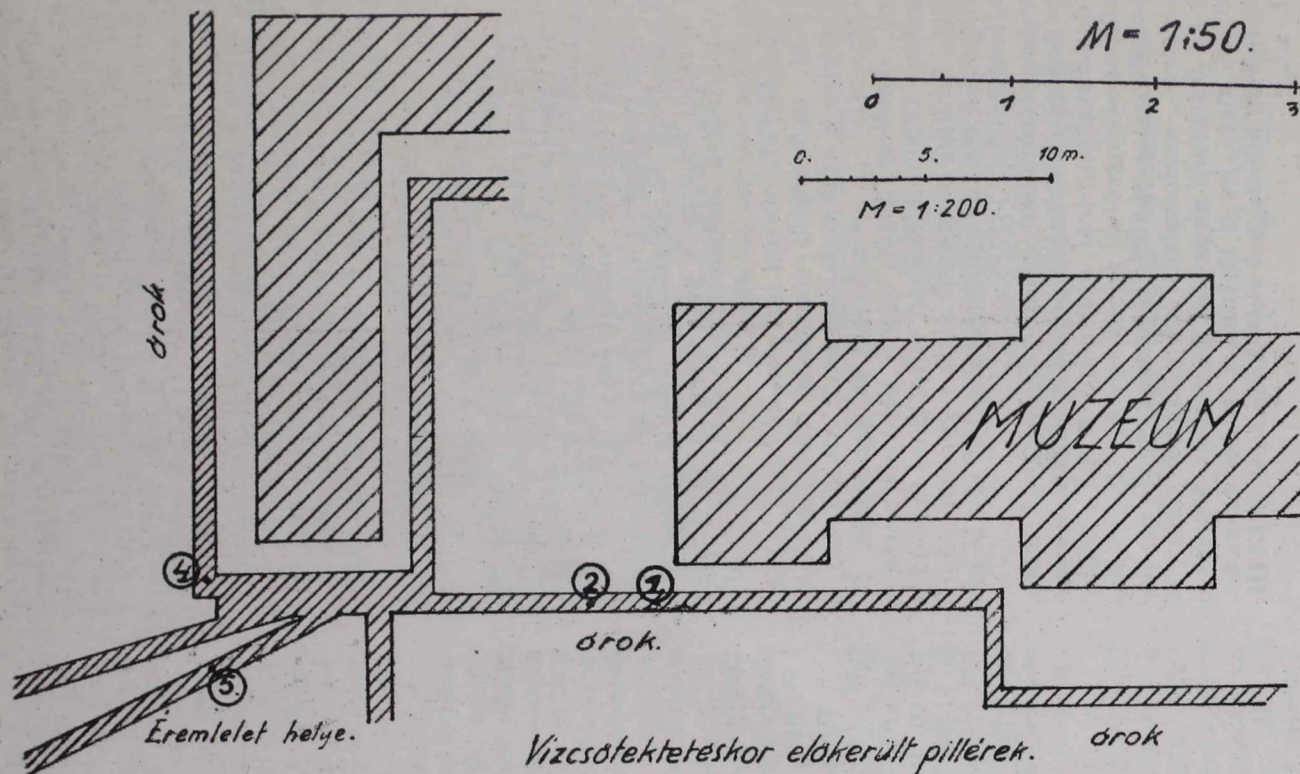
⁹¹ A modern vízcső bevezetéséhez ásatási munkásaink húzták meg lelkes buzgalommal a mintegy 600 m hosszú árokhalózatot.

⁹² A felső és az alsó útépitési periódus kőburkolatai között kb. 15–46 cm vastag földréteg található a különböző pontokon.

Gyürü-i alatti árkok metszetei:

$M = 7:50.$

 $M = 1:200.$

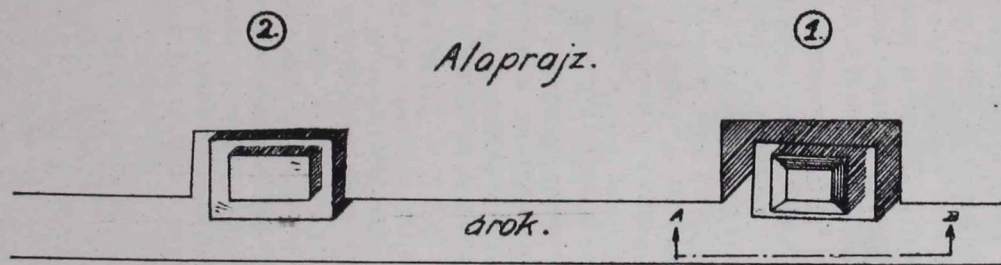
MUZEUM

σροκ.

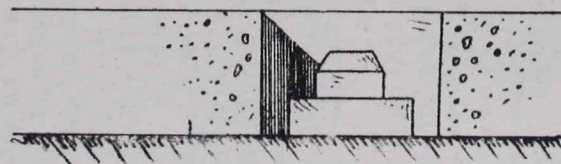
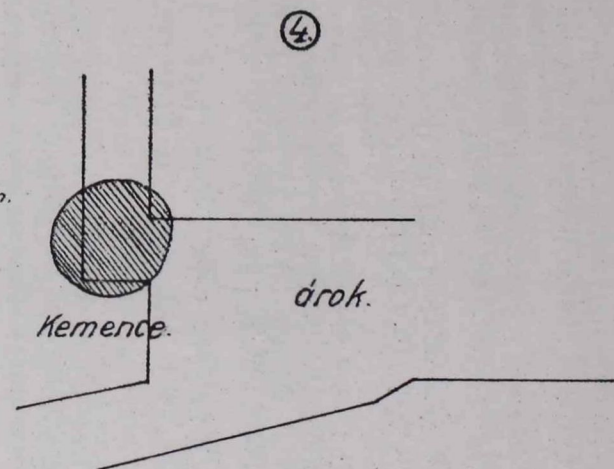
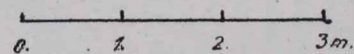
Éremlelet helye.

Vizcsötekteteskör előkerült pillérek. örök

Alaprajz.

A-B. Metszet.

$$M = 1.50$$

Кетене.

Schouschek János.
1851.

1651

21–22. kép. A múzeum épületei között vízcsőfektetés alkalmával mutatkozó leletek alaprajza és metszetei.

ben), egy feliratos márványtábla-töredéket⁹³ (XLVII. t. 4) mutatunk be első sorban. A III. Calvin- és Tavaszc-utca sarkán találtuk. Építési emléktábla, amely szerint a [legio] IIII Fl(avia) egyik tisztje fogadalmat teljesítéseként építtethetett valamit.⁹⁴ Szerencsésen megtudjuk a felirat időmeghatározásából („M. Caecil. Rufinus kormányzó-sága alatt”), hogy i. u. 203–209. évek között tevékenykedett Aquincum körzetében a IV. Flavius-féle dandár.⁹⁵

Szaktársaim nyilvánossága elé bocsátom azt a csonka fogadalmi kőoltár-feliratot is, amelyet 1949 nyarán a III. Tavaszc-ut. 21. sz. ház előtt, a Sztálin-híd óbudai feljárója helyén húzott modern csatornafektetési árokba került elő (XLVII. t. 3 kép). Olvasása szerintem:

.... NVNDINVS BF C
POSVIT
MAXIMO II ET
VRBANO CO... (?)
SVP QVES (?)

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЙ ОТЧЕТ О РАСКОПКАХ АКВИНКУМСКОГО МУЗЕЯ И О НОВЫХ ПРИОБРЕТЕНИЯХ ЕГО В 1949–1950 ГГ.

Раскопки, произведенные Аквинкумским Музеем (Античным Отделом Исторического Музея в Будапеште) в 1950 году — благодаря финансовой щедрости Академии Наук Венгрии и Бюро по Планированию Города — привели к замечательным результатам. Последнее учреждение в целях разработки новых планов по перестройке части города Обуды произвело „рентгеновские просвечивания” пластов грунта возле óbudайского въезда моста имени Сталина, чтобы иметь сведения, где можно разбить сады-парки, возводить многоэтажные дома и где находятся поля руин.

При земляных работах фундамента семиэтажного дома, предназначенного для трудящихся Советского Судостроительного завода (см. пункты ЛМ: 1–3, очерченные кругом на рис. 1.), были открыты остатки прежних стен. Поэтому площадь, предназначенная для постройки, была тщательно обследована. Оказалось, что на данном месте были когда-то жилые помещения и ванны роскошного дома с подпольным отоплением, находящегося в гражданской части легионерного лагеря г. Аквинкума. На стенах помещений оказались остатки живописи (например, сцена из охотничьей жизни, с изображением человеческой фигуры в развивающемся плаще, зверей, птиц, см. план на рис. 2).

Во времена упадка римской власти, здание уже не служило жилищем для новых пришельцев — „варваров”, так как оно было вероятно разрушено, а в терацио пола были погребены умершие. Над одной из могил (IV века н. э.) был найден и надгробный памятник с эпитафией в стихах. Его (перевернутое) положение свидетельствует о том, что новые поселенцы небрежно относились к письменным увековечениям памяти умерших, да и вряд ли они владели латинским языком.

Над слоями руин, происходящих из эпохи римлян (здесь надо считаться с 3 строительными периодами!) оказались остатки средневековой водопроводной системы из глиняных труб (см. отметки на географической карте в направлении пунктов ЛМ: 1 и 3, очерченных

⁹³ Kábelfektetés kapcsán 1949 őszén került elő. Maximális szélessége 31, magassága 24, betűi magassága 27 cm.

⁹⁴ M. Caec. Rufinus Marianus helytartósága alatt a IV. Flavius-féle légio „tribunus laticlavus”-a: CIL III 3463. L. még: 10407, 10415.

Helytartósága idejéhez: Arch. Ért. 41, 1927, 78 (Ritterling E.).

⁹⁵ A legio aquincumi táborozásai idejének a bizonytalanságához: E. Ritterling, P. W. — R. E. Legio c., 1540–45.

A consul-ok megnevezéséből⁹⁶ annyi biztos, hogy i. u. 234-ben teljesítette fogadalmát [Secu]ndinus⁹⁷ avagy [Nu]ndinus (?)

A III. Miklós-u. 6. sz. ház udvarán állott hosszú időn át egy fogadalmi mészkő-oltárka alsó része (XLVII. t. 5), amelyet 1949 júniusában szereztünk meg a múzeum számára. Az alsó három sorban olvasható consul-i adat szerint i. u. 222. és 224. évek közt⁹⁸ történt a fogadalomteljesítés.

A római birodalom uralmának a megszűnéséhez (Aquincum-ban) újabb időadat lehet egy Arcadius (395–408) kis bronzérem, amely a budai Vár területén⁹⁹ került elő, de még inkább egy öntött, egyoldalú kontorníát érem (óbudai házalapozásból)¹⁰⁰, Traianus császár balra néző mellképével és az egybevésített P–E betűpárral (XLII. t. 1), i. u. 395–410. évekből (átm.: 34 mm).

Szilágyi János

krugami), которые сохранились на участке длиной 90 метров. Двойные трубы системы заделаны в прочные, сложенные на известковом растворе стены. По линии водопроводной сети находятся частью раскрытые руины палат позднего периода средневековья.

Из керамики, найденной в большом количестве, можно привести фрагмент сосуда из terra sigillata с рельефом. Сосуд был обвязан свинцовой проволокой для укрепления отбитых кусков. Починка свидетельствует о том, что украшенные „товары с Самоса”, ввозимые в то время из Германии, из окрестностей р. Рейна, имели большую ценность.

Пышно декорированный жилдом с ванными был построен во втором строительном периоде, но стены первого здания были также украшены живописью. Третий период охарактеризован глиняным очагом и глиняной стеной. Во время возведения второй постройки прежний пол (терраццо) был приподнят от 41 до 72 см., с подсыпкой под него камня, кирпича и щебня или же песку.

Самые ранние кирпичи военного изготовления, судя по клеймам, были выработаны в начале II века, а самые поздние — около 375 г. н. э.

Обращает на себя внимание смешанный характер канализации. В ваннах оказались свинцовые спускные трубы диаметром 5–6 см., которые присоединены

⁹⁶ Maximus és Urbanus consul-ok 234-ben: CIL III 11128.

A megelőző sor úgy letört, hogy nem segít a b(ene)-f(iciarius) c(onsularis), kormányzói segédtest nevének a kiegészítéséhez. A legelső sor olvasása probléma marad. Az S-betű talán még a CO-betűpárhoz tartozik.

Egybekapcsolt betűk: E és T (alulról a III. sor végén), V és P, V és V.

⁹⁷ A Secundinus cognomen nagyon gyakori a feliratokon, ezért itt is valószínűbb, Nundinus csak egy esetben (CIL III 4323) ismeretes a CIL III. k. területén.

⁹⁸ IMP(eratore) N(ostro)! ALEXAND! RO CO(n)-S(ule). Egybekapcsolt betűk: M és P, N és D.

A V. S. L. M. formula előtt a P. P. rövidítés feloldását csak találgathatnók. A kötődék magassága 258 mm.

⁹⁹ A Halászbástya alján 1949 júniusában. Előlap: D N ARCADIVS P F AVG, hátlap: GLORIA ROMANORVM.

¹⁰⁰ Az 1900–1910. években. Vétel Lakos Jánostól. Korához: Alföldi A., a kontorníát érmek, 20. A P–E rövidítések (egybekapcsolva) jelentéséhez: 25–26. o. Az östípus: i. m., IX. t. 7 = 151. o., 205. sz. A körirat (Pekáry Tamás olvasása szerint): [IM]PCAESNERVAE TRAIANO AVG GER DAC PM TRPCOS III.

к глиняным трубам диаметром 10 см., проложенным под полом соседнего помещения, впадавшим в свою очередь в каналы со стенами, сложенными из камня, перекрытые каемчатыми кирпичами. Были найдены и другие каналы, с треугольным сечением, сконструированные из крупных кирпичей (в третьем слое построек), равно как и каналы, созданные из смеси кирпичного мусора с известковым раствором, выложенные на дне и перекрытые также специального рода кирпичами.

На месте снесенных домов в ул. Лайош под № 169—171 вышеназванный завод проектировал выстроить собственный дом культуры. Бюро по Планированию Города выдало разрешение при условии, что до начала работы площадь, предназначенная под постройку, будет исследована для выяснения, не скрываются ли в ней руины, достойные сохранения. При исследованиях обнаружилось, что ответвления здания с подпольным отоплением проникают и сюда. Столбы этой подпольной системы были изготовлены из песчаника.

Другой разведочной траншеей была пересечена древняя дорога, ширина которой составляла всего только 2,20 м. По обеим сторонам дороги находились панели шириной по 1 м., под которыми были проложены каналы. Боковые части узких каналов состояли из тонких, каменных плит, а дно их было выложено мелким камнем или каменными плитами или же рядами кирпичей. Края дороги были окаймлены каменными плитками, поставленными на ребро.

Разведочные траншеи открыли здесь и склепы IV века. Судя по клеймам кирпичей и найденных монет, место служило кладбищем во второй половине названного века. В инвентаре одного из склепов имеется Т-образная фибула из бронзы, в полной сохранности.

Самой важной находкой была здесь печь с местом для приготовления и дымоходом. В нее сбоку входил склеп, относящийся к концу IV века. Дымоход был устроен на конце продольной оси печи.

Непонятным является назначение круглой постройки радиусом 48 м., при толщине стены 3 м. Неизвестен также и ее возраст. При помощи разведочных траншей в 1950 году удалось установить положение постройки на участке длиной около 75 м., открыв одновременно и другую прямолинейную стену, идущую в восточно-западном направлении, равно как и могилу IV века (см. место раскопок № 5 на общем плане). Нищета понуждала строителей могил (варварских пришельцев IV века) к изобретательности. Могилы были устроены сверх остатков стены или примыкали к ее бокам. Только изредка могилы выкапывались в целине. Самые поздние клейма, найденные на кирпичах могил, происходят приблизительно от 375.

При прокладке городского бетонного канала было найдено неизвестное до сих пор кирпичное клеймо: ... IC VII C в слое, лежащем над двойным динарием (антонианой) императора Проба (см. рис. 4). Следовательно около конца III века (?), по всей вероятности во время восстановительных работ эпохи Диоклетиана и Галерия, I(egio) VII C(laudia) или I(egio) VII G(emina) способствовала фортификационным работам в Аквинкуме поставкой кирпича (из лагеря, находящегося в низовьях Дуная).

Многие из воинов VII легиона императора Клавдия происходили из Восточной Паннонии, поэтому не исключена возможность, что легион во время одной из войн был временно расквартирован в окрестностях Аквинкума для пополнения своих рядов.

При постройке моста имени Сталина в 1949 году было снесено несколько домов на обудайском берегу Дуная. В погребах и во дворах этих домов были прорыты траншеи. При помощи этих траншей были обнаружены дальнейшие участки сети римской канализации. Главный каменный канал шириной 85 см. и глубиной 120 см. тянулся в восточно-западном направлении и открытый его участок теперь уже составляет 520 м. Бросается в глаза, что его линия зигзагообразна, с 3 изломами.

В пункте 14 было обнаружено ответвление главного канала. Здесь впадает в него побочный канал несколько меньших размеров (см. рис. 6—8). В целях установления местонахождения и направления побочного канала были продолжены траншеи, но работы не увенчались успехом, так как он внезапно прервался.

С каменных плиток, покрывавших канал, была снята керамика, покрытая зеленой эмалью или же черной глазурью, украшенная волнистыми линиями. Она характерна для конца древнего века.

Судя по находкам, в эпоху упадка цивилизации рабовладельческой империи, т. е. в IV веке, каналы не содержались уже в должном порядке и их сеть была отчасти разрушена новыми постройками.

В пункте 11 были найдены новые данные, относящиеся к истории легиона IV имени Флавия. Здесь оказался кирпич с клеймом: IIII F. Здесь же было установлено, что при планировочных работах второго строительного периода были применены и куски стен с живописными изображениями в стиле Антонина. Поэтому ясно, что названный легион в середине II века или же несколько ранее прибыл в Аквинкум или же по крайней мере поставлял сюда кирпич для построек.

При прокладке канала перед домом, находящемся в ул. Шоймар № 2, был перерезан акведук, идущий с востока на запад. Он состоял из глиняных трубок, вложенных в стену толщиной 40 см. Найден кусок трубки длиной 40 см., диаметром около 10 см.

В пункте 15 была вскрыта большая печь или лагуа с очагом. Пол и нижняя часть боковых стен сложены из камней на глине. Остальная часть стен сделана из кирпича на глине. Стены облицованы каемчатыми кирпичами. Внутренние размеры постройки составляют 197 × 135 см. Стены обложены каемчатыми кирпичами большого размера и снаружи. У основания стены (внутри) был обнаружен слой золы и в нем острие ножа или наконечник копья.

При пересечении пола была найдена бронзовая монета среднего размера Гадриана. Это определяет terminus post quem. В надстройке оказалась небольшая бронзовая монета IV или V века с совершенно стершейся поверхностью.

В пункте 16 была найдена печь (рис. L. 4) под полом террасы. Дно кочегарки смазано грязью. Обращает на себя внимание, что глиняный пол печи отмежеван от террасы пола слоем песка толщиной 5 см.

Одной из самых интересных находок здесь является амфора, найденная в мусорной яме, лежащей недалеко от печи. На канте ее находится заводское клеймо, которое до сих пор было еще неизвестно (по крайней мере в Паннонии):

IMP NERVAE AVG

Буквы A и E, A и V соединены в лигатуры. Дополнив текст это означает: (officina) imp(eratoris) Nervae aug(usti). Следовательно сосуд был изготовлен на керамическом заводе императора Нервы (96—98 н. э.), возведенном на южном склоне Monte Voro, 7 км. к северу от г. Larenzo. Вполне идентичные амфоры имеются в музее г. Пола с подобными же лигатурами. Керамический завод, собственное предприятие императора, был в действии от второй половины I века до конца II столетия.

В пункте 21 были обнаружены остатки жилдома, построенного в самом начале II века. Множество кирпичей военной выделки, фрагменты стенной живописи, равно как и обломки стеклянных сосудов свидетельствуют о том, что владелец дома был богатым человеком (офицером?).

Костяная пластинка (с просверленным отверстием) длиной 13 см. и шириной 2 см. служила, возможно, „билетом“ для входа в амфитеатр или баню. В одном из каналов системы отопления были найдены фрагменты фресок (черные и красные геометрические узоры на белом фоне).

Здесь был найден и двойной пресс, известняковые пластины которого видны на рис. 12-14. Этот виноградный

или масляной пресс (это уже второй прессовальный завод в Аквинкуме!) был изготовлен не ранее второго строительного периода, так как пол под нижними плитами содержал кирпичный лом и известковые комья.

От пресса идет глиняный канал. Возле пресса находится выгребная яма на дворе, вымощенном каменными плитами и каменной мелочью.

При прокладке водо- и газопроводных труб было отмечено, что трубы пересекали 5 каменных стен, идущих от востока к западу, принадлежащих к большой военной бане (*thermae maiores legionis*). Однако, одна из стен как-то не подходит к общему плану бани, а кроме того и ее толщина слишком значительна. Бросается в глаза и то, что недалеко от ней (см. пункт 26) идет параллельная стена подобной же толщины.

В восходящей части южной стены выступ толщиной 150 см. и шириной 90 см., равно как и контрфорс шириной 70 см. увеличивают монументальность стены. Северная стена имеет подобную же толщину, но выступа там не видно. Она также укреплена контрфорсом.

Предположение, что южная стена отгораживала баню, было бы слишком смелым. Более вероятным является, что она представляла собой часть южной стены прежнего легионерного лагеря, а параллельная с ней стена была принадлежностью какого-нибудь военного здания. Если это предположение соответствует фактам, то большая баня легиона в первый строительный период находилась еще вне лагеря, вблизи укрепленного юго-западного угла его стены.

Благодаря денежной помощи Академии Наук Венгрии, осенью 1950 г. были начаты систематические работы, имевшие целью определить пределы и площадь аквинкумского легионерного лагеря.

Траншеи, продолженные через дворы и сады жилищ, вскрытые остатки и следы в пунктах 31, 32, 33, 34 и 43 показали нам точное положение участка западной стены прежнего лагеря. Этот прежний лагерь был создан во времена Домитиана-Траяна. Это подтверждается и клеймами кирпичей, служивших для перекрытия канала. На этих кирпичах (с начала II века) читается: *l(egio) II ad(iutrix) Dom(itiana)*. В стене, лежащей возле канала на высоте, идентичной с высотой вала, был найден кирпич с подобным же клеймом, под дном же канала — дупондий Домитиана, который недолго находился в обращении.

В пункте 40 был по всей вероятности центр легионерного лагеря, здание комендатуры (*praetorium*). Вблизи него вскрыты остатки купальных бассейнов, подпольного отопления и канализации. Кирпичи несут такие же клейма, как и кирпичи палат наместника, раскопанных на острове, где расположены цехи судостроительного завода: эти кирпичи проис-

ходят также из периода, продолжавшегося от начала II до начала III века, что указывает на параллельное существование обих построек.

До сих пор не удалось выяснить назначение постройки, сохранившейся на участке в 10 м. в перекрытом состоянии. Туннелем служила она или тюрмой или же подпольным коридором системы отопления? Поперечное сечение ее имеет форму полукруга. Ее высота составляет 185 см., а максимальная ширина — 160 см. Внизу по обеим сторонам образован выступ шириной 15 см. Постройка была перекрыта сводами толщиной 32—34 см. На сводах видны следы подпорных досок. На верху постройки полуцилиндрической формы видно отверстие, покрытое дырчатым кирпичем, служившее может быть для целей вентиляции. Пол был покрыт слоем золы шириной 50 см., в котором были найдены обломки кирпичей полуцилиндрической формы, горшков и блюд.

В Аквинкумском Музее всегда больно чувствовалось отсутствие водопровода и канализации. Этот гигиенический недостаток был пополнен летом 1949 г. Ров для прокладки труб пересек т. н. главную римскую улицу, находящуюся в поле руин около музея равно как и промежутки музейных зданий. При этом между прочим были найдены памятники, освещившие неизвестные до сих пор детали истории Аквинкума (см. рис. 21.—22).

Под каменными плитами главной улицы шириной 11 м. была найдена небольшая монета Траяна (98—117 г.) из бронзы и серебряная монета Александра Севера (222—235 г.), последняя в таком состоянии, как будто бы она только что вышла из монетного двора. Эти находки определяют первый строительный период, когда названная улица служила, будучи еще в первобытном состоянии, так как позднее она была поднята.

Среди находок обращает на себя внимание коллекция монет, состоящая из 41 экземпляра. Она была найдена в яме глубиной 110 см. и обнимает монеты одного поколения от Юлии Месы (жены Септима Севера) до императора Галлиена. Этот не очень ценный клад был закопан в землю около 265 г., наверно под страхом нападения неприятеля.

Коллекция каменных памятников музея также обогатилась в отчетный период. Из прироста приводим фрагмент мраморной доски с надписью. Из текста видно, что какой-то офицер четвертого легиона имени Флавия (*legio IIII Flavia*) по обету возвел какое-нибудь здание. Судя по надписи, названный легион от 203 до 209 г. стоял в районе Аквинкума.

На упадок власти римлян в Аквинкуме ценные указания дают небольшая бронзовая монета Аркадия (395—408) и литая медаль, с односторонним изображением бюста Траяна с выгравированной лигатурой Р и Е из периода 395—410 гг. (φ: 34 мм.).

Янош Силади

СПИСОК ИЗОБРАЖЕНИЙ

Рис. 1. Общий план. Раскопки на площади легионерного лагеря и гражданской части римского города Аквинкума до начала 1951 г.

Пункты 1—3: жилищом, под слое под средневековой водопроводной системой).

Пункт 4: улица, печь и остатки жилищ в гражданской части римского города.

Пункт 5: круглая постройка, примыкающая к длинной стене (возле круглой печи не старинного происхождения); остаток фортификаций лагеря или театра (?).

Пункт 6: Здание с тремя рядами колонн, перистилем и остатками помещений; место для прогулки возле театра или же храм (?).

Пункт 7: Постройка неизвестного назначения под въездом моста имени Сталина; она была вскрыта до отчетного периода.

Пункт 8: остатки вала легионерного лагеря.

Пункт 9: дорога, ведущая с севера на юг, и остатки стены (?) значительной толщины.

Пункт 10: каменисто-галькистые слои.

Пункты 11—12: остатки дороги и каменного канала, идущего с востока на запад.

Пункт 13: руины палат средневековья и возле них остатки дороги, идущей от севера на юг.

Пункт 14: ответвление главного канала (*cloaca*) по направлению к военной бане.

Пункт 14 а: остатки одиночной стены значительной толщины.

Пункты 15—16: остатки печи.

Пункт 17: линия главного канала.

Пункт 18: остатки стены большой толщины; немного к северу от них, руины жилища с центральным отоплением.

Пункт 19: остатки стены большой толщины, лежащей в направлении с востока на запад.

- Пункт 20: стена в русле Малого Дуная; она была отмечена еще в прошлом столетии.
- Пункты 21—24: остатки жилищ на дворах теперешних жилдомов в ул. Вёрешвари.
- Пункт 21: масляный или виноградный пресс, остатки печей, канализации и рва перед валом, идущим с севера на юг.
- Пункт 25: большая баня легиона на площади Флориана.
- Пункт 26: остатки толстых стен, идущих с востока на запад.
- Пункты 27, 30—35, 42—43: разведочные траншеи для определения западной стены легионерного лагеря.
- Пункт 28: место прежних раскопок с остатками зданий неизвестного назначения.
- Пункт 29: место прежних раскопок.
- Пункты 32—33, 43: остатки западной стены легионерного лагеря.
- Пункт 28: цистерна (piscina) для целебных вод.
- Пункт 37: место прежних раскопок с остатками больницы легиона.
- Пункт 38: место прежних раскопок с остатками склада легиона.
- Пункт 39: остаток стены, идущей с востока на запад в русле Малого Дуная; она была отмечена еще в прошлом столетии.
- Пункт 40: остатки здания комендатуры легиона (praetorium), замеченные при постройках, произведенных на месте старого, еврейского кладбища.
- Пункт 41: место прежних раскопок (рынок с базаром для торговли с варварами).
- Пункт 44: место прежних раскопок (бассейн бани из обожженной глины).
- Пункты 45—46: остатки дороги и жилдома с фресками.
- Пункт 47: руины зданий из внутренних частей лагеря.
- Пункт 48: остатки резиденции римского наместника на острове Советского Судостроительного завода.
- Рис. 2. Общий план части жилдома из эпохи римлян с водопроводом средневековья.
- Рис. 3. Схематический план печи (1. Колосник печи. 2. Отверстие дымохода. 3. Могила у края печи. 4. Отверстие печи. 5. Полуцилиндрическое углубление (место для пищеварения).
- Рис. 4. Кирпичное клеймо. Первый письменный памятник легиона VII имени Клавдия, найденный в Паннонии.
- Рис. 5—8. Главный канал и вскрытые площади между улицами Кальвина и Пачирта. Общий план и профильные изображения.
- Рис. 9. Профили теперешней дороги в ул. Дьюрю.
- Рис. 10. Фрагмент канта амфоры гончарного завода императора Нервы.
- Рис. 11. Профиль земляной насыпи двойного рва перед валом.

- Рис. 12—14. Результаты раскопок под жилдомом № 22 в ул. Вёрешвари. Общий план, профильные и перспективные изображения.
- Рис. 15. Перспективное изображение части канализации, вскрытой под вышеуказанным домом.
- Рис. 16—18. План и профили могильника и руин жилдомов, открытых на углу улиц Гунор и Кёрте.
- Рис. 19. Круглая фибула (IV века), украшенная головой дельфина из могильника, вскрытого в ул. Гунор.
- Рис. 20. Пересеченная стена лагеря в северной части площади Флориана. Поперечное сечение.
- Рис. 21—22. Находки при прокладке водопроводной сети между зданиями музея. Общий план и профильные изображения.
- Табл. XLVII, 1. Медаль вычеканенная с целью пропаганды из времен около 400 г. н. э.
- Табл. XLVII, 2. Обломок военного отличия (изображающего орла).
- Табл. XLVII, 3. Алтарик, возведенный офицером наместника по обету, от 234 г.
- Табл. XI VII, 4. Мраморная доска легиона IV имени Флавия прил. от 203 г. н. э.
- Табл. XLVII, 5. Каменный алтарик, возведенный по обету 43, из периода 222—224 гг.
- Табл. X VIII 1,1 (вправо). Площадь подпольного отопления со столбами, там же.
- Табл. XLVIII (внизу). Два строительные слоя в здании комендатуры (praetorium). Между двумя полами видна засыпка из камней.
- Табл. XLVIII (наверху). Группа каменных гробниц на дворе кирпичного завода.
- Табл. XLIX, 1. Основание колонны здания, находящегося под музеем.
- Табл. X IX, 2. (наверху). Остатки многоэтажной печи (?).
- Табл. XLIX, 3. Участок главного канала в погребенном жилдоме.
- Табл. > LI <, 4. Остатки печи для отопления.
- Табл. L. Пол террасы и печь жилдома.
- Табл. LI, 1. Ров для прокладки газопроводных труб с остатками стены легионерного лагеря.
- Табл. LI, 2. Основание масляного или виноградного пресса из известняка.
- Табл. LII, (наверху). Пол бассейна для плавания и часть системы отопления в здании комендатуры. Направо видно замурованное отверстие системы отопления. Канал отопления огорожен каменными плитами. Поврежденные столбы, поддерживающие пол бассейна, дополнены кирпичами. На столбах лежат два слоя террасы. Нижний слой имеет толщину 33 см., а верхний — 6 см. Над террасой расположены еще 2 ряда кирпичей.
- Табл. LIII (внизу). Туннель? Тюрьма? Коридор? в здании комендатуры.

N. A. Maskin: Az ókori Róma története. Bpest, 1951, Tankönyvkiadó. 578 lap.

Igen értékes egyetemi tankönyvet adott az ifjúság kezébe a Tankönyvkiadó N. A. Maskin: Az ókori Róma története című művének kiadásával. Ez a könyv azonban túlnő egyszerű tankönyv voltán és értékes kézikönyv lesz az ókori történészek és régészek számára is, mivel az első olyan magyarnyelvű ókori történeti munka, amely a marxista történettudomány szempontjából vizsgálja meg és dolgozza fel a rabszolgatársadalom eseményeit és így módszertanilag is útmutatásul szolgálhat a hazai tudományos kutatómunka számára.

Maskin nagy munkája, rövid bevezetés után, amelyben a rabszolgatartó római birodalom történetének korszakait röviden elhatárolja, részletesen foglalkozik a római történetre vonatkozó egykorú forrásokkal és történeti művekkel. Az írott források ismertetése előtt behatóan tárgyalja a történeti hagyomány értékelésének módját. Az ősi római multa vonatkozó hiteles anyag ugyanis összefonódik a hagyományokkal, legendákkal és különböző elbeszélésekkel, amelyek nyilván jóval az írásbeliség előtt alakultak ki. Így pl. a legkülönbözőbb módon értékelték az újkori történetírók az ú. n. „királyok korát”. Egyesek tagadják a „királyok korát”-nak eseményeit, mások teljesen elfogadják a királyokról szóló legendákat. Az újabb archaeológiai kutatások ennek a korszaknak a létezését alátámasztják és megerősítik néhány fontos esemény hitelességét, így pl. Róma etruszk uralom alá kerülését; a királyok elűzése kapcsán Róma felszabadulását az etruszk uralom alól. A hagyományok mellett értékeli a legősibb feljegyzések, a fasti consulares, az annales maximi jelentőségét, majd áttér a régebbi annalisták és költők tárgyalására. Valamennyi művet kritikai szempontból veszi vizsgálat alá s nem csupán a szűkebb értelemben vett történeti műveket tárgyalja, hanem mindazokat, amelyek a római birodalom gazdasági és társadalmi eseményeit megvilágítják (pl. Varro: De re rustica; Cicero levelei; Petronius Satiriconja stb.).

Részletesen összefoglalja az antik történetírás sajátosságait és kritikailag értékeli az antik történetírás adatainak hitelességét. Az ókori történetírásban felismerhető az emberiség fejlődésének eszméje, az előadás tárgyilagosságára való törekvés és az események kritikai vizsgálata. De megvoltak ennek a történetírásnak a korlátai is, s ez óvatosságra kell, hogy intsen az adatok felhasználásakor: így pl. a vallásos gondolkodás csökevényei; a politikai események előtérbe állítása és a gazdasági és társadalmi jelenségek elhanyagolása; az egyéniségek jelentőségének túlbecsülése; az érdeklődési kör kiterjedelme és legfőképpen az osztályszempontok erős érvényesülése. A római történetírás kezdetben szinte kizárólag arisztokratikus volt; a császárkorban elsősorban az ellenzéki szenátori arisztokrácia foglalkozott történetírással, s ez tárgyilagosságát erősen befolyásolta.

Végül meg kell még azt említenünk, hogy az antik történetírás a forma kedvéért gyakran elhanyagolta a történeti kutatásra való törekvést.

Az írásos emlékek után Maskin méltatja a régészeti adatok, feliratok, papiruszok, pénzek egyre nagyobb jelentőségét az ókori történet kutatásában.

Az ókori történelmet s így Róma történetét a reneszánsz óta kezdték vizsgálni az újabb korban. Különösen megelégnék az érdeklődés iránta a francia felvilágosodás képviselői körében. A XVIII. század kutatói közül Maskin kiemeli Niebuhr működését, aki felismerte a római nemzetségi szervezetet.

A XIX. századi kutatók közül Th. Mommsen munkásságát veszi vizsgálat alá, akinek működése híven tükrözi a XIX. századi német történetírás ideológiáját, s Róma fejlődésének vázolásánál kiemeli a nemzeti egyesülés gondolatát — saját kora német törekvéseinek hatása alatt. Megnyilatkozik benne a német nacionalizmus, pl. a gallok értékelésében. Általában saját korának eseményeit visszavetíti a múltba, vagyis modernizálónak válik, ezzel példát mutat a később kifejlődő reakciós modernizálás számára.

Ki kell emelnünk azt a fejezetet, amelyet Maskin Marx és Engels római történeti kutatásainak szentelt. Marx és Engels megvetették az igazi történettudomány alapjait és igen sokat foglalkoztak az ókori, különösen a római történet kérdéseivel, a rabszolgatársadalom bukásának és a feudális társadalomra való átmenetnek a problémáival.

A XIX. és XX. század nyugati történettudományával kapcsolatban Maskin megállapítja, hogy az egyre inkább a reakciót szolgálja ki s a kapitalizmus örökkévalóságát igyekszik bebizonyítani, sőt a német történetírás a fasizmus hatalomrajutása után a fasiszta propaganda szószólója és alátámasztója lett. Hasonlóképpen történt Olaszországban is.

Külön fejezetekben emlékezik meg Maskin a római történetkutatás fejlődéséről Oroszországban. Megállapítja, hogy az orosz kutatás korán, már a XI. századtól kezdett foglalkozni a római történet kutatásával és jelentős eredményeket ért el, pl. Sz. V. Jesevszkij korábban foglalkozott Róma és a provinciák viszonyának tanulmányozásával, mint Mommsen és hamarabb is adta ki erre vonatkozó munkáját („A római világ központja és tartományai”), mint Mommsen V. kötetét, amelyet így jogtalanul tartanak az erre vonatkozó legelső történeti munkának.

A XIX. század végén és a XX. század elején az orosz kutatók a római történet számos részletproblémáját megoldották; igen sokat foglalkoztak — az orosz fejlődés iránya következtében — a társadalmi problémákkal, különösen a földkérdéssel. Maskin igen éles kritika alá veszi a nálunk is jól ismert M. I. Rosztovcev működését.

Maskin megállapítja, hogy az orosz tudósok a XIX. század végén és a XX. század elején jelentős eredményeket értek el, és eredményeik semmiben sem maradnak el a korabeli nyugati tudomány eredményeitől, sőt sok tekintetben meg is előzik azokat.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom után Marx, Engels, Lenin és Sztálin kutatásaira támaszkodva a szovjet tudósok elsősorban olyan kérdésekkel foglalkoztak, amelyeket a polgári történettudomány elhanyagolt, pl. a rabszolgatársadalmak kérdése, a római birodalom tartományainak élete a Szovjetunió déli részein stb.

A marxizmus-leninizmus elmélete biztosítja a szovjet kutatás hatalmas fejlődését.

A források és történeti irodalom tárgyalása után kb. 400 oldalon keresztül foglalkozik Maskin Róma történetével.

Először a régészeti adatok alapján felvázolja Itália öslakosságát, részletesen foglalkozik az etruszk nép történetével és Róma fejlődésére gyakorolt hatásukkal; utána a királyságkorabeli Rómával, a királyság bukásával, majd Róma hatalmának fokozatos növekedésével: hogyan lesz Itália, majd Karthago legyőzése után a Földközi-tenger medencéjének urává.

Minden korszakban részletesen vázolja az illető korszak gazdasági és társadalmi fejlődését. A római társadalom a királyok korában — amint Maskin megállapítja — a bomló ősközösségi rendszerből átmenetet képezett az osztálytársadalomba. A nemzeti szervezeti bomlásának megfelelően erősödött a „familia“, vagyis a házhoz tartozó rabszolgahad.

Még a nemzetségszervezet fennállása idején a nemzetségek tagjai élesen elkülönültek, kiváltságokat élvező patriciusokká lettek és szembekerültek a nemzetségen kívül állók egyre növekvő csoportjával, a plebs-szel.

A plebs egyre erősebb gazdasági jelentőségre emelkedik, katonáskodik is. Az egyesek kezén felhalmozódott gazdagság végül is arra vezet, hogy a nemzetségszervezet felbomlik. — a vagyonos plebeiusok is bekerülnek a populus Romanusba. A társadalom új felosztásának az alapja nem a származás, hanem a vagyon volt, mégpedig kezdetben bizonyára nem a pénz, hanem a földvagyon.

A következő korszakban éles harc lángol fel a földbirtokos és a birtoktalan rétegek között. A harc a földért folyik, de ez a harc össze van kötve a plebeiusok politikai egyenjogúságáért folytatott harccal. Ennek a harcnak a mérföldköveit a tribunatus intézményének felállítása és a törvények írásbafoglalása (tizenkét táblás törvények), Licinius és Sextius törvényeinek elfogadása, amely az állami földek birtoklásának felső határát megszabta és biztosította a consulatust a plebeiusoknak is; az Ogulnius testvérek törvényjavaslatának elfogadása a pontifex maximusi méltóságról, végül Quintus Hortensius törvénye a plebs határozatainak törvényerőre emelkedéséről — jelzik. Ennek a harcnak az eredményeképpen a patriciusok a plebeiusok felső rétegével nobilis-szé olvadnak össze.

A nemzeti szervezeti felbomlásával egyre nagyobb jelentőségű lesz a rabszolgagazdálkodás. A nemzeti szervezeti bomlása után az ager publicusból a földbirtokosok egyre nagyobb területet igyekeznek maguknak megkaparintani, és birtokaikon egyre nagyobb méretű lesz a rabszolgagazdálkodás.

A plebs vezetői a kis- és középbirtokosok érdekeit védik.

A köztársasági kor folyamán egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a cseregazdaság is, amelyre az archaeológiai leletek szolgáltatnak bőséges bizonyítékot. Egyre nagyobb szerepet játszik az uzsoratóke is.

De ennek ellenére a gazdasági élet legfontosabb ága még a mezőgazdaság marad.

A pun háborúk győzelmes befejezésének messzemenő gazdasági és társadalmi következményei lettek. Ettől kezdve özönlött a rabszolga Rómába, a rabszolgagazdaság teljes kifejlődése következett be és az i. e. II. század közepén elérte tetőfokát. A háborúk következtében a nobiles és a vállalkozók rendje, a lovagok meggazdagodtak, óriási tőke halmozódott fel a kezükben, amit uzsoraügyletekre használtak fel vagy földbirtokba fektettek. A sok katonáskodás és az olcsó rabszolgamunka következtében viszont a hadsereg alapját képező kis- és középparasztság tönkrement. A tönkrement parasztság nem szabad dolgozó lett, hanem Rómába ment, hogy ott az állam által eltarttassa magát.

Az árutermelésre való nagyarányú berendezkedés egyre rontotta, majd elviselhetetlenné tette a rabszolgák helyzetét is, és a II. században egyre több rabszorgalázadás robbant ki. Ilyen volt pl. a szicíliai rabszorgalázadás, amely kb. 138-ban tört ki. Ezek a felkelések minden esetben elbuktak még ebben az időben, de elősegítették a rabszorgatartó társadalom válságának elmélyülését.

Ezzel egyidőben a II. század végén újra előtérbe került a földkérdés. A Gracchusok vissza akarták állítani a szabad paraszti réteget, de kísérletük a szenatori reakción hajótörést szenvedett. A szabad kis- és középparasztság pusztulása a római katonai hatalom alapját rendítette meg, ezért Marius bevette a hadseregbe a földnélküli polgárokat, vagyis a római haderő ettől kezdve zsoldos-hadsereggé vált, amellyel hadvezére rendelkezett.

Az i. e. I. századot lényegében a rabszorgatársadalom válságának elmélyülése jellemzi, amit igen erősen siettetett a Spartacus-féle rabszorgafelkelés. Szinte az

egész századot a szenatori és néppárt közötti szakadatlan polgárháború jellemzi, amely a véres proscriptiókon, Itália elpusztításán keresztül egyenes vonalban vezet a principatus kialakulásához: a köztársasági forma nem tudta többé a rabszorgatársadalom ellentétes erőit féken tartani. A békét a hadseregbe támaszkodó princeps biztosította, aki a köztársasági intézményeket meg hagyva, lényegében mint egyeduralkodó kormányzott.

Augustus és utódai idejében a római birodalom elérte legnagyobb kiterjedését. Azonban a rabszorgatársadalom válsága tovább mélyült. Itália mezőgazdasága és ipara a provinciák felvirágzása következtében lehanyatlott, de magukban a provinciákban is a mezőgazdaság egyre külterjesebbé válik. A hódító háborúk elmaradása erősen csökkentette a rabszolga-munkaerő utánpótlását. A rabszolga különben sem volt egyáltalán érdekelve a termelésben, elpusztított állatot, szerszámot egyaránt.

A földek elnéptelenedése oda vezetett, hogy a földeket a termés bizonyos hányadért kezdik odaadni bérlőknek, colonusoknak. Ez a bérlorendszer a válság fokozódásának egyik jele volt.

Egyre nagyobb méreteket öltöttek az egyes leigázott tartományok lakóinak felkelései is. Ehhez járult a II. századtól kezdve a külső népek egyre erősödő támadása a birodalom határai ellen. A birodalom határainak védelme egyre inkább a katonaságot tolja előtérbe, amely a III. században magához ragadja a császárválasztás jogát. Az ellencsászárok viaskodása odavezet, hogy az állam képtelen lesz a rabszorgatartás megvédésére és a határok biztosítására.

Ilyen viszonyok közben a nagybirtok jelentősége egyre erősödik, mert a gazdasági élet romlása következtében minden pénzt a földbirtokba fektetnek. A munkaerő hiánya viszont a bérló, a colonusrendszer további elmélyítéséhez vezet. A colonusokat igyekeznek a földhöz kötni, amellyel szemben ezek erős ellenállást fejtenek ki. Az elnéptelenedő földekre a határmenti barbár népekből telepítettek colonusokat, és rájuk bízzák a határ védelmét. A forrongó rabszorgák és colonusok, akiket a válságos idők minden csapása sújt, együtt lépnek fel, és egyre jobban kibontakozik a rabszorgaforradalom, amely a birodalom bukásához vezet. A Diocletianus uralkodásával kezdődő dominátus, a korlátlan egyeduralom egy időre megpróbálta a birodalom bukását feltartóztatni, de sikertelenül. Diocletianus és Constantinus utódai alatt az ideiglenesen elfojtott rabszorgaforradalom, amelyet I. Constantinus alatt a röghöz kötött colonusok mozgalma is támogatott, újra fellángolt és különösen a birodalom távolabbi tartományaiban (a bagaudák mozgalma Galliában, Hispániában) szinte teljesen megsemmisítette a központi hatalom befolyását. Ezek segítették a birodalom ellen törő barbár népek támadásait is.

Ezek az okok együttesen vezettek a római rabszorgatartó birodalom bukásához.

Az egyes korok politikai történetének megrajzolása mellett kb. így vázolja fel Maskin könyvében a rabszorgatársadalom gazdasági és társadalmi viszonyait.

Külön ki kell emelnünk könyvének azokat a részeit, ahol a kereszténységet értékeli. Részletesen elemzi, hogy a császárság korában az egyéni szabadság csökkenése, a rabszorgatársadalom válsága következtében az emberek egyre inkább a csodavárásba merültek. A keleti kultuszok a földi élet nyomorúságai között földöntúli boldogságot ígértek híveiknek, s egyre nagyobb népszerűsége tettek szert. Egyik ilyen keleti kultusz volt a kereszténység is, amelyet a zsidóság körében, amely különösen sokat szenvedett a római uralom alatt, a messiánizmus készített elő.

A korai keresztény tanításokat jellemzi a túlvilági boldogság ígretén kívül a gazdagság elleni harc, ami szintén hozzájárult gyors elterjedéséhez a rabszorgatársadalom társadalmi ellentéteinek idejében. De csakhamar megváltozik a kereszténység társadalmi képe. Kialakul az egyház fogalma, a hierarchia. A bekerülő értelmiségiek a társadalmi harc mellett ideológiai harcot is kiobbantának. A római császárság a hivatalos állami kultusból magukat kivonó keresztényeket üldözni kezdi, azonban a kereszténység ennek ellenére gyorsan terjed, s mivel nem köti magát nemzethez, világvallássá válik. Ugyanakkor azonban a keresztény hierarchia kezd közeledni a

rabszolgatartó állam felé, majd a keresztény vallás csakhamar szentesíti a rabszolgatartó társadalom törvényeit és a császári hatalmat. A császárság is felismerte a támogató erőt, s Constantinus államvallássá tette a kereszténységet, sőt most már az állam kezd küzdeni a kereszténységet — támaszát — gyengítő, különféle más vallások ellen.

Maskin művében behatóan foglalkozik minden korszakban az irodalom, a művészet fejlődésével, ezáltal teljes képet ad az illető korszakról.

Igen értékes részét képezi Maskin művének a bibliográfiai fejezet, amelyet függelékként közöl. Ez a teljes bibliográfia, amelyet a fordítók a hazai vonatkozású irodalommal is kiegészítettek, komoly tudományos munka felhasználására is alkalmassá teszi a kötetet, tankönyv jellegén túlmenően is.

A császárok jegyzéke, részletes időrendi táblázat, a különböző mértékek és pénzek ismertetése és bő név- és tárgymutató egészíti ki a munkát.

Külön meg kell emlékeznünk azokról a szép képes-táblákról, amelyek szinte tömegével élénkítik a könyvet. Szinte az antik anyagi kultúra minden becses emléke megjelenik a táblákon az olvasó előtt.

A könyv mellékletét képező térképfüzet könnyen kezelhető, áttekinthető, gondos munka. Hasznosan egészíti ki a könyvet.

Egészében véve: a könyv kiadásával a Tankönyvkiadó szép és jó munkát végzett. A könyv nagy mértékben elő fogja segíteni a marxista-leninista történet- és szemlélet kialakulását okortudományunkban.

Fülep Ferenc

Fritz Fremersdorf: Neue Beiträge zur Topographie des römischen Köln. Berlin, W. de Gruyter, 1950. 84 oldal, 64 szövegközi képpel, 10 képes tábla. Römisch-Germanische Forschungen 18. kötet. Ára kötve 28 márka.

A könyv kiadását, amely nemcsak a németországi régészeti kutatás szempontjából sok tekintetben tanulságos, Köln város 1900 éves jubileuma tette időszerűvé.

Egy egész élet gondos és aprólékos ásatási megfigyelései teszik össze a kötet tartalmát. Eredményei megtanítanak minden múzeumi szakembert arra, hogy lelkiismeretesen jegyezzen fel minden jelenséget, akár milyen szürke adatot a városbani csatornázások és egyéb mélyépítési földmunkák figyelemmel kísérésével. Mérjen fel minden falmaradványt, egyelőre akár milyen jelentéktelennek látszik is. Évtizedek és nemzedékek részadatai együtt történelemmé egészülnek ki.

A könyv öt fejezete mind megannyi fontos régészeti kutatási téma, topográfiai és helytörténeti nézőpontból egyaránt. Az utcarendszer Augustus korában; utcai porticus-ok nyomai; a városon kívüli települések; ipari üzemek maradványai; középítmények nyomai a „Kapitólium-dombon” (modern elnevezés!).

Az elsőnek létesült város őslakos község (oppidum).

Legterjedelmesebb az I. fejezet. Az utcahálózat (húsz) helyi nyomait alaprajzok, metszetrajzok és kitűnő szövegközi, rajzolt képek szemléltetik. A csatornák a bolygatatlan talajban (az I. településkor) létesültek. i. k. körüli vagy későbbi időkből eredő cserepek kerültek

ki belőlük (újabb arrezói főzőedények töredékei is!). Eszerint a csatornázás nem az i. u. 50-ben felavatott Colonia tartozékai még. Tehát beigazolást nyert az a régebbi feltevés, hogy az oppidum Ubiorum („ubius-ok városa”) területén alapították a Colonia-t, nem pedig a kétlegió s tábor határain belül. Ez az őslakosság községének a növekvő jelentőségére utalhat. Az ú. n. polgár város eszerint itt is számottevő távolságra van a katonai centrumtól, miként általában a legióhelyőrséges tartományi központokban.

Sőt egybeesnek az egykori őslakos község és az új Colonia (Claudia... ara Agrippinensis) határai. Ez intő példa lehet más, római kori polgár városok előzményei kutatásához is.

Az Augustus-kori oppidum (Ubiorum) hellenisztikus alaprajzot mutat, noha őslakos község, de szegényes képet nyújthatott. A korai útrétegek az őslakos községen belül mind agyagosak és szennyeződéses, csak a későbbi utágyazások erősebb kavicsrétegek. Csatornázása is kezdetleges: négyszögű vályú; keresztmetszetben: vízszintes földalapozás, két oldalt felállított fali téglák, amelyeket szabálytalan távolságokban cölöpök támasztanak meg.

Az oppidum Ubiorum kiterjedése (szabálytalan trapézidom, É—D és Ny—K irányban, egyenes vonalban, menő utcahálózat): 1200 × 1000 × 400 × 500 m.

A második fejezet az utcai porticus-ok (oszlopcsarnokok) pillérmaradványait (eddig legalább 11 helyen!) tekinti át. Az utcákon oszlopos csarnokok nemesak a középületeknél létesültek. Az egész Colonia városképére jellemzők lehetnek.

A III. fejezetben újabb tanúságait találjuk annak, hogy általában a római városok falain kívül, így Colonia Claudia... Ara Agrippinensis-nél is, egyes lakóházak, villák, majorságok épültek.

A IV. fejezetben a város kézműves üzemait tekinti át. A város falain belül eddig csak egy fazekas műhely nyomait találták, más ipari üzemet nem. A város védőfalain kívül minden oldalról csoportosan létesültek ipari műhelyek. Összesen 13 fazekas műhely, egy fémöntőde, két üveglvasztó, két bőrfeldolgozó (a 150—250 évekből) és egy magántéglagyár nyomai különültek el.

Az ötödik fejezetben a „Claudius alapította. Agrippina féle”) Colonia Capitoliuma nyomait regisztrálja. Feltűnő az elnevezésben a kontinuitás a Kapitóliumdomb esetében. Az állami pénztárból származhattak az itt talált óriási pénzleletek.

Az utóbbi fejezetekben is számos profilrajz segíti elő az ásatásleírások megértését.

Feltűnő az elmaradottság Kölnben a legiótábor és a Capitolium kutatása terén. Állami támogatás nem segíti elő az ásatásokat, nem teszi lehetővé a tervszerű és teljes kikutatásokat egy-egy problémán belül, miként a Szovjetunióban. Kitűnőek azonban a táblák képei (ólommal összeerősített fa-vízvezeték, gömbalakú faggyúmécses, ásatási részlet-felvételek, kőből öntőminta phallos-amulet készítéséhez, kerek fazekas kemence, Mercurius-dombormű, terrakotta öntőminta férfi-istenmellkép készítéséhez, firmamécses lábalakban, emberi fejdísszel, terrakotta szoborcscák stb.).

Szilágyi János

Magyar Tudományos Akadémia II. társadalmi-történeti tudományok osztályának Közleményei. 3. Muzeológiai sorozat. I. kötet 1. szám. Régészet. (Akadémiai Kiadó, Bp. VI. Sztálin-út 31., megrendelés a 936.550 M. N. B. egyszámú számon, előfizetés évi 20 Ft.).

187 oldal és 24 képes tábla terjedelmében megjelent hazai régészetünk magyar nyelvű folyóirata és irányító tudományos évkönyve. Fülep Ferenc a bevezető cikkben („A magyar régészet öt éves terve”) nemcsak a M. Tud. Akadémia Régészeti Bizottsága által kidolgozott tudományos feladatainkat ismerteti és indokolja az 1950–1954. évekre, hanem rövid, de magvas bírálatot ad tudományágunk pozitívista szellemű elmaradottságáról és egyben meg is jelöli, az építő bírálat jegyében, munkánk javításának a módjait: együttműködés, tervszerűség a kutatásban a szakemberek között, az utánpótlás terén a szükségletek arányos kielégítése, az ásatási emléktárgyak értékelése mint az ember anyagi kultúrájának a tanúságai az elmúlt korok gazdasági és társadalmi viszonyaihoz, az élenjáró szovjet régészet eredményei és módszerei elsajátítása végett elmélyülés az orosz nyelvben.

Öt éves tervünk további kutatásaink súlypontjait a paleolitikum, a neolitikum, a népvándorlás és a magyar középkor mélyrehatóbb vizsgálatát tűzi ki. Jövő ásatásaink értékelésének minőségi emelkedését nemcsak a tervszerű egybehangolás és a probléma teljes kikutatására való törekvés segíti elő, hanem a munkaközösségek munkája is. Ideértjük a rokon tudományágak képviselőivel való együttműködést is. Pl. a régibb kőkori kutatásokat geológus és paleontológus bevonásával kell végeznünk. A népvándorlások kezdete és a hún bevándorlás kérdését magyar őstörténetesek közreműködésével oldhatjuk meg megnyugtatóan. Az avar-szláv-magyar egymásrahatás kutatásába nyelvészeket és történészeket vonjunk be.

Vértess László tanulmányával („Újabb ásatások az istállóskői barlangban”) már szervesen belekapcsolódik régészetünk előbb ismertett öt éves tervébe, amely szerint „a paleolitikum problémái közül... átkutatandók a középhegységek barlangjai... megoldásra kerül az ember legrégebb nyomainak felkutatása... teljesen megoldandó a magyarországi aurignacien kérdése... idő: az 1950–1952 évek...”

Ennek a bükki barlangnak a leletei késői javaaurignacien (eszközök pattintott kőből és csontból!) és felső magdalenien I. (faunisztikai hagyatéka) szinten oszlanak meg. 1947. és 1948. évi ásatások eredményei még, de a szerzőt dicséri, hogy a Szilvásvár melletti barlang szerencsés kiválasztásával megérezte, még tervünk elkészülése előtt, régibb kőkori kutatásunk egyik leglényegesebb feladatát.

Az aurignaci-rétegekben feltűnő, hogy 42 barlangi medve csontjai kerültek elő, ami a kísérő faunának csak 60%-a (az általános 90% helyett), sőt medvecsontvázak „in situ” mutatkoztak és a medvék bundájából csiszolt sziklaoldalszék („medvetükr”) is, tehát az aurignacien embere mégsem vitte túlzásba a hústáplálkozást, de utódja volt a barlang medvelakójának. Összesen 47 állatfajta csontjait találjuk az Istállóskői barlangjának ősgérinces faunájában, amely mérsékelt kontinentális jellegű. Viszont meglepő a hiéna hiánya, amely mindenütt megvan az aurignacienben.

A barlangi faszénmaradványok xylotómiai megvizsgálására is gondoltak a barlang kutatói. Az eredmény: a Bükk-hegységben akkor fenyővel stb. kevert erdőségek nőttek.

Kb. 250 csont- és kőeszközt tekint át V. L., mint a barlang összes eddigi szerszámkészletét. Új meglátása: „... Az à dos rabattu pengék... tompított hátával... készítették a finom hasítókat... a javaaurignacien hasítottalapú csontlándzsák hegyeit... valójában kis reszelők ezek...” Hangsúlyozza azt is, hogy az ú. n. sípok (pl. zergecsontból) gyenge hangja arra vall, hogy az ősember csak totemisztikus szertartásainál használhatta azokat.

Az aurignaci művelődés eredetkérdése tekintetében a szovjet antropológusok észszerű magyarázatához csatlakozik, a régi (Afrikából való) erőltetett származtatás sutbadobásával. Az aurignaci művelődés valójában helyben, a mousterienből alakult ki! A beszivárgás Afrikából csak a Földközi-, ill. a Fekete-tenger északi partvidékét érthette el.

A javaaurignaci ipar csontlándzsája a vadász kultúra terméke, a vadság közepfokán élő ember eredménye, aki esetleg már a nyilat is felfedezte. Az istállóskői barlang további negatívumai (pl. a bőrfeldolgozó vakarók, eszközdíszítések, művészeti alkotások szegényessége, ill. teljes hiánya) arra mutatnak, hogy ez a lelőhely az aurignaci hanyatló, nem klasszikus képviselője.

Az Államerdőszet támogatása tette lehetővé az agyagfenékű tűzhely kiemelését, amelyet kővel raktak körül. Tanulságos a kiemelés és az újrafelállítás (az O. Term. Múz. „fejlődéstörténeti kiállításán”) technikájának a leírása. A tűzhely anyagában talált csontszilánkok 77%-a barlangi medve maradványa, ezek $\frac{4}{5}$ -öd része az „ehetőbb” bocok tartozéka, ami észszerű és természetes arányosság. A tűzhely füstje kürtön át távozhatott. A (3×4 m-es) tűzhely nagysága is arra vall, hogy az egész barlangi őskommunista közösség mellette melegedett.

Fontos, hogy a barlang legvégén három medve koponyáját (és egyik felkarcsontját) temették el (?), ami hazánkban első példája a totemisztikus medvefejtetkezéseknek (őreg, himállatok voltak), helyesebben az ősember csak eltette ide, mint „szent” helyre azokat, és a természetes feltöltődés csak idővel fedte le őket. A további ásatásoknak kell tisztázniuk, hogy a medvefejek megtisztelése egy külön „barlangi medvetörzs” hagyatéka-e, míg a medvehúst más totemet tisztelő törzs fogyasztotta el a tűzhelynél?

A többszempontú, társas feldolgozás első (mélyreható) kísérlete régészeti szakirodalmunkban a következő cikk: „A badeni kultúra temetője Alsónémedin”. Őt különféle tudományág szakembere teszi össze tudását egy rézkori műveltségben élő, főképpen pásztorkodó és vándorló nép hagyatéka értékelése és régészeti életre-keltése végett. A régészeti feldolgozást Korek József, az embertani vizsgálatot Nemeskéri János, a háziállat-leletanyag elemzését Bökönyi Sándor, az agyarsigaleletek áttekintését Meznerics Ilona, végül a vegyszeti vizsgálatot Szepesi Károly vállalta.

Korek József régészeti feldolgozásának a módszere nagy igénnyel lép fel, amikor a Pest-megyei alsónémedi temető (40 sír, teljes!) leletanyagát az összes rokon társadalmi, korhasztásos, zsugorított temetkezések távlatában és egyetemes összefüggésében tárgyalja.

A „badei kultúra” sírok jórészt szármata beletemetkezések elpusztítottak. A sírok elhelyezésében nem nyilvánul meg rendszer. Feltűnő, hogy szarvasmarhákat temettek el némely sírba az elhunytakkal. Az egyik marhacsontváz mellett őrlőkö került elő, ez esetben hasznos háziállatról van szó, nem önálló, kultikus

szarvasmarha-temetésről, noha ez várható ezen társadalom hagyatékában. A szerszámok közül megemlíthető egy rézár, mint első olyan rézszer szám a „badeni kultúrából”, amelyet sírban találtak.

Az ékszerek mind nyakékek, csigából, kagylóból és hengeres rézgyöngyökből, utóbbiak anyaga: terméssz. Mivel négy „kisapostagi típusú” urnasírt is beleástak (utólag) a „badeni kultúrába” temetőbe, és azonos formájú agyarsigák és rézgyöngyök a korai bronzkorban is előfordulnak, az alsónémedi temető alsó határa a korai bronzkor előtti idő.

A szóbanforgó temető nemzetségi. A két nemzetségsírija felismerhető a mellékletekről (szarvasmarhák stb.) és központi elhelyezéséről. A sűrűbb sírcsoportok (4) arra vallhatnak, hogy a családok elkülönülten temetkeztek. Az embertani vizsgálat 4 biológiai közössége egybeesik ezzel a 4 sírcsoporttal. A temető háttérében élő embercsoportban a férfiaké az irányítás: az ékszereket főképpen a férfisírokban találták, tehát patriarchális nemzetségi rendben élt ez a szarvasmarhát tenyésztő nép Alsónémedi helyén, két „emberöltőn” át.

A „badeni kultúra” 43 csoportja a következő embertani csoportokra oszlik (Nemeskéri János elemzése alapján): I. mediterrán+alpi+dinári; II. mediterrán+protoeurópai; III. alpi+dinári. Az I. csoport változatai DNy-ra, a II. csoport ÉNy. ethnikum felé, a III. csoport elemei K.-i és Ny.-i népek hatására utalnak.

A 4 szarvasmarha-csontváz (Bökönyi Sándor vizsgálata szerint) olyan tulokfajtáé, amely 1628-ban Lengyelországban veszett ki. Már házasított, tejtermelő fejlettségi fokon állók az alsónémedi rézkori embercsoport eltemetett állatai. Mivel tehenet és borjút, nem pedig tehenet és bikát temettek el együtt, B. S. szerint nem másvilági gazdálkodásra, hanem inkább áldozatul pusztultak el az állatok gazdáik halálakor.

Régészeti öt éves tervünk a népvándorláskor kutatásán belül megoldandó problémának írja elő: „... a népvándorláskor lovasnomád népeinek berendezkedése ... kérdés”. Ennek megfelelően jelent öröndetes előrehaladást a II. osztály Közleményei I. kötetében a következő két cikk egyazon tárgyról, a *hún aranyíjról*. László Gyula régészeti („A hún aranyíj jelentősége — Adatok a hún nomád birodalom szerkezetéhez”), Harmatta János („A hún aranyíj”) pedig történelmi, nyelvészeti és néprajzi adatok összegyűjtésével és értékelésével járul hozzá a kérdés megvilágításához.

László Gyula érdeme, hogy a jakuszowicei (Krakkótól ÉNy-ra) és a pécsüszögi hún leletanyagban egy aranylemezzel borított íjat állapított meg. Az előbbimerev, fegyvernek nem használható, kisebbméretű aranyíj, vagyis jelvény. A pécsüszögi íjnak viszont csak merev részeit burkolták aranylemezzel, rugalmassága megmaradt, tehát ez aranylemezes, díszes fegyver volt.

A két aranyíj kísérő leletei (díszes egyéb fegyverek, aranyveretekkel, csatokkal stb. ékesített öltözet nyomai, arany, ill. ezüst lószerszám maradványai) és körülményei (magányos eltemetés!) egyaránt arra vallanak, hogy az elhunytak vezetőférfiak, aranyíjuk pedig hatalmi jelkép volt. A jakuszowiczi hún viseletes, ezüst lószerszámveretes sír birtokosa azonban csak *helytartója* volt a hún birodalomnak, viszont a pécsüszögi aranyíj tulajdonosa aranyos lószerszámmal rendelkezett, továbbá aranyozott lándzsával és süvegén aranszalaggal, tehát hún főember volt.

Fontos a voronezsi szkíta ezüstváza rajza ebben a vonatkozásban, amelyen, úgy látszik, kisméretű íjat adnak át felségjelvényként, hatalom átruházási szerződés keretében.

A húnok hódolt népek védőgyűrűjével vették körül saját szállásterületüket, akik fölé helytartókul sok esetben a régi urakat emelték. A helytartóságba a beavatás aranyíj vagy arany nyakpereg, esetleg lándzsa és aranyveretes ruha átadásával ment végbe. A hún birodalom peremén ezek a csatlós fejedelmek tartották fenn a húnok uralmát, ezért volt elég csekély erejű hún megszálló csapat.

Harmatta János fejtegetéseiből kiviláglik, hogy a két gazdag sír leletanyaga (kor: 433 után) összetételében egy már bomlásban levő nemzetségi társadalom arisztokráciájára jellemző. Nem munkaeszközök azok, mégcsak nem is egyszerű fegyverek, hanem a kiemelkedő hatalom jelvényei, ami az egyenlőségen alapuló nemzetségi társadalomban nem lehetséges. A jakuszowicei arany díszíj a sírbahelyezés idején (V. szd. 2-ik negyedében?) már osztálytársadalomról tanúskodik, elnyomó államszervezettel.

Harmatta J. az íj hatalmi jelvénné válásának a kérdését áttekinti azokban a társadalmakban, amelyekről több írásos forrással rendelkezőnk, amelyeknek egy része idővel közvetlen termelőmunka helyett fegyverrel, rablással szerzett életszükségleteket és vagyont. Az óindeknél a főpap vallási szertartás közben adja át a királynak fegyvereit. Az irániaknál az íj már mágikus erejű uralkodási jelvény. A nyugati törköknél a tíz törzs a „tíz nyíl”, mert a törzsfők nyilakat kaptak hadvezéri hatalmuk jelképei gyanánt. Pl. a mongoloknál *sumum*=nyíl, csapat (századerejű), ugyanígy a mandzsu *niru*-szó is. Kínában a mandzsu-dinasztia követői aranynyilat vittek méltóságjelvényként.

Az ókori Kelet több királyának az elnevezésében is megnyilvánul a nyíl és a nép fegyveres erejének fogalmi azonosulása (Tirgatao = „erős a nyíl révén”; Tigrapates = „a nyíl ura”). Assurbanipal asszír király saját és ellenfele seregét „íjnak” nevezi. Az asszír uralkodó pecsétjén az íj a hatalom jelképe, amelyet Istar-tól nyer el stb. Még Mangu mongol kán is íjat és két nyilat akar küldeni a frank királynak, hűbéri méltóság jelképeiként.

Az íj hatalmi jelvénné (általánosan tekintve) csak olyan embercsoportban válhatott, amelynek az íj a legfontosabb harci eszköze. *Amm. Marc.* szerint a húnoknál is az íj a legfőbb fegyver (a kard, tör és a pánnya kevésbé). Mindkét aranyíjas temetkezés már Attila korába esik, aki már korlátlan, istenként tisztelt uralkodó, ilyen ideológiában igényelte magának a világhuralmat. Törzsfői tanácsnak nyoma sincs mellette, a nemzetségi és törzsi köteléken felülálló „hívek, kiválasztottak” rétegére támaszkodik hatalma vitelében, akik idegen, meghódított népek kormányzói, ill. fejedelmek egyben, ami már területi felosztáson alapuló államszervezet.

Attila legmagasabbbrangú bizalmas hívének (Onégédiosz) a neve végső elemzésben: „a hún nyíl birtoklója”, tehát Attila „kiválasztottjai” a díszíjat és nyilakat helytartói hatalmuk jelképeiként birtokolták. Szkóttasz, Attilának egy másik híve, szintén olyan nevet („lövész, íjász”) visel, amely célzó az íjra, mint társadalmi fokmérőre és hatalmi jelvényre.

László Gy. és Harmatta J. tanulmányaik eredményeivel a húnkori társadalom sajátosságai feltárása felé megtették az első, nyilván a legnehezebb lépést, amikor a hún birodalom szervezetét és kizsákmányoló, uralkodó rétege kialakulását tisztázták. Várjuk, amint ígéri, a hún köznép és a hún uralom alatt élő, hódolt népek hagyatéka szétválasztását, valamint a kifejlődő hún államszervezet körüli osztályharc teljesebb megvilágítását.

Szilágyi János

FŐTITKÁRI JELENTÉS

a Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat ötnegyedévi működéséről
1949 november — 1951 április

Az Országos Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1949 november 9.-én tisztújító közgyűlést tartott. Ezen a közgyűlésen nemcsak az elnökség és vezetőség, továbbá a választmány egyes pozícióinak személycseréjéről volt szó, de egyúttal olyan feltételek megteremtéséről is, melyek lehetővé teszik, hogy Társulatunk a szocializmus építésének korszakában teljesíteni tudja a rá háruló feladatokat. Politikai és gazdasági fejlődésünk eredményei lehetővé tették, hogy előtérbe kerüljön a kulturális forradalom problémája. Népünk öntudatra-nevelésében, a szocialista erkölcs kialakításában a társadalomtudományok közül a régészetnek és a művészettörténetnek is komoly szerep biztosítható. Kultúréletünk rohamos fejlődése kötelezővé teszi számunkra, hogy dolgozó népünk felé a nevelő és felvilágosító munkát el is végezzük, résztvegyünk annak a történelmi hivatásnak a teljesítésében, mely a művelődést az új társadalmi rend kialakításakor soha nem látott jelentőségre emeli.

A tudományos élet általában, s azon belül a társadalomtudományok fejlődése sokat haladt az elmúlt években, a proletárhatalom megszilárdulása óta. A kutatási eredmények sok hasznos újat, tanulságosat hoztak, olyan értékeket, melyek egész hazánk felvirágzására befolyással lehetnek. Tudósaink mind szívesebben vállaltak közösséget tevékenységük során dolgozó népünk iránt. Révai József elvtárs a Magyar Dolgozók Pártja II. Kongresszusán összegezte a fejlődést: „Az új léghő a magyar tudományos életben nemcsak egyes kiváló tudományos teljesítményekben mutatkozik meg, hanem abban is, hogy a magyar tudomány megkezdte a fordulót a gyakorlat felé, az ötéves terv tudományos szükségleteinek tervszerű és céltudatos kielégítése felé. Továbbá abban, hogy a magyar tudomány képviselői egyre nagyobb érdeklődéssel fordulnak a marxizmus-leninizmus felé, egyre inkább felismerve a munkásszta tudományos világnézetének döntő jelentőségét a tudományos kutatásban. És ami ezzel együttjár: tudományunk egyre inkább az élenjáró szovjet tudomány felé fordul és kész tanulni nagyszerű eredményeitől és módszerétől.”

A tudományossággal szemben kialakult igény tehát a szocializmus építésének korszakában nem csekély. Ennek az igénynek eleget tenni minden tudományos dolgozó megtisztelő kötelessége. Mi, régészek és művészettörténészek is, tisztán látjuk, hogy tudományágaink kiléptek a régi elszigeteltségből, nem úri időtöltés ma már a magyar föld leletanyagával, népünk tehetségei által teremtett műtárgyakkal, általában történelmünk tárgyi dokumentumaival foglalkozni, hanem a közönséget érintő tevékenység, a dolgozók tömegeinek kulturális színvonalára hatást gyakorló munka. Azok a múzeumok, amelyek a szaktudományaink körébe tartozó anyagot és a kutatási eredményeket a nyilvánosság előtt bemutatják, céltudatos kihasználásuk révén a népművelés számottevő intézményei lehetnek. A régészeti és művészettörténeti muzeológia tehát szoros kapcsolatot építhet ki tudományos munkánk és dolgozó népünk között. De a könyvkiadás, a folyóiratszerkesztés, sajtóközlés számos eszköze is megadja a lehetőséget ehhez az egészséges találkozáshoz. Szocializmust építő népünkhez méltó és tömegeinket művelődésbeli fejlődésükben

támogató működést csak akkor fejthetünk ki, ha tudományos feladatainkat a legmagasabb színvonalon oldjuk meg, a legfejlettebb tudományos elmélet és módszer alkalmazásával tökéletesítjük szakmai ismereteinket, vagyis ha a munkásszta élcapatának világnézete segítségével dolgozzuk fel tudományos problémáinkat. Ez a kívánság jelentkezett szükségszerűen a régészet és művészettörténet iránt is. Ami azt jelentette, hogy szaktudományaink területét fel kellett mérnünk, aktivítását meg kellett élenkítenünk, teljesítményeit a szocialista építés menetéhez kellett igazítanunk.

Területünk munkájának feljavítása ezek szerint a kulturális forradalom megindulásával napirendre került. Társulatunk hivatása az, hogy a régészetet és művészettörténetet, ezen belül most már az éremtant is a hazánkban kialakuló szocialista társadalomtudomány figyelemreméltó tényezőjévé segítsen tenni. Társulatunk az a szerv és fórum, amelyen belül találkoznia kell tudományágaink tervszerű művelése minden kérdésének, s amelynek termékeny munkássága egész szakmai területünkre ösztönző hatást kell gyakoroljon. Nem szabad elfelejtenünk, hogy az újjászületett Magyar Tudományos Akadémia Társulatunktól várja a régészet és művészettörténet korszerű fejlesztésének elvégzését. Hiszen az az elvi-ideológiai és tudományos irányítás, amit a százhuszonöt éves Akadémia a társadalomtudomány bennünket érintő szektorában képvisel, az csak Társulatunk jó munkáján keresztül válhat valóra; a Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat az az operatív szerv, mely e tudományágak időszerű tennivalóinak tisztázását, szakmai színvonalának emelését érdemben végre képes hajtani. Nem kis felelősséget jelent ez Társulatunk számára, kultúrfrontunk exponált harcosává teszi ez Társulatunk minden egyes tagját.

Az elmúlt ötnegyedévi munka számbavételekor a tudományágainkra váró nagy feladatok nézőpontjából kell megvizsgálni végzett munkánkat, épülő és szépülő hazánk érdekeinek szempontjai szerint kell meghatározni további feladatainkat.

A számszerű adatok azt bizonyítják, hogy Társulatunk működése ebben a periódusban megélenkült. A két rendes közgyűlés között eltelt időszakban kilenc felolvasó ülést tartottunk. Emellett a legutóbbi fejlesztendő során a régészeti szakosztály és a művészettörténeti szakosztály további kilenc-kilenc szakosztályi ülést tartott. Társulatunk hat tanulmányi kirándulást rendezett. 1949 decemberében, majd 1950 decemberében egy-egy nagyszabású társulati vándorgyűlésre került sor, az előbbire Budapesten, az utóbbira a Néprajzi Társasággal közös vállalkozásban Pécsen. 1951 január 20.-án volt egy rendkívüli közgyűlésünk, amely Társulatunknak a Magyar Numizmatikai Társulattal való egyesülését mondta ki és ugyanakkor megszavazta az egyesüléssel kapcsolatban szükségessé vált alapszabálmódosításokat. A két Társulat egyesülése óta az éremtani szakosztály most már Társulatunk munkamenetének keretei között tartja rendszeres szakosztályi üléseit. Az utóbbi hónapokban megkezdte működését az iparművészettörténeti munkaközösség, valamint a restaurátori munkaközösség. Társulatunkkal szoros együttműködésben és társulati tagjaink

irányításával, aktív résztvételével indult meg a Magyar Művészettörténeti Munkaközösség tevékenysége. A Társulat ügyvitelével kapcsolatos értekezletek száma (mint például választmányi, vezetőségi ülés) meghaladta a huszat.

Társulatunk közvetlen gondozásában jelenik meg folyamatosan az Archaeológiai Értesítő és művészettörténész tagjaink szerkesztésében most indul meg a Művészettörténeti Értesítő.

Ez a felsorolás azt mutatja, hogy Társulatunk újjászervezésével kapcsolatosan tudományágaink működési körében intenzívebb munka indult meg, eljutottunk abba a helyzetbe, amikor régészeti és művészettörténeti vonatkozásban élénk tevékenységre, termékeny munkálkodásra, új eredmények feltárására számíthatunk. A társulati munka eredménye kétségtelenül az, hogy tudományszakjainkkal ma már kulturális életünkben számolni lehet, a régészeti és művészettörténeti ismeretek kisebb-nagyobb mértékben most már a közműveltség részeivé válhatnak.

Sikereink felmérésénél nem szabad elfeledkeznünk a társulati munka súlyos hiányosságairól sem. Az elmúlt ötnegyedévi periódus mutatós adatainak a tartalma általában gyengének mondható. Legalábbis azokhoz a magasrendű célkitűzésekhez viszonyítva, amelyeket a szocialista építés korszakának igényei szerint magunk elé másfél évvel ezelőtt állítottunk. Látván akkoriban politikai és gazdasági fejlődésünk gyors eredményeit, a régészek és művészettörténészek legtöbbször felvetődött az a követelmény, hogy tudományágaink művelésében lépést igyekezzünk tartani a szocializmus építésének ütemével, illetve a szocialista építésnek a társadalmi tudatban jelentkező fejlődésével. Nyilvánvalóvá vált, hogy jóminőségű tudományos munkát csak a dialektikus és történelmi materializmus segítségével végezhetünk s hogy további eredményeink elválaszthatatlannak önképzésünk lelkiismeretes és következetes elmélyítésétől. Sok ideológiai tisztázni való gyűlt fel tudományos munkásságunk során, s e kérdések helyes megoldása nélkül további fáradozásaink csak egyhelyben topogást jelentenének. Ez a felismerés készítette a régészet és művészettörténet művelőit arra, hogy fölvegyék új munkamódszerek kialakításának szükségességét, s szakmai problémáink megoldásához a Társulat munkáját haladó szellemmel töltsék meg.

A saját magunk-szabta feladatok nem voltak könnyűek, Népi demokráciánk kulturális nevelő funkciójának teljesítésében hathatósan csak akkor vehetünk részt, ha sikerül eleget tenni a pártszerűség követelményeinek. Ha kutatásainkat, megnyilatkozásainkat a munkásosztály érdekei, az egész dolgozó emberiség felszabadításának szempontjai irányítják. S ha gyakorlatilag érvényesülnek működésünkben a leghaladóbb tudományos világnézet alapjait szolgáló fejlődéstörténeti törvényszerűségek.

Az újjászervezett Társulat alapszabályainak 2. §-a azt mondja: „A Társulat célja a haladó régészet, művészettörténet és éremtan művelése, eredményeinek ismeretése és terjesztése a legszélesebb tömegek között a szocializmus építése és a tömegek öntudatának nevelése érdekében. A külföldi haladó szakirodalom ismertetése különös tekintettel a Szovjetunióra”.

Ha vizsgálat tárgyává tesszük e cél teljesítését, nem lehetünk elégedettek. Az első, kezdeményező lépéseket megtettük ugyan, de előrehaladásunk az alapszabályokban meghatározott célok elérésére igen lassú volt. Eredményeink nagyon hézagosak.

Munkánkba elsősorban erőteljesebb harci szellemet kellett volna belevinni, problémáinkat politikusabban megoldani, hogy tudományágainkban félreérthetetlenül váljék állásfoglalásunk a történelmi fejlődés mellett. Társulatunk munkájának egészéről elmondhatjuk, hogy az nem volt eléggé pártos, nem volt eléggé véleménynyilvánító. Az előadásokban, tanulmányokban, dolgozatokban még erőteljesen érvényesült a semlegesség, egyfajta közömbösség az új és a régi közötti harcra vonatkozó jelenségekkel kapcsolatosan. Tudósaink egy részénél — ha felfogásban nem is, de gyakorlatban feltétlenül — tapasztalható még az úgy nevezett objektivitás álláspontja, amely a „tisztá tudomány” polgári

osztályérdekeket szolgáló elméletéből táplálkozik. Ezt a fajta színtelenséget, jellegtelenséget a tudományos munkánkban leginkább a kritikai szellem felélesztésével tudtuk volna kiküszöbölni. Már egy esztendővel ezelőtt elhatározta a Társulat választmánya, hogy az elhangzott felolvasásokat összefoglaló kritikai megbeszéléseken kivitattja és elsősorban a marxizmus-leninizmus alkalmazásának mértéke szempontjából veti mérlegre. Az első lépés az elhangzott előadások megbeszélésére megtörtént, amennyiben előzetesen felkért hozzászólók segítettek a felolvasó üléseken a témát elmélyíteni, illetve a kétséges tételeket cáfolni. E mellett az első lépés mellett azonban a tudományágaink haladásának a dialektikus és történelmi materializmus szempontjai szerinti figyelemmel kísérése elmaradt. Bíráló hang igen kevés jelentkező területünkön s így a pártszerű munka meghonosodása Társulatunkban az újjászervezés óta se következett be.

A kritika és önkritika elterjedése nélkül a tudományban se lehet számolni a szocialista öntudat jelentkezésével. A polgári tudósok rossz tulajdonságát, a sértődékenységet, a karrierizmust, az egészségtelen rivalizálást addig nem szüntethetjük meg területünkön, amíg az elvi bírálat eszközeivel harc képessé és edzetté nem tettük kutatóinkat.

Ennek a kritikai magatartásnak a kialakítása a régészetben és a művészettörténetben komoly segítséget kaphatott volna a régi szakirodalom értékelése során. Tudományszakjainkat marxi-lenini szellemben mindaddig nem fogjuk tudni továbbfejleszteni, amíg nem néztünk szembe a múlt örökségével, nem tanulmányoztuk át tudós elődeink műveit. Az a súlyponti feladat, amit a Magyar Tudományos Akadémia a tudománytörténet megírásával valamennyiünk számára mint sürgős elvégezni valót kitűzött, éppen örökségünk kritikai áttekintését és ezzel eddigi eredményeink helyes megítélését célozza. Meg kell keresnünk tudományágaink haladó hagyományait, felül kell vizsgálnunk ismereteinket, hogy tudásunkban, eddig összegyűjtött szakmai anyagunkban el tudjuk választani egymástól a maradandót és az elavultat, ki tudjuk hámozni a helytálló eredményeket a burzsoá osztályérdekek és osztálykorlátozottságok által megszabott hamisításokból, tévedésekből.

Társulatunk munkájának új tartalma azt is megkövetelte volna tőlünk, hogy biztosítani tudjuk a régészet és művészettörténet fejlődéséhez szükséges utánpótlást. Vagyis: a lehetőségekhez képest maximálisan kellett volna mozgósítanunk szakterületünk ifjú kádereit. Társulatunk összetételében nem mutatható ki az a kíváncsi változás, amit működésétől elvárunk. Az elmúlt évek során új évjáratok nőttek fel a régészet, művészettörténet és éremtan vonalán, az egyetemen legutóbb végzett muzeológushallgatók már nagyrészt a népi demokrácia neveltjei, az újszellemű felsőoktatás indította el őket tudományos pályájukra. Ezeknek a fiatal tudósjelölteknek, szakembereknek a fokozottabb bekapcsolása társulati munkánkba érezhető lendületet adhatott volna tudományos életünknek. Tudjuk jól, hogy a mi szakjainkon még nem volt mód felnevelni azt az új értelmiséget, amely a munkásosztály és a dolgozó parasztság fiaiból és leányaiból alakul, de az adott feltételek között is többet tehattünk volna tudományágaink személyi erősítésére.

Új kádereknek a Társulatba való szervezése terén az elmúlt hónapok néhány követni való kezdeményezést hoztak. Így a restaurátori munkaközösség megalakításával például. Ami egészséges jelenség arra nézve, hogy tudósaink kezdik megérteni, miszerint ismúzeumi munka, kutató tevékenység érdemben nem történhet az anyagot konzerváló, helyreállító szakemberekkel lefolytatott szoros és szerves kapcsolat biztosítása nélkül. Évtizedes hiányosságot, bizonytalanságot, hézagosságot, esetlegességet van hivatva kiküszöbölni az a másik kezdeményezés, amely az iparművészet történetének módszeres művelését indítja el ugyancsak egy munkaközösség megalakításával.

Ezek a mostanában létrehívott munkacsoportok sok tekintetben segítették Társulatunk életének megélénkítését, új tagok mozgósítását.

A továbbiak során kádermunkánk javítására számos lehetőség nyílik, amely lehetőségek kiaknázása elsőrendű kötelességünk.

Régészeti téren: a szocialista építés során végrehajtásra kerülő páratlan méretű építkezési beruházások soha nem látott aktivitást követelnek archaeológusainktól a leletmentés terén. Minden épkezéskor szakemberünkre szükség van a felszínre kerülő emlékek feldolgozásában, olyan nagymennyiségű földet mozgat meg ötéves tervünk végrehajtása, hogy állandóan újabb és újabb régészeti problémákkal találjuk magunkat szemben. Ebben a vonatkozásban tehát minden káderünk munkálatokat és önálló felelősségű megbízást kaphat. A kiterjedt arányú leletmentések elvégzése során Társulatunk sokat tehet archaeológusaink megszervezésére.

Művészettörténet terén: művészettörténészeink még soha olyan jelentős vállalkozásba nem foghattak, mint amilyen a Magyar Művészettörténeti Munkaközösség működésének megindulásával lehetővé vált a számukra. A Népművelési Minisztérium közel 100 000 forintot juttat az elmúlt százötven esztendő magyar képzőművészete történetének felkutatására, anyagának összegyűjtésére. Hat munkacsoportban közel száz szakember, fiatalabb és idősebb, foglalkozhat művésztünk elmúlt másfél századának életével, teljesítményeivel. Ez a lehetőség megadja a módot a meglevő kérdések összefoglalására. Ha tekintetbe vesszük, hogy ezen a korszakon kívül a 20 kötetre tervezett magyarországi műemléki topográfia is számos tudós foglalkoztatását követeli meg, a kibontakozó tennivalók Társulatunk számára e terület szervezését is szinte készen szolgáltatják.

Az éremtan terén: a volt Numizmatikai Társulat sikeres kezdőlépéseket tett az éremgyűjtés népszerűsítésére. Érmészeink mint Társulatunk éremtani szakosztályának tagjai, továbbbájlhatják az éremkultúra iránti érdeklődést. A képzőművészetit tömegmozgalom kialakítása vonalán az éremgyűjtés ösztönző segítséget jelent.

Társulatunk szakosztályai az elkövetkező évek során jól induló szakosztályi munkájukkal ugyancsak sokat tehetnek kádereink, kezdő szakembereink neveléséért. Kétségtelen, hogy Társulatunk elmúlt ötnegyedévi munkájában a szakosztályi ülések megindítása hozta a leglátványosabb eredményeket. Ez a fajtája a szakmai foglalkozásnak alkalmat ad a folyó tudományos kutatómunka kisebb részeredményei megismerésére, a folyamatos eszmecsere, a speciális témaköröknek megfelelő kisebb munkaközösségek kialakulására. Módot nyújt továbbá arra is, hogy egy-egy kutatási területen a fejlettebb tudósok kapcsolatokat találjanak kezdő kollégáikkal, lehetőség nyílik az idősebbeknek tapasztalataik átadására, a fiatalabbak segítésére.

A Társulat alapszabályaihoz félreérthetetlenül leszögezve olvasható, hogy a régészet, művészettörténet és éremtan tudományos eredményeinek ismertetése és ez ismertetésen keresztül a dolgozók öntudatának nevelése fontos kötelességünk. Ezen a téren is igen kevés történt a Társulat részéről, még annál is kevesebb, mint amennyi történhetett volna. Hiányságaink azonban összefüggnek. A pártszerűen át nem politizált, ki nem értékelt tudományosság eredményei iránt nehéz népünk érdeklődését, bizalmát felkelteni. Vitathatatlan, hogy előbb biztosítanunk kell a régészet, művészettörténet és éremtan haladózselemű, a fejlődéstörténet törvényeinek megfelelő művelését, és csak a magas tudományos színvonal birtokában érhetjük el szakmai eredményeink számára a kellő visszhangot. Amit nem végeztünk el ideológiai-szakmai téren, az visszahat tömegfelvilágosító munkánkra. Le kell szögeznünk, hogy a régészet és művészettörténet ügye számára nem tudunk számottevő tömegvisszhangot biztosítani. Holott erre minden lehetőség biztosítva van. Öntudatosodó és fejlődő tömegeink egyre elementárisabb mohósággal fordulnak a kulturális élet felé. Lázás tudásszomj jellemzi népünket, az életszínvonal emelkedése a dolgozók igényeiben ma már talán nem is elsődlegesen az anyagiak terén, mint inkább kulturális vonalon jelentkezik. Ezt a fellendülő kulturális tömegmozgalmat igen sikeresen fel lehetne használni a régészet, művészettörténet és éremtan népszerűsítésére, tanulságainak a közműveltség útján való tudatosítására. A társadalomtudományok

minden válfaja, a történelmi studiumok legszerteágazóbb irányra egyaránt felkeltette a nép érdeklődését. Tömegeink ideológiai oktatása, pártvonalon és tömegszervezeti vonalon, olyan kiterjedt már, hogy mind újabb és újabb ismeretek megszerzésének kívánságát vonja maga után. A társadalmi formák fejlődése az ideológiai képzés egyik alapvető problémája; ennek az anyagnak az illusztrálása általános figyelmet tudna kelteni.

Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a szocialista hazafiság erősödése milyen becsessé teszi öntudatos dolgozóink előtt hazánk multjának emlékeit, földünk értékeit. A felszabadult nép a maga országának a gazdája lett, nagy lelkesedéssel tudja értékelni nemzeti kincseit. A munkásnak, a dolgozó parasztnak és értelmiséginek ma van miért szeretnie hazáját. Ez a mi tudományágaink kutató körébe tartozó emlékeket becsessé teszi a tömegek előtt. Olyan eszméi fellendülés készítette elő a talajt munkánk számára, hogy tevékenységünk tömeghatásának elérésére minden feltétel adva van.

Bár a Társulat közvetlen hatáskörébe nem tartozik, mégis tudománysszakjaink múzeumi megnyilatkozásaiért is minket érhet a dicséret vagy a vád. A kiállításokon való anyagbemutatás, a tudományos eredmények közlése sok pozitívumot hozott az elmúlt ötnegyed esztendőben. A Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának megteremtése a kormányzat részéről, majd ez intézmény működésének megindulása sokat segített a régészet és művészettörténet eredményeinek nyilvánosságra hozásában. Társulatunk tagjai a múzeumok-adta lehetőséggel éltek és tudományos eredményeiket didaktikus módon beledolgozták a kiállítások anyagába.

Nagyot haladt a műemlékvédelem ügye népi demokráciánkban. Hatásos gondoskodás történik művésztünk ingatlan emlékeiről, az anyag számbavétele, tudományos feldolgozása figyelemreméltó ütemben folyik. Olyan nagyarányú munkálatok, mint amilyenek a budai Várban és Visegrádon kerülnek végrehajtásra, művészettörténetünk módszertani felvirágozását eredményezhetik. E téren is inkább a felvilágosító munka gyengeségében van a hiba. Nagy lehetőségeink és érdemes teljesítményeink számára az általános érdeklődést még nem tudtuk kellően biztosítani, ami egy kicsit szűkös szakmai szemléletünkből következik. Meg kell értenünk végre, hogy a legjobb szakmai-tudományos munka is zsákutcába fullad, ha művelője nem tekinti a tömegek érdekeit, a legapróbb részletproblémákban nem vezet a nép lángoló szeretete, s egyfajta gögös szellemi arisztokratizmusba húzódik vissza speciális feladataira korlátozva szemléletét.

Tervbe vettük annakidején, hogy^vüzemi vándorgyűléseket tartunk, kimegyünk a gyárak kultúrotthonaiba, hogy bemutassuk munkásosztályunknak tudományos eredményeinket. Ezt a tervet lazán kezeltük. Nem éreztük át elég felelősséggel, hogy nem lehet nagyobb tisztesség tudós számára, mint megnyerni a szocializmus építése vezető osztályának, a munkásosztálynak bizalmát. Dicső munkásosztályunk éppen ezekben az esztendőinkben bizonyította be, hogy történelmi jelentőségű tettekre képes, a termelésben teljesített hatalmas erőfeszítéseivel biztosította gazdasági és ezáltal kulturális fellendülésünket. Minden lehetőséget meg kell ragadnunk, hogy ipari munkásságunk, de dolgozó paraszt-ságunk is, minél többet megtudjon rólunk, a régészet, művészettörténet és éremtan közérdekűbb problémáiról.

Mivel a kellő tudományos felvilágosító munka szükségességének öntuda hiányzott Társulatunk munkájából, nyilvános rendezvényeink átlag sikere talán nem is annyira statisztikailag, mint inkább minőségileg gyenge volt. Ez vonatkozik felolvasó üléseinkre csak úgy, mint vándorgyűléseinkre.

Eredményeink és hibáink összegezéséekppen a Társulat munkájának megjavítására a következő javaslatokat teszem:

1. Emeljük tudományágaink minőségi színvonalát. A pártszerű kritika és önkritika alkalmazásával, tudományosságunk haladó hagyományainak kiértékelésével és továbbfejlesztésével, a marxizmus-leninizmus megismerésére folytatott fáradságtalan önképzésünkkel és tanításainak munkánkban való alkalmazásával, a dol-

gozó népnek működésünkre vonatkozó véleménye meghallgatásával tökéletesítsük szakmai teljesítményeinket. A dialektikus és történelmi materializmus szellemének megfelelően szerezzünk minél többirányú betekintést a tudomány problémáiba, szüntelen tanulással gazdagítsuk általános műveltségünket. Legyen a Társulat magasszínvonalú szakmai viták fóruma, a szocialista tudományért folyó harc küzdőtere. Mozgósítsuk erőinket és képességeinket a burzsoá „tudomány” népellenes maradványainak a felszámolására, az imperialista ideológiának a régészetben, művészettörténetben és éremtanban jelentkező mindenemű megnyilvánulásai leplezésére. Tanulmányozzuk tudományágaink szovjet eredményeit, használjuk fel példamutatásukat a magunk fejlődésének biztosítására.

2. Vegyen részt a Társulat közvetlenül és hatásosan az új káderek nevelésében. Javítsuk Társulatunk tagságának összetételét, támogassuk a fiatal és kezdő szakemberek, tudósjelöltek kibontakozását, segítsük őket tudományos pályájuk elindulásában, fejlődésük ütemének gyorsításában. Szervezzük meg még szélesebb területen a tudományos működésünket kiegészítő és segítő restauratori, konzervatori munkát. Alakítsunk ki a múzeumok és a Társulat körül egy olyan kultúr-aktívát, mely tudományos eredményeinket közvetíti a dolgozók felé, s amely magva lehet egy nagy arányokban kialakítandó népművelési tevékenységnek tudományágainkra vonatkozóan.

3. Szolgálja tudományos és népszerűsítő munkáságunk a szocialista szellemű, új tartalmú hazafiságot. Járuljunk hozzá ahhoz, hogy népünk megismerje nemzeti kincseinket, a történelmünk nagy értékeit. Fűtse át tevékenységünket a gondosság és körültekintés a hazai tudományos anyaggal kapcsolatban, mélyítsük el a felelősséget a gondjainkra bízott szocialista tulajdon iránt. Vegyük fel a küzdelmet minden olyan szándékkal szemben, mely le akarja becsülni nemzeti kincseinket

és megalázkodik a nyugati imperialista tudomány úgynevezett eredményei előtt. Állítsuk szembe a kozmopolitizmussal a szocialista tudós öntudatát. Érezzük át azt a kötelességet, amit a békeharc szakmai munkánkra vonatkozóan is jelent, tegyük magunkat képessé az áldozatokra, segítsünk áldozatkészségre nevelni népünket. Bizonyítsuk be a szakmáinkban kialakított tudományos módszerekkel, hogy a Szovjetuniót szeretni és a hazánkat szeretni egyet jelent, s hogy a béke megvédése elsőrendű tudományos érdekünk.

4. Tegyük meg minden lehetőt annak érdekében, hogy a kulturális tömegmozgalomban helyet találjanak tudományágaink mondanivalói is. Ha az első három pontban foglaltakat teljesíteni tudjuk, illetve észrevehető fejlődést eredményez szakmai-ideológiai haladásunk, meglesz az alap a felvilágosító munka hatásos folytatására is. Teremtsük meg a közvetlen kapcsolatot dolgozó népünkkel, művelődni vágyó tömegeinkkel. Kérjünk helyet a régészet, művészettörténet és éremtan számára a kulturális forradalomban. Ismereteink továbbadásával, a közműveltség terjesztésével vegyünk részt a dolgozó tömegek öntudatra nevelésében, a munkához való szocialista viszonyuk kialakításában.

Mind e feladatokban csak akkor fogunk tudni helytállni, ha Társulatunk munkáját tervszerűvé tesszük. A tervezés és tervfegyelem terén fel kell számolnunk mindenféle lazaságot. Nem lehet, hogy miközben az ország a tervmunka lázában él, legyen egy tudományos társulat, melynek a működése ötletszerűen, rögtönzészerűen folyik.

Kötelezze a közgyűlés a vezetőséget tervszerű munkára.

Kérem a Közgyűlést a felvetett problémák megvitatására és a főtitkári jelentés elfogadására.

Pogány Ö. Gábor
főtitkár.

BESZÁMOLÓ

a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat működéséről, az 1949. november 9-i közgyűléssel kezdve.

Az 1949. nov. 9-i tisztújító közgyűlés jelentős fordulatot hozott a Társulat életében. A programot, célkitűzéseket az újonnan megválasztott elnök, dr. Molnár Erik elvtárs körvonalazta székfoglaló beszédében. Rámutatott a Társulat működésének fontosságára a magyar tudomány művelése, a szocialista Magyarország építése területén. A Társulat a multban — szükségszerűleg — az azóta megdőntött társadalmi rend szellemében működött. A lezajlott választás célja az, hogy megújítsa a Társulat szellemét és módszereit. A régészeti tudományt tekintve, a feladat, hogy az emberiség multját a dologi történeti források alapján vizsgálja. Nem érheti be a tipológiai módszer alkalmazásával, a régiségeket a rokontudományok, a többi tudományág eredményeivel, tényeivel összefüggésben kell vizsgálnia.

Ez év dec. 10-én dr. Harmatta János: Szarmata kutatások és

dr. Garas Klára: A Szépművészeti Múzeum Piombo képmásának problémái címmel tartottak előadást.

Dec. 19–21-ig vándorgyűlést rendezett a Társulat Budapesten, amely múzeumaink szocialista fejlődésének megindítása szempontjából döntő jelentőségű volt. A vidéki és a budapesti múzeumok jelenlévő dolgozói és az összegyűlt hallgatóság előtt a VKM kiküldötte ismertette a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 13/1949. sz., a múzeumokról és műemlékekről szóló törvényerejű rendeletét. Megtekintették a vándorgyűlés résztvevői a Magyar Nemzeti Múzeum készülő régészeti kiállítását, a Természettudományi Múzeum fejlődéstani kiállítását és a várását. Dr. Harmatta János a Szovjetunió régészeti és művészettörténeti kutatásait ismertette,

Ék Sándor a szocialista realizmus fogalmáról tartott előadást. A háromnapos program „A Nagy Sztálin harcok élete” kiállítás megtekintésével ért véget.

A választmány 1950. január 7-i ülésén értékelte ki a vándorgyűlés eredményeit.

Az 1950. március 11-i felolvasó ülésen

dr. Szilágyi János: A legújabb kutatások eredményei Aquincumban,

dr. Dercsényi Dezső: Újabb műemléki kutatások Sopronban című előadások hangzottak el. A felolvasó ülést követő választmányi ülésen az 1950. évi terv megvitatása került sorra.

Az április 6-i választmányi ülésen vetődött fel a Numizmatikai Társulattal való egyesülés kérdése, amelynek előkészítésére bizottságot állított össze a Választmány.

Április hó 15-én

dr. Nemeskéri János: Pannónia ethnogenetikai problémái a késő-római korban és

dr. Aggházy Mária: Az ornamentumvándorlás adatai Itália és Perzsia XV–XVI. századi kapcsolataihoz címmel tartottak előadást.

Május hó 20-án

dr. László Gyula: Régészeti adatok a hún nomád-birodalom szervezetéhez és

dr. Csatkay Endre: A nyugatmagyar barokk szobrászat problémái c. előadások után megtartott választmányi ülésen a Numizmatikai Társulattal való egyesülés előkészítésére kiküldött bizottság számolt be munkájáról. A Választmány döntött a viták kérdésekben s direktívákat adott a Bizottságnak a tárgyalások folytatására.

Július 17-én Munkácsy- emlékülést rendezett a Társulat, amelynek során

dr. Pogány Ö. Gábor: Munkácsy Mihály 1844–1900.

dr. Végvári Lajos: Munkácsy Mihály hatása címmel tartottak előadást.

A szeptember 2-án tartott választmányi ülésen az egyesítési bizottság a Numizmatikai Társulat megbízottaival történt tárgyalás jegyzőkönyvét terjesztette be, amelyet a választmány elfogadott. Elhatározta a Választmány, hogy a régészeti és művészettörténeti szakosztályok mint operatív szervek kezdjék meg működésüket. Megbízta a szakosztálytitkárokat a szakosztályi tervek összeállításával. Megkezdte a decemberben tartandó vándorgyűlés előkészítését.

Szeptember 9-én a Társulat évadnyitó kirándulást rendezett az óbudai ásatások, valamint azok leletanyagának megtekintésére az Aquincumi Múzeumba.

A Társulat Választmányának határozata értelmében péntek délelőttként váltakozva régészeti, illetőleg művészettörténeti szakosztályi felolvasó ülések lesznek, céljuk a már elkészült vagy készülő tanulmányok közösségi megvitatása.

A Művészettörténeti Szakosztály október 9-én tartotta első szakosztályi felolvasó ülést, amelyen

dr. Pogány Ö. Gábor: Az Első Magyar Képzőművészeti Kiállítás és művészetünk haladó hagyományai c. előadása hangzott el. Ezt választmányi ülés követte.

A Régészeti Szakosztály október 16-án tartott szakosztályi választmányi ülést, megállapította a szakosztályi működés kereteit, lefektette a felolvasó ülések programját. Ennek eredményeként szeptember 20-án

dr. Szilágyi János György: Az északra irányuló etruszk kereskedelem problémái címen tartott előadást.

A Választmány a vándorgyűlés kérdésével foglalkozva határozatot fogadott el, miszerint Pécsen tartassék meg a Néprajzi Társulattal közösen, december hó elején.

Október 27-én a Művészettörténeti Szakosztály felolvasó ülésén

dr. Dercsényi Dezső: A visegrádi ásatások problémái c. előadása hangzott el.

Október 30-án a Választmány körlevelet bocsátott ki, amelyben a szakosztályi munkában való részvételre, az Archeológiai Értesítő előfizetésére és a tagdíjhátralékok mielőbbi befizetésére kéri a tagtársakat.

November 3-án a Régészeti Szakosztály részéről

dr. László Gyula: Megfigyelések a művészet kezdetéről címen tartott előadást.

November 4-én, a Társulat felolvasó ülésén dr. Pogány Ö. Gábor főtákar bevezetője után

dr. Gerevich László: Ásatások a budai várban c. előadása hangzott el. A kialakult vita november 10-én a Művészettörténeti Szakosztály ülésén folytatódott.

November 17-én

dr. Dobrovits Aladár: Osiris és Szet címmel tartott előadást a Régészeti Szakosztály ülésén.

A Választmány december 2-i ülésén dr. Dobrovits Aladár ügyvezető alelnök a Numizmatikai Társulattal történő egyesülés miatt szükséges alapszabálmódosításokat terjesztette elő, amelyeket a Választmány elfogadott, s megállapította a pécsi vándorgyűlés végleges programját.

December 8-án a Művészettörténeti Szakosztály ülésén

dr. Garas Klára tartott előadást „Lazarov: A XVII. századi arcképfestészet c. könyvének ismertetése” címmel.

December 11. és 13-a között rendezte a Társulat, a Néprajzi Társulattal karöltve, 1950. évi vándorgyűlését Pécsen. Hivatva volt ez a gyűlés a vidék kulturális életének fellendítésére, arra, hogy a dolgozó tömegek előtt feltárja tudományaink fejlődésének körülményeit, rámutasson az eredményekre és a szocializmus építése kapcsán a jövő lehetőségeire. Az elhangzott előadások és viták megmutatták a régészet, művészettörténet és néprajz érintkező pontjait, azokat az eseteket, ahol a tudományok egymást segítve kutatásaik eredményességét növelhetik. Megtekintették a résztvevők a város műemlékeit, a múzeumokat és a Zsolnai-gyárat, szervezett kirándulás keretében.

1951. január 5-én

Vértess László: Az istállóskői ásatások c. előadása hangzott el a Régészeti Szakosztály keretében.

Január 12-én a Művészettörténeti Szakosztály részéről

dr. Gerő László: Az építészet kora-eklektikus stílusa, dr. Bacher Béla: Az orosz szobrászat haladó hagyományai c. előadások kerültek sorra.

Január 19-én a Választmány a Numizmatikai Társulattal való egyesülése egyes kérdéseiben határozott. Dr. Huszár Lajos beszámolt, hogy a Numizmatikai Társulat 1951 január 11-én megtartott rendkívüli közgyűlésén hozzájárult az egyesüléshez. A Választmány az ülés során alapszabálmódosítást hagyott jóvá és elfogadta a Számvizsgáló Bizottság jelentését a Társulat pénzügyi helyzetéről.

Január 20-án rendkívüli közgyűlést tartott a Társulat az Eötvös Lóránt Tudományegyetem múzeológus előadótermében. Dobrovits A. ügyvezető alelnök bevezető szavaiban megemlékezett Lenin elvtárs halálának évfordulójáról. A közgyűlés napirendi pontjai:

1. Egyesülés a Numizmatikai Társulattal.
2. Az ezzel szükségessé váló alapszabálmódosítás.

A rendkívüli közgyűlés mindkét napirendi pontot egyhangúlag elfogadta, így a Numizmatikai Társulat mint a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat Éremtani Szakosztálya folytatja működését. Hozzájárult a közgyűlés az Éremtani Szakosztály tisztikarának összeállításához, elfogadta dr. Dercsényi Dezső művészettörténeti és dr. Nagy Tibor, régészeti szakosztálytitkárok lemondását, s helyükre dr. Végvári Lajos és dr. Szilágyi J. György, a számvizsgáló bizottságba pedig dr. Szilágyi J. György és dr. Végvári Lajos helyére dr. Párducz Mihály és dr. B. Bónis Éva tagtársakat választotta meg. Ezt követően

dr. Radnóti Aladár — dr. Barkóczi László: Adatok Pannonia inferior hadrendjéhez az i. u. II. században címen tartottak előadást.

Február 9-én

Munkácsi Piroska: A bizánci festészetről címmel tartott előadást a Művészettörténeti Szakosztály felolvasó ülésén.

Február 10-én, a Társulati felolvasó ülésen

dr. Gerő László: A budai középkori királyi palotamaradványok és erőrendszer műemléki bemutatása c. előadása hangzott el. A Választmány távolkeleti szakosztályközi munkaközösség, továbbá restauratori, iparművészet-történeti és ókori-keleti munkaközösségek felállítását határozta el.

Február 16-án a Régészeti Szakosztály ülésén

dr. Banner János: A pécsi kultúra magyar kutatói és a kultúra kronológiája címen tartott előadást.

Február 17-én megalakult a restauratori munkaközösség. Az összegyűlt, jórészt még nem társulati tag restaurátorok egyhangúlag felvételüket kérték. A munkaközösség felelőséül Sárdy Brutuszt választották meg és elhatározták, hogy működésüket a képrestauratori, metszetkonzervatori, ötvös- és fém-, műemléki-, szobor-, bútór-, textil- és bőr-restauratori csoportokban fogják folytatni.

Február 23-án a Művészettörténeti Szakosztály a Restauratori Munkaközösséggel közösen rendezett ankétot a „Szovjet restaurátortudomány” c. kiállításról.

Február hó folyamán baráti ebédet adott a Társulat tiszteleti tagjának, a 80 éves Láng Nándor akadémikusnak, a Társulat nesztorának tiszteletére.

Március 2-án az „Új Kína” kiállítás vezetékes megtekintését szervezte meg a Társulat, majd ehhez kapcsolódva

március 3-án

dr. Horváth Tibor: Egy Ming-kori festő, Cs'iu Yin műveinek kérdéséhez,

dr. Végvári Lajos: Az új kínai fametszet címen tartottak előadást.

Március 5-én az Iparművészet-történeti Munkaközösség tartotta alakuló gyűlését. Szocializmus felé haladó korunkban minden törekvést a nagy politikai célkitűzések vonalába kell állítanunk és a korszerű tudomány alap-

jaira helyeznünk. Így az iparművészet-történetben sem elégedhetünk meg a leíró módszerrel, a jelenségeket fejlődésükben kell vizsgálnunk. Ezen irányelveknek szem előtt tartásával a munkaközösség megállapította programját. Munkáját a bútör, kerámia, bőr, textil, ötvös-fém, vas, modern iparművészet, üveg, terminológiai csoportokban kívánja végezni.

Március 9-én

dr. B. Bónis Éva: Egy késő-hellenisztikus relief-diszes edénycsoport címmel tartott előadást a Régészeti Szakosztály ülésén.

Március 16-án a Művészettörténeti Szakosztályban dr. Balogh Jolán: A budai várpalota rekonstrukciója a történeti források alapján c. előadása hangzott el.

Március 23-án a Régészeti Szakosztály részéről dr. Mozsolics Amália: A csegöldi lelet címmel tartott előadást. Az ezt követő választmányi ülésen a Választmány kritikát gyakorolt a maga és a Vezetőség munkája felett, majd határozatot hozott a munka megjavítására.

Április 6-án Castiglione László: Görög egyiptomi terrakották a római császárkorból.

Április 13-án

B. Koroknay Éva: Hotkóti kert ábrázoló festmény a Történeti Arcképesarnokban,

majd április 20-án

dr. L. Kovrig Ilona: A tiszalöki germán lelet c. előadások hangzottak el a Régészeti, ill. Művészettörténeti Szakosztályok felolvasó ülésein.

A Választmány április 26-i ülésén előkészítette az évi rendes közgyűlés programját, amelyet

április 28-án tartott meg a Társulat. Dr. Dobrovits Aladár ügyvezető alelnök nyitószavai után dr. Pogány Ö. Gábor mondta el főtitkári beszámolóját, amelynek során végigtekintette a Társulat működését az 1949. november 9-i közgyűléstől kezdve. Kiértékelte a végzett munkát és megjelölte az új feladatokat. Ezután a pénztáros és az ellenőrző bizottság számolt be a Társulat pénzügyi helyzetéről. A beszámolókat a közgyűlés egyhangúlag elfogadta. Ék Sándor alelnököt a közgyűlés a Társulat tiszteleti tagjának választotta meg, helyébe alelnöknek dr. Zádor Annát kérte fel. Dr. Meller Pétert a Művészettörténeti Szakosztály titkárának, dr. Végvári Lajost a számvizsgáló bizottságba, dr. Mihalik Sándor, dr. Domanovszky György, dr. Tolnainé Berkovits Ilona, Salamon Ágnes, Héjj Miklós tagtársakat pedig a Választmány tagjainak választotta meg a közgyűlés. Dr. Láng Nándor tiszteleti tagot dr. Oroszlán Zoltán és Castiglione László üdvözltek nyolcvanadik születésnapja alkalmából. Neki dedikálta a Társulat az Archeológiai Értesítő 1950. évi 2. füzetét, az ügyvezető alelnök megemlékezésül egy bronzmécsest nyújtott át.

A hatvanadik életévébe lépett Oroszlán Zoltán tiszteleti tagot Szilágyi János György üdvözlötte. A Társulat ajándékát, egy terrekotta mécses, az ügyvezető alelnök adta át.

Az elhunyt Finály Gábor tiszteleti tag emlékét jegyzőkönyvileg örökítette meg a közgyűlés.

Befejezésül a Társulat a tizenhárom legjobb tanulmányi eredményt elért múzeológus hallgatót a „Sztálin és a Szovjet tudomány” c. könyvvel ajándékozta meg.

Május 11-én Veszprémben a Nehézvegyipari Kutató Intézet meghívására

dr. Pogány Ö. Gábor és dr. Horváth Tibor: Kína és az új kína művészete címen tartottak színes vetített képekkel kísért előadást.

Az ókori és távolkeleti munkaközösség együttes alakuló ülését május 18-án tartotta.

Az 1951. év hátralevő részében a következő előadások hangzottak el:

A Régészeti Szakosztály részéről:

Május 4-én

dr. Ferenczy Endre: A régészet szerepe a régi római történet kutatásában.

Május 18-án

dr. Dobrovits Aladár: Hórusz és Széth története. Endrei Walter György: A tengeri népek vándorlása és a hetita utódállamok problémája.

Június 11-én

dr. Mozsolics Amália — dr. Csalog József: Tószeg bronzkori kronológiája.

Június 15-én

dr. Nagy Tibor — dr. Patek Erzsébet: A késő bronz- és kora vaskori műveltség emlékei Budapesten és környékén.

Június 29-én

R. Alföldi Mária dr.: Újabb adatok Pannónia történetéhez Gallienus alatt.

A Művészettörténeti Szakosztály részéről:

Május 11-én

dr. Genthon István: A magyar műemléki topográfiáról.

Május 25-én

Dobrovitsné Dömötör Tekla dr.: Az allegorikus színjáték és művészettörténeti vonatkozásai.

Június 8-án

dr. Rados Jenő tartott helyszíni bemutatót „A Városháza új kultúrterme. Az Invalidus palota egykori kápolnájának műemléki helyreállítása” címmel.

Június 22-én

dr. Csemegi József: „A műemlékvédelem időszerű elméleti kérdései” c. tanulmány megvitatása.

A Szovjetunióban járt dr. Végvári Lajos „Néhány szó a Szovjet múzeumügyről” címen számolt be tapasztalatairól június 2-án, Társulati felolvasó ülés keretében.

Az ókori- és távolkeleti munkaközösség részéről

Június 18-án

dr. Hahn István: A Szovjet ókori keletkutatás. dr. Horváth Tibor: A Sang állatstílus kérdéséhez.

Dr. Hahn István előadásának megvitatása külön ülésen, július 2-án történt meg.

Június 5-én a Választmány körlevelet bocsátott ki, amelyben az Archeológiai Értesítő 1950. évi 2. füzetének és a Budapest Régiségei XV. kötetének megjelenéséről értesíti tagjait és kéri az évi tagdíjak, ill. a tagdíjhátralékok befizetését. Az Iparművészet-történeti Munkaközösséget a Választmány szakosztállyá szervezte át. Vezetője Csányi Károly tiszteleti tag, szakosztálytitkár dr. Domanovszky György tagtárs.

Június 28-án az Iparművészeti Szakosztály keretében

P. Brestyánszky Ilona dr.: A budai várásatások alkalmával előkerült olasz majolikák címen tartott előadást.

Július 28-án. a Régészeti Szakosztály ülésén

Barta Antal szovjet ösztöndíjas történész — régész tartott megbeszélést a magyar szakemberekkel.

A Társulat munkáját figyelemmel kísérve, meg kell állapítanunk, hogy sok szempontból fennállása óta nem folytatott olyan eredményes munkát, mint az itt ismertett időszak alatt. Különösen áll ez a szakosztályi ülésekre, amelyek élénk érdeklődés közepette lezajlott tudományos vitaülésekké alakultak át. A művészet-történet, régészet, éremtan és iparművészet terén folyó tudományos munkáknak nagy mértékben Társulatunk ülései váltak nyilvános fórumává.

Meg kell azonban azt is állapítanunk, hogy Társulatunk sok tekintetben nem teljesítette azokat a célkitűzéseket, amelyeket az újjáalakuló közgyűlésen maga elé tűzött. Különösen áll ez a népszerűsítés területére, amelyet mutat a nyilvános felolvasó ülések számának és színvonalának hanyatlása, a szakosztályi vitaülésekkel szemben. Nem hangzott még el Társulatunkban olyan kritikai hang sem, amely a marxista-leninista szemlélet szempontjából értékelte volna az elmúlt évek kutatását vagy akár a jelen kutatást. Ezeket a feladatokat Társulatunknak a legsürgősebben meg kell oldania.

Dobrovits Aladár

A NYOLCVANÉVES LÁNG NÁNDOR KÖSZÖNTÉSE

Írta és elmondta Országos Társulatunk 1951. április 28-án tartott évi rendes közgyűlésén Oroszlán Zoltán.

Tisztelt Közgyűlés!

Egy munkában és harmóniában töltött élet eredményeiről kell beszámolót adnom. Társulatunk megtisztelő feladatként bízta reám ezt abból az alkalomból, hogy ez év január 3-án töltötte be nyolcvanadik életévét Társulatunk tiszteletbeli tagja, szeretett barátunk és tisztelt professzorunk, *Láng Nándor*.

E feladatom teljesítésére áttekintettem Láng Nándor életének és munkájának eredményeit, különféle tanulmányait, dolgozatait, cikkeit, emlékezetembe idéztem őt a katedrán, és mások által is megrajzoltattam magamnak mint professzort és embert, — és így egy munkában töltött hasznos élet szép s maradandó eredményei tárultak előm.

Lássuk tehát ennek a nyolcvan esztendő életnek először az anyagi kereteit. Láng Nándor édesatyja elemi, majd polgári iskolai tanító lenni a Délvidéken, ahogyan akkor nevezték, a Határőrvidéken, Delibláton és Fehértemplomban. Láng Delibláton született és Fehértemplomban már öt éves korában félárván marad; anyja két kis gyermekével együtt él, küszködik abból a havi 16 forint 66 krajcáros nyugdíjból, amit az állam a fiatalon elhunyt tanító özvegyének és két gyermekének juttat. A kis fiú, aki jól, szorgalmasan tanul, csak úgy mehet középiskolába, hogy az óraadás szerény forintjaival állandóan megtoldja a nyugdíj kevésnek is túlzással nevezhető összegét. De tanul és tanít, elvégzi emberül, színjeles eredménnyel a fehértemplomi gimnáziumot, ahonnan pontosan akkor, mikor ő az első-második éveket járta, került ki hazai régészetűek egy másik nagynevű és eredményes művelője, Kuzsinszky Bálint. Egyetemre jövetelét, tanulmányainak folytatását egy határőrvidéki ösztöndíj tette lehetővé. A budapesti egyetemen tanul az 1888—1892. években. Tanárai a geniális fiatal Ábel Jenő, Ponori Thewrewk Emil, Pecz Vilmos, Hegedűs István, akiktől latin és görög filológiát, továbbá Hampel József, Pasteiner Gyula, Czobor Béla, akiktől archaeológiát és művészettörténetet tanul. 1892-ben doktorátust tesz latin és görög filológiából, valamint művészettörténetből; ezt kiegészíti 1894-ben a latin és görög nyelv tanári oklevelével. Fejlődését és szakválasztását nagy mértékben elősegítette az az állami ösztöndíj, amellyel az 1894/5 tanévet Párisban tölthette, ahol a Sorbonneon, a Collège de Franceon, az École du Louvreon Collignon, Pottier, Boissier hallgathatta, a francia múzeumok anyagát tanulmányozhatta és öröklé magába szívhatta a klasszika archaeológia szeretetét, melyet most már élethivatásának és nem egyszerűen pályájának akart választani. A sors, jobban mondva, az akkori múzeumi viszonyok azonban alaposan beleszólnak ebbe a tervébe. Amikor ugyanis 1895 nyarán egy vargabetűvel Londonon és Németországon át hazatért, a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárába való bejutást számára, a vagyon-talan, szegény ifjú számára lehetetlenné tette az, hogy tőle is 2—3, esetleg még több évi fizetés nélküli, önkéntes gvakornoki szolgálatot követeltek. Lemondott tehát az annyi reménnyel maga elé képzelte élethivatásról és tanári állást vállalt. Szerencséjére Budapestre nevezték ki és 13 évi tanári szolgálat után a Trefort-utcai Minta-gimnáziumhoz került, ahol öt évig tanított. Budapesti tanárkodása tette lehetővé, hogy kedvenc studiumával, a klasszika archaeológiával nem kellett felhagynia, azt továbbra is odaadással művelhette. A lelkes fiatal archaeológusra felfigyeltek és 1905/06 telén beutazhatta Görögországot. Útja nagy hatással volt további fejlődésére. Beöthy Zolt szerkesztésében ebben az időben született meg az első nagy magyar művészettörténet, melynek megírásában Láng is közreműködött; az I. kötet legjelentősebb részét tévő „görög művészet” megírását a szerkesztő és a kiadóvállalat reá bízta. Ennek a művének és közben írt tanulmányainak alapján habilitálta őt Hampel József a budapesti egyetem bölcsészeti karán a „görög archaeológia” tárgyköréből. Ettől kezdve meg-

oszlík tevékenysége: a középiskolai latin-görög oktatás mellett az egyetemen klasszika archaeológiát tanít. Tanárvizsgáló bizottsági tag is lett görög és latin filológiából. 1914 augusztusában a debreceni egyetem alapításakor a budapesti és kolozsvári szakprofesszorokból álló bizottság javaslatára az egyik klasszika filológiai tan-székre őt nevezték ki. Tizennyolc évig maradt Debrecenben s a filológia mellett mint megbízott előadó klasszika archaeológiát is tanított. 1932-ben, 61 éves korában, 40 évi tanári szolgálat után nyugdíjaztatta magát; mint mondotta, helyet akart adni a fiatalabb tudós generációnak, hogy az is idejében juthasson katedrához.

Tanítása mellett állandóan résztvesz különböző tudományos társulatok életében. Az Akadémia 1911. április 27-én választotta meg levelező tagjának. Tevékenyen vett részt a Budapesti Philológiai Társaság életében: kereken tíz évig (1905—1914 között) társszerkesztője a Társaság szaklapjának, az „Egyetemes Philológiai Közönlv”-nek, 1935—1941-ig elnöke a Társaságnak, majd 1941-től tiszteletbeli tagja. Országos Társulatunknak hosszú évtizedeken át volt választmányi tagja, 1941-ben pedig tiszteleti taggá választották. Társulatunk 1942-ben a Rómer Flóris-éremmel tüntette ki tudományos érdemei elismerésül. Előadója, majd elnöke volt az Akadémia régészeti bizottságának és sok más tudományos intézménynél és társaságnál töltött be előkelő funkciókat. Tudományos munkásságáért külföldi tudományos társaságok választották tagjaik sorába, a padovai egyetemnek pedig 1922 óta díszdoktora.

Egészen szűk vázlatként összefoglalva ez az anyag keret az, amiben Láng Nándor munkássága folyt. Lássuk most már azt a munkát, lássuk ennek legfontosabb eredményeit!

Láng Nándor életművében szeretném különválasztani tanári, professzori működését a szigorúbb értelemben vett tudományos munkájától. Mint tanár a legjobbak közé tartozott: *tanulni lehetett tőle*. Nyugodtan, alaposan, kimerítően magyarázott, anélkül, hogy fárasztott volna. Magam is tanítványa voltam, tehát közvetlenül is részese és nyertese voltam ifjú fejjel és szívvel Láng Nándor professzori munkájának. Mindnyájan éreztük, hogy az egyszerűen, világosan fogalmazott, kétségeket nem hagyó mondatok mögött nagy tanultság, biztos tudás van; egyetemünkön a legmodernebbül, *élményszerűen* tanította tárgyát. Előadásában kevés volt az elvont elem, a bonyolult esztetizálás, inkább a tárgyak, az emlékek történeti helyzete tárult elénk; értett hozzá, hogy az általa látottakat velünk is elképzeltesse. Filológiai előadásaiban szoros kapcsolatot tartott a régészettel; szöveg-magyarázatai a megfelelő régészeti anyag felhasználásával lettek igazán életteli, szemléltetőek, a régi élet képei. Ezt a tanítói, nevelői munkáját nemcsak gimnáziumi és egyetemi katedráján végezte, de tanári továbbképző előadásain, Népszerű Főiskolai Tanfolyamokon, Szabad Egyetemeken, a Szabad Iskolaegyesületben, közművelődési estéken Komáromban, Budapesten, Debrecenben, Nyíregyházán, Sátoraljaújhelyen és másutt. Tanítványai, kiválóbb hallgatóival nem szüntette meg az egyetemi tanulmányok végétől sem a kapcsolatot; továbbra is figyelemmel kísérte, támogatta őket tanácsaival, útmutatásával, elhelyezkedésükben. Így vált azután Láng Nándor számunkra professzorból barát-tá, tisztelt és szeretett baráttá, akihez bízóan fordulhatunk bármely problémánkkal.

Tudományos munkásságának méltatására térve át, ennek élére „Görög művészettörténetét”, az Ókori Lexikonban írt 107 cikkét és a keleti —, elsősorban Dolichenus-kultuszra vonatkozó tanulmányait tenném.

„Görög-művészettörténete” az első modern szellemben írt, a tudomány európai színvonalán álló antik művészettörténet és minden népszerűsítő irányja mellett is komoly tudományos munka. A mű megjelenésekor elhangzott kritikák hangsúlyozták, hogy a „kutatás

magaslatán áll, a források és a szakirodalom teljes ismeretével rendelkezik, kitűnő judiciummal és önálló fölfogással van írva". Ugyanakkor azonban joggal kifogásolták a kiadó cég szűkmarkúságát, mely a mű élvezetét és használhatóságát rossz és homályos illusztrációk hosszú sorával csorbitotta. Ez azonban a szerző érdemeiből, munkájának kiválóságából semmit nem vehet el.

A Pecz Vilmos szerkesztette Ókori Lexikon több mint 900 ábrájának, tehát egész képanyagának kiválasztása Láng Nándor munkája volt. 107 cikke, melyeknek terjedelme 11 lexikális ív, valamennyi a lexikon ma már elévülő anyagában, az időtálló dolgozatok közé tartozik. Egyes cikkei: columna, építészek, festők és festészet, ház (görög ház), Olympia, szobrászok, theatrum, vasa, stb., mindmegannyi külön tanulmányt alkotnak az antik írott forrásoknak, az anyagi kultúra maradványainak és a reájuk vonatkozó, 1904-ig megjelent tudományos irodalomnak teljes ismeretével.

Juppiter Dolichenus kultuszának pannóniai emlékeit összegyűjtő, azokat mintaszerűen feldolgozó és magyarázó tanulmányai részei egy nagy összefoglaló monografiának, melyen Láng Nándor ma is állandóan dolgozik. E művei: „A Dolichenus-kultusz emlékei Pannóniában“, „A brigetioi Dolichenus“, „A M. N. Múzeum Juppiter Dolichenus keze“, „A savariai Dolichenus csoport“, mind e nálunk rendkívül elterjedt és páratlan emlékeket felmutató szíriai istenkultusz egy-egy maradványának, egy-egy emlékesoportjának szélesvonalú, alapos, az antik írott hagyomány és emléktanyag tökéletes felhasználásával készült feldolgozásai, ahogyan általában Láng Nándor dolgozataiban az antik anyagi kultúra emlékeinek széleskörű ismerete és az antik írott források hiánytalan egybefoglalása sohasem hiányzik.

Ebbe a csoportba sorozhatnók még egyéb régészeti tanulmányai is. Egyikben az aquincumi múzeum figurális terrakottáit tárgyalta és szakirodalmunkban elsőnek irányította a figyelmet az antik kornak e becses emlékeire hazai anyagunk kapcsán. Egy másik dolgozata Herakles és Omphalé elefántesont domborművét ismertette, rámutatva e motívum népes családjára, származására, egyúttal kijelölve kis emléküink helyét ebben a sorozatban. A M. Nemzeti Múzeum Nemesis-torzóját dolgozta föl egy másik értekezésében és egy ABC-s, abrakadabra varázsfelirat tökéletes elemzését nyújtotta egy következőben. Emlékezetes az a kitűnő dolgozata is, amelyben az aquincumi múzeum egy római rokokó bronzszobrocskájának ismertetését adja, az egész fajtának származására és rokonságára is kitérve, egyúttal a műhelyeknek kérdését is tisztázva.

Második csoportba soroznám két kortársáról: Kuzsinszky Bálintról és Hekler Antalról írt rövid, mintaszerűen felépített életrajzait, nevezettek emberi jellemképének és tudományos munkásságának átfogó méltatását adó írásait.

A harmadik csoportba tartoznak az első világháború

befejezése előtt írt tanulmányai, értekezései, kisebb-nagyobb cikkei, melyek legnagyobbbrészt középiskolai program-értekezésekben, az Egyetemes Philológiai Közlönyben és az Akadémiai Értesítőben jelentek meg. Ezekben a magyar régészeti irodalom termékeinek ismeretése mellett állandóan számot adott a külföldön folyó archaeológiai ásatások és kutatások eredményeiről, a megjelent új publikációkról, azzal a határozott céllal, hogy görög-latin szakos középiskolai tanárainkat hasznosan tájékoztassa az újabb eseményekről és számukra a tanításban segédkezet nyújtson.

A negyedik csoportot alkotják munkáiban bírálatai és kritikái. Mindig kemény és igazságos ezekben, mindig a tanító és építő kritikának érdekében forgatta a tollát. E kritikáiban megismerjük az embert is, a társadalmi sallangoktól és konvekcióktól irtózó és azokat megvető embert is.

Volt azonban ennek az ismertető, kritikai munkának a magyar klasszika filológia és archaeológia szempontjából két fontos és érdemes hajtása. Az egyik azoknak az ismertetéseknek hosszú sora, melyeket 1908-tól kezdve a Berliner Philologische Wochenschriften, valamint a Wochenschrift für klassische Philologieban tett közzé, s a melyekben a magyar filológiai eredményekkel ismertette meg a külföldet. A másik az a munka, amelyet Conze felkérésére végzett 1905-től kezdve, évről-évre összeállítva a Németbirodalmi Régészeti Intézet Jahrbuchja számára a magyar régészet bibliografiáját. Ismertető és kritikai cikkei az említett helyeken kívül a Múzeumi és Könyvtári Értesítőben, a Budapesti Szemlében, a Magyar Paedagógiában, a Tanárügyi Közlönyben, az Urániában, a Művészeti Iparban és másutt jelent meg, valamint a Budapest Régiségeiben és az Archaeológiai Értesítőben.

Beszéljünk a szerkesztőről is, A legközeltekintőbb, a legnyugodtabb szerkesztő. A nyugodtság temperamentum dolga, de Láng Nándor temperamentumán túl is nyugodt tudott maradni a szerkesztés sokféle, zűrzavaros, hátráltató, kellemetlen körülményei között. Szelíden kérlelte és meggyőző erővel rábeszélte munkatársait a határidők pontos betartására. A szerkesztésében megjelent kötetek a becsületes, gondos szerkesztői munkának mintaképei.

S milyen vajjon az ember, aki ezek között a körülmények között élt, ezeket az eredményeket produkálta? Mindnyájan ismerjük szerény, póztól mentes, közvetlen és puritán egyéniségét, objektivitását és igazságosságát, gerincességét és szeretetreméltó kedvességét. Bátorító és ösztönző mester, támogató és segítő jóbarát. A tudománynak minden áldozatra kész önzetlen munkása, aki vállalt munkáját mindig a legteljesebb mértékben teljesítette, s ezért soha külön elismerést nem kért és nem várt. Hű barát, tiszteletreméltó tudós és jó ember, — ebben tudnám Láng Nándor emberi mivoltát a legkövetkezőben és a legkifejezőbben összefoglalni és jellemezni.

FINÁLY GÁBOR

1871–1951.

Régészeti tudományunknak régi, érdemes munkását vesztettük el ez év április hó 16-án. Ekkor halt meg Finály Gábor, Társulatunk tiszteleti tagja, a római régészet kiváló kutatója. Tanár volt és régész volt. Egész pályáján végig kíséri tevékenységének ez a kettőssége, mely állandó ösztönzésével atyai örökségként szállott rá. Fia volt Finály Henrik professzornak, a kiváló filológusnak és régésznek, maig is legterjedelmesebb latin szótárunk szerkesztőjének, Dácia egyik első kutatójának. A fiatal Finály Kolozsvárott végezte tanulmányait, itt lett tanár, itt kapott kedvet a régészethez. Alig huszonöt éves korában kerül a fővárosba, hol előbb a Barcsay-

utcai gimnáziumban tanít, 1913-tól kezdve pedig a Munkácsy-utcai Kölcseyről elnevezett főgimnáziumunkat igazgatta, egészen 1932-ig, amikor tankerületi főigazgatóként vonult nyugalomba.

Érdemes nevelő, jó tanár volt. Tanítványai szerették, tanártársai tisztelték. A paedagógiát elméletileg is művelte, sok-sok tanulmánya, dolgozata, bírálata mutatja e téren való elmélyültségét.

De igazi tudományos munkáját a mi területünkön végezte. Kereken 55 esztendeje, hogy első régészeti cikke megjelent, s folytatta ezt a szívének, hajlandóságának kedves munkát mindaddig, míg hajlott kora, betegeske-

dése és gyenge testi állapota a tollat ki nem ütötte a kezéből. Értekezések, tanulmányok, cikkek és kritikák hosszú sora tanuskodik széleskörű érdeklődéséről, elmélyedő kutató munkájáról, melyet Dácia és Pannónia története, anyagi kultúrája ismeretének kiszélesítése, gyarapítása érdekében végzett.

Ha ezt a jelentős sorozatot áttekintjük, munkásságában három súlypontot jelölhetünk meg.

Az elsőbe azok a tanulmányai, kisebb-nagyobb dolgozatai és cikkei tartoznak, amelyeket újonnan előkerült vagy addig fogytékosan, nem kielégítően magyarázott és közzétett emlékeknek, maradványoknak leírásai, publikációi adnak. Ezeknek nagyjából kétharmada kutatómunkájának kezdőkorából való, és eleinte Dácia, majd később Pannónia emlékeivel foglalkoznak. Tartalomban tárgyválasztásban változatosak, mutatják a vérbeli régész érdeklődését, de egyúttal tanultságát és tájékozottságát. Ilyenek: „Négy Minerva szobrocska“, „Római telepéről a Kis Szamos mentében“, „Antik bronzszobrocskák az Erdélyi Múzeumban“, „Két római épületről Apahidán“, „Római út keresztmetszete“, „Két római felírről a Duna balpartjáról“, „Római utak Dunántúl“, „Két római felirat Dáciából“, „A gredistyei dák várak“, stb.

Idesorolnám numizmatikai tárgyú cikkeit is.

A második súlypontot a pannóniai limes tervszerű felkutatásának megindítását sürgető vagy már a limes-tanulmányok körébe vágó dolgozatai adják. Értelem-szerűen idekapcsolom fontos pilismaróti kutatásait, a Castra ad Herculem telepének feltárási és publikálási munkálatait, mely annak idejében félbemaradt és amelynek folytatása mindjebben előtérbe tola-kodó érdeke római régészetünknek. „A limes dacicus és a pogujosi földvár“, „A római birodalmi limes felkutatásáról Pannóniában“, „Castra ad Herculem“, „Pilismaróti téglabélyegek“, stb. Idesorolandó az az alapvető munkája is, amelyben Pannónia és Dácia térképét és ezen-belül az antik irodalomban és hagyományban szereplő, valamint az addigi kutatásban előkerült helységek meghatározását adta, valamint az összekötő úthálózat képét is megrajzolta (Forma partium Imperii Romani intra fines regni Hungariae. 1:600.00. Budapest, 1911. a hozzávaló 100 oldalt kitevő szövegrésszel.); több ívnyi

nomenklaturával, magyarázattal, az antik irodalomból vett idézetekkel és a kutatások eredményeinek lelkiismeretes bemutatásával igazolva az egyes helyek vagy útvonalak kérdésében elfoglalt, az eddigiekkel egyező vagy azoktól eltérő álláspontját. E munkájának jelentőségét mutatja a műről írt 27 bírálat is, és ha ezek nem is tették mindenben magukévá Finály megállapításait, azokat fontos alapvetésül és a további kutatások elindításaként méltatták.

Munkásságának harmadik súlypontját kritikáiban, ismertetéseiben, tudományunk eredményeit népszerűsítő cikkeiben találom, amelyek között a legfontosabbak azok, amelyekben idegen nyelven ismertette tudományos kutatásaink új eredményeit, beleértve azokat ez orga-numokon keresztül az európai tudomány ismeretébe, és így sokban hozzájárulva provinciális kutatásaink eredményességének külföldi elismertetéséhez.

Tudományos tevékenysége utolsó szakaszában hosszú éveken át foglalkozott eredeti oklevelek és forrásművek alapján a magyarországi latin nyelvű helynevek kérdésével. Ezekről a fontos kutatásairól csak mintegy ízelítőt adva tájékoztatta tudományunkat az Egyetemes Philológiai Közöny 1942. évfolyamában. Sok-sok ezer kéziratos cédula várja most azt az utódot, aki rendet, végleges rendet teremt majd e gazdag anyagban és a kérdést a maga teljes egészében összefoglalja és feldolgozza.

Ez a nagy terjedelmű és értékes munkásság Finály Gábornak sok tudományos egyesületünkben tisztelt és előkelő helyet biztosított. Társulatunknak felszázadon át volt választmányi tagja és 1948-ban érdemes munkásságnak elismerésül tiszteleti taggá választottuk. Több külföldi régészeti társulat is tagjai sorába választotta, elismerve munkásságának kiváló eredményességét.

Dolgozatai az Archaeológiai Értesítőben, az Erdélyi Urániában, a Budapest Régiségeiben, az Egyetemes Philológiai Közönyben, a Numizmatikai Közleményekben, továbbá népszerű folyóiratokban, a Német Régészeti Intézet Jahrbuchjaiban és másutt jelentek meg.

Puritán, szelíd és szerény egyéniségét mindnyájan szerettük és tiszteltük. Böles és jó ember volt. Munkái megőrzik nevét, szeretetünk megőrzí emlékét.

Oroszlán Zoltán

KISS KATALIN

1914–1950

Kiss Katalin 1950. január 16-án bekövetkezett halálával igen értékes régész-kutatót veszítettünk. Csendes, szerény magatartása mellett igen erős akarat jellemezte egyéniségét. Erőt véve gyenge szervezetén, nagy türelmet és fáradtságot igénylő kutatómunkáját a legalaposabban végezte.

Falusi tanító gyermeke volt, életét anyagi gondok kísérték, tanítványok vállálásával biztosította a lehetőséget tanulmányai folytatására. A budapesti egyetemen nyert történelem-földrajz szakon tanári képesítést, de már e tanulmányai végzése közben a régészetet kötötte le érdeklődését. Doktori oklevelének elnyerése után a Fővárosi Múzeumtól kapott megbízásokat, majd hosszabb ideig az Aquincumi Múzeumban dolgozott Nagy Lajos irányításával. 1947-ben meghívást kapott a budapesti egyetem Érem és Régiségtani Intézetébe mint tanársegéd, de egyre romló egészségi állapota e munka vállálásában már megakadályozta.

Tudományos munkásságának eredményeit két dolgozatában tette közzé. Mindkettő a római kori kerámiaműveltség kutatásában jelentett lényeges lépést. Az aquin-

cumi, Pacatus néven ismert fazekasműhely anyagának összefoglaló ismertetésében (*Laureae Aquincenses I. 1938. Diss. Pann. Ser. II 10. 188–211. I. IV–XLVII. t.*) tisztázta a műhely mestereinek szerepét, az általuk használt formakincs eredetét, a Pacatus műhely jelentőségét, ipari és kereskedelmi tevékenységét.

A westerndorfi terra sigillatákról írt, folyóiratunk hasábjain megjelent tanulmányában (*Arch. Ért. 1946–48. 216–274. I. I–XXXIII. t.*) az eddigi kutatást összefoglalta, saját új anyaggyűjtésével kiegészítette s e gyártási központ működésének teljes kiértékelését nyújtotta. Nem elégedett meg a típusok gondos összegyűjtésével és rendszerezésével, hanem a bemutatott anyagot életteljessé tette a gyártást vezető mesterek szakmai fejlődésének, egymásra való hatásának és ipari tevékenységük különböző állomásainak bemutatásával.

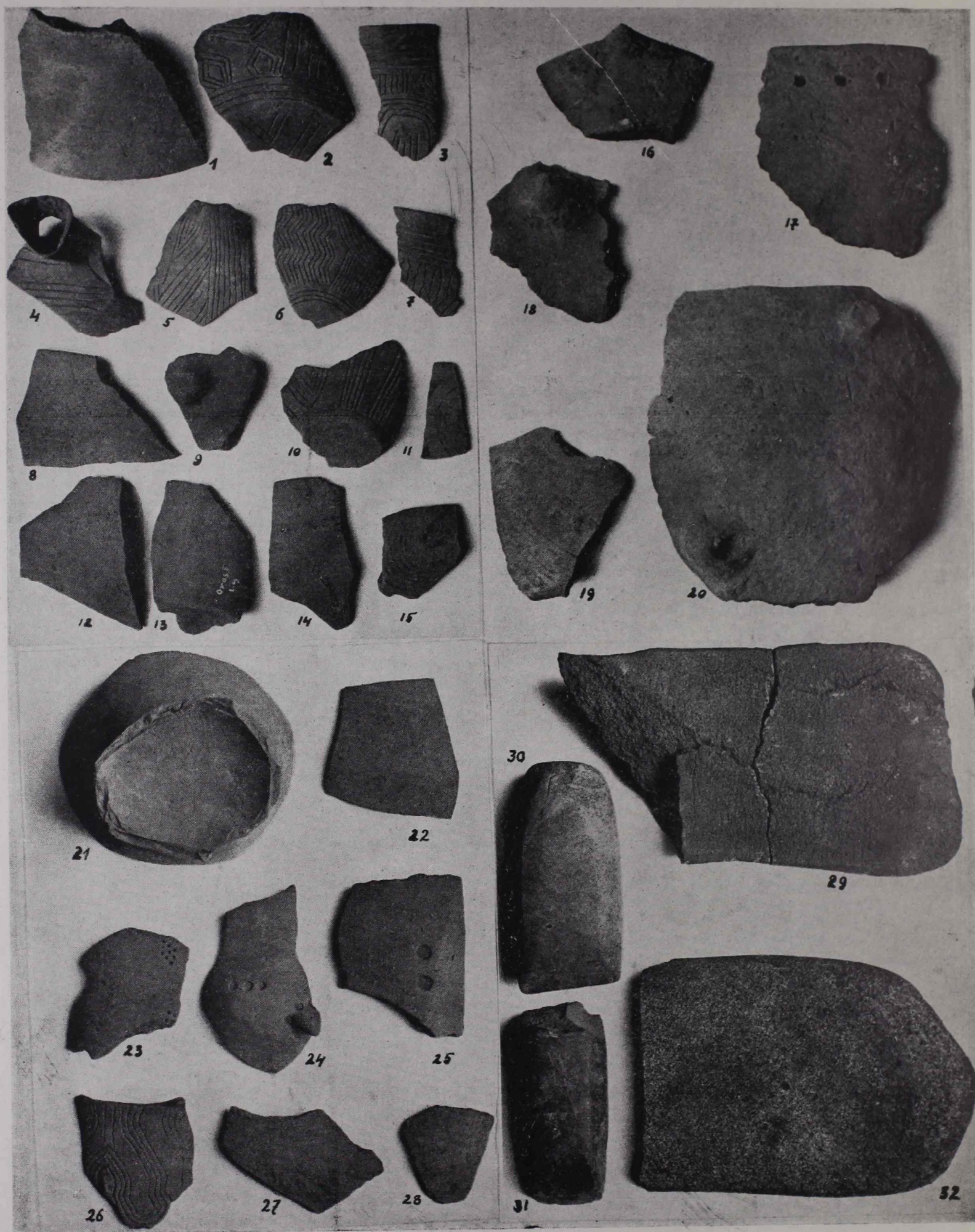
A római kori provinciális ipar és kereskedelem kérdéseinek kutatásában még további komoly eredményeket vártunk Kiss Katalintól. Igen fájdalmas számunkra, hogy sokat ígérő munkásságát korai halála megszakította.

B. Bónis Éva

T Á B L Á K

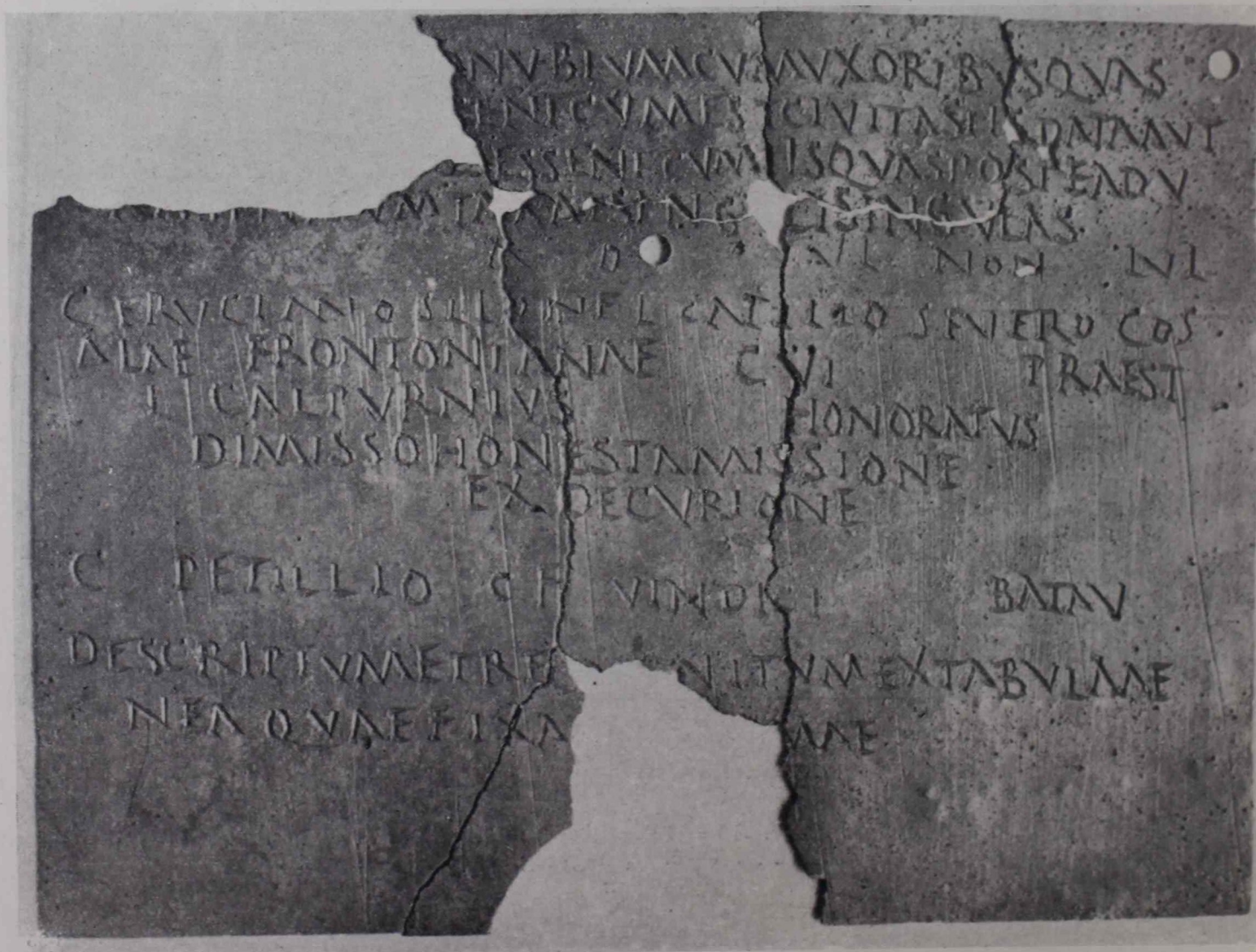
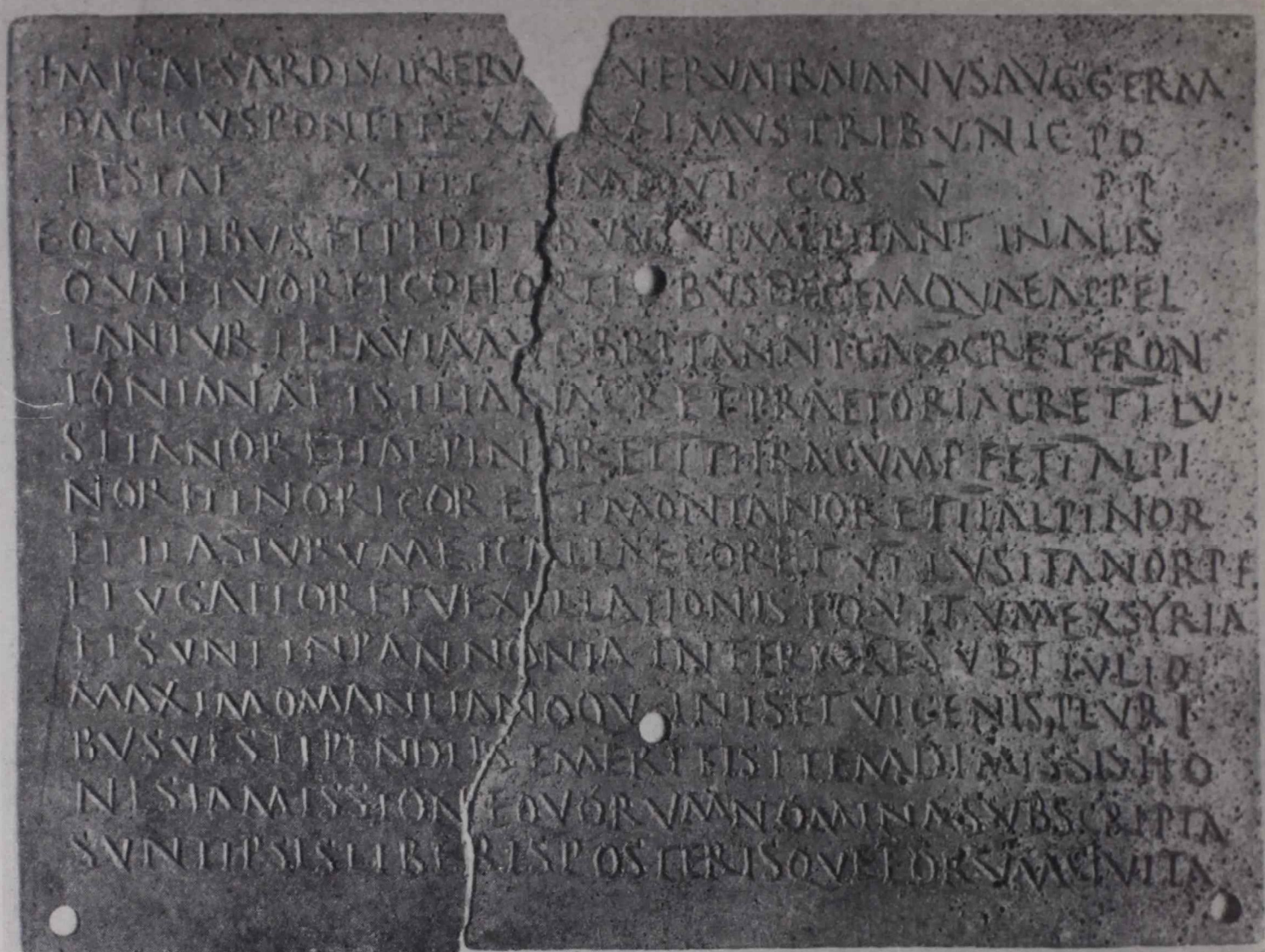
XXXIV. tábla. — Oros. 1., 4., 8., 12–14 = 1. gödör; 2., 9., 30. = 3. gödör; 3., 5–7., 10–11., 15 = 10. gödör; 16., 17 = 1. gödör; 18–20 = 13. gödör; 21–28 = 2. gödör; 29 = 11. gödör; 32 = 5 g; 31 = szórvány. $\frac{2}{3}$. nagyság.

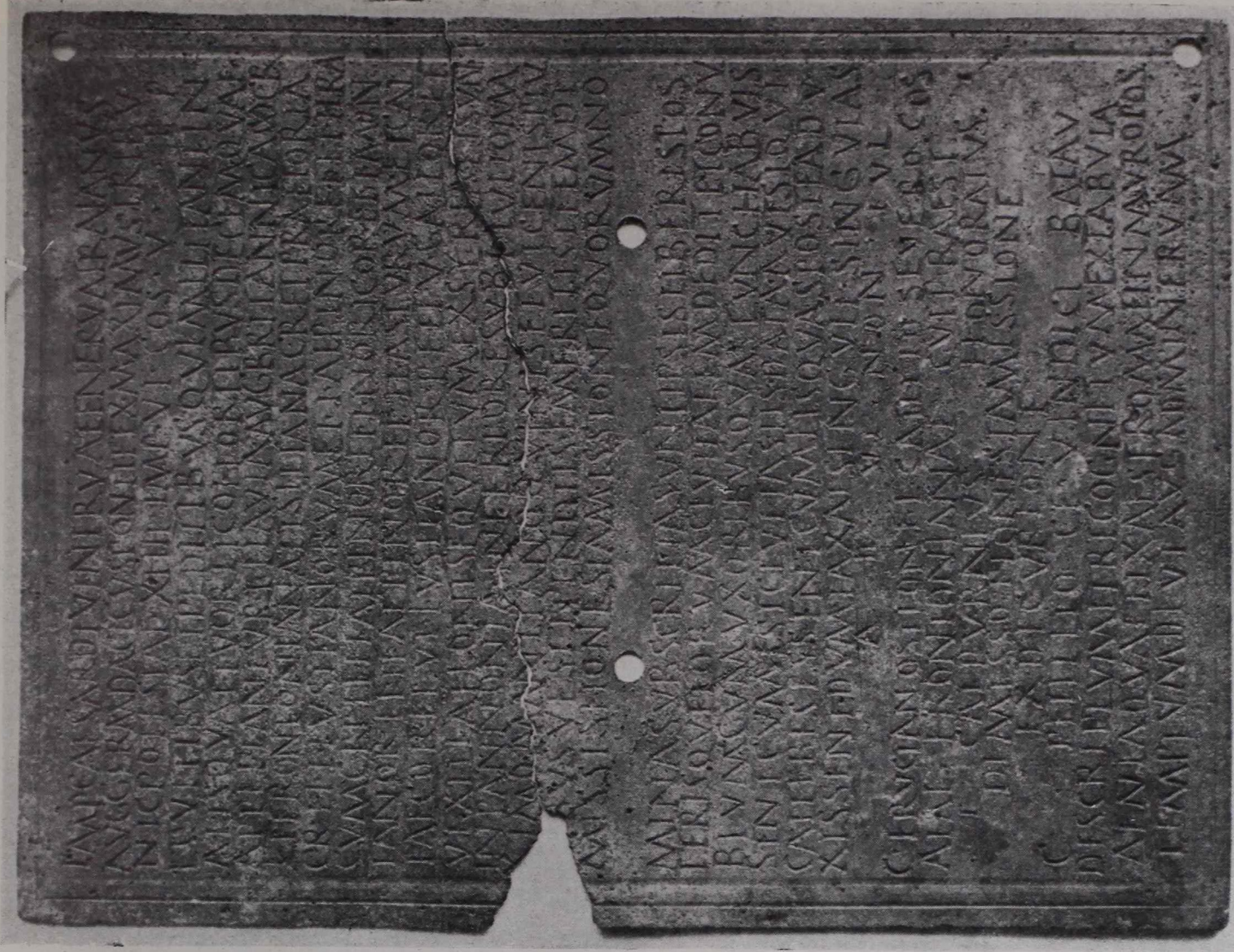

XXXV. tábla. Oros. 1., 9 = 11. gödör; 2–7., 10 = 10. gödör; 8 = 8. gödör; 11 = 1. gödör; 14–15 = 14. gödör; 12., 13 = szórvány. 1–6. $\frac{2}{3}$ nagyság, 7–15. $\frac{1}{4}$ nagyság.

XXXVII. tábla. A tokodi diploma felső és alsó bronzlapjának külső oldala.

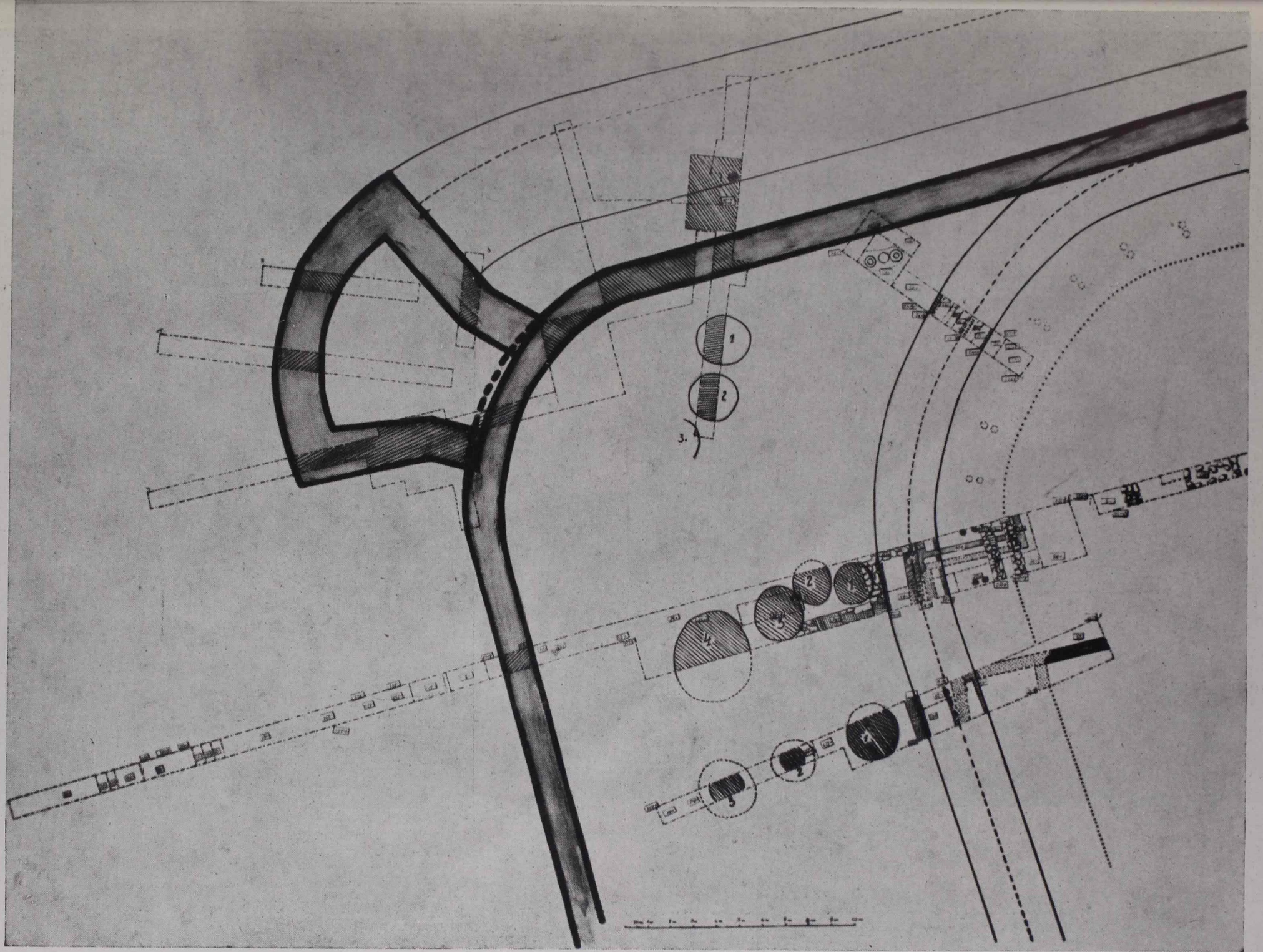
1

2

XXXVIII. tábla. 1. Ulpus Enubicus f. sírköve Dunapenteléről. — 2. Claudius Celer oltárköve Tolna megyéből.

XXXIX. tábla. A dunapentelei tábor (Intercisa) észak-nyugati sarkának részletrajza.

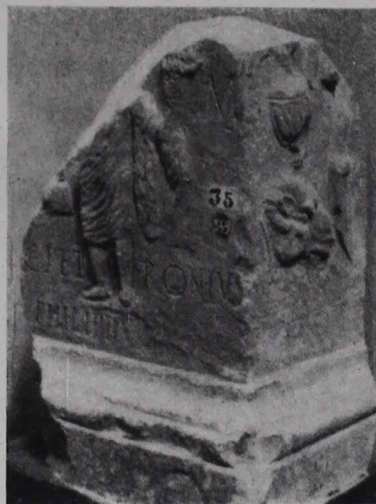

1.

3.

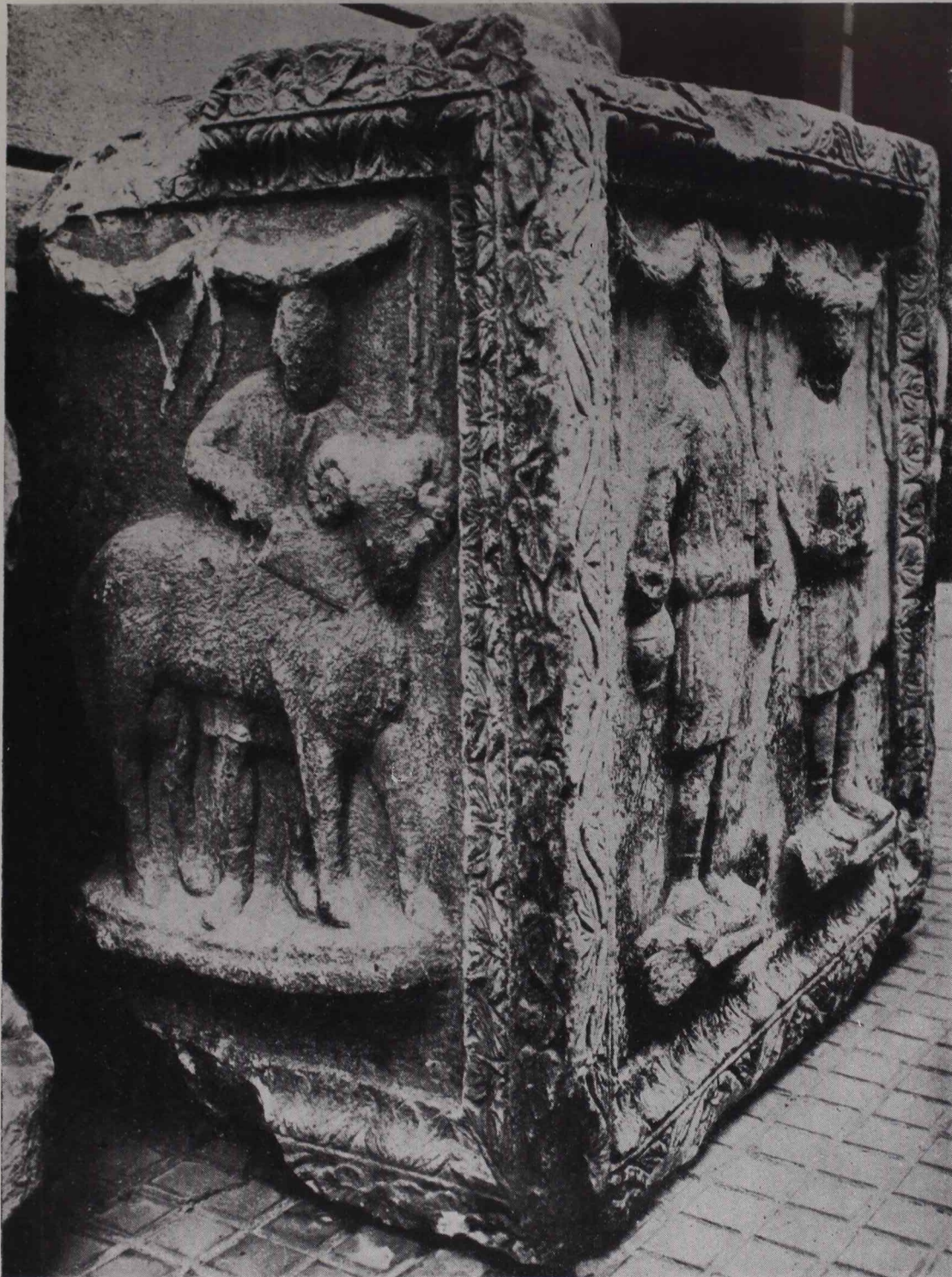
4.

2.

XL. tábla. 1. kép. Sírő töredék. Dunapentele. M. Nemz. Múzeum. — 2. kép. A dunapentelei sírkőtöredék részlete. M. Nemz. Múzeum. — 3. kép. Sasfejes bronzfogantyú Dunapenteléről. M. Nemz. Múzeum. — 4. kép. C. Petronius Philippus oltára. Asseria. Zárai Múzeum.

XLI. tábla. 1. kép. Asseriai oltár egyik oldala. 2. kép. Márványtomb a Belgrádi Múzeumban.

XLII. tábla. 1–7. Tiszaöki lelet gyöngyei.

XLIII. tábla. A tiszalöki lelet.

1.

XLIV. tábla. A tiszalöki lelet fibulapárja.

2.

XLV. tábla, A mádi lelet.

XLVI. tábla. A mádi lelet.

XLVII. tábla 1949—50. évi leletek Aquincumból.

1. kép. *Kontorniát propaganda érem i. u. 400 körüli évekből. 2. kép. Bronz hadijelvény (legio-sas) töredéke Óbudáról. 3. kép. Helytartói segédtsízt fogadalmi kööltárkája 234-ből. 4. kép. A *legio III Flavia* aquincumi táborozásának az emléke i. u. 203 körül. 5. kép. Fogadalmi kööltárka a 222—224. évekből.

1.

2.

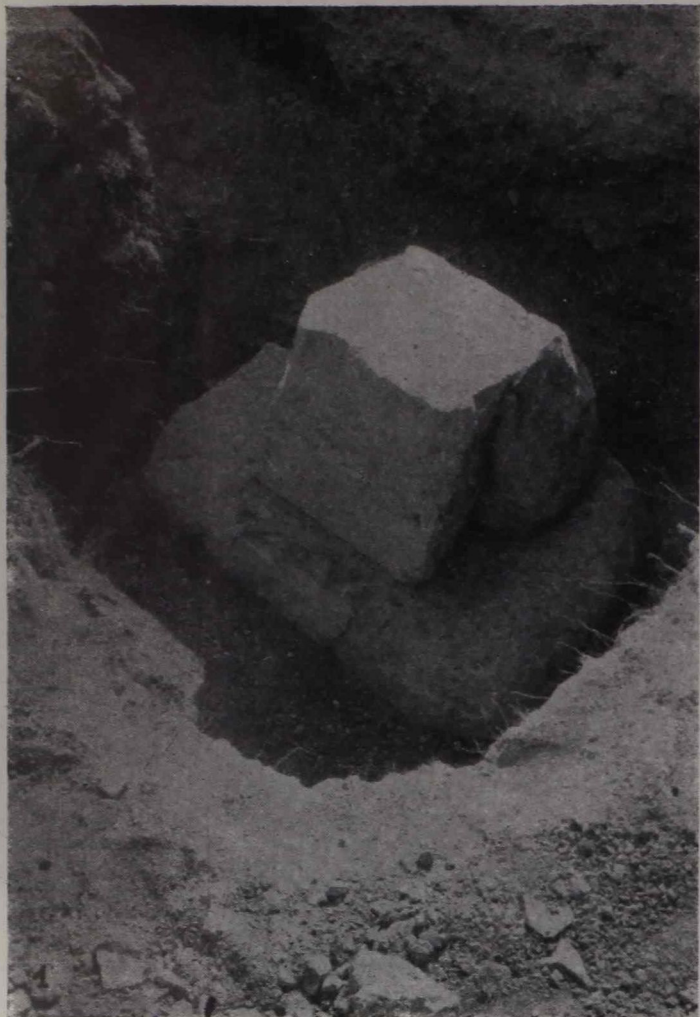

3.

XLVIII. tábla. 1949–50. évi ásatások Aquincumban.

1. kép. Kökoporsósó csoport a feltárás közben a Bohn-téglagyár udvarán. 2. kép. Két építkezési periódus keresztmetszete a Laktanya-utca 31. sz. alatt.

1.

2

3.

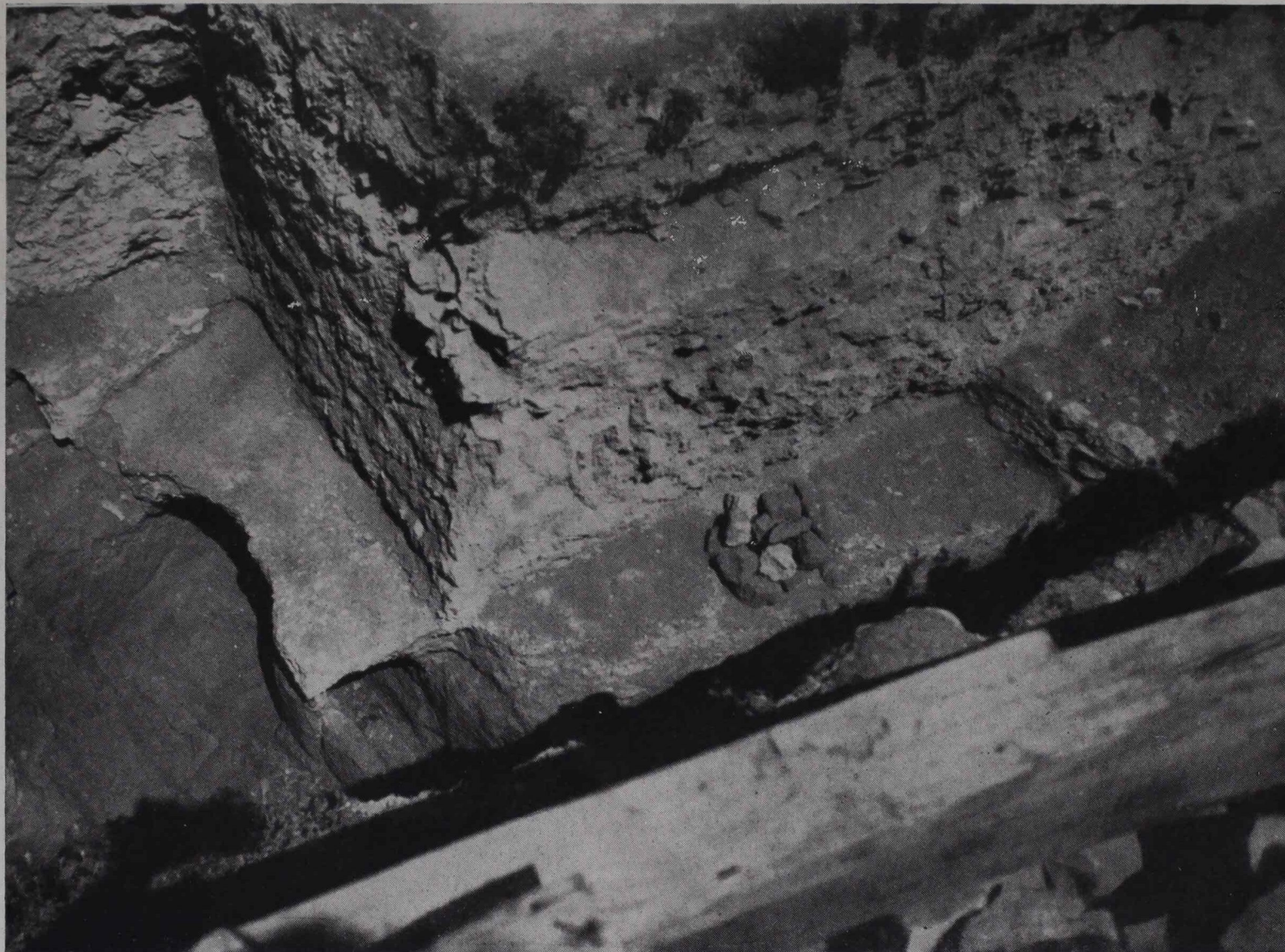

4.

XLIX. tábla. 1949—50. évi ásatások Aquincumban.

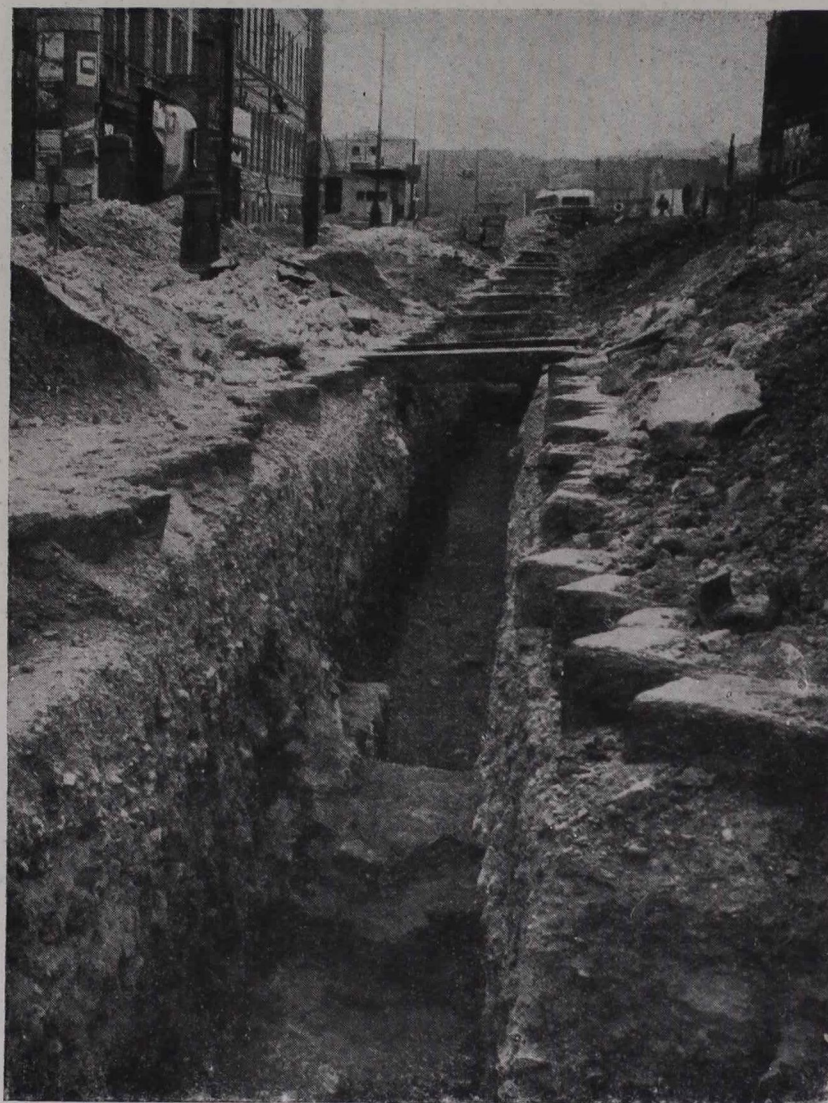
1. kép. Pillértalapzat a múzeum alatt rejlő építményből. 2. kép. Többrétegű kemence nyomai a Kálvin-utca 16. sz. alatt. 3. kép. A föcsatorna részlete felnyitás után, az egyik lebontott modern ház pincéjében. 4. kép Fűtőkemence maradványa a Flórián-tér mellett.

L. tábla. Aquincumi feltárások. 1949–50.
Lakóházhoz tartozó terrazzo padozat és fűtőkemence a Flórián-tér mellett.

1. L.I. tábla. Aquimeuni feltárások. 1949—50. 2.
 1. kép. Gázcsőfektetési árok a Flórián-téren a legiotáborfal maradványával. 2. kép. Olaj- vagy szőlőprés mészkőalapozása
 Vörösvári-út 22. szám alatt.

2.

3.

4.

5.

1.

2.

LIII. tábla. Agincumi feltárások. 1949–50.

1. kép. Úszómedence padozata, fűtőberendezés metszete a Laktanya-utca 31. sz. alatt. Jobbról a befalazott fűtőszáj (fűtőcsatornát kőlappal zártak el). A padozatot tartó kőpilléreket később téglákkal foltozták ki. A pilléreken két réteg terrazzo nyugszik, a durva alsó réteg 33, a finom felső réteg 6 cm vastag. A terrazzo padozat tetején két sor téglák. 2. kép. Alagút? börtön? folyosó? a Laktanya-utca 31. sz. alatt.

